

U-78

ՀԱՅԵԼՅԱՆ

ՆՐԻՄԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՆՈՒԹԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
1801 • 1917

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

В. А. МИКАЕЛЯН

ИСТОРИЯ АРМЯНСКОЙ КОЛОНИИ В КРЫМУ

(1801—1917)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1970

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

9(47.925)
Մ - 78

Վ. Ա. ՄԻԿԱԵԼՅԱՆ

ՊՐԻՄԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(1801—1917)

469

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳՈ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1970

Աշխատությունն ընդգրկում է դրիմահայոց նոր շրջանի ամբողջական պատմությունը: Այնտեղ լուսաբանված են գաղութի պատմության հիմնական հարցերը՝ գաղութի վերականգնումը, դրիմահայոց վառչա-կառավարման օրգանները, սոցիալ-տնտեսական դրությունն ու հասարակական կյանքը, մշակույթը: Մենագրությունը շարադրված է Երևանի, Լենինգրադի, Մոսկվայի, Օդեսայի և Սիմֆերոպոլի արվեսիլներից ֆաղված նյութերի հիման վրա:

Ծնողներին՝
ԱԼԵՔՍԱՆԻ և ՄԱՐԻԱՄԻ
անմոռաց հիշատակին

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Ղրիմի հայկական գաղութի պատմությանը նվիրված այս երկրորդ գրքով ամբողջանում է ղրիմահայոց բազմադարյան պատմությունը: 1964 թվականին լույս տեսած համանուն վերնագրով մեր աշխատությունը ներառում էր այդ պատմության միջնադարյան շրջանը, մինչև 1778 թվականը: Հայտնի է, որ 1778 թվականի արտագաղթեցմանը հաջորդած մեկ-երկու տասնամյակներին ղրիմահայ գաղութը փաստորեն դադարեց գոյություն ունենալ: Սակայն XVIII դարի վերջերին և XIX դարի սկզբներին, ինչպես նաև հետագայում հայերի՝ դեպի Ղրիմ կատարած զանգվածային և մասնակի տեղափոխումների շնորհիվ գաղութը կրկին վերականգնվեց:

Ղրիմահայոց այս ժամանակաշրջանի պատմությունը հույժ ուշագրավ է բազմաթիվ կողմերով. գաղութում գործում էին վարչա-կառավարման երկու օրգան՝ ֆաղաֆային ուստուշա և դատարան, ղրիմահայերը ծավալել էին անտեսական լայն գործունեություն, զարկ տվել մշակույթի զարգացմանը, ունեին նաև հասարակական-ֆաղաֆայան աշխույժ կյանք՝ իր բազմանյութ քելերով:

Ներկա աշխատությամբ նպատակ ունենալով ավարտել ղրիմահայոց նախասովետական շրջանի պատմությունը, փորձել ենք լուսաբանել վերոհիշյալ պոբլեմները և դրանց աղետվող բազմաթիվ հարցեր ու խնդիրներ:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԳԱՂՈՒԹԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ

Ղրիմի բնակեցման խնդիրները: Արտագաղթից խուսափած հայեր: Հայ կաթոլիկների վերադարձը: Հ. Արզուբազը և Ղրիմում հայերի վերանաստատման միջոցառումները: Հին Ղրիմի բնակեցումը հայերով: Նոր հախիչեանցիների տեղաշարժը դեպի Ղրիմ: Գրիգորիապոլսիների հաստատվելը Ղարաուրագարում: Հայերի արտագաղթերը Քուրֆիայից Ղրիմ, ռուսահայաստանության ընդունումը: Հայ ազգաբնակչության ֆանսիեր Տավրիկյան նահանգում և նրա տեղաբաշխումը:

1778 թ. ճակատագրական հետևանքներ ունեցավ ոչ միայն ղրիմահայություն, այլև բուն Ղրիմի տնտեսական կյանքի համար: Ղրիմի խանին ռուսական արքունիքից լիակատար կախման մեջ դնելու նպատակով թերակղզուց հայերին ու հույներին տեղահանելու քաղաքականությունը, թեև հասավ նպատակահետին, բայց շուտով կառավարությունը կանգնեցրեց այնպիսի դժվարությունների առջև, որոնք այդ իսկ անհեռատես քաղաքականության արդյունքն էին: Քրիստոնյա ազգաբնակչությանը Ղրիմից դուրս չբերելու դեպքում թերակղզու միացումը ռուսական կայսրությանը թերևս կառավարությունը մի փոքր ավելի գլխացավանք պատճառներ, բայց իրողություն է և այն, որ առանց քրիստոնյաներին արտագաղթեցնելու էլ այդ խնդիրը ինքնուրույնության լուծվում էր՝ պատերազմում ռուսական զենքի տարած հաղթանակով և հուպատերազմյան շրջանում Ղրիմում ռուսական մեծաթիվ զորքի մշտական ներկայությամբ: Բայց, ինչևիցե, քրիստոնյաների տեղահանումը արդեն կատարված փաստ էր, և թերակղզին էլ զրկվել էր իր արդյունագործող բնակչությունից, Ռուսաստանի առաջ կանգնելով «զրանից խոցված տեսքով»¹:

¹ Павел Сумароков, Досуги крымского судьи ч. I, СПб., 1803, стр. 160.

Եվ հիրավի, Ղրիմի տնտեսական կյանքը ժամանակի իր հիմնական ճյուղերով (առևտուր, արհեստագործություն, երկրագործություն) հայերի և հույների հեռացմամբ կատարյալ քայքայում ապրեց: Թաթար ազգաբնակչությունը ի վիճակի չէր գոցելու այն բացը, որ հետևել էր քրիստոնյաների արտագաղթեցմանը, և ամենից շատ ինքն էր տուժում արհեստագործական արտադրանքի ու մթերքների պակասից, քրիստոնյա ազգաբնակչության հաշվին ձրի կամ կիսաձրի ապրելու դարերով ավանդական դարձած հնարավորության կորստից: Միացումից տարիներ անց Ղրիմ ժամանած Պավել Սումարոկովը, ժամանակի բանիմաց և շրջահայաց ուսական աստիճանավորներից մեկը, նշում էր, թե քրիստոնյաներին արտագաղթեցնելուց և Ղրիմը միացնելուց հետո, կառավարությունը «ցնցվեց, տեսնելով, որ գյուղերը փլատակներ են դարձել, այգիները՝ լքված անտառներ, արհեստները, արդյունագործությունը՝ ձրիակերություն և համոզվեց, որ իր նոր հպատակներին նախքան որդեգրելը, դատապարտել է որբություն»²: Հայերի ու հույների տեղահանումը, շեշտում էր նա, «իր ետևից թողեց փլատակներ և ամալություն»³:

Տնտեսական այսօրինակ անմխիթար վիճակ էր տիրում ոչ միայն միացմանը (1783) հաջորդած առաջին տարիներին, այլև տասնամյակներ շարունակ: Ազմիրալ Մորավինովը, Ռուսաստանի տնտեսական կյանքին քաջատեղյակ բարձրաստիճան պաշտոնյաներից մեկը, ցավով նշում էր, թե «Ղրիմը անկում ապրեց այն ժամանակներից ի վեր, երբ լեռնային մասից դուրս եկան քրիստոնյաները և թաթարները դրազեցրին նրանց այգիներն ու տեղերը: Մեծ վնաս տեղի ունեցավ, բայց կառավարությունը լուրջ էր, պատահական դիպվածի թողնելով այս վնասի ուղղումը»⁴:

Տավրիկյան մարզի կառավարիչ Վ. Վ. Կախովսկու վկայությամբ, կառավարությունը, իրոք, «առանձնապես հոգ չէր տանում» հիանալի այդ երկրամասի «տխուր պատկերը» վերափոխելու ուղղությամբ⁵: Եվ դա ոչ թե կառավարության անգիտության հետևանքով, այլ պարզապես այն պատճառով, որ երկրամասի բնակեցումն ու նրա տնտեսական կյանքի զարթոնքը պահանջում

էին մեծ միջոցներ. և ապա՝ Ռուսաստանի ծայրագավառները առհասարակ գտնվում էին միևնույն հետամնաց վիճակում:

Սակայն ինչ-որ քայլեր, այնուամենայնիվ, ձեռնարկվում էին, և ամենից առաջ՝ թերակղզին բնակեցնելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով Տավրիկիայում տեղակայվեցին Եկատերինոսլավյան և Ֆանագորիական զնդերը, պաշտոնաթող զինվորներ, զորակոչիկներ, նրանց կանայք, Լեհաստանից եկածներ և նույնիսկ դասալիքներ⁶:

Թերակղզու բնակեցումը նախատեսվում և աստիճանաբար իրականացվում էր տեղացի (ռուսական) և օտարերկրյա զաղթականության հաշվին: Հսկայական հողատարածություններ տրվեցին, օրինակ, Չերնիգովի և Վորոնեժի նահանգներից եկած վերաբնակիչներին՝ շնչին 16 դեսյատին հաշվով: Բացի դրանից, 1.500.721 դեսյատին հող նախատեսված էր հատկացնել զաղթականներին, պետական գյուղացիներից հատուկ գյուղերի հիմնադրմանը, անասնապահության զարգացմանը, մասնավոր անձանց և այլն⁷:

1798 թ. փետրվարի 13-ին ընդունվեց մանիֆեստ Ղրիմը օտարերկրյա զաղթականներով բնակեցնելու մասին: Մանիֆեստը բոլոր օտարերկրացիներին, առանց դիրքի և դավանանքի խտրության, իրավունք էր վերապահում ըստ իրենց ցանկության բնակություն հաստատել Ղրիմի թերակղզու քաղաքներում ու գյուղերում, բացառությամբ Սևաստոպոլի, իբրև ռազմական նավահանգստի: Մանիֆեստի 10-րդ կետը բոլոր զաղթական օտարերկրացիներին տալիս էր արտոնություններ, ազատում զինվորական ծառայությունից⁸:

Ահա այսպիսի պայմաններում Ղրիմից ելած հայերից շատ ու շատերը և ոչ միայն նրանք, այլև մեծաթիվ արևմտահայեր XVIII դարի վերջին և XIX դարում սկսում են զանգվածաբար և առանձին ընտանիքներով, օրենքով սահմանված թե զարտուղի ճանապարհներով քաշվել Ղրիմ, աստիճանաբար վերակենդանություն տալով 1778 թվականի արտագաղթով կարծես թե մեկընդմիջ տարած երբեմնի «Armenia maritima»-ին՝ զրիմահայ զաղթին:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ «Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России», книга шестая, Одесса, 1873, стр. 364.

⁵ В. Х. Кондораки, В память столетия Крыма, М., 1883, т. 1—5, стр. 44.

⁶ А. Г. Заводовский, Сто лет жизни Тавриды, Симферополь, 1885, вып. I, стр. 115.

⁷ Նույն տեղում, էջ 130:

⁸ Центральный государственный исторический архив СССР (в дальнейшем ЦГИА СССР), ф. 1286, оп. 4, 1807, д. 672, л. 2 соб.

XIX—XX դարերի զրիմահայ գաղութը հիմնականում կազմավորվում է XVIII դարի 90-ական թվականներին և XIX դարի առաջին երկու տասնամյակներին, թեև, ինչպես կտեսնենք, հայերի գաղթը դեպի Ղրիմ, մասնավոր թուրքիայից, չի դադարում մինչև առաջին աշխարհամարտն ու մեծ եղեռնը: Գաղութը առաջանում էր տարբեր շարժառիթներով ու խնդիրներով, ինչպես նաև տարբեր ուղիներով Ղրիմ անցած հայերից: Սակայն մինչ այդ հարցի քննարկումը, մի փոքր կանգ առնենք աննշմար ու աննկատ այն հայկական կյանքի վրա, որ կար Ղրիմում 1778 թվականի արտագաղթից հետո՝ շնորհիվ այնտեղ մնացած հատ ու կենտ հայությունից և որին երբեք չի կարելի գաղութ անունը տալ:

Արտագաղթեցումից անմիջապես հետո տարբեր պատրվակներով հայեր էին մնացել հիմնականում Թեոդոսիայում, այն էլ աննշան քանակությամբ: Իհարկե, մյուս բաղադրներում ևս կարելի էր հանդիպել առանձին հայերի, ինչպես, Բախչիսարայում Քյուրքչի խաչատուրին, որին Ղրիմ էին թողել ռուսական ռեզիդենտ Կոստանդինովի թույլտվությամբ և Շահին-Գիրեյի կամքով՝ վերջինիս մոտ իբրև մուշտակագործ վարպետ աշխատելու համար: Շահին-Գիրեյը սրան իր «ծառայությունների համար» 1783 թ. հատուկ ֆիրմանով, իբրև հավերժական սեփականություն, նվիրում է ոչ ավել ոչ պակաս՝ Հին Ղրիմի հայկական ս. Խաչ վանքը՝ աչգով և շինություններով հանդերձ, ինչպես նաև բնակելի մի տուն՝ Թեոդոսիայում⁹:

Գ. Պոստոմկինի պահանջով գրաֆ Գերեմանը 1784 թ. կազմել է տալիս Կաֆայի (Թեոդոսիայի) պլանը, ըստ որի այն ժամանակ բաղադրում կային՝ 29 մզկիթ, 13 հունական և 22 հայկական եկեղեցի (իհարկե չգործող), 6 բաղնիք, 33 ջրավաղան. բաղադրում ապրում էին 20 հույն, 30 հայ, 63 հրեա և 694 թուրք¹⁰: 1780-ական թվականներին բաղադրում մնացած այս հայերը խնդրում են իշխանություններից բնակության համար իրենց հատկացնել բաղաբի մի մասը և իրենց վերագործենել տեղի հայկական եկեղեցիները¹¹: Այս պահանջը, ինքնին, ցույց է տալիս, որ այդ շրջանում Թեոդոսիայում ապրող հայերը միայն բուն այդ բաղաբից չէին, նրանց մեջ էին նաև Ղրիմի զանազան բաղաբներից տարբեր պատրվակներով ար-

տագաղթից խուսափած և Թեոդոսիայում հավաքված ընտանիքներ: Նրանք ցանկանում էին տեղի դառնալ բաղաբից հեռացած իրենց ազգակիցների տներին և եկեղեցիներին:

Կաֆայի պլանում նշված «30 հայ», հավանաբար, թերի տրվյալ է, որովհետև այդ նույն ժամանակ կազմված պաշտոնական մի տեղեկանքում նշված էր, թե Կաֆայում ապրում են 80 հայ տղամարդ (առանց ընտանիքի), 70 տղամարդ և 75 կին՝ ընտանիքներով (սրանք բնիկ զրիմեցիներ էին) և 13 հոգի՝ անատոլիացի հայեր¹²: Մի փոքր ավելի ուշ սրանց թիվը նկատելիորեն աճում է. ինչպես վկայում է ճանապարհորդ Ժիրեր Ռոմը, 1786 թվականին բաղաբում արդեն ապրում էին մոտ 700 հայեր¹³: Հայ բնակչության այս և հետագա աճը, ինչպես կտեսնենք, հետևանք էր հայերի՝ հատկապես Նախիջևանից դեպի Ղրիմ կատարած փախուստի, մի երևույթ, որը համաճարակի պես բնդրվել էր նորերս հիմնված բաղաբի հայ ազգաբնակչության մի շոշափելի մասը: Ղրիմահայության շարքերը ստվարացնում էին նաև արևմտահայերը:

Երբեմնի բարդավաճ Թեոդոսիայի հայ գաղութի կյանքը այս շրջանում աննշմար էր ու անհրապույր: Զբաղվելով ձկնորսությամբ, գրեթե անեկամտաբեր մանրածախ առևտրով և չյուրանոցներ պահելով, կաֆահայերը ապրում էին այն վարդապետի հույսով, որ վաղ թե ուշ կվերագրանան ծաղկուն Կաֆայի և նրա բաղաբահարանոց հայ գաղութի երանելի ժամանակները¹⁴: Թեև XIX դարում Թեոդոսիայում արդեն գոյատևում էր պատկանելի հայկական մի գաղութ, սակայն, այդուհանդերձ, իր բնակչության քանակով և թե տնտեսական կշռով այն բնավ չէր հիշեցնում XV դարի Կաֆայի հայկական գաղութը, որն այն ժամանակ կյանք ու եռանդ էր տալիս Կոստանդնուպոլսի հույակը վայելող բաղաբին:

Գաղութի վերականգնման ճանապարհին առաջին խոշոր իրադարձությունը հայ կաթոլիկների վերագործն էր Եկատերինոսլավից կրկին Ղրիմ՝ Ղարասուբաղար բաղաբը: 1778 թվականին Ղրիմի բրիտանացի մյուս ազգաբնակչության հետ միասին կաթոլիկ հայերը ևս, նրանց հավասար արտոնություններով, դուրս էին բերվել թերակղզուց: Տարբերությունը միայն այն էր, որ Նախիջևանի փախարհն նրանք հաստատվել էին եկատերինոսլավ 1-ինի (հետագայում Նովոմոսկովսկ) շրջանում: Նրանց բնակությունը այստեղ

⁹ ЦОИИД, 1863, т. V, стр. 123.

¹⁰ Жильбер Ромм, Путешествие в Крым в 1786 г., Л., 1941, стр. 48.

¹¹ В. Х. Кондораки, указ. соч., стр. 55.

⁹ Центральный Государственный военно-исторический архив (в дальнейшем ЦГВИА), ф. 52, оп. 1/194, д. 336, ч. III, л. 50.

¹⁰ Записки Одесского общества любителей истории и древностей (в дальнейшем ЗООИД), Одесса, 1881, т. 12, стр. 280.

¹¹ ЦГИА СССР, ф. 1374, оп. 2, д. 1815, л. 93.

կարճատև եղավ՝ մեկ տասնամյակից մի փոքր ավելի, 1778 թվականի աշնանից մինչև 1790 թվականը¹⁵։ Հայ կաթողիկոսների Եկատերինոսլավից հեռանալու ձգտումը թելադրվում էր տնտեսական անհրաժեշտ պայմաններով, որ բաժին էին ընկել նրանց այստեղ։ Եկատերինոսլավի այն շրջանը, ուր հաստատվել էին նրանք, բոլորովին անհարմար էր առևտրական լուրջ գործունեության ծավալելու համար։ Դրուժյունն ավելի էր բարդանում նրանով, որ Սամար և նրա վտակ Կիլշենի գետերը, ափերից դուրս գալով, հեղեղում էին նրանց տները և վտանգի ենթարկում իրենց կյանքն իսկ¹⁶։ Այս էլ ստիպում է նրանց 1787 թվականին դիմելու Գ. Ա. Պոտոմկինի միջնորդությամբ՝ Ղրիմ վերադառնալու համար թույլտվություն ստանալու աղերսագին խնդրանքով¹⁷։ Վերջինիս համար դժվար չէր բավարարել խնդրատու համայնքին։ Այդպիսի թույլտվությունը միանգամայն ներդաշնակ էր Ղրիմը բնակեցնելու կառավարական խնդրին, որը, մասնավորապես, թերակղզուց թաթարների դեպի Թուրքիա մասսայաբար հեռանալու¹⁸ հետևանքով պահանջում էր վճարական քաղերի դիմել։ Թեև կառավարությունը առնառանձին (ալբանացիների) պահակամբերով հարավ-արևելյան ողջ ծովափը, ընդհուպ մինչև Յալթա, պահպանում էր օտարերկրա նավերի մոտենալուց և արգելափակում թաթարներին փախչելու Թուրքիա¹⁹, բայց, այդուհանդերձ, զգալի թվով թաթարներ հեռանում էին Ղրիմից, մի երևույթ, որը խոշոր չափեր ընդունեց հատկապես 19-րդ դարի կեսերին²⁰։ Բացի այդ, հայ կաթողիկոսներ իրենց խնդրանքը գլուխ բերելու նպատակով համաձայնվում էին այդ տեղափոխությունը կատարել սեփական միջոցներով²¹։ Այս հանգամանքներն էլ նկատի ունենալով, Գ. Պոտոմկինը հայ կաթողիկոսներին շնորհում է վերադառնալու թույլտվություն, մի բան, որին չէին կարողանում հասնել նախիջևանցի խնդրատուները։

Նովոմոսկովսկից Ղրիմ վերադարձողները միայն հայ կաթողիկոսներ չէին. նրանց մեջ կային նաև լուսավորչական հայեր և նույն-

խակ հույներ։ Խնդիրն այն է, որ 1778 թվականի արտագաղթի ժամանակ հայ կաթողիկոսների հետ միասին նույն վայրերն էին տեղափոխվել նաև բազմաթիվ լուսավորչական հայեր և հույներ, որոնք հայ կաթողիկոսներին համահավասար մտել էին հայ կաթողիկոսատանի իրավասության տակ²²։ 1790 թվականին այս հայերն ու հույները նրանց հետ միասին տեղափոխվում են Ղարասուբազար։ Ըստ տեղեկագրի՝ տեղափոխվածների թվումն էին 210 հայ կաթողիկոսներ, 102 լուսավորչական հայեր և 123 հույներ, այսինքն 435 մարդ²³։ Այլ ավյալներով, Եկատերինոսլավից Ղրիմ վերադարձած մարդկանց թիվը հաշվվում է 1000 հոգի²⁴։ Այս տարբերությունը կարող էր առաջանալ այն պատճառով, որ 1000 հոգի ասելով գուցե նկատի են ունեցել ոչ միայն Ղարասուբազար, այլև առհասարակ Ղրիմ վերադարձած բոլոր այն հայերին, որոնք չէին մտնում կաթողիկոսատանին ենթակա համայնքի կազմում, բայց օգտվելով հանդամանքից, իրենք էլ բռնել էին Ղրիմ տեղափոխվելու ուղին. մյուս կողմից, հավանաբար, վերևում նշված 435 մարդկանց պիտի համարել միայն արական սեռի ներկայացուցիչներ, ինչպես այն ժամանակ սովորաբար վարվում էին։ Եթե դա այդպես է, ապա եկածների թիվը, վերջին դեպքում, շուրջ երկու անգամ նվազեցված է։ Մեր այս ենթադրությունը իրողության բավարար հիմքեր է ստանում այն ցուցակով, որը 1794 թվականին Ղարասուբազարի հայ կաթողիկոսատանը ներկայացրել է Տավրիկիայի նահանգապետ Ս. Ս. Ժեգուլինին և որը 1790 թվականին Նովոմոսկովսկից դուրս գալուց առաջ ներկայացված ցուցակի պատճենն է²⁵։ Ցուցակում անուն առ անուն նշված են բոլոր վաճառականները և նրանց ընտանիքների անդամները, ըստ գիլդիաների, ինչպես նաև մեղաները²⁶ և նրանց ընտանիքների անդամները։ Մենք ցուցակը բերում ենք համառոտաձև ձևով, անհրաժեշտ չհամարելով նշել տեղափոխ-

22 Նույն տեղում, թ. 103։

23 Նույն տեղում, թ. 104ա և 104բ։

24 Հ. Տեր-Արքաճյան, Պատմություն իրիմու, Թեոդոսիա, 1865, մաս I, էջ 104։

25 Հայկական ՍՍՀ Պետական կենտրոնական պատմական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ), ֆ. 139, ց. 1, գ. 1465, թ. 145։

26 Մենք նպատակահարմար ենք դրել այս բառը գործածել նույնությամբ, նրա տակ հասկանալով մեղաների (բաղաբարձանների՝ լայն առումով) դասին պատկանող մարդկանց. սրա մեջ էին մտնում բնակչության ազնվականական և վաճառականական շերտին չպատկանող արհեստավորները, ծառայողները, առևտրականները, բաղաբարձակ աշխատավորները։

15 ЦГИА СССР, ф. 1286, оп. 1, 1803 г., д. 46, л. 103 об.

16 Նույն տեղում։

17 Նույն տեղում։ Տե՛ս նաև А. Скальковский, Опыт статистического описания Новороссийского края, Одесса, 1850, стр. 292.

18 А. И. Маркевич, Переселение крымских татар в Турцию в связи с движением населения в Крыму, «Известия Академии наук СССР», Отделение гуманитарных наук, 1928, стр. 380.

19 Жильбер Ромм, указ. соч., стр. 61.

20 А. И. Маркевич, указ. соч., стр. 388—390, 401.

21 ЦГИА СССР, ф. 1286, оп. 1, 1803 г., д. 46, л. 104.

ված ծխատեղաների և նրանց ընտանիքի անդամների անունները (տե՛ս ստորև բերված ցուցակը):

Այսպիսով, նովոմոսկովսկից Ղարաաուբաղար տեղափոխվեցին 718 հոգի: Սակայն հայ կաթոլիկների դատարանի իրավասության տակ գտնված անձանց թիվը տարեցտարի ավելանում էր՝ բուն դատարանի և տեղական իշխանությունների թույլտվությամբ նրա իրավասության տակ նորանոր հայ ընտանիքներ ընդունելու հաշվին: Մինչև 1800-ական թվականները համայնքն աճում է ևս 253 հոգով²⁷: Նոր համալրումները ամենից առաջ առնչվում էին այն արտոնություններին, որոնցից ի սկզբանե օգտվում էին դատարանի իրավասության տակ գտնվողները: Այնինչ 1803—1804 թվականներից հետո այդպիսի համալրումները արդեն հազվագիպ էին լինում, որովհետև կառավարական մի շարք որոշումներով շնորհված արտոնություններից օգտվել կարող էին միայն

ՅՈՒՅԱԿ 28

Ղարաաուբաղարի հայ կաթոլիկների դատարանի իրավասությանը ենթակա վաճառականների և մեշահներին, որոնք եկամտաբերության կուսակալությունից վերաբնակեցվել են Տավրիկյան մարզ

Վ ա ճ ա ու կ ա ն ն ե ռ

Կոչումը	Մարդկանց քանակը		նրանց հայ տարած կապիտալը	Կապ. մեկահան տոկոս	
	արակ. սեռ	իզակ. սեռ		սուբ.	կոպ.
1-ին Գրիգորյան վաճառականների կաթոլիկներ (կաթոլիկ հայեր) . . .	2	4	10.050	100	50
2-րդ Գրիգորյան վաճառականների կաթոլիկներ (կաթոլիկ հայեր) . . .	12	12	15.150	151	50
3-րդ Գրիգորյան վաճառականների					
ա) կաթոլիկներ (կաթոլիկ հայեր) .	93	85	35.700	357	—
բ) հայեր	27	25	14.700	147	—
գ) հույներ	28	18	9.450	94	50
Ընդամենը	162	144	85.050	849	50

²⁷ ЦГИА СССР, ф. 1286, 1803 г., оп. 1, д. 46, л. 104 об.
²⁸ ՀՄԱՀ ՊԵՊԱ, ֆ. 139, ց. 1, գ. 1465, թ. 116—143:

Մ ե շ չ ա ն ն ե ռ

	Մարդկանց քանակը		մեկահան տոկոս	Գրանց վրա վերադիր	
	արակ. սեռ	իզակ. սեռ		սուբ.	կոպ.
Կաթոլիկներ (կաթոլիկ հայեր)	97	76	62	—	24
(31 ծուխ)	80	68	56	1	12
Հայեր (28 ծուխ)	25	66	54	1	8
Հույներ (27 ծուխ)					
	202	210	172	2	44

նրանք, ովքեր դատարանի իրավասության տակ էին մտել մինչև այդ թվականները: Այդ արտոնությունները, որ 1779 թվականի նոյեմբերի 14-ի հրովարտակով Եկատերինա II-ը տվել էր զրիմահայ կաթոլիկներին նրանց հոգևոր առաջնորդ Հակոբ վարդապետի անունով և որոնք 1800 թվականի ապրիլի 18-ին հաստատել էր նաև Պավել I-ը, ըստ էության, նույնն էին, ինչ որ նույն ժամանակ շնորհվել էին Ղրիմից դուրս եկած լուսավորչական հայերին:

Հրովարտակով հռոմեադավան հայերը ոչ միայն օգտվում էին Ռուսաստանի քաղաքացիների բոլոր արտոնություններից և իրավունքներից, այլև՝

ա) դասվում պետական բնակիչների շարքը և տասը տարով ազատվում պետական հարկերից ու ծառայություններից, իսկ այդ ժամկետը լրանալուց հետո տարեկան վճարում՝ վաճառականները զրամագլխի մեկ ուրբուց մեկ տոկոս, արհեստավորներն ու մեշահանները՝ ծխից 2 ուրբի, իսկ գյուղատնտեսությամբ զբաղվել ցանկացողները՝ յուրաքանչյուր դեսյատինի դիմաց՝ 5 կոպեկ:

բ) ազատ կերպով կարող էին զբաղվել ներքին և արտաքին առևտրով, կառուցել առևտրական նավեր, հիմնել ֆաբրիկաներ ու գործարաններ, առևտրական կրպակներ, աճեցնել սլոդատու ալգիներ, արտադրել գինիներ, որոնք կարող էին նաև տակառներով վաճառքի հանել ռուսական քաղաքներում. թույլ էր տրվում նաև թորել ֆրանսիական օղի²⁹, բայց միայն սեփական օգտագործման համար:

²⁹ Ֆրանսիական օղի՝ այսինքն խաղողի օղի: Տե՛ս «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа» (в дальнейшем см. «Собрание актов»), М., 1833, т. 1, стр. 223.

դ) աղատվում էին զորքերին օթևան տրամադրելուց, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ զորախմբերն անցնելու էին իրենց գյուղերի մոտով. ընդմիջտ աղատվում էին նաև զորակոչիկներ տալուց. բայց ուժեր կամավոր կերպով կցանկանալին մտնել զինծառայության, այդ չէր արգելվում.

դ) իրավունք ունեին կառուցելու եկեղեցիներ ու զանգակատներ և ըստ իրենց սովորության ու կարգի՝ ազատ կերպով կատարել եկեղեցական արարողություններն ու ժամասացությունները. միայն հողեր գործերի գծով ենթարկվում էին Բելոռուսիայի կաթոլիկ եպիսկոպոսին.

ե) վերջապես, կաթոլիկ հայերը հիմնելու էին ուսումնա՝³⁰ կաթոլիկ դատարանի անվան տակ³¹:

* * *

Ղրիմում հայերի վերահաստատման գործին ղգալի մասնակցություն է ցուցաբերում ռուսահայոց հոգևոր առաջնորդ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուսյանը: Թերևս նա զգացել էր 1778 թվականի արտագաղթի կաղմակերպմանը ցույց տված փութկոտ օժանդակության համար: Մի բան, սակայն, ակնհայտ է, որ 1787 թվականին Ղրիմ կատարած այցից հետո նա նախիջևան էր վերադարձել ցնցող տպավորությամբ. «զգալի եղև մեզ յոյժ, — նշում էր նա, — տեսանենք զաւերութիւն քաղաքացն, եկեղեցեացն և վանօրէիցն մերոց. լի տրտմութեամբ դարձանք անտի (Ղրիմից—Վ. Մ.) ի նախիջևան, ի նոյեմբերի 24»³²:

Տավրիկիայում հայերի հաստատման գործը զուլս բերելու մտայնությամբ Հ. Արղուսյանը 1793 թվականին կրկին զալիս է Ղրիմ, որտեղ արդեն բավական թվով հայեր կային: Նա դիմումներ է անում կառավարությանը՝ Ղրիմի մի շարք վայրեր հայերին հատկացնելու խնդրանքով: 1794 թվականին Արղուսյանը Պլատոն Զուբովին այս առիթով գրում էր, թե լինելով Ղրիմում, ինքը այնտեղ հանգիպել է «բավական մեծ թվով հայերի. նրանց մի մասը մնացել է նովոմոսկովսկի շրջանը վերաբնակեցվածներից, իսկ մյուսները՝ նորերս եկածներ են: Այս հայերից Ղարասուբաղարում ապ-

րող մոտ 200 բնաանիքներ, Անատոլիայից ներգաղթածներ, ինչ հայանեցին իրենց վճռական ցանկությունը՝ սեփական ծախսով տեղափոխվելու ավերված Թեոդոսիա քաղաքը, որտեղ այժմ մնացել են հայկական շատ եկեղեցիներ և վանքեր, իսկ արհեստավորները՝ Հին Ղրիմ, քանի որ այնտեղ դիրքը հարմար է և այնտեղի թե ջրերը և թե օդը կարող են երանգ հաղորդել այն արտադրանքին, որ կթողարկեն ֆաբրիկատերերը»³³: Հ. Արղուսյանն ընդգծում էր, որ եթե հայերի հիշյալ խնդրանքը հարգվի, ապա դա մեծապես շահավետ կլինի պետության իսկ համար, «որովհետև այստեղ բնակվելը առիթ կտա շատ հայերի Անատոլիայից և սահմանակից այլ վայրերից տեղափոխվելու և բնդունելու ռուսահայատակություն»³⁴: Հ. Արղուսյանն ավելացնում էր, թե զրիմահայերի խնդրանքը բավարարելու և նրանց տեղափոխելու համար զարնանք ինքը կրկին կգնա Ղրիմ:

Այլ հայերի հետ միասին Ղարասուբաղարի հայերին ևս Թեոդոսիա տեղափոխելու պահանջը Հ. Արղուսյանը առաջ էր քաշում՝ նաև մեկ այլ նկատառումով: Բանն այն է, որ սրանք այն լուսավորչական հայերն էին, որոնք գտնվում էին քաղաքի հայ-կաթոլիկ դատարանի իրավասության տակ: Թեոդոսիա տեղափոխելով, բնական է, որ Արղուսյանը նրանց դուրս կբերեր կաթոլիկ դատարանի տնօրինությունից: Արղուսյանին մտահոգում էր նրանց մեջ կաթոլիկության տարածման վտանգը, թեև լուսավորչական հայերը դատարանին ենթարկվում էին միայն իրենց տնտեսական և իրավական գործերով, այնինչ կրոնական խնդիրներում միանգամայն անկախ էին³⁵: Հետագայում Ղարասուբաղարի լուսավորչական հայերը ստեղծեցին իրենց հոգևոր կառավարությունը. որը վարում էր ողջ Ղրիմի կրոնական գործերը:

Հ. Արղուսյանի այս միջնորդությունը շուտով արժանանում է կառավարության դրական պատասխանին, որովհետև, ինչպես ակնարկել ենք, թերակղզում հայերի հաստատվելը միանգամայն համապատասխանում էր Ղրիմի բնակեցման ընդհանուր խնդիրներին: 1794 թվականի ապրիլի 30-ին գրաֆ Պլատոն Զուբովը Տավրիկյան մարզի կառավարիչ Ս. Ս. Ժեգուլինին կարգադրում է՝ թույլ տալ Ղարասուբաղարում և Ղրիմի այլ վայրերում ապրող հայերին, ըստ իրենց ցանկության, վերաբնակվելու Հին Ղրիմ և Թեոդոսիա,

³⁰ Լեհաստանում և մերձբալթյան երկրներում ուսումնալան քաղաքային խորհուրդ էր, խորհրդարան, իսկ Ռուսաստանում XVIII դարում և XIX դարի առաջին կեսին՝ քաղաքային ինքնավարության օրգան:

³¹ ЦГИА СССР, ф. 1152 г., 1840, л. 129, лл. 17 об.—18 об.

³² «Դիւան հայոց պատմութեան», Թիֆլիս, 1911, գիրք Թ, էջ 14:

³³ ՀՄՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 139, ց. 1, գ. 1465, թ. 54ա:

³⁴ Նույն տեղում, թ. 54բ:

³⁵ Նույն տեղում, թ. 145:

այդ վայրերում նրանց հատկացնել անհրաժեշտ քանակությամբ հողեր, մշակման և հատուկ տեղեր՝ շենքերի ու կրպակների շինության համար. ամեն կերպ օժանդակել Հ. Արղուժյանին՝ արտասահմանից եկող հայերին Ղրիմում տեղավորելու գործում³⁶:

Այս թույլտվության լուրը խմանալով, Հ. Արղուժյանը վերըստին աճապարում է Տավրիկիա: Տեղում գործերին ծանոթանալուց հետո նա մշակում է հայերին տեղավորելու և նրանց կյանքը կարգավորելու մանրամասն գործնական միջոցառումներ և հուլիսի 8-ին դրանք ներկայացնում է Ս. Ս. Ժեզուլինին: Հ. Արղուժյանը առաջարկում էր. թեև Ղրիմի տարբեր ծայրերից Թեոդոսիա տեղափոխվող հայերի թիվը առայժմ մեծ չէ, բայց իրեն հայտնի տվյալներով շուտով Անատոլիայից և այլ վայրերից այնտեղ բնակության կգան մեծ թվով հայ ընտանիքներ, ուստի անհրաժեշտ է Թեոդոսիայում բոլոր այդ հայերին հատկացնել առանձին թաղամաս, տներ, կրպակներ, պահեստաշենքեր, հյուրանոցներ ու մինչև 1000-ի հասնող այլ շենքեր, ինչպես և համապատասխան հողեր: Նա նպատակահարմար էր գտնում հայերին տալ սարալանջից մինչև ծովափն ընկած տարածությունը և այն չափերու համար իրեն հետ Թեոդոսիա գործուղել հողաչափ: Արղուժյանը խնդրում էր Թեոդոսիայի ս. Սարգիս հայկական եկեղեցու բակում գրտնըվող իջևանատունը կրկին վերադարձնել եկեղեցուն, որպեսզի վերջինիս տերիտորիան չնեղանա, և անհրաժեշտ կարգադրություն իջեցնել, ում հարկն է, որպեսզի ոչ մի արգելք չհարուցվի Թեոդոսիային մերձակա բարձունքի վրա գտնվող հայկական վանքի վերականգնման գործին: Թեմի առաջնորդը առաջարկում էր Թեոդոսիայում աշխատանքներն ավարտելուց հետո հողաչափին ուղարկել Հին Ղրիմ՝ հայերին հատկացված հողերը սահմանադրելու համար: Քանի որ ս. Խաչ վանքի հողերը տակավին չեն բաժնեհատված ու սահմանադրված, ինչպես նաև չեն հանված Գ. Պոտյոմկինի նվիրած Սուզակի երկու այգիների պլանները, Արղուժյանն անհրաժեշտ էր գտնում այդ նպատակով առանձնացնել մի հատուկ հողաչափ, որը իր իսկ ներկայությամբ կկատարի այդ աշխատանքները. առաջարկում էր դրանից հետո այդ այգիներին տիրելու մասին իրեն տալ անհրաժեշտ բոլոր փաստաթղթերը: Որովհետև ս. Խաչ վանքի տիրույթներից կտրված և ուրիշներին բաշխված հողերը վերադարձնելն այլևս անհնարին է, Արղուժյանն առաջարկում էր

դրանց փոխարեն վանքին տալ այլ հողակտորներ: Քանի որ վանքից վերցված և մետաքսի գործարանին տրված հողերը վերջինիս համար անօգտակար են և, ընդհակառակը, խիստ անհրաժեշտ են վանքի համար, Արղուժյանը պահանջում էր դրանք վերադարձնել վանքին՝ գոմեր և աղբատների ու մշակների համար բնակելի շենքեր կառուցելու: Նրա կարծիքով դա հնարավորություն կտա վերականգնելու անշարացած վանքը և խթան կհանդիսանար Ղրիմում հայերի բնակություն հաստատելուն: Արղուժյանը առաջարկում էր ստեղծել պայմաններ, որպեսզի հողաչափը անկաշկանդ կերպով սկսի ու ավարտի իր աշխատանքները, իսկ ս. Խաչ վանքի բոլոր հողերի սահմանադրումը վերջացնելուց հետո իրեն տալ պլաններ, հողաչափական գրքերը և հրաման՝ դրանց տիրելու վերաբերյալ: Ս. Փրկիչ վանքը (Բախչելի, այժմ Բոգատոյե գյուղի մոտ) նույնպես իր տնօրինությանը հանձնելու նպատակով, Արղուժյանը առաջարկում էր վանքի հողերից ու շենքերից դուրս բերել այնտեղ խուժած թաթարներին³⁷: Տավրիկյան մարզի կառավարիչ Ս. Ժեզուլինը հավանություն ու համաձայնություն է տալիս Արղուժյանի առաջարկներին, և իր կարծիքը կետ առ կետ գրավոր ուղարկում է նրան³⁸:

Ղրիմում հայերի բնակեցման իր ծրագրի իրագործման համար Հ. Արղուժյանը երեք ամիս մնում է այնտեղ, գործնական քայլեր անում՝ լուծելու այդ խնդրի հետ կապված ամեն մի հարց: Այս շրջանում նրան մենք տեսնում ենք մերթ Թեոդոսիայում, մերթ ս. Խաչ վանքում և Հին Ղրիմում, մերթ Սուզակում և Ղարասուբազարում և մերթ էլ՝ կրկին Թեոդոսիայում: Այս վերջինում նա հողաչափ Սամբուլովի հետ թաղ առ թաղ շրջում է, ընտրում հայերին հատկացվելիք շենքերն ու հողամասերը և հուլիսի 28-ին հատուկ գրությամբ խնդրում Ս. Ժեզուլինից անհրաժեշտ կարգադրություն անել հողաչափին՝ արագ կերպով իրեն՝ Ժեզուլինին, ներկայացնելու ընտրված այդ տեղերի պլանը, իսկ իրեն՝ Արղուժյանին, թույլ տալ, քանի դեռ ինքը Ղրիմում է, իր ձեռքով հայերի վրա բաժանելու քաղաքի այն ազատ տեղերն ու տները, որոնք պատկանում էին պետությանը, բայց որոնց նախկին տերերը այժմ Թեոդոսիայումն են: Խոսքը այն հայերի մասին էր, որոնց տները արտագաղթից հետո անցել էին պետության իրավասությանը, բայց որոնցից մի քանիսի տերերին այժմ հաջողվել էր վերադառնալ Թեոդոսիա:

³⁶ «Известия Таврической ученой архивной комиссии» (ИТУАК), Симферополь, 1896, № 25, стр. 93.

³⁷ ՀԱՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 139, ց. 1, գ. 1465, թթ. 66—69:

³⁸ Նույն տեղում, թթ. 72—75:

Հուլիսի 28-ի այս գրությամբ Արդությանը զգուշորեն ակնարկում էր նաև Հին Ղրիմի ու Թեոդոսիայի արոտավայրերից հայերին հողեր հատկացնելու մասին³⁹։

Ղրիմում հայերի բնակեցման խնդրում Արդությանը դիմում է նույնիսկ այնպիսի քայլերի, որոնք, թերևս, պիտի հակառակ լինեին նրա իսկ սկզբունքներին։ Խնդիրն այն էր, որ նա առաջիններից մեկն էր, որ իշխանությունների առաջ հարց էր բարձրացնում և պահանջում Ղրիմ փախած բոլոր նախիջևանցիներին ետ ուղարկել իրենց բնակավայրը։ Այնինչ, 1794 թվականի սեպտեմբերի 20-ին Տավրիկյան մարզի կառավարիչից նա խնդրում էր փախստական նախիջևանցիներից 30 ընտանիք թողնել Ղրիմում. 15-ը՝ ս. Խաչ վանքում, 10-ը՝ Թեոդոսիայում, հայկական եկեղեցու պահպանման համար, իսկ 5-ը՝ ս. Փրկիչ վանքում⁴⁰։ Բանն, իհարկե, այն չէ, որ սրանք աղքատ և նույնիսկ վերադարձի անհրաժեշտ ծախսերից զուրկ ընտանիքներ էին, այլ այն, որ այս և այն առիթով Արդությանը փաստորեն նեցուկ էր կանգնում ղրիմահայ զաղութի վերաստեղծմանը մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ հայերի թիվը Ղրիմում դեռևս շատ չէր։ 1799 թվականին, օրինակ, նրանք ընդամենը 252 ընտանիք էին՝ 1043 անդամներով⁴¹։ Սրանց մեջ չէին մտնում հայ կաթոլիկները։

* * *

Չնայած հայերին Ղրիմում բնակեցնելու ուղղությամբ Հ. Արդությանի թափած ջանքերին, թերակղզուց նրա հեռանալուց հետո դրանք գրեթե անկատար մնացին։ 1798 թվականի սեպտեմբերին Ռուսաստանում բնակվող հայ համայնքների կարիքների մասին կառավարությանը ներկայացրած գրության մեջ Հ. Արդությանը դարձյալ բարձրացնում էր ղրիմահայոց հարցը, վերստին առաջ քաշելով Թեոդոսիայի մի մասն ու ամբողջ Հին Ղրիմը հայերին հատկացնելու և ս. Խաչ վանքի հողերը սահմանափակելու պահանջը⁴²։ Դրան հաջորդած 1799 թվականի ապրիլի 15-ի կայսերական հրամանը, թեև ընդառաջ էր գնում ղրիմահայերի այս խնդրանքին⁴³, սակայն գործը դարձյալ տեղից չէր շարժվում։

³⁹ Նույն տեղում, թթ. 76 և 89։

⁴⁰ Նույն տեղում, թթ. 102—104։

⁴¹ ЦГИА СССР, ф. 1374, оп. 2, л. 1815, л. 89.

⁴² Там же, лл. 21—22.

⁴³ «Собрание актов», т. I, стр. 197.

1790-ական թվականների վերջերին Ղրիմի տարբեր քաղաքներում ապրող հայերի մեջ ծագում և գնալով ամրապնդվում է Հին Ղրիմ քաղաքում հավաքվելու, այդ քաղաքը դուռ հայկական բնակավայր դարձնելու գաղափարը, մի մտայնություն, որը իր արտացոլումն է գտնում 1798—1799 թվականներին նրանց կողմից իշխանություններին ներկայացրած խնդրագրերում։ Վերջիններս չէին հանգում միայն այդ թույլտվությունը ստանալուն, այլ զրնում էին ավելի հեռու, պահանջելով ապագա հայկական այդ քաղաքի բնակչությանը տալ տնտեսական արտոնություններ և իրավական ինքնություն՝ իր գործերը վարելու հարցերում։ Կառավարությունը, վերջապես, լիովին ընդառաջում է Ղրիմում հավաքված հայերի խնդրանքին, դրա իրականացման մեջ տեսնելով նաև կայսրությանը նորերս միացված երկրամասի տնտեսական զարգացմանը նպաստող հեռանկարներ։ Այս վերջին շարժառիթը, անշուշտ, առաջատար դեր է խաղացել ղրիմահայոց անունով 1799 թ. հոկտեմբերի 28-ի հրովարտվող ընդունելու գործում։ Այդ հրովարտվող, որը արտոնությունների և իրավական հարցերում հիմնականում կրկնում էր նախկինում հայերի ստացած առանձնաշնորհումները, իր առաջին հոգվածով թույլ էր տալիս բոլոր նրանց, ովքեր ցանկանում են, բնակություն հաստատել Հին Ղրիմ քաղաքում։ Երկրորդ հոգվածը եկեղեցական արարողությունների կատարման համար Թեոդոսիայում ապրող հայերին էր տալիս այնտեղ եղած հայկական եկեղեցիներից Հրեշտակապետ, ս. Սարգիս, ս. Գևորգ եկեղեցիները և քաղաքից դուրս գտնվող Վերափոխման վանքը, նրան պատկանող հողերով հանդերձ, այդ եկեղեցիներին առընթեր եղած մարդկանց թվին համապատասխան, ինչպես սահմանված էր ռուսական ծխերի համար. եկեղեցիներն ու վանքը պահվելու էին հայ համայնքի միջոցներով։ «Եսկ Թեոդոսիա քաղաքի ներսում՝ նրա արտաքին պարսպից մինչև ծովափը, մեծ մզկիթից մինչև Հունական սլոբոդան ձգվող լայնությամբ ընկած հին Հայկական գյուղը (իմա թաղամասը— Վ. Մ.), որտեղ գտնվում են վերոհիշյալ եկեղեցիները», հրամայվում էր տալ հայերին, «այդ գյուղը կոչելով Հայկական սլոբոդա»։ Բացի այդ ս. Սարգիս եկեղեցուն էր հանձնվում Աջամ-խան անվամբ իջևանատունը։ Հրովարտակի երրորդ հոգվածով կայսրը հրամայում էր Հին Ղրիմին մերձակա ս. Խաչ վանքին սահմանադրված հողերը հատկացնել վանքին և տալ դրանց պլանները։ Գործող հոգվածով հաստատվում էին 1799 թվականի հունվարի 4-ի և ապրիլի 15-ի հրամաններով կայսրության մեջ ապրող հայերին տրված դավանանքի ազա-

առաջնությունն ու իրավունքները և նրանց արտոնվում էր իրենց գյուղերում կառուցել վանքեր, եկեղեցիներ, զանգակատներ և եկեղեցական այլ շինություններ, դրանցում ազատորեն կատարել ժամասացությունն ու կրոնական արարողություններ: Հոգևոր գործերով հայերը ենթարկվելու էին էջմիածնի կաթողիկոսին և Ռուսաստանում նրա ներկայացուցչին: Քանի որ Ռուսաստանում ապրող հայերի թիվը գնալով բազմապատկվում էր և դրան համապատասխան աճում էր նաև եկեղեցիների քանակը, ապա հրովարտակրան հրաժեշտ էր համարում եկեղեցական գործերը հաջող վերահսկելու համար Աստրախանում, վարդապետի նախագահությամբ, հիմնել Հայկական հոգևոր կոնսիստորիա՝ կազմված երեք ավագերեցներից, երկու քարտուղարից և չորս դասեկայային ծառայողներից: Կոնսիստորիայի իրավասությունը պետք է ենթարկվեին ռուսական կայսրության մեջ գտնվող բոլոր հայկական եկեղեցիները, ծխերը և աշխարհականները, այդ թվում նաև ղրիմահայերը: Հոգևոր կոնսիստորիան ենթարկվում էր ռուսահայոց հոգևոր առաջնորդին: Տեղերում ստեղծվում էին հոգևոր կառավարություններ: Հինգերորդ հոգվածը պարտավորեցնում էր Հին Ղրիմը բնակեցնելուց և նրան 12 հազար զենյատին հող առանձնացնելուց հետո, այնտեղ հիմնել հայկական դատարան, մագիստրատի անվան տակ, և նրանում դատական ու հայցային գործերը լսել հայերեն լեզվով, հայկական հին սովորություններին ու օրենքներին համապատասխան: Անգերադ հոգվածը հայերին դասում էր պետական բնակիչների շարքը և, համաձայն 1799 թվականի ապրիլի 15-ի հրամանի, նրանց 10⁶ տարով ազատում էր բոլոր տեսակի տուրքերից, դրանից հետո վաճառականները պիտի վճարեին դրամագրվի մեկ ռուբլուց մեկ տոկոս, մեշաններն ու արհեստավորները՝ ծխից երկուական ռուբլի, իսկ գյուղացիները, որոնցից լուրբաբանչուրին սահմանված էր տալ 30 զենյատին հող, ամեն զենյատինի դիմաց՝ 5 կոպեկ: Ունեորները իրավունք էին ձեռք բերում իրենց հողամասերի վրա կառուցելու տներ, կլորպակներ, պահեստներ, ֆաբրիկաներ, ազատվում էին վորքերին օթևան տալու պարտավորությունից: Հայերն առմիշտ ազատվում էին նաև զինվորական ծառայությունից, բայց ցանկացողներին դա չէր արգելվում: Յոթերորդ հոգվածը հայերին շնորհում էր առևտրով ու արհեստներով զբաղվելու ազատություն և արտոնություններ. նրանք կարող էին, առանց առևտրական ներքին մաքսեր վճարելու, ազատորեն առևտուր անել կայսրության մեջ և նրա սահմաններից դուրս, կառուցել առևտրանավեր, հիմ-

նել գործարաններ ու ֆաբրիկաներ, պտղատու այգիներ, թորել դինի և ֆրանսիական օդի, փոքր չափով դրանք վաճառել իրենց գյուղերում և տակառներով արտահանել Ռուսաստանի քաղաքները: Վերջին՝ ութերորդ հոգվածով կայսերական հրովարտակր թուր զինվորական և քաղաքացիական պետերին, ինչպես նաև ատյաններին հանձնարարում էր ոչ միայն թույլ տալ և խանգարել Հին Ղրիմի հայերին՝ օգտվելու շնորհվող արտոնություններից, այլև անհրաժեշտության դեպքում նախազգուշացնել նրանց ակնկալվելիք վնասներից ու վտանգից և ամեն կերպ աջակցել նրանց հոգևոր ու աշխարհիկ վարչություններին⁴⁴:

1799 թվականի հոկտեմբերի 28-ի հրովարտակր ընդունումից հետո էլ Հին Ղրիմում և առհասարակ թերակղզու վրա հայերի բնակություն հաստատելու գործը բավական լուրջ դժվարությունների էր հանդիպում: Վերջիններս աղերսվում էին նյութական միջոցների սղություն, հողային, վարչական, իրավական և այլ հարցերում տեղական իշխանությունների ու հայերի միջև ծագած տարբեր բնույթի վեճերի, մանավանդ նախիջևանցիներին հա ուղարկելու խնդիրների հետ:

Սակայն նախ Հին Ղրիմի բնակեցման մասին: Այստեղ հայերի բնակեցման դժվարությունները, բացի վերևում նշվածներից, կապված էին նաև մեկ այլ հարցի հետ: Բանն այն է, որ տարբեր քաղաքներից և առաջին հերթին Ղարասուբաղաբից, Սիմֆերոպոլից ու Եվպատորիայից բոլոր հայերը չէին, որ ցանկանում էին տեղափոխվել Հին Ղրիմ: Այստեղ նրանց հավաքելու դադափարի հեղինակն ու իրագործման ջատագովը հոգևորականներն էին և ամենից առաջ ինքը՝ Արղունյանը⁴⁵: Հոգևոր դասի այսպիսի նախաձեռնությունը առաջին հերթին կապված էր եկեղեցու նյութական շահագրգռվածության և ապա՝ ազգային-կրոնական ծեսերի ու դավանանքի պահպանման հետ: Տարբեր վայրերում ցրվել եկած հայությունը երկու դեպքում էլ եկեղեցուն դժգույն ապագա էր խոստանում: Ավելի ցանցն էր նաև, որ ս. Խաչին կից տրվող հսկայական հողատարածությունները սպասում էին իրենց մշակողին, մանավանդ սկզբնական շրջանում, երբ Ղրիմում սուր կերպով զգացվում էր աշխատավոր ուժի կարիքը, և դժվար էր նույնիսկ հոգևոր կապալով տալը⁴⁶: Այս բանը նկատել էր նաև ներքին գործերի մինիստր

⁴⁴ «Собрание актов», т. I, стр. 219—224.

⁴⁵ Государственный архив Одесской области (в дальнейшем Одесский облархив), ф. 1, оп. 221, л. 2, л. 24.

⁴⁶ Նույն տեղում, թ. 24 և 27բ:

առաջնությունն ու իրավունքները և նրանց արտոնվում էր իրենց գյուղերում կառուցել վանքեր, եկեղեցիներ, զանգակատներ և եկեղեցական այլ շինություններ, դրանցում ազատորեն կատարել ժամասացություն և կրոնական արարողություններ: Հոգևոր գործերով հայերը ենթարկվելու էին էջմիածնի կաթողիկոսին և Ռուսաստանում նրա ներկայացուցչին: Քանի որ Ռուսաստանում ապրող հայերի թիվը գնալով բազմապատկվում էր և դրան համապատասխան աճում էր նաև եկեղեցիների քանակը, ապա հրովարտակրան հրաժեշտ էր համարում եկեղեցական գործերը հաջող վերահսկելու համար Աստրախանում, վարդապետի նախագահությամբ, հիմնել Հայկական հոգևոր կոնսիստորիա՝ կազմված երեք ավագերեցներից, երկու քարտուղարից և չորս դասեկայային ծառայողներից: Կոնսիստորիայի իրավասությունը պետք է ենթարկվեր ռուսական կայսրության մեջ գտնվող բոլոր հայկական եկեղեցիները, ծխերը և աշխարհականները, այդ թվում նաև ղրիմահայերը: Հոգևոր կոնսիստորիան ենթարկվում էր ռուսահայոց հոգևոր առաջնորդին: Տեղերում ստեղծվում էին հոգևոր կառավարություններ: Հինգերորդ հոգվածը պարտավորեցնում էր Հին Ղրիմը բնակեցնելուց և նրան 12 հազար զենյատին հող առանձնացնելուց հետո, այնտեղ հիմնել հայկական դատարան, մագիստրատի անվան տակ, և նրանում դատական ու հայցային գործերը լսել հայերեն լեզվով, հայկական հին սովորություններին ու օրենքներին համապատասխան: Անգերորդ հոգվածը հայերին դատում էր պետական բնակիչների շարքը և, համաձայն 1799 թվականի ապրիլի 15-ի հրամանի, նրանց 10⁰ տարով ազատում էր բոլոր տեսակի տուրքերից, դրանից հետո վաճառականները պիտի վճարեին դրամագրվի մեկ ուրլուց մեկ տոկոս, մեշաններն ու արհեստավորները՝ ծխից երկուական ուրլի, իսկ գյուղացիները, որոնցից յուրաքանչյուրին սահմանված էր տալ 30 զենյատին հող, ամեն զենյատինի դիմաց՝ 5 կոպեկ: Ունեորդները իրավունք էին ձեռք բերում իրենց հողամասերի վրա կառուցելու տներ, կրթական, պահեստներ, ֆաբրիկաներ, ազատվում էին գործերին օթևան տալու պարտավորությունից: Հայերն առմիշտ ազատվում էին նաև զինվորական ծառայությունից, բայց ցանկացողներին դա չէր արգելվում: Յոթերորդ հոգվածը հայերին շնորհում էր առևտրով ու արհեստներով զբաղվելու ազատություն և արտոնություններ. նրանք կարող էին, առանց առևտրական ներքին մաքսեր վճարելու, ազատորեն առևտուր անել կայսրության մեջ և նրա սահմաններից դուրս, կառուցել առևտրանավեր, հիմ-

նել գործարաններ ու ֆաբրիկաներ, պտղատու այգիներ, թորել դինի և ֆրանսիական օդի, փոքր չափով դրանք վաճառել իրենց գյուղերում և տակառներով արտահանել Ռուսաստանի քաղաքները: Վերջին՝ ութերորդ հոգվածով կայսերական հրովարտակր թուր զինվորական և քաղաքացիական պետերին, ինչպես նաև ատյաններին հանձնարարում էր ոչ միայն թույլ տալ և խանգարել Հին Ղրիմի հայերին՝ օգտվելու շնորհվող արտոնություններից, այլև անհրաժեշտության դեպքում նախազգուշացնել նրանց ակնկալվելիք վնասներից ու վտանգից և ամեն կերպ աջակցել նրանց հոգևոր ու աշխարհիկ վարչություններին⁴⁴:

1799 թվականի հոկտեմբերի 28-ի հրովարտակր ընդունումից հետո էլ Հին Ղրիմում և առհասարակ թերակղզու վրա հայերի բնակություն հաստատելու գործը բավական լուրջ դժվարությունների էր հանդիպում: Վերջիններս աղերսվում էին նյութական միջոցների սղության, հողային, վարչական, իրավական և այլ հարցերում տեղական իշխանությունների ու հայերի միջև ծագած տարբեր բնույթի վեճերի, մանավանդ նախիջևանցիներին ետ ուղարկելու խնդիրների հետ:

Սակայն նախ Հին Ղրիմի բնակեցման մասին: Այստեղ հայերի բնակեցման դժվարությունները, բացի վերևում նշվածներից, կապված էին նաև մեկ այլ հարցի հետ: Բանն այն է, որ տարբեր քաղաքներից և առաջին հերթին Ղարասուբազարից, Սիմֆերոպոլից ու Եվպատորիայից բոլոր հայերը չէին, որ ցանկանում էին տեղափոխվել Հին Ղրիմ: Այստեղ նրանց հավաքելու դադափարի հեղինակն ու իրագործման ջատագովը հողերատկաններն էին և ամենից առաջ ինքը՝ Արղունյանը⁴⁵: Հոգևոր դասի այսպիսի նախաձեռնությունը առաջին հերթին կապված էր եկեղեցու նյութական շահագրգռվածության և ապա՝ ազգային-կրոնական ծեսերի ու դավանանքի պահպանման հետ: Տարբեր վայրերում ցրվել եկած հայությունը երկու դեպքում էլ եկեղեցուն դժգույն ապագա էր խոստանում: Ավելացնենք նաև, որ ս. Խաչին կից տրվող հսկայական հողատարածությունները սպասում էին իրենց մշակողին, մանավանդ սկզբնական շրջանում, երբ Ղրիմում սուր կերպով զգացվում էր աշխատավոր ուժի կարիքը, և դժվար էր նույնիսկ հողերը կապալով տալը⁴⁶: Այս բանը նկատել էր նաև ներքին գործերի մինիստր

⁴⁴ «Собрание актов», т. I, стр. 219—224.

⁴⁵ Государственный архив Одесской области (в дальнейшем Одесский облархив), ф. 1, оп. 221, д. 2, л. 24.

⁴⁶ Նույն տեղում, թ. 24 և 27բ:

վ. Պ. Կոչուբեյը, որը, աչքի առաջ ունենալով այն ժամանակ (1803) Հին Ղրիմում ընդամենը երկու տասնյակ հայ բնտանիքների առկայությունը, դիմագրավում էր այնտեղ հայկական մագիստրատի ստեղծմանը: Նա գրում էր, թե հայ հոգևորականները ջանում են կենսագործել Հ. Արղուսյանի նախագծումները «ոչ թե հօգուտ Ղրիմում ապրող հայերի, այլ իրենց սեփական շահերի, որովհետև անհավանական է, որ տարբեր քաղաքներում գործեր ձեռնարկած, արհեստներով և զանազան արդյունագործությամբ զբաղվող մարդիկ ցանկանան կամավոր կերպով բնակություն տեղափոխվել ամառի մի վայր, և դա այն դեպքում, երբ ոչ մի օգուտ չի ակնկալվում»⁴⁷:

Տակավին մինչև հրովարտակը, 1799 թվականի մարտի 4-ին, Աբրահամ վարդապետը Հին Ղրիմից դրած իր նամակում Արղուսյանից խնդրում էր արագացնել հայերին արտոնությունների շնորհելու գործը, Հին Ղրիմը հանձնել նրանց և նախիջևանցի փախըստականներին հրամայել «ի Ղրիմ մնալ և զկայսերն հարկ կըրկնապատիկ տալ»⁴⁸: Հրովարտակից հետո, 1800 թվականի մայիսի 1-ին, Հ. Արղուսյանը Պետերբուրգից կարգադրում է Գրիգոր վարդապետին՝ գնալ Ղրիմ, հավաքել բոլոր հայերին և ձեռնարկել Հին Ղրիմ քաղաքի հիմնադրումը: Ավելի ուշ, ղեկտեմբերի 8-ին իջեցրած կոնդակով նա զրիմահայերին հրահանգում էր. «մի որ յամբհետէ համարձակիցի յայլ դատաստանատունս զգլուխ իւր կապիլ և գրել. զի ամենքդ հրամանաւ և պրովիլիկաւ Մեծի կայսերն՝ պարտիք յէսկի Ղրիմ ժողովիլ և յատուկ իրաւարան հաստատիլ...»⁴⁹:

Սակայն հոգևոր հովվի խոսքերը գրեթե մենում էին ձայն բարբառո հանապատի. այլևայլ վայրերի և առաջին հերթին Նոր Նախիջևանի հայերը, իրոք, շատ էին ձգտում տեղափոխվել Ղրիմ, սակայն կառավարական որոշումներն ու Հ. Արղուսյանի կոնդակը նրանց չէին վերաբերում: Իսկ զրիմահայերի մի զգալի մասն էլ, վերևում նշված պատճառներով, չէր աճապարում տեղափոխվել իրեն հատկացված նոր բնակավայրը, մանավանդ որ այդ տեղափոխությունը զուտ ցանկության հարց էր: Ահա թե ինչու, չնայած կայսերական հրովարտակին, մինչև 1805 թվականը Հին Ղրիմում

հայերին հողեր դեռևս չէին հատկացվել, և եղած պլանով այնտեղ ընդամենը 22 բնտանիք հայ կար⁵⁰: Վիճակը գրեթե նույնն էր նաև 1806 թվականին:

Հին Ղրիմի հայ համայնքին ըստ հրովարտակի 12.000 դեսյատին հող հատկացնելու խնդիրը ձգձգվում և խոչընդոտների էր հանդիպում: 1804 թվականին համայնքի կողմից ընտրված հավատարմատարներ Խաչերես Մանուկովի և Բաղդասար Բեդրոսովի միջնորդությամբ Թեոդոսիայից Հին Ղրիմ եկած ներքին զեմստվային դատարանի շինովնիկը բավարարվեց սոսկ այդ առթիվ բանավոր կարգադրություններ անելով, և համայնքի հողային սահմանները տարիներ շարունակ, ինչպես հետագայում կտեսնենք, մնացել էին անորոշ. Հին Ղրիմի վրա պետ նշանակված և նրա հիմնադրման պատասխանատու կապիտան Թեմբեղը գրեթե ոչինչ չէր ձեռնարկում՝ կազմված ցուցակներով նահանգի տարբեր քաղաքներից հայերին հիմնադրվող քաղաքը տեղափոխելու ուղղությամբ, չնայած նրա անուշով, համապատասխան հրովարտակի, նահանգական իշխանությունները բազմաթիվ կարգադրություններ էին իջեցրել⁵¹:

Հին Ղրիմի հայկական գաղութի հիմնադրման գործում վրձնական բեկում տեղի ունեցավ 1805—1806 թվականներին, երբ հարցի լուծման նախաձեռնությունն իրենց ձեռքը վերցրին նըշված հավատարմատարները, և երբ զրիմահայերի անունից կատարած նրանց միջնորդությունն ու խնդրանքները, վերջիվերջո, գործնական հետևանքներ ունեցան: 1805 թվականին նախագծվում և տրվում է Հին Ղրիմ քաղաքի կառուցման հատակագիծը⁵²: Դրանից հետո Բ. Բեդրոսովն ու Խ. Մանուկովը տեղական իշխանություններին դիմում էին, ըստ էության, արդեն խնդրելով նըրանցից օժանդակել Ղրիմի տարբեր քաղաքներից հայերին Հին Ղրիմում հավաքելու գործին:

Հին Ղրիմում արդեն հաստատված, ինչպես նաև այնտեղ տեղափոխվել ցանկացող հայկական համայնքի ներկայացուցիչներ Բ. Բեդրոսովն ու Խ. Մանուկովը 1805 թվականին Տավրիկայի քաղաքացիական նահանգապետին են ներկայացնում երեք անվանական ցուցակներ, այն է՝ Տավրիկայի քաղաքներում

⁴⁷ Նույն տեղում, թ. 27բ:

⁴⁸ Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի (այսուհետև Մատենադարանի) արխիվ, ֆ. կաթ. դիվան, թղթ. 9, վավ. 41, թ. 1:

⁴⁹ Նույն տեղում, թղթ. 10, վ. 47, թ. 1:

⁵⁰ Одесский облархив, ф. 1, оп. 221, 1805 г., д. 2, л. 27, Крымский областной Государственный архив (в дальнейшем Крымоблархив), ф. 67, оп. 1, д. 10, л. 131 об.

⁵¹ Крымоблархив, ф. 67, оп. 1, д. 10, л. 131—132.

⁵² Նույն տեղում, գ. 28, թ. 4:

ապրող և Հին Ղրիմում բնակվել ցանկացողների, Նախիջևանից և արտասահմանից եկած, ինչպես և ս. խաչ վանքում գտնվող ու ոչ մի տեղ չդրանցված հայերի և Հին Ղրիմում արդեն բնակվողների ցուցակները: Հավատարմատարները խնդրում էին ցուցակներում նշված մարդկանց դուրս գրել 1806 թվականի վաճառականական և մեղադրական ցուցակներից և հրովարտակի 6-րդ հոդվածի համաձայն գրանցել Հին Ղրիմում, նրանց ազատելով բոլոր տեսակի հարկերից⁵³: Այս խնդրանքին ընդառաջելով, նահանգապետը պահանջում է նահանգական վարչությունից իջեցնել անհրաժեշտ կարգադրություն, որպեսզի Հին Ղրիմ տեղափոխվել ցանկացողներին ոչ մի արվելք չհարուցվի, իսկ նրանցից պահանջվող անցյալ հարկերը գանձվեն Քեոդոսիայի ներքին զեմստվային դատարանի կողմից⁵⁴: Դրան հաջորդում է, դարձյալ Բ. Բեդրոսովի և ի. Մանուկովի ներկայացրած խնդրագրին համապատասխան, խերսոնի և Օդեսայի զեմերալ նահանգապետ էմանուել Օսիպովիչ Դյուկ դե-Ռիշելյույի կարգադրությունը Նոր Նախիջևանից եկած հայերին Հին Ղրիմում թողնելու մասին, պայմանով, որ նրանք բոլոր հարկերը վճարեն կրկնակի չափով (Հին Ղրիմի և Նոր Նախիջևանի փոխարեն), ինչպես այդ խոստացել են իրենք՝ հավատարմատարների միջոցով⁵⁵: Հայերի ներկայացրած խնդրագրերի, ինչպես և դրանց հիման վրա Դյուկ դե-Ռիշելյույի ու Տավրիկիայի նահանգապետի կարգադրությունների համաձայն, տավրիկյան արքունական էքսպեդիցիան վճռում է.

1. Քեոդոսիայում, Ղարասուբազարում, Սիմֆերոպոլում, Եվպատորիայում և Հին Ղրիմում ապրող 63 հայերին, հավասարապես նաև նույն քաղաքներում, ինչպես նաև Բախչեսարայում ու Պերեկոպում գտնվող արտասահմանից եկած նրանց 115 ազգակիցներին հրովարտակի հիման վրա բնակության գրանցել Հին Ղրիմ քաղաքում: Եթե նրանցից ոմանք կցանկանան վաճառականություն անել, ապա այդ մասին պետք է հայտնեն քաղաքի ռատուլային. վերջինիս բացման մասին պետք էր իրազեկ դարձնել նահանգական վարչությանը:

2. Կազմել Քեոդոսիա, Ղարասուբազար, Սիմֆերոպոլ, Բախչեսարայ, Եվպատորիա, Պերեկոպ և Կերչ քաղաքներում վաղուց ի վեր գրանցված 250 հայ վաճառականների ու մեղադր-

աների ցուցակները և ուղարկել այդ քաղաքների իշխանություններին, այն հաշվով, որպեսզի նրանցից յուրաքանչյուրից հարցում կատարվի՝ ցանկանում է արդյոք տեղափոխվել Հին Ղրիմ, թե՞ ուզում է մնալ իր տեղում:

3. Ղարասուբազարի հայ-կաթոլիկ դատարանի իրավասությունը ենթակա այն վաճառականների ու մեղադրանքի մասին, որոնք ցանկություն են հայտնել մտնել Հին Ղրիմի հայ համայնքի մեջ, հարցում կատարել դատարանից՝ թե նրանք ի՞նչ դավանանքի են՝ կաթոլիկ թե լուսավորչական և արդյո՞ք համաձայն են մտնել Հին Ղրիմի հայկական ռատուլայի իրավասության տակ. եթե այո, ապա նրանց գրանցել քաղաքի բնակիչների ցուցակներում և այդ մասին հայտնել ատյանին:

4. Կազմել Հին Ղրիմում բնակվել ցանկացող Նոր Նախիջևանիցիների անվանական ցուցակները և դրանք ուղարկել Եկատերինոսլավի արքունական պալատ. խնդրել, որպեսզի պալատը այդ ցուցակները հանձնի Նոր Նախիջևանի մագիստրատին և կարգադրի վերջինիս կատարելու համապատասխան շտկումներ՝ թե այս հայերից, ըստ հաշվահամարի, ովքեր են գրանցված վաճառականների և մեղադրանքի դասերում, նկատի ունենալով միաժամանակ այն հանգամանքը, որ նրանցից շատերն իրենց ընտանիքներով քսան և ավելի տարիներ ապրում են Ղրիմում, ունեն առևտրական և այս երկրին բնորոշ արհեստագործական ձեռնարկներ, հիմնել են իրենց տնտեսությունները և, ընդ որում, 1805 թվականի մարտի 31-ին սենատի ընդունած հրամանի համաձայն պարտավորվում են կրկնակի հարկեր վճարել՝ իրենց կրկնակի ունեցվածքի⁵⁶ դիմաց Նախիջևանում և Ղրիմում: Ղրիմում սրանց մնալու դեպքում, Տավրիկյան նահանգական ատյանը խնդրում էր վերոհիշյալ պալատից իրեն հայտնել, թե այդ հայերից ում վրա և որ ժամանակվանից ինչքան պարտքեր են մնացել՝ դրանք գանձելու համար:

5. Ի հաստատումն Հին Ղրիմ վերաբնակվել ցանկացող հայ համայնքի կողմից գեներալ-նահանգապետին տրված խնդրա-

⁵⁶ Ունեցվածք ասելով չպիտի հասկանալ միայն ուղղակի իմաստով: Կրկնակի ունեցվածքի դիմաց հարկ վճարելու խնդիրը առաջանում էր պարզապես այն պատճառով, որ գրանցված լինելով Նախիջևանի հասարակության կազմում, նրանք իրավական տեսակետից չգտվում էին այդ քաղաքի համայնքին տրված տնտեսական և այլ կարգի արտոնություններից և դրանց դիմաց պետք է հարկեր վճարեին, մի բան, որից, ինչպես տեսնում ենք, Ղրիմ փախածները չէին հրաժարվում:

⁵³ Одесский обл. архив, ф. 1, оп. 221, 1805 г., л. 2, л. 12 об.

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ Նույն տեղում:

գրի, Տավրիկայի արքունական ատյանում նրա հավատարմատարներին պարտավորագրեր վերցնել, թե արդյոք ճիշտ է նրանց պնդումն այն մասին, որ Նոր Նախիջևանից Ղրիմ քաղված հայերի ապականները, Եկատերինոսլավի արքունական պալատի կողմից հաստատվելուց հետո, Հին Ղրիմի հայ համայնքը պարտավորվում է փակել միանվագ և մինչև հաջորդ հաշվհամարը կրկնակի չափով մոծել նրանց հարկերը՝ ինչպես Նոր Նախիջևան քաղաքի մադիստրատի, այնպես էլ Հին Ղրիմի գծով⁵⁷:

Նոր Նախիջևանից Ղրիմ անցած հայերի հարցի քննարկումը թողնելով իր տեղին, այստեղ նշենք միայն, որ Եկատերինոսլավի արքունական պալատը և Տավրիկայի նահանգական վարչությունը այս շրջանում ջանում էին հանգել հետևյալ որոշմանը. Հին Ղրիմում տուն և տնտեսություն ունեցող հայերին, որպեսզի նրանք չբայթայվեն ու չսնանկանան, թողնել այնտեղ, իսկ նրանց, ովքեր այդպիսիք ունեն Նոր Նախիջևանում, պարտադրել, որ թողնեն թերակղզին և վերադառնան իրենց նախկին բնակավայրը⁵⁸:

Դժվարություններով և չարչարանքով հանդերձ, այնուամենայնիվ, գրեթե անմարդաբնակ ու ավերակ դարձած Հին Ղրիմի, կրեմնի հայաբնակ ու վեհաշեն Սուրխաթի, բնակեցումը հայերի կողմից իրականացվում էր: Այդ գործը առավել նորմալ և արագ ընթացք է ստանում, երբ նրա իրականացումը անցնում է Հին Ղրիմի հայկական քաղաքային ռատուլայի տնօրինությանը: Բացվելուց մի քանի ամիս անց, 1808 թվականի դեկտեմբերի 8-ի նիստում ընդունված որոշման համաձայն ռատուլան նահանգի քաղաքային ոստիկանություններին է ուղարկում Հին Ղրիմ տեղափոխվելու ենթակա հայերի ցուցակները և պահանջում արագացնել նրանց վերաբնակեցումը: Նկատի ունենալով ձմեռային պայմաններում տեղափոխման հետ կապված դժվարություններն ու նյութական վնասները, ռատուլան այդ հայերին թույլ էր տալիս մինչև 1809 թվականի գարնանը մնալ իրենց տեղերում, իսկ դրանից հետո անմիջապես վերաբնակվել Հին Ղրիմ⁵⁹: Հաջորդ գարնանը ռատուլան դիմում է նահանգական կառավարության գործադիր էքսպեդիցիայի միջնորդությանը: Վերջինս մարտի 18-ին ընդունած որոշմամբ Սիմֆերոպոլի, Բախչիսարայի, Եվպատորիայի, Պերեկոպի և Ղարասուբազարի քաղա-

քային ոստիկանություններից պահանջում է կատարել Հին Ղրիմի հայկական քաղաքային ռատուլայի խնդրանքը⁶⁰: Սրա հիման վրա նշված քաղաքների իշխանությունները սկսում են կազմել իրենց մոտ ապրող և Հին Ղրիմ տեղափոխվելու ենթակա հայ ընտանիքների ցուցակները: Օրինակ, Թեոդոսիայի քաղաքային ռատուլան ներկայացրել էր 22, իսկ Ղարասուբազարի քաղաքային ոստիկանությունը 19 հայ ընտանիքների ցուցակներ⁶¹:

Ռատուլայի ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ քաղաքը զնալով հայաշատ էր դառնում: Միայն Նախիջևանում անշարժ գույք չունեցողների թիվը այստեղ 1812 թվականին հասնում էր 523 հոգու (163 ընտանիք): Հայտնելով այդ մասին Դյուկ դե-Ռիշելյույին, Տավրիկայի փոխնահանգապետը նույն թվականի մարտի 12-ին նշում էր, որ Նոր հիմնադրած հայկական Հին Ղրիմ անունը կրող քաղաքը, 1804 թվականից և մասնավորապես ռատուլան բացվելուց հետո բոլորովին Նոր տեսք է ստացել: «Այնտեղ տեղափոխվող հայերը,—տեղեկացնում էր նա Ռիշելյույին,— ռատուլան բացվելուց հետո այդ քաղաքում հաստատվելով մեշտական բնակություն, ժամ առ ժամ գեղեցկացնում են քաղաքը՝ ինչպես տներ, կրպակներ, իջևանատներ կառուցելով, այնպես էլ առավել անհրաժեշտ այլ հաստատություններով: Նոր բնակեցված այս քաղաքի բնակիչների զգալի մասը նախիջևանցի հայեր են, որոնք, թեև հաշվհամարով գրանցված են այն քաղաքում, բայց անձնագրերով մշտապես ապրում են Հին Ղրիմում»⁶²:

Եվ իրոք, 1807 թվականի օգոստոսին, փաստորեն մեկ տարում, հայերը Հին Ղրիմում արդեն կառուցել էին 160 նոր տներ, իսկ քաղաքի բնակչության թիվը հասել էր 1500-ի, ճնշող մեծամասնությամբ հայեր⁶³: Հին Ղրիմի հայկական քաղաքային ռատուլայի տվյալներով 1810 թվականին քաղաքում ապրում էին 1307 հայեր և 333 ալլադգիներ: Նույն տվյալներով հայերը քաղաքում կառուցել էին 165 նոր տներ, 4 իջևանատուն, 95 կրպակ, 6 սրճարան և այլն⁶⁴:

Որքան քաղաքը առաջադիմում էր, այնքան ավելի էր ուժեղանում զրիմահայոց ձգտումը՝ տեղափոխվելու այնտեղ: 1810—1820-ական թվականներին Ղրիմի տարբեր քաղաքներից և հատ-

57 Одесский облархив, ф. 1, оп. 221, 1805 г., д. 2, лл. 17—20.

58 Նույն տեղում, թ. 31:

59 Крымоблархив, ф. 67, оп. 1, д. 10, л. 132 соб.

60 Նույն տեղում, դ. 6, թ. 13:

61 Նույն տեղում, թթ. 14, 18—22, 36:

62 Одесский облархив, ф. 1, оп. 221, 1805 г., д. 2, л. 135.

63 Крымоблархив, ф. 67, оп. 1, д. 8, л. 2 об.

64 Նույն տեղում, դ. 35, թ. 24:

Այսպես Ղարասուբազարից հայերը դանդաժաբար դիմում են Հին Ղրիմի հայկական ռատուշային՝ այնտեղ տեղափոխվելու և նրա չորավասության տակ մտնելու խնդրանքով⁶⁵։ Միայն 1822 թվականի առաջին շորս ամիսներին թերակղզու տարրեր քաղաքներից Հին Ղրիմ էին տեղափոխվել 68 հայեր⁶⁶։ Սակայն թե Հին Ղրիմ քաղաքի և թե առհասարակ ամբողջ Տավրիկյան նահանգի հայ բնակչության շարքերը համարվում էին ոչ միայն նախիջև-վանցիների, այլև Թուրքիայից, Կովկասից, Մոլդավիայից և այլ շրջաններից այնտեղ անցած հայ դադթականական դանդաժ-ներին հաշվին։

* * *

Հին Ղրիմը հայերով բնակեցնելու հարցը քննարկելիս մենք միայն հարևանցիորեն ակնարկեցինք Ղրիմ փախչող նոր նախիջևանցիների խնդիրը։ Այնինչ այդ հարցը արժանի է համակողմանի լուսաբանման, որը ոչ միայն լույս կսփռի զրիմահայ գաղութի վերատեղեման պատմության վրա, այլև կբացահայտի սոցիալ-տնտեսական այն շարժառիթները, որոնք հայերին ստիպում էին թողնել նոր նախիջևանք և անցնել Ղրիմ։

Ղրիմահայոց մինչև ռուսական շրջանի պատմությանը նվիրված մեր աշխատության մեջ արդեն նշել ենք, որ շնայած դեպի սուս ժողովուրդն ու Ռուսաստանը տաժած իրենց բացահայտ համակրանքին, ինչպես և պատերազմի ժամանակ և նրանից անմիջապես հետո ռուսական զորքերին ցույց տված օգնությունը, զրիմահայերը համաձայն չէին լրել իրենց դաբալոր հաշրենիքը և տեղափոխվել նոր բնակավայրեր, ուր պետք էր ամայի գետնի վրա ամեն ինչ սկսել նորից։ Այնինչ Ղրիմում նրանք թողնելու էին իրենց տները, պարտեզներն ու այգիները, արհեստանոցները, ցանած արտերը, հավատատեղիները և վերջապես հարազատների գերեզմանները։ Պարզ է, որ ակամայից գաղթեցված զրիմահայերի մի մասը չէր ուզում հաշտվել իր հայրենիքից մեկընդմիջադրվելու մտքի հետ։ Ղրիմ ետ դառնալու մտայնությունը օրըստօրե աճում և ավելի մեծ թվով մարդկանց էր համակում մանավանդ տնտեսական այն մեծ դժվարությունների հետևանքով, որոնց նրանք հանդիպում էին իրենց նոր բնակավայրերում։ Նոր նախիջևանում հայերը չէին կարող շտեմնել, որ իրենց այս նոր

բնակավայրը շատ կողմերով թե աշխարհագրական դիրքով և թե տնտեսական զարգացման ազդակներով զիջում էր Ղրիմին։ Նախ, առևտրին հարմար իր դիրքով Ղրիմը XVIII դարի վերջին և XIX դ. սկզբներին գերազանցում էր Դմիտրի Ռոստովսկի ամրոցի շրջանում ընկած տափաստաններին, որ հատկացվել էին հայերին։ Եվ դա ոչ միայն արտաքին աշխարհի, այլև բուն Ղրիմում ծավալվող առևտրի առումով։ Ղրիմում հայ առևտրականը ավելի շատ սպառողներ, իսկ արհեստավորները ավելի շատ պատվիրատուներ կգտնեին, քան թե նոր յուրացվող հողերում։ Բայց ամենից շատ, ինչպես կտեսնենք, Ղրիմ էին ձգտում գաղթեցվածների ու աշխատավորական, առավել աղքատ շերտերը և գյուղացիները։ Եվ դա հասկանալի է. միջակ և աղքատ արհեստավորների ու բանվորների համար նոր ոտքի ելնող քաղաքում շատ ավելի դրժվար էր գրավմունք գտնել, քան Ղրիմում, ուր նրանք էին հոգում արհեստներից հեռու կանգնած թաթար բնակչության պահանջները։

Նախիջևանից Ղրիմ քաշվող հայերի այս մտայնությունը արտահայտող բազմաբանակ փաստաթղթերից բերենք միայն մեկը։ Դա Եվպատորիայի քաղաքային մագիստրատի կողմից 1795 թվականի հունիսի 25-ին Տավրիկիայի արքունական պալատին ներկայացրած զեկուցագիրն է, որտեղ ուղղակի մեջ են բերված նախիջևանցի հայերի պատճառաբանություններն իրենց Ղրիմում մնալու վերաբերյալ։ «Նրանք (նախիջևանահայերը — Վ. Մ.) հրեանուց ի վեր լինելով տեղացի բնիկներ, լիովին ծանոթ լինելով այստեղի առևտրին, — գրում էր մագիստրատը, — առավել ընդունալ են գրավվելու դրանով և դրա միջոցով դրամադրուխ շահել։ Իսկ գեղարվեստագործները (գեղարվեստական արհեստներով զբաղվողները — Վ. Մ.) և արհեստավորները մինչև արտագաղթեցումը սովորել են այստեղի գեղարվեստագործությունն ու արհեստները, որոնցով զբաղվել կարող են միայն այս երկրամասում։ Մինչդեռ նախիջևանում ապրողները բոլորովին զրկված են դրանով զբաղվելու միջոցով հայթայթելու իրենց և իրենց ընտանիքների պահանջները»⁶⁷։

Այսպիսին էր արհեստավոր և առևտրական փախստականների վիճակը։ Իսկ գյուղացիներին։ Միթե պարզ չէ, որ այդպիսի գործություններ ընտելացած զրիմահայ գյուղացին սկզբնական շրջանում դժվարությամբ պիտի համակերպվեր ղուտ դաշտավա-

⁶⁵ Նույն տեղում, դդ. 115 և 141։

⁶⁶ Նույն տեղում, դ. 314, թ. 2ա։

ընթացումը զբաղվելու իր նոր վիճակին: Ինչպես կտեսնենք, հենց այդ գործության համար անբարենպաստ պայմանները ստիպեցին անգամ Գրիգորիոսյանի նոր նախիջևան արտաքսված ընտանիքներին՝ հեռանալու Ղրիմ: Այս բոլորից բացի, բնակչության աշխատավոր շերտերի՝ նոր բնակավայրերից դեպի Ղրիմ փախելը ստանում էր, անշուշտ, նաև սոցիալական բողոքի նշանակություն, բողոք, որը նրանք պատահիվ ձեռով արտահայտում էին մասամբ իրենց արտագաղթի պատճառը դարձած ունեւոր դասի հանդեպ:

Դեռ արտագաղթի ժամանակ ղրիմահայ առաջին ընտանիքները կարողացել էին այս կամ այն պատրվակով խույս տալ և մնալ Ղրիմում: Թերակղզի վերադառնալ ցանկացողների համար արանք ոչ միայն ձգող ուժ էին, այլև հենարան՝ մասնավորապես դարձի հետ կապված սկզբնական շրջանի դժվարություններն ու խոչընդոտները հաղթահարելու իմաստով: Ղրիմը Ռուսաստանին միացնելուց հետո նախիջևանից այնտեղ հայերի կատարած փախուստը պարբերական բնույթ է ընդունում: Ոմանք Ղրիմ էին անցնում ընտանիքներով կամ միայնակ, առանց որևէ թույլտվության, իսկ ոմանք էլ՝ նոր նախիջևանի մագիստրատից Ղրիմում առևտուր անելու ժամանակավոր անձնագրերով, որոնց ժամկետը չբանալուց հետո էլ հրաժարվում էին վերադառնալ:

Ղրիմը Ռուսաստանին միացնելու հաջորդ իսկ տարում, 1784 թվականին, բազմաթիվ հայեր ղրիմում են Տավրիկյան մարզի կառավարիչ Վ. Վ. Կախովսկուն, խնդրելով նրան թույլ տալ վերադառնալու Ղրիմ և ետ ստանալու իրենց տները, կրպակները և այլն⁶⁸: № 865 կարգադրով Վ. Կախովսկին նրանց թույլ է տալիս տիրել Ղրիմում մնացած իրենց գույքին և այնտեղ առևտուր անել, սակայն արգելում է տեղափոխվել մշտական բնակության, պատճառաբանելով, թե նոր նախիջևանի հիմնադրման վրա «ծախսվել է բավականաչափ պետական դրամ»⁶⁹:

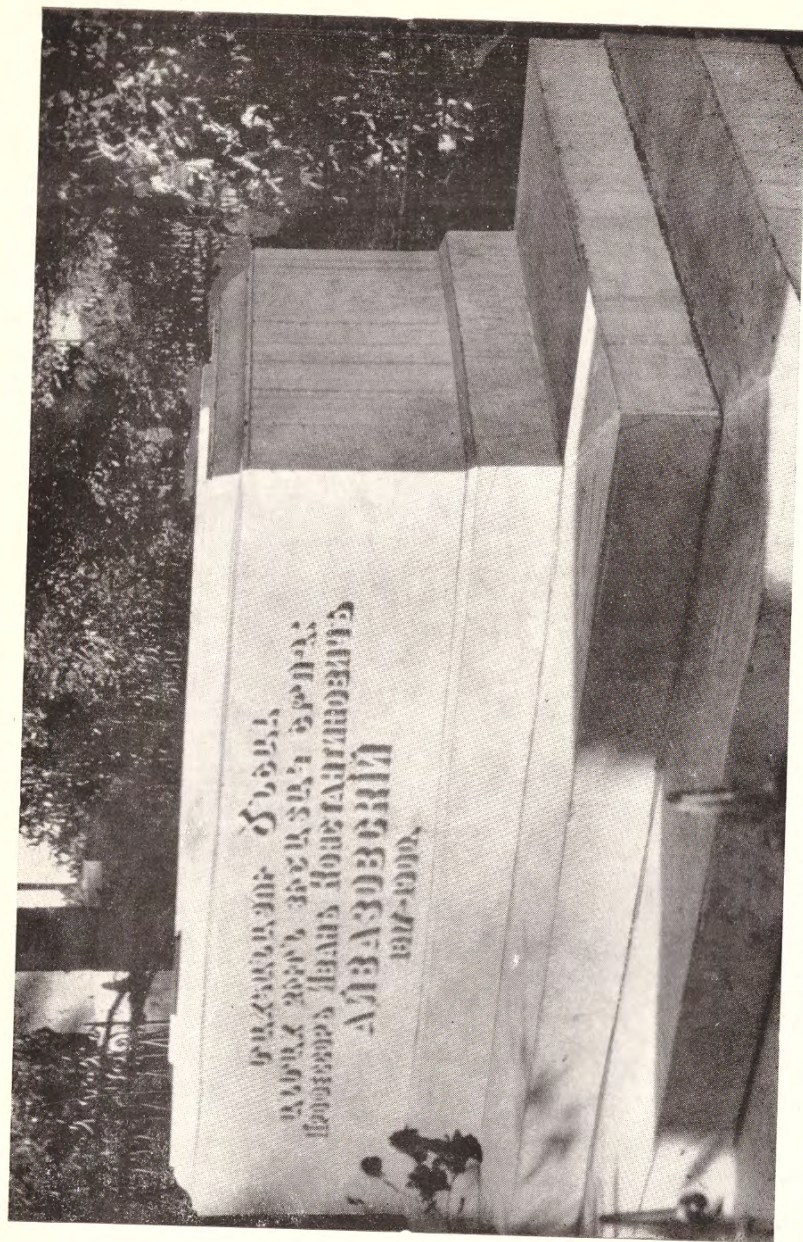
1784—1789 թվականներին նոր նախիջևանից Ղրիմ էին անցել ավելի քան 120 հայեր, որոնք հրաժարվում էին վերադառնալ: 1790 թվականի մայիսի 17-ին Եկատերինոսլավի կուսակալական վարչությունը Տավրիկյան մարզի կառավարիչ Ս. Փեգուլինից պահանջում է առանց անձնագրերի կամ ժամկետանց անձնագրերով Ղրիմում ապրող վերոհիշյալ նախիջևանցիներին

⁶⁸ Крымобл. архив, ф. 799, оп. 3, л. 8, л. л. 10—11.

⁶⁹ Նույն տեղում:

Հ. Այվազովսկու կիսանդրին Քեդոսիայում:

Հ. Ավագովսկու գերեզմանը Յուրբ Սարգիս Եկեղեցու բակում:

պահակների հսկողությամբ ետ ուղարկել նախիջևն⁷⁰։ Սրան համապատասխան Ս. Ժեզուլինը նույն բովանդակությամբ կարգադրություն է իջեցնում Տավրիկայի մարզային վարչությանը։ Նույն թվականի սեպտեմբերի 6-ին վերջինս ղեկուցում էր Ս. Ժեզուլինին, թե նրա կարգադրությունը ի կատար է ածվում. նոր նախիջևնցիներից ոմանք «պահակների հսկողությամբ» ետ են ուղարկվել, իսկ մյուսները՝ հանձնվել են նոր նախիջևնից այդ նպատակով Ղրիմ եկած մարդկանց⁷¹։

Խափանիչ այս միջոցներն անգամ անդոր էին կանգնեցնելու նոր նախիջևնցիների փախուստը դեպի Ղրիմ։ Ահա թե ինչու 1794 թվականին իշխանությունները դիմում են ավելի կտրուկ միջոցների։ Ապրիլի 30-ին Պ. Զուբովը կարգադրում է Ս. Ժեզուլինին գործադրել խստիվ միջոցներ, որպեսզի նախիջևնցի փախստականներին ոչ մի տեղ ապաստան չտրվի, իսկ թաքնվողները, անհրաժեշտ հսկողության ներքո, ուղարկվեն իրենց նախկին բնակավայրերը⁷²։ Միաժամանակ Պ. Զուբովը պահանջում էր այդպիսիներին հանձնել նոր նախիջևնի մագիստրատի լիազոր կապիտան Ստ. Չալխուշյանին, թույլ չտալ առանց անձնագրի որևէ նախիջևնցու մուտքը Ղրիմ՝ թե Պերեկոպի և թե Աբրատի կողմից⁷³։ Բանն այնտեղ է հասնում, որ նահանգական կառավարությունը փախստականներին հայտնաբերելու և ետ ուղարկելու գործը հանձնարարում է ոստիկանությանը և հունական հետևակային զինոյին⁷⁴։

Այս շրջանում գործին միջամտում է Հ. Արղուսյանը։ Ս. Ժեզուլինին ուղղած իր գրավոր խնդրանքով նա առաջարկում է ոչ միայն Ղրիմում թողնել իր ներկայացրած ցուցակի 30 ընտանիքներին, այլև կարգադրել քաղաքային ու զեմստվային ոստիկանապետներին (исправники), որպեսզի սրանք ետ գնալու չհարկադրեն նաև կարողությամբ այդ ընտանիքներին հավասար նախիջևնցիներին, որոնք դրանից ահաբեկված իրենց կյանքը վտանգելու զնով ցրիվ են եկել թերակղզու տափաստանային և անտառային վայրերը։ Իր այդ խնդրանքը Հ. Արղուսյանը պատ-

70 Հայկական ՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 139, ց. 1, գ. 1465, թ. 1։

71 Նույն տեղում, թ. 11։

72 ИТУАК, Симферополь, 1896, № 25, стр. 93.

73 Հայկական ՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 139, ձ. 1465, լ. 57.

74 Նույն տեղում, թ. 5^բ։

ճառարանում էր նրանով, որ Նոր Նախիջևանի մագիստրատն էլ պահանջում է հոս վերադարձնել միայն ունեւորներին ու վաճառականներին⁷⁵։ Պ. Զուբովի 1794 թվականի ապրիլի 30-ի կարգադրությունը ևս փաստորեն չի կատարվում։ 1796 թվականի հունվարի 11-ին Եկատերինոսլավի կուսակալությունից հայտնում էին Ս. Ժեզուլինին, թե չնայած վերոհիշյալ կարգադրությանը, մինչև այժմ ոչ ոք չի վերադարձել Նոր Նախիջևան. ընդհակառակը, փախստականների թիվը շարունակ մեծանում է։ Եթե փախստականները հոս չուղարկվեն, գրում էին փոխարքայությունից, «ապա ամբողջ Նախիջևան քաղաքն ու շրջակա գյուղերը ամեն ինչով հանդերձ կջանան տեղափոխվել այնտեղ, և ոչ մի խստություն չի կարող կասեցնել նրանց»⁷⁶։

Նոր Նախիջևանից Ղրիմ անցած հայերի հարցում նահանգական և տեղական իշխանությունները ցուցաբերում էին գերատեսչական մոտեցում։ Եթե Եկատերինոսլավի կուսակալությունն ու Նոր Նախիջևանի մագիստրատը XVIII դարի վերջին և XIX դարում, հարկերն ու պետական ծախսերը մարելու խնդրին համապատասխան, անընդհատ պնդում էին հայերին հոս ուղարկելու վրա, ապա Տավրիկիայի մարզային (հետագայում նահանգական) վարչությունն ու տեղական իշխանությունները, ելնելով թերակղզու տնտեսական զարգացման հեռանկարներից, ջանում էին հայերին պահել Ղրիմում, այդ նպատակի համար օգտագործելով նպաստավոր առիթներ։ Սակայն շատ դեպքերում վերջիններս ստիպված էին լինում, ելնելով զուտ ձևական օրինականությունից, ընդառաջ գնալ Նախիջևանի մագիստրատի պահանջներին, որոնք, սակայն, գործնականում անկատար էին մնում, որովհետև հեշտ գործ չէր բռնի ուժով ի մի ժողովել թերակղզու մեկ սփռված հայերին, երբ նրանց պատասխարում և ապաստան էին տալիս տեղացիները, երեկվա իրենց հարևանները։

Ղրիմի քաղաքային իշխանությունները առիթը բաց չէին թողնում հայերին գրանցելու թերակղզու քաղաքներում, վաճառականական կամ մեղանական դասերի կազմում։ Այսպես, օգտագործելով 5-րդ, 1795 թվականի հաշվահամարը, Եվպատորիայի, Թեոդոսիայի և Ղարասուբազարի մագիստրատներն ու քաղաքապետարանները իրենց իրավասության տակ էին ընդունել բաղմամբիվ Նախիջևանցիների, որոնք այդ քաղաքներում ունեին

տներ, կրպակներ ու արհեստանոցներ, անձնագրերով, ընտանիքներով հանդերձ երկար ժամանակ ապրում էին Ղրիմում, զբաղվում առևտրով ու արհեստագործությամբ և որոնց մի մասը Նոր Նախիջևանում գրանցված էր սոսկ ձևականորեն⁷⁷։

Եկատերինոսլավի կուսակալական վարչության պահանջները կատարելու նպատակով Տավրիկիայի արքունական պալատը 1796 թվականի հունիսի 4-ին կարգադրում է տեղական մագիստրատներին՝ իրենց իրավասության տակ չընդունելու այլևս ոչ մի Նախիջևանցու։ Պալատը միաժամանակ կուսակալությանն է ներկայացնում 1795 թվականի 5-րդ հաշվահամարի ընթացքում կազմած Ղրիմում գտնվող այն Նախիջևանցիների անվանական ցուցակը⁷⁸, որոնք ցանկություն էին հայտնել գրանցվել տեղերում վաճառականական և մեղանական դասերի շարքը։ Ստորև համառոտաձևով բերում ենք այդ ցուցակը, մի կողմ թողնելով ընտանիքի զվաճվորի և անդամների անվանական թվարկումը։

Նախիջևանցի բնակիչների կոչումը	Հայտարարված գրամադրված քանակը	Տարիքը	
		արական	իգական
3-րդ գիլդիայի վաճառականություն մեջ			
Եվպատորիայում	40.125	58	47
Ղարասուբազարում	20.100	22	16
Թեոդոսիայում	5000	7	4
Ընդամենը Տավրիկիայի մարզում վաճառականություն մեջ գրանցված նախիջևանցիներ	65.225	87	67
Մեղանական դասը			
Եվպատորիայում	—	134	131
Ղարասուբազարում	—	62	48
Ընդամենը մեղանականներ	—	196	179

Այսպիսով, օգտվելով 1795 թվականի հաշվահամարից, Ղրիմի տեղական իշխանություններն իրենց իրավասության տակ էին ընդունել 529 Նախիջևանցի հայերի, բայց մարզային արքունական պալատը մեկ տարի անց ստիպված էր նրանցից հրաժարվել՝ Ղրիմից նրանց հեռացնելու տնօրինությունը թողնելով Եկատե-

⁷⁵ ՀՄՄՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 139, ց. 1, գ. 1465, թ. 102։

⁷⁶ Նույն տեղում, թ. 167ա և բ։

⁷⁷ Նույն տեղում, թթ. 172, 184ա։

⁷⁸ Նույն տեղում, թ. 173։

րինոսլավի կուսակալության քննարկմանն ու որոշմանը⁷⁹; Իհարկե, այս 529-ի մեջ լրիվ չափով չեն ընդգրկված Նախիջևանից դուրս ելած և Ղրիմում հաստատված հայերը: Յուցակին կից գրությունից և բուն ցուցակի վերնագրից երևում է, որ ցուցակում տեղ էին գտել միայն 1795 թվականի հաշվահամարի ժամանակ Ղրիմում վաճառականական կամ մեշշանական դասերում դրանցվելու նպատակով դիմում տված մարդկանց և նրանց ընտանիքի անդամների անունները: Դժվար չէ, ուրեմն, ենթադրել, որ Ղրիմ անցած Նախիջևանցիների թիվը շատ ավելի է եղել, քան նշված 529-ը, որովհետև շատերը նման դիմումներ չէին անում:

79 Նույն տեղում, թ. 184բ:

80 Մատենադարանի արխիվ, ֆ. Կաթ. դիվան, թղթ. 9, վ. 41, թ. 1:

81 նույն տեղում, թ. 9, վ. 96, մ. 2:

82 նույն տեղում, Թ. 3:

Ղրիմ քաշված հայերի համառոտությունը հաճախ ստիպում էր նախիջևանի մագիստրատին լիազորներ ուղարկել Ղրիմ՝ ժամկետանց անձնագրեր ունեցողներին նոր անձնագրեր տալու և հարկերը հավաքելու համար⁸³։ Ի միջի այլոց հարկերի մասին։ Ղրիմ անցած նախիջևանցիները, անշնան բացառություններով, վճարում էին և՛ նոր նախիջևանում ըստ հաշվեհամարի զբանցված լինելու հետևանքով առաջացած հարկերը, և՛ թե կատարում քաղաքային բոլոր տեսակի պարհակները Ղրիմում⁸⁴։ Ընդ որում՝ սա կատարվում էր համաձայն կառավարիչ սենատի 1805 թվականի մարտի 31-ի հրամանի, որ պահանջում էր մի նահանգից մյուսը տեղափոխվելու դեպքում, մինչև հաջորդ հաշվեհամարը, հարկեր վճարել հին և նոր բնակավայրերի դիմաց⁸⁵։ Այս հրամանը օգտագործելով՝ Ղրիմ անցած նախիջևանցիները 1805 թվականին հասնում են նրան, որ Դյուկ դե-Ռիշելյոն և նույնիսկ Եկատերինոսլավի արքունական պալատը համաձայնվում են հրամանը տարածել թերակղզու քաղաքներում տուն ու տեղ ունեցող նախիջևանցիների վրա, իսկ նրանք, ովքեր տուն և տնտեսություն ունեն նոր նախիջևանում, այդպիսիներին ետ ուղարկել⁸⁶։ Հարևանցիորեն նշենք, որ Եկատերինոսլավի արքունական պալատի սովյալներով նախիջևանցի փախստականների թիվը Ղրիմում այդ ժամանակ հասնում էր 852 հոգու⁸⁷։

Ղրիմում այդ ժամանակ հասնում էր ԵՍՍՀ Ռազմական-
Այս հրամանից հետո պայքարը մի կողմից նախիջևանցինե-
րին Ղրիմում թողնելու, իսկ մյուս կողմից նրանց այնպեղից հե-
ռացնելու համար ավելի է բորբոքվում, որովհետև Ղրիմի տեղա-
կան իշխանությունները ջանում էին այն օգտագործել և ավելի
շատ հայեր գրանցել մշտական բնակություն, իսկ դա իր հերթին
ավելի էր խթանում Նոր Նախիջևանից կատարվող փախուստը։
«Եթե Ձերդ մեծությունը իր հզոր հովանավորությամբ և կարգա-
դրությամբ չպաշտպանի, ապա ժամանակի ընթացքում [Նոր
Նախիջևանը] կենթարկվի լիակատար քաջայման և ավերածու-
թյան,— գրում էր Նոր Նախիջևանի մագիստրատի շինովնիկինե-
րից մեկը Դյուկ դե Ռիշելյոյին։ — Այս բոլորի պատճառը Տավրիկյան
նահանգի քաղաքային և զենամուլային իշխանություններն են, որոնք
առանց որևէ ահ ու դողի ընդունում, կառավարում և պահում են այս-

83 նույն տեղում, վ. 109, թթ. 1—2:

84 Одесский облархив, ф. 1, оп. 221, 1805 г., д. 2, л. 32 об.

85 ԵՊԼԻՆ ԵՆԴՈՒՄ:

86 Նույն տեղում, թ. 31ա, Բ և 41:

87 Նույն տեղում, թ. 41:

Ան դրվում Հին Ղրիմի հայ համայնքի հավատարմատարի խնդրանքը՝ 621 նախիջևանցիների Հին Ղրիմում թողնելու, Եկատերինոսլավի արքունական պալատի գրությունը՝ այն պատճառների մասին, որոնց հետևանքով Նոր Նախիջևանի հասարակությունը չէր համաձայնվում նշված հայերին թույլ տալ մնալու այնտեղ, և Հին Ղրիմի հայկական քաղաքային ուստուշայի հաղորդումը նշված հայերին քաղաքում թողնելու և նրանց Նոր Նախիջևան չվերադառնալու պատճառների վերաբերյալ։ Վերջին հաղորդումից երևում է, որ Հին Ղրիմում արդեն հաստատված և իրենց սեփական տուն ու տեղը դժարած մարդկանց այնտեղից ետ ուղարկելը երկու քաղաքների հաղաքի հայ հասարակությունը պարտավորվում էր մինչև հաջորդ հաշվհամարը վճարել Նոր Նախիջևանում գրանցված, բայց իր մոտ ապրող հայ ընտանիքների բոլոր հարկերն ու տուրքերը։ Մինչդեռ, տեղափոխվելով Նոր Նախիջևան, սրանք կզրկվեին Ղրիմում ունեցած իրենց առևտրական ու արհեստագործական ձեռնարկումներից, տնտեսապես կթաքցավեին և ի վիճակի չէին լինի Նոր Նախիջևանում մոծել իրենց հարկերն ու պարտքերը, հետևապես գրանց ծանրությունը կիջներ տեղի հայ հասարակության ուսերին⁹³։

Հապա ինչու էր Նախիջևանի մագիստրատը տարիներ շարունակ համառում։ Հարցը պարզ է դառնում, երբ մենք ուշադիր հետևում ենք մագիստրատի գրեթե բոլոր խնդրանքներում և բողոքադրերում տեղ գտած այն սպառնալիքներին, ըստ որոնց, եթե փախստականները ետ չվերադառնան, ապա քաղաքի բնակչության թիվը կշարունակի նուսրանալ՝ նորանոր ընտանիքների փախուստի հետևանքով։ Մագիստրատը ավելի շատ ահաբեկված էր Ղրիմում մնացածների վարակիչ օրինակից, քան թե հարկերի դանձման դժվարություններից, հարկեր, որոնց վճարումը Ղրիմում գտնվողները գրեթե կանոնավոր կերպով կատարում էին։ Առանձին դեպքերում չվճարված հարկերի մասին աղմուկ-աղաղակ բարձրացնելով, մագիստրատը ձգեւում էր այն օգտագործել իր նպատակին հասնելու համար։ 1811 թվականի նոյեմբերի 11-ին Հովակիմ Լազարյանին ուղղած խնդրագրում Նոր Նախիջևանի քաղաքապետ Պետր Թաբաթաշը հայտնում էր, որ եթե Ղրիմ անցած նախիջևանցիները ետ չընդունվեն, ապա «դա մեծ ավերածություն և քայքայում կընեն մեր

քաղաքին ու հասարակությանը», «քաղաքին կպատճառի մեծ ամայացում»⁹⁴։

Մագիստրատն, անտարակույս, բավարար հիմքեր ուներ նման երկյուղ կրելու և շուտով իրադարձությունները բորբոքում են Նոր բողոքներն ու հակամարտությունները։ Այս անգամ արդեն Ղրիմ էին ուղևորվում անցնել Նախիջևանին մերձակա հայկական երեք գյուղերին՝ Մեծ Սալայի, Ղրիմի և Չալդրի բնակիչները։ Սրանք փորձում են օգտվել կայսրության մեջ Նոր մարդահամարի վերաբերյալ 1811 թվականի մայիսի 18-ին ընդունված մանիֆեստից և տեղափոխվել Ղրիմ, համառում են ռեզիդենտական (հաշվհամարային) ցուցակներ կազմելիս ու, ինչպես Դյուկ դե-Ռիշելյույին գրում էր Տադանրոգի քաղաքապետը, «անհնազանդություն ցույց տալիս տեղական իշխանությանը։ Մյուս երկու գյուղերից հավաքվելով Ղրիմ գյուղը, նրանք աղմուկ-աղաղակով սպառնում են թե նրանց, ուրիշ չեն համաձայնվի Տավրիկի տեղափոխվել, և թե նրանց, ուրիշ կփորձեն համոզել իրենց՝ տալու ռեզիդենտական ցուցակները»⁹⁵։ Դրությունն այնքան լուրջ է դառնում, որ 1811 թվականի օգոստոսի 6-ին և 9-ին կատարվածի մասին Տադանրոգի քաղաքապետը հաղորդում է անձամբ թագավորին, իսկ ինքը գինված ջոկատով մեկնում է հայկական գյուղերը՝ «ծագած խռովությունը ճնշելու»⁹⁶։ Այդ խռովությանը առիթ էր տվել այն լուրը, որ իբր թե նախիջևանցիների նազատ գրանցում են Ղրիմում⁹⁷։ Բնականաբար, այդպիսի թուլությունների դեպքում տեղափոխվել ցանկացողների շարքերը շարունակ կստվարանային։ Նման դեպքերը կանխելու նպատակով քաղաքապետը Դյուկ դե-Ռիշելյույից խնդրում էր կարգադրություն անել Ղրիմից Նախիջևան «արտաքսելու նշված 729 հոգուն և անօրինական կերպով Պարասուբաղարի և Հին Ղրիմի քաղաքային ուստուշաների գրանցած 11 ընտանիքները»⁹⁸։ Իրենց հերթին Դյուկ դե-Ռիշելյույին են դիմում նաև նշված գյուղերի բնակիչները։ Հավատարմատար Հովհաննես Մինասովի միջոցով նրանք ներկայացնում են տեղափոխվել ցանկացողների ցուցակները և աղերսում ընդառաջ գնալ իրենց խնդրանքին։ Բողոքելով իրենց տնտեսական ծանր վիճակից, նրանք ընդգծում էին, թե Ռոստովի

94 Մատենադարանի արխիվ, Լազարյանների ֆ., թղթ. 102, գ. 4 (հ. 6), փվ. 180։

95 Одесский обл. архив, ф. 1, оп. 221, 1805 г., д. 2, л. 103 с об.

96 Նույն տեղում։

97 Նույն տեղում, թ. 104։

98 Նույն տեղում։

93 Նույն տեղում, թ. 92։

գավառում իրենք չեն կարող հոգալ ամենակենսական պահանջները և վճարել պետական հարկերը, այնինչ Ղրիմում կզբաղվեն իրենց համար սովոր և տվյալ երկրամասին հատուկ առևտրով, արհեստներով⁹⁹։ Գրավոր խնդրանքներին զուգընթաց գյուղացիները դիմում են նաև գործնական քայլերի. նրանք գաղտնի կերպով կազմում են ռեիզիական ցուցակներ և հավատարմատարների միջոցով ուղարկում Ղրիմ¹⁰⁰։

Հուլիսի 31-ի հիշյալ նիստում, նկատի ունենալով Նոր Նախիջևանի մագիստրատի և Ղրիմի իշխանությունների իրարամերժ պահանջները, սենատը գտնում է, որ հայերի Ղրիմում մնալու կամ Նախիջևան վերադառնալու նպատակահարմարության հարցը պատշաճ կերպով ուսումնասիրված չէ և Դյուկ դե-Ռիշելյույին հանձնարարվում է Տագանրոգի քաղաքապետի միջոցով ճշտել, թե հաշվահամարի համաձայն որքան բնակիչներ են գրանցված Նոր Նախիջևանում և արդյոք ճիշտ են հայերին Հին Ղրիմում չթողնելու մասին նրանց բերած փաստարկները. պարզել Հին Ղրիմում մնալ ցանկացող խնդրատուների ներկա վիճակը՝ նրանց թիվը, սեփական տների քանակը, զբաղմունքը, վարձով ապրողների թիվը, ինչով են նրանք պարապում։ Այս տվյալների հիման վրա, նկատի ունենալով երկու քաղաքների զարգացման շահերը, պահանջվում էր համապատասխան կարծիք ներկայացնել սենատին¹⁰¹։

Այս պահանջի համաձայն Դյուկ դե-Ռիշելյուն կարծիք է մըտցրնում սենատ՝ 550 հոգի Նախիջևանցիների Հին Ղրիմում թողնելու մասին¹⁰²։ Սրանք միայն Հին Ղրիմում գտնվողներն էին։ Ըստ Նոր Նախիջևանի մագիստրատի 1811 թվականի հոկտեմբերին ներկայացրած անվանական ցուցակի, ամբողջ Տավրիկյան նահանգում նրանց թիվը հասնում էր 735-ի¹⁰³, իսկ Տավրիկյան նահանգապետի տվյալներով՝ 712 հոգու¹⁰⁴։ 1812 թվականի մայիսի 22-ին Դյուկ դե-Ռիշելյուն առաջարկում է սրանց բոլորին թողնել Ղրիմում։ Սակայն կառավարիչ սենատը հարցին կրկին վերջնական լուծում չի տալիս և նույն թվականի հուլիսի 5-ի հրամանով Դյուկ դե-Ռի-

շելյույից լրացուցիչ տվյալներ է պահանջում¹⁰⁵։ Սենատի այս պահանջը հիմնված էր Տագանրոգի քաղաքապետի կառավարությանը ներկայացրած ղեկուցագրի վրա, որտեղ ցույց էր տրված, թե 1811 թվականի մարդահամարը Նոր Նախիջևանում ընկալել են յուրովի, այնպես, որ իբր թե ով ուր ցանկանա՝ կարող է տեղափոխվել, և սկսել են մասնաշաղկան ձգտում ցուցաբերել Ղրիմ տեղափոխվելու համար¹⁰⁶։ Այսօրինակ խնդիրները, որ առաջանում էին պարբերաբար, շարունակ ձգձգում էին հարցի լուծումը, որի առթիվ արդեն կուտակվել էր բյուրոկրատական փաստաթղթերի հսկայական մեկ կույտ։ Միայն Նախիջևանի մագիստրատի բողոքները կազմում էին սովի թան 1000 թերթ¹⁰⁷։

1814 թվականի օգոստոսին հարցը, վերջապես, ստանում է իր լուծումը։ Օգոստոսի 31-ին կառավարիչ սենատը, լսելով այս հարցը, Դյուկ դե-Ռիշելյույի անունով ընդունում է հետևյալ հրամանը¹⁰⁸. Հին Ղրիմում թողնել 212 Նախիջևանցի հայ բնտանիքներ, նրանց դուրս գրել Նոր Նախիջևանից և ներկա 6-րդ հաշվահամարի ժամանակ գրանցել Հին Ղրիմում։ Իր այս վճռին սենատը տալիս էր այն հիմնավորումը, թե ա) հայերը 1805 թվականից ի վեր խնդրում են իրենց վերադարձնել Հին Ղրիմում, սակայն մերժում են ստացել րացարձակապես Նոր Նախիջևանի համայնքի համառուտ պատճառով, որը չի համաձայնվում նրանց թույլտվության տալ, չնայած որ նրանք, բացառությամբ 32 բնտանիքի, Նոր Նախիջևանում չունեն ոչ տուն, ոչ կրպակներ և ոչ էլ նստակեցության հետ կապված որևէ աշխատանք) և այս հայերի վրա չի կարելի տարածել կառավարիչ սենատի 1805 թվականի մարտի 31-ի և 1806 թվականի սեպտեմբերի 18-ի հրամանների ընդհանուր կանոնները՝ մեղանքների նահանգից նահանգ տեղափոխվելու և մինչև հաջորդ հաշվահամարը նրանցից կրկնակի հարկեր դանձելու վերաբերյալ, քանի որ հայերը, նրանց շնորհիվ հրովարտակով, հարկեր են մուծում ոչ թե ըստ շնչի, այլ ըստ ծխերի. ինչ վերաբերում է պետական և հասարակական հարկերի գծով Նախիջևանում նրանց ունեցած 6.779 ռուբլի 44 կոպ. պարտույթներին, ապա հրամայվում էր դրանք դանձել նրանցից։ Նշված 212 բնտանիքները, թեև տարիներ ի վեր հաստատվել էին Ղրիմում, բայց 1795 թվականի հաշվահամարով

⁹⁹ Նույն տեղում, թ. 105։

¹⁰⁰ ЦГИА СССР, ф. 1263, оп. 1, д. 23, л. 167 об.

¹⁰¹ Одесский облархив, ф. 1, оп. 221, 1805 г., д. 2, л. 91—95.

¹⁰² Մատենադարանի արխիվ, կադրյանների ֆոնդ, թ. 102, գ. 4 (հ. 6), վ. 150։

¹⁰³ Крымоблархив, ф. 67, оп. 1, д. 58, л. 11.

¹⁰⁴ Одесский облархив, ф. 1, оп. 221, 1805 г., д. 2, л. 152 об.

¹⁰⁵ Նույն տեղում, թթ. 174—179։

¹⁰⁶ Նույն տեղում, թ. 174բ։

¹⁰⁷ Մատենադարանի արխիվ, կադրյանների ֆ., թ. 102, գ. 4 (հին 6), վ. 174։

¹⁰⁸ Крымоблархив, ф. 67, оп. 1, д. 143, л. 2 с об.

գրանցված էին Նոր Նախիջևանում: Բացի այդ, սենատը հրամայում էր Հին Ղրիմում թողնել նաև 22 ընտանիքներ, որոնք 1778 թվականի արտագաղթից հետո ետ էին վերադարձել Ղրիմ, ունեին իրենց տնտեսությունները, բայց 1795 թվականի հաշվեհամարով Նոր Նախիջևանում գրանցված չէին: Միաժամանակ սենատը կարգադրում էր ինքնակամ կերպով, առանց անձնագրի, Ղրիմ տեղափոխված ընտանիքներին ետ ուղարկել Նոր Նախիջևան¹⁰⁹:

Ի կատարումն սենատի այս հրամանի՝ Տավրիկիայի նահանգական կառավարության գործադիր էքսպեդիցիան 1815 թվականի հուլիսի 8-ին որոշում է հանձնարարել Թեոդոսիայի ստորին զեմսովային դատարանին՝ Հին Ղրիմում գրանցվելու համար թույլ տրված նախիջևանցիների ցուցակի համեմատ ստուգել, թե այդ ցուցակում նշվածներից այժմ փաստացի կերպով ովքեր են Հին Ղրիմում բնակվում և ովքեր՝ ոչ, և եթե ոչ, ապա նրանք ո՞ր քաղաքում կամ գավառում են ապրում: Հին Ղրիմում և Թեոդոսիայի գավառում գտնվող նախիջևանցի հայերից գանձելով ապառիկային դրամները, դրանք ուղարկել Նախիջևանի մագիստրատ: Քաղաքային ոստիկանություններին, ստորին զեմսովային դատարաններին և Հին Ղրիմի հայկական քաղաքային ռատուշային փռնցներով կառավարիչ սենատի հրամանի համաձայն Նախիջևան ետ ուղարկելու ենթակա փախըստական հայերի ցուցակները, գործադիր էքսպեդիցիան իր որոշմամբ նրանցից պահանջում էր իրենց իրավասության տակ գտնվող այդպիսի հայերից նախ գանձել ապառիկային պարտքերը, ապա առանց որևէ պատճառաբանություն ընդունելու նրանց Ղրիմից վտարել Նոր Նախիջևան և այս բոլորի մասին զեկուցել նահանգական կառավարությանը¹¹⁰:

Ղրիմում անհամեմատ ավելի շատ նախիջևանցի հայեր մընացին, քան սենատի հրամանով նշված 234 ընտանիքներն էին: Նյութերի բացակայության պատճառով այժմ դժվար է ասել, թե փշխանություններին արդյո՞ք հաջողվեց ետ ուղարկել այն նախիջևանցիներին, որոնք Ղրիմ էին անցել առանց անձնագրերի: Մի բան, սակայն, ակնհերձ է, որ Ղրիմը ռուսական կայսրության մեջ մտնելուց հետո տեղի հայ գաղութի վերսկզբնավորման մեջ նշանակալից էր Նախիջևանից այստեղ տեղափոխված ընտանիքները, այսինքն բուն ղրիմահայերի դերը: Այդ դերը չէր որոշվում նրանց քանակով: Ամենից առաջ այն հանգում էր գաղութի վերականգնման ասպարեզում նրանց ցուցաբերած առաջնեկ նախաձեռնությունը:

¹⁰⁹ Крымоблархив, ф. 67, оп. 1, л. 143, л. 2 об.

¹¹⁰ Նույն տեղում:

XIX դարի սկզբներից ղրիմահայերի շարքերը ստվարանում են նաև գրիգորիոպոլցիների հաշվին: 1802 թվականի հունվարի 30-ին կառավարիչ սենատին տրված բարձրագույն հրամանը, նկատի ունենալով Գրիգորիոպոլի անհամար դիրքը առևտրի և արհեստագործության զարգացման համար, այնտեղի հայերին թույլ էր տալիս գաղթել Ղրիմ, Նոր Նախիջևան և առհասարակ ուր որ նրանք ցանկանան: Այս հրամանից օգտվել են ուզում ամենից առաջ 1792 թվականին Գրիգորիոպոլից Նոր Նախիջևան տեղափոխված 36 հայ ընտանիքները, որոնք այնտեղ էին հեռացվել «զեպի արտասահման նրանց փախուստը կանխելու և Գրիգորիոպոլում ապրող նրանց ազգակիցների միջև խաղաղություն հաստատելու համար»¹¹¹: Աղքատ ու դժգոհ այս ընտանիքներին լոցանելու համար փշխանությունները Նոր Նախիջևանում նրանց նկատմամբ մշտական հսկողությունները Նոր Նախիջևանում հետ մեկտեղ ցույց են տալիս նյութական սահմաններ հետ մեկտեղ ցույց են տալիս նյութական սահմանները: Սրանց պարենամթերքով ապահովելու համար պետական գանձարանից գումար տրամադրելուց բացի, 7083 ռուբլի էլ հատկացվում է տներ կառուցելու և տնտեսություններ հիմնելու համար¹¹²: Նրանք ազատված էին ընդհանուր պարհակներից և պետությունից ստացած գումարները վերադարձնելուց: Եվ չնայած դրան, «նրանք տառապում են ծայրահեղ աղքատության մեջ և ձգտում են, ինչպես սրանից առաջ էլ բազմիցս փորձել են, փախչել Գրիգորիոպոլ և Ղրիմ, ուր արդեն տարբեր ժամանակներում գնացել են 17 հոգի», — գրում էր Նովոռոսիայի քաղաքացիական նահանգապետը ներքին գործերի մինիստր կոմս Վիկտոր Պավլովիչ Նաչուբեյին 1802 թվականի նոյեմբերի 7-ին¹¹³: 1802 թվականին Նախիջևանում մնացած գրիգորիոպոլցիները՝ 81 հոգի, խնդրում էին թույլ տալ իրենց տեղափոխվելու Ղրիմ, իսկ 12 հոգի՝ Գրիգորիոպոլ¹¹⁴: Ներքին գործերի մինիստրի խնդրելով միջնորդել նրանց Ղրիմ տեղափոխվելու թույլտվության համար, նահանգապետը ընդգծում էր, թե Նախիջևանում սրանք «չեն կարողացել որևէ կարողություն ձեռք բերել» և այնպիսի ծայրահեղության են հասել, որ իրենց կերակրելու և ոչ մի միջոց չունեն: Ինքը՝ նահանգա-

¹¹¹ ЦГИА СССР, ф. 383, оп. 29, л. 188, л. 1 об.

¹¹² Նույն տեղում, թ. 2:

¹¹³ Նույն տեղում, թ. 2 բ:

¹¹⁴ Նույն տեղում:

Իվանովիչ Ալվազովին, խնդրելով նրա միջնորդությունը իշխանություններին առաջ՝ Ղրիմ տեղափոխվելու թույլտվություն ստանալու վերաբերյալ¹²²։ Պատահական չէր, որ հայերը դիմել էին սրա միջնորդությանը։ Ալվազովը այն աչքի ընկնող մարդկանցից էր, որոնք շոշափելի մասնակցություն էին ցուցաբերել 1787—1791 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմից հետո թուրքական շրջաններից հայերին Դնեստրի այս կողմը տեղափոխելու գործում¹²³։

Իշխան Գ. Գազարինին, ինչպես նաև նահանգապետ Ի. Ի. Միխեյսոնին 1801 թվականի փետրվարի 20-ին ուղղած իր համանման բովանդակությամբ դիմումի մեջ¹²⁴ Ալվազովը գրում էր. «Իմ հայրենակիցները, Կոստանդնուպոլսի հայ հասարակությունը, տեղյակ լինելով հայերին թուրքական շրջանից Դնեստրի այս կողմը բնակեցնելու մեջ ունեցած իմ հաջողություններին, այժմ հատուկ այդ նպատակով 1800 թվականի հոկտեմբերի 21-ին այստեղ ինձ մոտ ուղարկված Բաղդասար Ազնաուր օղլու միջոցով գրում են, թե Ռուսաստանում բնակվող իրենց ազգակիցների օրինակով նրանք ևս ոչ քիչ թվով ընտանիքներով ցանկանում են մտնել ռուսաց օգոստոսափառ կայսեր հովանավորության տակ»¹²⁵։ Ցանկություն հայտնելով հաստատվելու Ղրիմում, պոլսահայերը Տ. Ալվազովին և Ազնաուր օղլուն էին թողել այնտեղ իրենց համար բնակավայրի ընտրության նախաձեռնությունն ու իրավունքը։ Տ. Ալվազովը միաժամանակ Գ. Գազարինին հայտնում էր, որ գաղթողները Ղրիմում զբաղվելու են առևտրով, մետաքսյա և բամբակյա կտորեղենի ձեռագործությամբ, շերամապահությանը։ Այս վերջին հանգամանքը նկատի ունենալով՝ Տ. Ալվազովը նպատակահարմար էր գտնում գաղթող հայերին բնակության տեղ տալ Թեոդոսիայում և ապահովել անհրաժեշտ քանակությամբ հողերով ու անտառներով¹²⁶։ Գաղթելի ցանկացողների խնդրանքին համապատասխան, Տ. Ալվազովը միջնորդում էր նրանց վրա տարածել այն բոլոր արտոնությունները, որ ռուսական միապետները ժամանակին շնորհել են հայերին¹²⁷։ Փաստաթղթերից հետևում է, որ պոլսահայերին թույլ է տրվել տեղափոխվել Ղրիմ։ Ի. Ի. Միխեյսոնի ներկայացրած զեկուցագրի կա-

պակցությամբ Ալեքսանդր 1-ը կառավարիչ սենատին կարգադրում է քննարկել այդ հարցը և հարգել հայերի խնդրանքը¹²⁸։

Միշտ չէ, որ հայերի Թուրքիայից Ղրիմ տեղափոխվելուն հաջորդում էր նման գրագրություն։ Հաճախ առևտրով ու արհեստագործությամբ զբաղվելու նպատակով գալով Ղրիմ, հայերը այնուհետև չէին հեռանում այնտեղից և հետագայում խնդրում թույլտվություն՝ ռուսապատակություն ընդունելու համար։ Ամասիայի վիճակի առաջնորդ Աբրահամ արքեպիսկոպոսը 1816 թվականի սեպտեմբերի 8-ին հատուկ գրությամբ խնդրում էր Մանվել վարդապետից Ամասիայի բոլոր հայերին «որք տասն կամ տասնեփնդ և մանաւանդ քսան ամաւ իսկ այդ երկիր (իմա Ղրիմում — Վ. Մ.) թափառեն, առ ի պաշտպանել զաստուածադիր օրէնս»՝ հրաման յարքունական հանձն իբր յաքսոս մղեսցես զնոսա յերկիր իւրեանց»¹²⁹։ Վիճակի առաջնորդի խնդրանքը վերաբերում էր այն հայերին, որոնք Ամասիայում թողել էին իրենց ընտանիքները. սրանց էր, որ նա պահանջում էր ետ ուղարկել և ոչ թե առհասարակ բոլոր ամասիացիներին։

Թուրքիայից Ղրիմ հայերի տեղափոխությունները, որ դարերի տրադիցիա ունեին և նոր խթան էին ստացել հատկապես Ղրիմը Ռուսաստանին միացնելուց հետո, չավարտվեցին միայն միացմանը հաջորդած 2—3 տասնամյակներով. դրանք պարբերական բնույթ էին ընդունել ամբողջ XIX դարում և XX դարի առաջին տասնամյակում, ընդհուպ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը։

1820 թվականին Թուրքիայում հայ կաթոլիկների նկատմամբ ուժեղացվող հետապնդումների պայմաններում բացվում է Թեոդոսիա քաղաքը նրանցով բնակեցնելու լայն հեռանկար։ Կաթոլիկ հայերի հավատարմատարների տվյալներից ելնելով՝ պիտի նշենք, որ Կ. Պոլսում և փոքրասիական քաղաքներում՝ Նվդոկիայից մինչև Անկարա, Անկարայից՝ Տրապիզոն, էրզրումից մինչև Դիարբեքիր բնակվող «15—20 հազար հայ կաթոլիկ ընտանիքները... փնտրում էին նոր հայրենիք»¹³⁰։ Սրանց մեծամասնության հայացքները ուղղվում են դեպի Թեոդոսիա, «որտեղ ապրում էին նրանց հայրենակիցները»։ 1820 թվականի սկզբներին գաղթի դիմող այս հայության գրավոր հանձնարարականները ձեռքներին Թեոդոսիայի քա-

¹²² ЦГА СССР, ф. 13, 1801 г., оп. 1, д. 28, л. л. 4—5.

¹²³ Նույն տեղում, թ. 4ա։

¹²⁴ Նույն տեղում, թթ. 1—4։

¹²⁵ Նույն տեղում, թ. 4ա։

¹²⁶ Նույն տեղում, թ. 4բ։

¹²⁷ Նույն տեղում։

¹²⁸ Նույն տեղում, թ. 3։

¹²⁹ Մատենագրարանի արխիվ, ֆ. կաթոլիկոսական դիվան, թղթ. 29, վ. 73։

¹³⁰ Архив внешней политики России, ф. Главный архив П-19, 1820 г., д. 1, л. 5 об.

գաղափարի մոտ են գալիս նրանց հավատարմատարները: Վերջին-
ներիս ներկայացրած նամակներից են նրանց իսկ ասելուց հետևում
էր, որ կաթոլիկ հայերը Թուրքիայից հեռանում էին ոչ միայն թուր-
քական իշխանությունների, այլև լուսավորչական հայ կղերի հե-
տապնդումների պատճառով¹³¹: Նախքան հայրենիքը թողնելու և ի-
րենց ունեցվածքն ու տնտեսությունը տեղափոխելու մասին վճիռ
ընդունելը, նրանք փորձում են կառավարությունից ստանալ երաշ-
խիք, քաղաքական հովանավորության նման մի բան, որը իրենք
կկարողանային օգտագործել՝ գաղթի ժամանակ ծագած զոհարու-
թյունների դեպքում¹³²: Պարզ ասած՝ հայ կաթոլիկները նախապես
գիտակցում էին, որ այսքան մեծ քանակությամբ բնակչության ար-
տագաղթը կհանդիպի թուրքական իշխանությունների արգելքներին,
ուստի և ցանկանում էին գործը այնպես զուլի բերել, որ իրենց տե-
ղափոխության նախաձեռնության և բուն ընթացքի մեջ գործուն
մասնակցություն ցուցաբերեին ռուսական կառավարությունն ու
Կոստանդնուպոլսի նրա դեսպանը:

Թեև հայ կաթոլիկների այս գաղթը դեպի Ղրիմ տեղի չունե-
ցավ, սակայն նրա շուրջը ծագած պաշտոնական գրագրությունը
վերին աստիճանի հետաքրքիր է այն առումով, որ բացահայտում
է հայերի Ղրիմ տեղափոխվելու և թե նրանց այդ քայլը խրախուսե-
լու նպատակով ռուսական իշխանությունների ցուցաբերած շահա-
գրողության շարժառիթները:

Գաղթել ցանկացող կաթոլիկ հայերի նամակներն ու դիմում-
ները ուղղված էին Թեոդոսիայի քաղաքապետ գաղտնի խորհրդա-
կան էնգելին: Դրանց հիման վրա 1821 թվականի մարտի 22-ին
էնգելը ներքին գործերի մինիստրության կառավարչին է ներկա-
յացնում ընդարձակ մի ղեկույց՝ «նկատառումներ Թեոդոսիա քա-
ղաքի բնակչության բաղմամբ և այնտեղ թուրքական շրջաննե-
րից կաթոլիկ դավանանքի հայերի վերաբնակեցման մասին» վեր-
տառությամբ: Նա այդ ղեկույցի մեջ զարգացնում է իր տեսակետ-
ները խնդրատու հայ կաթոլիկ ընտանիքներին անպայման ընդա-
ռաչելու մասին: Եվ որովհետև քաղաքապետի կարծիքում արտա-
հայտություն է գտել այն ժամանակ ռուսական կառավարող շրջան-
ների ընդհանուր մտայնությունը, ապա տեղին է հանգամանորեն
կանգ առնել այդ փաստաթղթերի վրա:

131 Նույն տեղում, թ. 5:

132 Նույն տեղում, թ. 5բ:

«Այժմ ստեղծվել է անսպասելի երջանիկ մի վիճակ, — սկսում
էր իր ղեկույցը քաղաքապետը, — որը կարող է ամբողջությամբ փո-
խել Թեոդոսիայի դեմքը և նրա արագ զարգացման համար բացել
փայլուն հեռանկար»: Այդ հեռանկարը Ղրիմի գործերին տեղակե-
նեցելը կապում էր ստեղծված այն վիճակի հետ, որ Թուրքիայի
«հայ կաթոլիկները, որոնք ճնշված են ու հալածված՝ մի կողմից
հայ լուսավորչականներից, մյուս կողմից՝ մահմեդականներից,
հուգենոտների նման ցանկանում են դուրս բերել իրենց արդյունա-
բերությունն ու կապիտալը օտար երկիր և հյուրընկալ երկրում
փրկել իրենց գլուխները, ընտանիքներն ու իրենց պապերի հավա-
տը»¹³³: Մտահոգված Թեոդոսիայի զարգացմամբ, որը թեև հայ-
տարարվել էր պորտո-ֆրանկո (բաց նավահանգիստ), բայց շարու-
նակում էր մնալ անմխիթար վիճակում, էնգելը գտնում էր, ո՞-
պետք է օգտվել «հարևանների սխալներից» և «Թեոդոսիա տեղա-
փոխվելու համար պիտանի մի ժողովրդի կողմից արած դիմումը,
թվում է, թե բոլոր նկատառումներով արժանի է կառավարության
ուշադրությանը և [արժե գնալ] մի քանի աննշան զոհողությունների
որոնք գուցե առաջ գան և որոնք կհասուցվեն առավել չափով, քան
այդ կարելի է պատկերացնել»¹³⁴:

Քաղաքապետի առաջարկները, որոնց համար ատաղձ էին ծա-
ռայել կաթոլիկ հայերի նամակներում ամփոփված խնդրանքները,
պիտի հանգեին հետևյալ արտոնություններին ու պայմաններին.
ամենից առաջ Թեոդոսիա գաղթող հայ կաթոլիկներին թույլ կտրվի,
առանց մաքս վճարելու, իրենց հետ բերել ողջ ունեցվածքը, հա-
գուստը, ամեն տեսակի զոհարեղներ և այլն: Արհեստավորներն ու
ֆաբրիկանտները կարող են անվճար կերպով տեղափոխել գործիք-
ները, հաստոցները, բոլոր իրերը: Հնարավոր է, որ լինեն դեպքեր,
երբ գաղթողը ճանապարհ ընկնի իր ունեցվածքից առաջ կամ, ընդ-
հակառակը, ունեցվածքը ուղարկի իրենից առաջ: Առաջին դեպքում
գաղթողին երաշխիք տալ իր հասնելուց հետո 3 ամսում նրան իր
ապրանքները վերադարձնելու մասին, իսկ երկրորդ դեպքում՝ ապ-
րանքները պահել մաքսատանը մինչև տիրոջ հասնելը: Երկրորդ,
ռուսահպատակություն ընդունելուց հետո գաղթողները օգտվելու
են այն բոլոր իրավունքներից, որպիսիք ունեն Ղարաոսերազարի
հայ կաթոլիկները: Գաղթողները կկաղմեն մի առանձին համայնք՝
«Թեոդոսիայի հայ կաթոլիկական համայնք» անվան տակ: Երրորդ,

133 Նույն տեղում, թ. 5ա:

134 Նույն տեղում, թ. 5ա, բ:

բոլորի հետ միասին կայսրը քաղաքապետին հանձնարարում էր-
եթե գաղթականների թեոդոսիա գալուց հետո կարիք զգացվի նը-
րանց համար ընդունելու հատուկ կանոններ, ապա այդ մասին գե-
կուցել կառավարությանը¹⁴²։

Թագավորական այս կարգադրությունը 1820 թվականի մա-
յիսի 11-ին ներքին գործերի մինիստրության կառավարիչը ուղար-
կում է թեոդոսիայի քաղաքապետին և միաժամանակ իր կողմից
հանձնարարում նրան, «հրապարակումից խուսափելու համար»,
հայտնել կաթոլիկ հայերի թեոդոսիայում գտնվող ներկայացուցիչ-
ներին, որ նրանց չի արգելվում գաղթել Ղրիմ, բայց Կոստանդնու-
պոլսի ռուսական միսիանայի գործին չի կարող որևէ մասնակցու-
թյուն ցույց տալ և այդ տեղափոխությունը հայերը պիտի կատարեն
իրենց նախաձեռնությամբ ու ծախսերով¹⁴³։

Թուրքիայի կաթոլիկ հայերի մասսայական այս արտագաղթը
թեև տեղի չունեցավ, բայց XIX դարում զրիմահայություն մեջ կա-
րելի էր հանդիպել նրանց շատ ներկայացուցիչների, որոնք այստեղ
էին եկել տարբեր ժամանակներում առանձին ընտանիքներով կամ
միայնակ։

Ասացիներ, որ XVIII դարի վերջին տասնամյակից սկսած մին-
չև առաջին աշխարհամարտը հայերը անընդհատ Թուրքիայից գա-
լիս և հաստատվում էին Ղրիմում։ Սրանց մի մասը իր բնակության-
նը օրինական տեսք էր տալիս և, անցնելով բյուրոկրատական քաշ-
քշուկի բոլոր աստիճանները, սկսած քաղաքային ոստիկանատնե-
րից ու ռատուշաներից ընդհուպ մինչև նահանգական վարչությունն
ու ներքին գործերի մինիստրությունը, ընդունում էր ռուսահայտա-
կություն։ Դրա համար նրանք տալիս էին գրավոր երդում, ներկա-
յացնում երաշխավորող անձանց, ընդ որում երդումն ընդունում էին
պաշտոնական անձանց ներկայությամբ։ Մի մասն էլ, թեև չէր դի-
մում այդ քայլին և ձևականորեն պահպանում էր Թուրքահայտակու-
թյունը, բայց ըստ էության մնում էր իբրև Ղրիմի մշտական բնակիչ,
որովհետև սրանք տասնյակ տարիներով, երեխաներով ու թոռնե-
րով ապրում էին Ղրիմում, ունեին իրենց տունն ու տեղը, տնտեսու-
թյունը և առհասարակ Թուրքիա վերադառնալու և ոչ մի մտա-
դրություն չունեին։ Սրանք պարզապես լուրջ նշանակություն չէին
տալիս դրան և չէին ուզում ավելորդ քաշքշուկով զբաղվել, ժամա-

նակ ու միջոցներ վատնել հպատակություն ընդունելու վրա։ Այսպես,
միայն Ղարասուբաղար քաղաքում 1832 թվականին հաստատվել,
իրենց տունն ու տնտեսությունն ունեին թուրքահայտակ 18 հայ
ընտանիքներ, որոնք զբաղվում էին առևտրով¹⁴⁴։ Այնինչ անհամե-
մատ ավելի մեծ էր թուրքահայտակ այն ընտանիքների քանակը,
մատ ավելի մեծ էր թուրքահայտակ Ղարասուբաղարում զբաղվում էին ար-
հեստագործությամբ. վերջիններիս թիվը հավասար էր 89-ի¹⁴⁵։

Փաստաթղթերից աներկբա հետևում է, որ շատ ավելի մեծ է
եղել ռուսահայտակություն ընդունողների քանակը։ Ղրիմի մար-
զային պետական արխիվի Տավրիկիայի նահանգական վարչության
ֆոնդում պահպանված բոլորովին էլ ոչ լրիվ արխիվային գործերից
երևում է, որ 1830 թվականից մինչև 1913 թվականը նման խնդրան-
քով իշխանություններին էին դիմել ավելի քան 200 ընտանիք թուր-
քահայտակ հայեր¹⁴⁶, որոնք ապրում էին Ղրիմում։ Այս տվյալները
թերի պիտի համարել այն պատճառով, որ նրանց ընդգրկման
շրջանից դուրս է մնացել մոտ 50-ամյա մի ժամանակաշրջան՝ 1780
— 1830 թվականները, երբ հայերի արտագաղթները Թուրքիայից դե-
պի Ղրիմ ավելի զանգվածային էին, պարբերական և ծավալով ան-
համեմատ մեծ։ Դրանք թերի են նաև այն իմաստով, որ այնտեղ
չեն գրանցված հպատակության ընդունման համար տրված բոլոր
դիմումները։ Մենք վերցրել ենք պարզապես միայն մի գերատես-
չության գծով պահպանված արխիվային գործերը։

* * *

Ղրիմահայության մշտական համալրումը դրսից եկած գաղ-
թականներով, բնականաբար, շոշափելի տեղաշարժ էր մտցնում
նրա թվական կազմում։ Այդ տեսակետից իմաստ ունի մի փոքր
կանգ առնել Ղրիմահայության տեղաբաշխման և նրա քանակի լու-
սաբանման վրա։ Այս լուսաբանումը նպատակահարմար է տալ ե-
րեք շրջանով. առաջին՝ XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին
տասնամյակներին, երկրորդ՝ XIX դարի կեսերին և երրորդ՝ XIX
դարի վերջերին ու XX սկզբներին։

Նախ տեղաբաշխման մասին։ Հայ ազգաբնակչությունը Ղրի-
մում, հիմնականում, հաստատվեց այն քաղաքներում, որոնք միջ-
նադարում ևս հայաշատ բնակավայրեր էին։ Այստեղ բացառու-

¹⁴² Նույն տեղում։

¹⁴³ Նույն տեղում, թ. 1ր և 2ա։

¹⁴⁴ Крымоблархив, ф. 169, оп. 1, д. 96, л. 8—12.

¹⁴⁵ Նույն տեղում, թթ. 16—23։

¹⁴⁶ Նույն տեղում, ֆ. 27, ց. 7, գ. 1355։

թյուն է կազմում Սիմֆերոպոլ քաղաքը (նախկին Ակմեդիթը), որտեղ թաթարական տիրապետության ժամանակ հայերի թիվը անշնան էր, մինչդեռ Ղրիմը Ռուսաստանին միացնելուց հետո տարեցտարի, հատկապես XIX դարի կեսերից սկսած, այն շարունակ ավելանում էր։ Եվ սա միանգամայն հասկանալի է. դառնալով նահանգական կենտրոն, Սիմֆերոպոլը առավել գերազանց դիրք էր ձեռք բերում նաև տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման առումով և այդ իսկ պատճառով էլ նրա բնակչության աճը, Ղրիմի մյուս քաղաքների համեմատությամբ, ավելի արագ էր ընթանում։ Եվ այնուամենայնիվ, հայկական կյանքը ամփոփ վիճակ էր ապրում Հին Ղրիմում, որը փաստորեն հայկական մի գավառաքաղաք էր, մասնավորը մինչև 1870-ական թվականները, այսինքն մինչև հայկական ռատուլյայի փակումը։ Այս տեսակետից սրան որոշ չափով նման էր Ղարասուբաղաքը, որտեղ ինքնուրույն կերպով նույն ժամանակաշրջանում գործում էր հայ կաթոլիկների դատարանը և որտեղ թաթարներից հետո բնակչության քանակով հայերը XIX դարի առաջին կեսին բռնում էին երկրորդ տեղը¹⁴⁷։ Ինչպես տեսանք, ժամանակին (XVIII դարի վերջ, XIX դարի սկզբներ) փորձեր կատարվեցին Թեոդոսիան ևս Հին Ղրիմի նման հիմնականում հայերով բնակեցնելու ուղղությամբ, սակայն դրանք անհաջող անցան։ Այնուամենայնիվ, Թեոդոսիան ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում շարունակում էր մնալ իբրև ղրիմահայության կարևոր կենտրոններից մեկը. եղան ժամանակներ նույնիսկ, որ այն դարձավ հայ գաղութի կուլտուր-կրթական ամենակարևոր կենտրոնը և Նախիջևան—Բեսարաբիայի հայկական հոգևոր թեմի առաջնորդի աթոռատեղին։

Նշանակալից թվով հայեր էին ապրում նաև Արմյանսկի Բաղարում (Օրաբաղարում), Եվպատորիայում, Բախչիսարայում, Յալթայում, Կերչում և այլուր։ Արմյանսկի Բաղարի բնակչության հիմնական մասը XIX դարի առաջին կեսերին, օրինակ, կազմում էին հայերը¹⁴⁸։

Բնակչության քանակի առումով ղրիմահայ գաղութը XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին երեք տասնամյակներին ներկայացնում էր հետևյալ պատկերը։ Նովոռոսիայի նահանգապետ Իվան Սեկեցկու՝ 1799 թվականի փետրվարի 17-ին կառավարու-

թյանը տված ղեկուցադրի համաձայն այն ժամանակ Ղրիմի քաղաքներում և գյուղական վայրերում ապրում էին 252 ընտանիք կամ 1043 հոգի հայեր։ Սրանց մեջ չէին մտնում Նոր Նախիջևանից Ղրիմ փախած և այնտեղ բնակվող 700—800 հայերը, ինչպես նաև նրանք, որոնք տակավին չէին ընդունել ռուսահայատապկոթյուն։ Խոսքը հիմնականում Թուրքիայից եկած հայ ընտանիքների մասին է։ Մ. Գյումուշխանեցու վկայությամբ 1812 թ. Ղրիմի յոթ քաղաքներում ապրում էին 450 հայ ընտանիքներ¹⁴⁹։ Գաղթականական նոր ընտանիքների (որոնք ընդունում էին ռուսահայատապկոթյուն) համալրումների շնորհիվ 1820-ական թվականներին ղրիմահայության քանակը ավելի քան եռապատկվել էր. 1820 թվականին Ղրիմի նահանգում հաշվվում էր 770 հայկական ընտանիք¹⁵⁰։ Եթե յուրաքանչյուր ընտանիքի անդամների թիվը միջինն ընդունենք 5 հոգի, ինչպես սովորաբար վարվում են, ապա կտեսնենք, որ 1820-ական թվականներին վերջերին Ղրիմում ապրում էին մոտ 4.000 հայեր։ Այս թվից դուրս են մնացել Ղարասուբաղարի հայ կաթոլիկ դատարանի փրավասությանը ենթակա հայերը (թե կաթոլիկ և թե լուսավորչական), թվով 689 հոգի¹⁵¹։ Ուրեմն XIX դարի առաջին քառորդի վերջին Ղրիմում ապրում էին առնվազն 4500 հայեր։

Տասնհինգ տարի անց ղրիմահայության թիվը աճում է 1000 հոգով և 1844 թվականին հասնում 5401 մարդու, որոնցից 3796-ը լուսավորչական, իսկ 1605-ը՝ կաթոլիկ¹⁵²։ Այս տվյալների հեղինակը Տավրիկիայի նահանգապետն էր։ 1845 թվականին նա կառավարությանն է ներկայացնում մի տեղեկագիր՝ նահանգի ալլադգի բնակչության քանակի մասին 1844 թվականին։ Այդ տեղեկագրից էլ մենք քաղել ենք վերոհիշյալ տվյալները։ Սրանք, իբրև պաշտոնական տվյալներ, իհարկե, առավել հավաստի են, քան «Новороссийский календарь»-ի նշած քանակը, որի համաձայն նահանգում 1845 թվականին ապրում էին 4826 հայեր (3214 լուսավորչական և 1612 կաթոլիկ)¹⁵³։

Հայ բնակչության քանակը Ղրիմում հաջորդ 2—3 տասնամյակներին ավելանում է ավելի քան 2500 հոգով և 1874 թվականին

149 ЦГИА СССР, ф. 1374, оп. 2, л. 1815, л. 89, «Արաբառ», ամսագիր, 1915, № 11—12, էջ 869։

150 Մատենադարանի արխիվ, անհատական անձանց ֆ., թ. 167բ, վ. 56։

151 Крымоблархив, ф. 179, оп. 1, л. 333, л. 3.

152 ЦГИА СССР, ф. 1281, оп. 4, л. 49, л. 88.

153 «Новороссийский календарь», на 1847 г., Одесса, 1846, стр. 72.

147 «Новороссийский календарь» на 1838 г., стр. 117.

148 Նույն տեղում, էջ 116։

հասնում է 7000 հոգու¹⁵⁴։ Այդ աճը հիմնականում տեղի էր ունեցել հայերի՝ Թուրքիայից և այլ վայրերից դեպի Ղրիմ կատարած տեղափոխությունների և ռուսահայատակություն ընդունելու շնորհիվ։ Այս շրջանում՝ 1850—1870-ական թվականներին, հայերը նկատելի թիվ էին կազմում Սիմֆերոպոլում, Ղարաուբաղարում, Հին Ղրիմում, Թեոդոսիայում և Կերչում։ Հաջորդ քսանամյակում ղրիմահայությունը թիվը աճում է գրեթե նույն տեմպերով։ Պաշտոնական տվյալներով, 1892 թվականին նրանց թիվը, առանց կաթոլիկ հայերի, կազմում է 7424 հոգի. դրանցից՝ 3968 տղամարդ և 3456 կին¹⁵⁵։ Ստորև բերվող աղյուսակը ցույց է տալիս, թե ինչ պատկեր էր ներկայացնում այդ ժամանակ հայերի տեղաբաշխումը Տավրիկյան նահանգում ըստ քաղաքների և գյուղական վայրերի։

Տավրիկյան նահանգի բնակչությունն ըստ դավանության 1892 թ. 156 Հայ-
րուսալուրջականներ

№	Քաղաքներում	Արաբ.	Իզապ.		Գավառներում	Արաբ.	Իզապ.
1	Սիմֆերոպոլ . . .	1097	1109	1.	Սիմֆերոպոլի գ.	78	79
2	Բախչիսարայ . . .	38	22	2.	Թեոդոսիայի գ.	88	76
3	Ղարաուբաղար . . .	510	310	3.	Յալթայի գավ.	52	2
4	Թեոդոսիա	281	264	4.	Պերեկովի գավ.	122	112
5	Հին Ղրիմ	986	778	5.	Եվպատորիայի գ.	27	93
6	Յալթա	103	42	6.	Դնեպրի գավ.	25	18
7	Եվպատորիա	103	53	7.	Մելիտոպոլի գ.	39	43
8	Պերեկով Արմյան- սկի Բաղարի հեռ միասին	113	140	8.	Բերդյանսկի գ.	10	17
9	Մելիտոպոլ	148	159				
10	Բերդյանսկ	19	16				
11	Օրսով	1	—				
12	Նոդայսկ	128	123				
	Ընդամենը	3527	3016		Ընդամենը	441	440

Այսպիսով, 1892 թվականին Տավրիկյան նահանգում ապրում էին 7424 հայեր։ Եթե սրանց ավելացնենք շուրջ 1400 հոգի կաթոլիկ

¹⁵⁴ А. К. Завадский-Краснопольский, Крым, природа, население и особенности края, СПб, 1874, стр. 6.

¹⁵⁵ «Приложение к всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1892 г.», Симферополь, 1893.

¹⁵⁶ նույն տեղում։

հայերին¹⁵⁷, ապա կոտեսները, որ նրանց թիվը կազմում էր 8824 մարդ։ Ահա նաև հաջորդ տարիների մասին եղած տվյալները, ընդհուպ մինչև 1897 թվականը, այսինքն մինչև ռուսական կայսրության մեջ անցկացված առաջին ընդհանուր մարդահամարը։ Հաջորդ, 1893 թվականին հայերի թիվը նահանգում կազմում է 8044 մարդ, 1895 թվականին՝ 8314 մարդ, իսկ 1896 թվականին՝ 7996 մարդ¹⁵⁸։ Այս տատանումները պիտի բացատրել դրսից Ղրիմ եկած կամ Ղրիմից այլ վայրեր մեկնած հայ ընտանիքների և առանձին անձանց տեղաշարժերով։

Առաջին ընդհանուր մարդահամարի տվյալներով Տավրիկիայի նահանգում ապրում էին 8938 հայեր (5094 արական և 3844 իգական սեռի)¹⁵⁹։ Ամբողջ հայ աղգաբնակչությունից 6389 մարդ, այսինքն ավելի քան 70 տոկոսը, ապրում էին քաղաքներում, իսկ 2549 մարդ՝ գավառներում։ Նշված 8938 մարդուց 1444-ը հայ կաթոլիկներ էին։

Ըստ լեզվական և դավանանքի հատկանիշների, հայերի տեղաբաշխումը Տավրիկյան նահանգում 1897 թվականին ուներ հետևյալ պատկերը¹⁶⁰.

№	Գավառներ և նրանցում քաղաքներ	Ըստ մայր- րենի լեզ.		№	Գավառներ և քաղաքներ	Ըստ մայ- րենի լեզ.	
		հայերեն	կաթոլիկ			հայերեն	կաթոլիկ
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Սիմֆերոպոլի գավառում Սիմֆերոպոլում . . .	3011	2944	2	Բերդյանսկի գավառում Բերդյանսկում . . .	201	195
	Բախչիսարայում . . .	1937	1904		Նոդայսկում . . .	74	64
	Ղարաուբաղարում . . .	35	29			84	91
	Ղարաուբաղարում . . .	798	789				

¹⁵⁷ ЦГИА СССР, ф. 1281, оп. 4, д. 49, л. 88, «Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.», Таврическая губерния, СПб, 1904, стр. X, и А. Скальковский. Опыт статистического описания Новороссийского края, Одесса, 1850, стр. 292.

¹⁵⁸ «Приложение к всеподданнейшему отчету...» за 1893, 1895 и 1896 годы, Симферополь.

¹⁵⁹ «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.», ХЛ. Таврическая губерния, СПб, 1904, стр. V.

¹⁶⁰ նույն տեղում, էջ 2—3։

Քայց ճշմարտությունն այն է, որ ուսահպատակություն չընդունած այդ մարդիկ, մեծամասամբ «Թուրքահայեր», զգալի մի զանգված էին, կազմում էին զրիմահայ առևտրա-արհեստավորական դասը կարևոր հատվածը, զրիմահայության, հավանաբար, 1/4—1/3 մասը՝ դատելով առևտրի ու արհեստների մեջ նրանց ցուցաբերած մասնակցությունը վերաբերող տվյալներից։ Այս պարագան պարտավորեցնում է մեզ մոտավոր փոփոխություններ մտցնել զրիմահայության քանակական կազմում։ Կարող ենք, օրինակ, նշել, որ զրիմահայերի թիվը 1840-ական թվականներին ոչ թե 5400 էր, այլ, հավանաբար, 7000—7500, 1870-ական թվականներին ոչ թե 7000-էր, այլ 9000—10.000, իսկ 1890-ական թվականներին՝ 8500-ի փոխարեն 12—13 հազար։ Այս նույն հիմնավոր մոտեցմամբ XX դարի առաջին տասնամյակին եղած 12—13 հազարի զիմաց կարող ենք նշել 18—20 հազար հավանական թվաքանակը։ Եթե ուսահպատակություն չընդունած զրիմահայերն էլ հաշվառված լինեին, ապա մեր արած այս կոտահմաները ամբողջ զրիմահայության իրական թվաքանակի հետ համադրելիս աննշան շեղումներ պիտի տալին միայն։

Հայ բնակչության մի մասը (1897 թ. մարդահամարի տվյալներով 2549 մարդ) ապրում էր գյուղատիպ վայրերում, գյուղերում, այս կամ այն մեծածառուտի հողերի վրա գտնվող խուտորներում ու դաստակերտերում, առանձնացած տնտեսություններում (ЭКОНОМИИ) և այգիներում: Այս առումով որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում ստորև բերվող տեղացուցակը¹⁶⁴, Այդ հետաքրքրությունը կապված է ոչ միայն այն փաստի հետ, որ այնտեղ մեկ առ մեկ նշված են հայաբնակ ոչ-քաղաքատիպ վայրերը՝ ստ Տավրիկյան նահանգի զավառների, այլև այն կարևոր տվյալների հետ, որ պարունակում է ցուցակը ամեն մի բնակավայրի հոգատարածության, նրա պատկանելության և այլ հարցերի վերաբերյալ: Նշենք, որ տվյալները վերաբերում են 1915 թվականին, իսկ ստորև բերվող ցուցակն էլ հանել ենք «Статистический справочник Таврической губернии» 8 պրականոց ժողովածուի 4—8-րդ պրակներում ղեկեղված տվյալներից՝ վերցնելով միայն հայկական ծխեր ունեցող բնակավայրերը և հայերին պատկանող հողատարածությունները (տես՝ 63 էջի ցուցակը):

¹⁶⁴ «Статистический справочник Таврической губернии», Симферополь, 1915, выпуск I—VIII.

[illegible]

165 Հոգիքի քանակը հաշվված է դեպատիկներով:

1	2	3	4	5	6	7	8	9
20	Յիզան Պ. Լ.	խուտոր տնտեսություն	1	հայեր	177,66	—	177,66	52 վերստ Սիմֆերոպոլից
21	Թովաթով Ս. Մ. («Անարյու» Աւերն մերձակա)	"	2	"	43,55	—	43,55	32 վերստ Սիմֆերոպոլից
22	«Քերկերի-շահ Աւեր», Աւերնիցի Կ. Օ.	"	1	"	1053	5	1058	55 վերստ Սիմֆերոպոլից
23	«Երկր-Նաբարով» Սերբորովսկով Կ. Օ.	խուտոր	1	"	602,8	2,5	605,3	
24	«Երկր-Նաբարով» Սերբորովսկով Կ. Օ.	խուտոր	1	"	849,55	—	849,55	
25	«Երկր-Նաբարով» Սերբորովսկով Կ. Օ.	խուտոր	1	"	691,66	—	691,66	
26	«Երկր-Նաբարով» Սերբորովսկով Կ. Օ.	խուտոր	1	"	32,58	—	32,58	
27	«Երկր-Նաբարով» Սերբորովսկով Կ. Օ.	խուտոր	1	"	16,53	—	16,53	
28	«Երկր-Նաբարով» Սերբորովսկով Կ. Օ.	խուտոր	1	"	11,67	—	11,67	
29	«Երկր-Նաբարով» Սերբորովսկով Կ. Օ.	խուտոր	1	"	1005	—	1005	
30	«Երկր-Նաբարով» Սերբորովսկով Կ. Օ.	խուտոր	1	"	16,79	—	16,79	
31	«Երկր-Նաբարով» Սերբորովսկով Կ. Օ.	խուտոր	1	"	24	—	24	
32	«Երկր-Նաբարով» Սերբորովսկով Կ. Օ.	խուտոր	1	"	7,5	—	7,5	
33	«Երկր-Նաբարով» Սերբորովսկով Կ. Օ.	խուտոր	1	"	11,21	—	11,21	
34	«Երկր-Նաբարով» Սերբորովսկով Կ. Օ.	խուտոր	1	"	290	—	290	
35	«Երկր-Նաբարով» Սերբորովսկով Կ. Օ.	խուտոր	1	"	4,21	—	4,21	
36	«Երկր-Նաբարով» Սերբորովսկով Կ. Օ.	խուտոր	1	"	19,58	—	19,58	
37	«Երկր-Նաբարով» Սերբորովսկով Կ. Օ.	խուտոր	1	"	15,54	—	15,54	
38	«Երկր-Նաբարով» Սերբորովսկով Կ. Օ.	խուտոր	1	"	10	—	10	
39	«Երկր-Նաբարով» Սերբորովսկով Կ. Օ.	խուտոր	1	"	59,2	—	59,2	
40	«Երկր-Նաբարով» Սերբորովսկով Կ. Օ.	խուտոր	1	"	3	—	3	
41	«Երկր-Նաբարով» Սերբորովսկով Կ. Օ.	խուտոր	1	"	2,5	—	2,5	
42	«Երկր-Նաբարով» Սերբորովսկով Կ. Օ.	խուտոր	1	"	1,75	—	1,75	
43	«Երկր-Նաբարով» Սերբորովսկով Կ. Օ.	խուտոր	1	"	1,85	—	1,85	
44	«Երկր-Նաբարով» Սերբորովսկով Կ. Օ.	խուտոր	1	"	15,48	—	15,48	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
45	Կ. Ն. և Տ. Ն. Յիզանի (Երկր-Նաբարով)	խուտոր	1	հայեր	0,29	—	0,29	94 վերստ Սիմֆերոպոլից
46	Յիզան Կ. Ն.	խուտոր	1	"	0,1	—	0,1	և 126 վերստ Սիմֆերոպոլից
47	Յիզան Կ. Ն.	խուտոր	1	"	2026	18	2044	75 վերստ Սիմֆերոպոլից
48	Յիզան Կ. Ն.	խուտոր	1	"	2,5	—	2,5	և 65 վ. Սիմֆերոպոլից
49	Յիզան Կ. Ն.	խուտոր	1	"	722,42	6	728,42	150 վ. Սիմֆերոպոլից
50	Յիզան Կ. Ն.	խուտոր	1	"	5	—	5	60 վ. Սիմֆերոպոլից
51	Յիզան Կ. Ն.	խուտոր	1	"	213,42	16,27	231,69	140 վ. Սիմֆերոպոլից
52	Յիզան Կ. Ն.	խուտոր	1	"	12,55	—	12,55	և 55 վ. Սիմֆերոպոլից
53	Յիզան Կ. Ն.	խուտոր	1	"	3	—	3	100 վ. Սիմֆերոպոլից
54	Յիզան Կ. Ն.	խուտոր	1	"	—	—	600	38 վ. Սիմֆերոպոլից

Պ Ե Ր Ե Կ Ո Վ Ի Գ Վ Վ Ո Ն

1	Քաղաքաշեն (Երկր-Նաբարով)	խուտոր	1	հայեր	17	—	17	94 վերստ Սիմֆերոպոլից
2	Քաղաքաշեն (Երկր-Նաբարով)	"	2	"	480	20	500	և 126 վերստ Սիմֆերոպոլից
3	Քաղաքաշեն (Երկր-Նաբարով)	ալան	7	"	615	146	761	75 վերստ Սիմֆերոպոլից
4	Քաղաքաշեն (Երկր-Նաբարով)	ալան	1	"	350	—	350	և 65 վ. Սիմֆերոպոլից
5	Քաղաքաշեն (Երկր-Նաբարով)	ալան	1	"	—	—	—	150 վ. Սիմֆերոպոլից

1	2	3	4	5	6	7	8	9
3 արվեստի գ ավան								
1	Խանդավաճ Մ. Քր.	Խուստոր	1	5 արվեստ	5,72	—	5,72	44 Վ. Սյուրբերդյանից
2	Գեանիսի Գյուլ	Գյուլ	285	"	829	5100	5929	
3	Գեանիսի Գյուլ	Կալվաճ	1	"	3,84	—	3,84	
4	Բուրժուազ Մ. Ա.	Գալա	1	"	0,63	—	0,63	
5	Բուրժուազ Մ. Ա.	Խուստոր	1	"	0,22	—	0,22	
6	Բուրժուազ Մ. Ա.	"	1	"	0,23	—	0,23	
7	Բուրժուազ Մ. Ա.	Գալա	1	"	0,26	—	0,26	
8	Բուրժուազ Մ. Ա.	Գալա	1	"	5,35	—	5,35	
9	Բուրժուազ Մ. Ա.	Գալա	1	"	0,19	—	0,19	
10	Բուրժուազ Մ. Ա.	"	1	"	4,39	—	4,39	
11	Բուրժուազ Մ. Ա.	"	1	"	0,1	—	0,1	
Եվ պատճառներով 3 արվեստ								
1	Զանգուլակ	Գյուլ	4	"	1720	—	1720	102 Վ. Սյուրբերդյանից
2	Զանգուլակ (Սյուրբերդյանի Մ. Լ.)	Զանգուլակ	2	"	548	—	550	39 Վ. Սյուրբերդյանից
3	Զանգուլակ	"	11	"	—	—	19500	75 Վ. Սյուրբերդյանից
4	Զանգուլակ	"	1	"	—	—	2750	15 Վ. Սյուրբերդյանից
5	Զանգուլակ (Սյուրբերդյանի Մ. Լ.)	"	1	"	1050	100	1150	130 Վ. Սյուրբերդյանից
								70 Վ. Սյուրբերդյանից
								110 Վ. Սյուրբերդյանից
								50 Վ. Սյուրբերդյանից
								46 Վ. Սյուրբերդյանից
								20 Վ. Սյուրբերդյանից

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Բուրժուազի 3 արվեստ								
1	Բուրժուազ (Սյուրբերդյանի Մ. Լ.)	Խուստոր	3	5 արվեստ	48	—	48	68 Վ. Սյուրբերդյանից
2	Բուրժուազ (Սյուրբերդյանի Մ. Լ.)	"	1	"	42	—	42	74 Վ. Սյուրբերդյանից
3	Բուրժուազ (Սյուրբերդյանի Մ. Լ.)	"	1	"	30	—	30	65 Վ. Սյուրբերդյանից
4	Բուրժուազ (Սյուրբերդյանի Մ. Լ.)	"	1	"	45	—	45	74 Վ. Սյուրբերդյանից
5	Բուրժուազ (Սյուրբերդյանի Մ. Լ.)	"	1	"	482	1	483	65 Վ. Սյուրբերդյանից
6	Բուրժուազ (Սյուրբերդյանի Մ. Լ.)	"	1	"	186	14	200	73 Վ. Սյուրբերդյանից
7	Բուրժուազ (Սյուրբերդյանի Մ. Լ.)	"	1	"	97	4	101	65 Վ. Սյուրբերդյանից
8	Բուրժուազ (Սյուրբերդյանի Մ. Լ.)	Կալվաճ	1	"	854	—	854	22 Վ. Սյուրբերդյանից
9	Բուրժուազ (Սյուրբերդյանի Մ. Լ.)	"	1	"	1108	2	1120	22 Վ. Սյուրբերդյանից

Այս ցուցակում տեղ են գտել այն հայերը, որոնց տնօրինության տակ (սեփականություն կամ կապալալին հոգված) եղել են նշանակալից հողատարածություններ, և բաղմաթիվ հայ աշխատավոր ընտանիքներ, որոնք կառչելով մի փոքր հողաբաժնից կամ թե աշխատանք գտնելով այս կամ այն մեծահարուստի կալվածքում՝ հողի մշակմամբ հայթայթում էին իրենց հանապազօրյա ապրուստը։ Առայժմ մեզ հետաքրքրողը հարցի սոցիալական կողմը չէ, այլ այն, որ վերը բերված ցուցակը պատկերացում է տալիս զրիմահայության հենց այդ հատվածի տեղաբաշխման մասին ըստ բնակակետերի, հատված, որը մշտապես հաստատվել էր թերակղզու գյուղատնտեսական կյանքում և իր բախտը կապել այդ գործության ու երկրագործության հետ։ Քաղաքային հայության հետ միասին այս հատվածը կյանքի կոչեց նոր շրջանի զրիմահայ գաղութը, որի պատմությունը հույժ ուշագրավ է և ուսումնասիրության արժանի՝ հասարակական-քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային առումով։

Գ Լ ՈՒՆ Ե Ր Կ Ր ՈՐ Դ

ՎԱՐՉԱ-ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՕՐԳԱՆՆԵՐԸ

Հին Արիմի հայկական ֆաղափային ռատուշան, նրա ստեղծումը, ընտրությունները, իրավունքներն ու պարտականությունները։ Դարասուբազարի հայ կարօլիկների դատարանը, կառուցվածքը, նրա անդամների սոցիալական կազմը։ Դատարանի եկամուտները, վարչա-տնտեսական իրավունքներն ու պարտականությունները։ Արիմանայ եկեղեցական օրգանները, նրանց գործունեությունը։

Արիմահայ գաղութի վարչա-կառավարման օրգանների մասին խոսելիս պիտի նկատի ունենալ, որ նահանգի այլ ազգի բոլոր բնակիչներին համահավասար հայերը ևս ենթարկվում էին նահանգական և տեղական իշխանությունների իրավասությանը։ Բայց թե՛ րակղզու վրա միաժամանակ գոյատևում էին հայկական երկու գաղթօջախներ, որոնք մինչև 60-ական թվականների վերջերը հասարակական-վարչական կյանքի կարգավորման տեսակետից ապրում էին մի տեսակ ուրույն վիճակ։ Դրանք Հին Արիմի լուսավորչական հայերի և Դարասուբազարի կաթոլիկ հայերի համայնքներն էին։ Նահանգական իշխանություններին ենթարկվելով հանդերձ, սրանք միաժամանակ ունեին վարչա-կառավարման իրենց օրգանները. առաջինները՝ քաղաքային ռատուշա, իսկ վերջինները՝ կաթոլիկական դատարան, որոնք տեղում վարում էին իրենց իրավասության տակ գտնվող հայկական այդ համայնքների վարչական, տնտեսական և դատական գործերը։

Անդրադառնանք դրանց գործունեության բնութագրմանը.

Հին Արիմի հայկական ֆաղափային ռատուշան հիմնադրվել է Պալեկ I-ի կողմից 1799 թվականի հոկտեմբերի 28-ին տրված հրովարտակի 5-րդ հոդվածի համաձայն, որտեղ ասված էր. «Տավրիկայում բնակվող [հայ] համայնքի կողմից Հին Արիմը բնակեցնելուց և նրան 12.000 դեսյատին հող, ջրով և անտառով հանդերձ, հատկացնելուց հետո, ամենաողորմածաբար հրամայում ենք հիմնել սեփական Հայկական դատարան, մագիստրատի անվան տակ, և այն-

քող առաջի աստուծոյ սուրբ ավետարանին և կենարար խաչին նօրա: Վասն այս պանին կուզիմ և պարտ իմ առաջի ընկալ վիպօրն քաղաքիս հօլօվա (քաղաքագլուխ—Վ. Մ.) ևս ջըլէնըն (անդամներ—Վ. Մ.) էսկի իրիմ քաղաքին ռաթուշի և նըմանապես դումայի քաղաքիս ըսթառոսթայի, իմօյ պայծառութեան և ճշմարտութեան ղըղճըմտանացս. ոչ շահավօրութեան կօղմանէ բօբլը պարեկամութեան և կամ դուշմանութեան հնտրեալ այս քաղաքիս իղպարքն, որօ կու տեսնիմ առաջի ընկալ հավատարութեանը և արդարութեան ղըղճմտանացն որօցմէն որ ևս ումուրօվիմ, որօվ տեսա հնտրեալ նօցա դատավօրութեան, որ ցուց տալ իր արդար ծառայութեանը նօրա կայսերական մեծութեանըն և ջերմեռանդութեան որդի հանրենին մերոյ: Եվ վասն բոլոր հասարակաց կառավարութեան կատարէ ամենայնի, ապա իթէ ևս վիպօրն այս սըղալ կերպից ցուց տամ, որօ ևս կապեալ իմ ղիս ճարտարութեանըն և հասարակի օգտավետութեան և ոչ սղալ կամավըս, ուրկէ իմօյ կապեալ խօսքն այս կենացս ամենայն հասարակի մերուս ըստ մարդասիրական բարուց և քըննօղ առաջի ալ նօրա այցեղ դատաստանին պարտիմ երթումական խորուրթին (խորհուրդ—Վ. Մ.) զճշմարտութիւնս այս իմ հընտրութեանըն:

Համբուրեմ խօսքն և սուրբ խաչն բըշին իմոյ, ամէն»⁸:

Թագավորին և կայսրութեանը հավատարիմ և նվիրված մնալու, «արդար ու անսղալ» ծառայելու մասին երդում էին տալիս ընտրվածները, դարձյալ քաղաքի հայկական Վերափոխման եկեղեցում⁹: Ընտրությունների բոլոր այս արարողությունները կատարվում էին կայսրության մեջ գոյություն ունեցող օրենքներին համապատասխան, ճիշտ այն կարգով, ինչ կարգով տեղի էին ունենում ռուսական քաղաքային մագիստրատների և ռատուշաների ընտրությունները:

Ընտրությունների ավարտից հետո, դրանց արդյունքները՝ քվեարկության ցուցակները, ընտրողների ստորագրությամբ, ուղարկվում էին նա անգական վարչություն՝ ի հաստատություն: Միայն նահանգական իշխանության կողմից հաստատվելուց հետո ընտրված անձինք կարող էին անցնել իրենց պաշտոնական պարտականությունների կատարմանը:

Հին Ղրիմի հայկական քաղաքային ռատուշայի և Ղարասուբազարի հայկաթոքիկական դատարանի ընտրությունները, որոնք անց

էին կացվում միևնույն կարգով, շատ հաճախ մեծ դժվարություններ էին հանդիպում: Հարցն այն է, որ ընտրություններին պիտի մասնակցեին ռատուշայի և դատարանի իրավասության տակ գտնվող նաև այն անձինք, որոնք ցրված էին նահանգի տարբեր քաղաքներում՝ իրենց առևտրա-տնտեսական գործերի բերումով: Ընտրություններին սրանց ևս մասնակից դարձնելու համար ռատուշան և դատարանը հաճախ ստիպված էին լինում դիմել զանազան քաղաքների ոստիկանություններին, նրանցից խնդրելով իրենց մոտ գտնվող դատարանին ու ռատուշային ենթակա անձանց տեղյակ պահել առաջիկա ընտրությունների մասին, պարտավորեցնելով նրանց ժամանակին վերադառնալ Հին Ղրիմ և Ղարասուբազար ընտրություններին մասնակցելու համար¹⁰: Ինչպես և պետք էր սպասել, շատ հաճախ նյութական շահը մնում էր առաջին պլանի վրա և, չնայած ստանձնած պարտավորություններին, քչերն էին վերադառնում. երբեմն այս հանգամանքը պատճառ էր դառնում ընտրությունների ձախողման կամ հետաձգման, ինչպես այդ տեղի ունեցավ, օրինակ, 1817 թվականին¹¹: Ավելին, լինում էին նաև դեպքեր, երբ դերադասելով իրենց նյութական շահը, առանձին մարդիկ նույնիսկ հրաժարվում էին ստանձնել ընտրություններից հետո իրենց պարտականությունները: Պերեկոպում առևտուր անող Բաբուկ Մանուկով Կոստանը, օրինակ, 1818 թվականին «հիվանդության» պատերվակով հրաժարվում է վերադառնալ Հին Ղրիմ և անցնել քաղաքացիի պարտականությունների կատարմանը, որովհետև այդ նրան կբերեր նյութական վնաս, ստիպելով թողնել Պերեկոպը: Այդ ժամանակ նման շարժառիթներով խնդրում էր իրեն ազատել Հին Ղրիմի քաղաքացիի պարտականություններից նաև Միքայել Գաբրիելով¹²:

Չնայած ֆաշիստների կատարած ավերին, Ղրիմի մարզային արխիվում գրեթե լրիվ չափով պահպանվել են Հին Ղրիմի հայկական քաղաքային ռատուշայի գործերը, 1768 արխիվային միավոր¹³: Դրանց մեջ են նաև երեք տարին մեկ անցկացված ընտրությունների արդյունքները: Վերջիններս ցույց են տալիս, որ մինչև XIX դարի կեսերը ընտրել և ընտրվել են քաղաքի միայն հայ բնակիչները: 50-ական թվականներից սկսած ընտրություններին որոշ մասնակցու-

¹⁰ Նույն տեղում, թթ. 4—5:

¹¹ Նույն տեղում, թ. 16:

¹² Նույն տեղում, թթ. 55—56, 75:

¹³ Նույն տեղում, Старокрымская городская ратуша, ф. 67.

⁸ Крымоблархив, ф. 67, оп. 1, д. 7, л. 25.

⁹ Նույն տեղում, թթ. 42—44:

թյուն են ցուցաբերում նաև քաղաքի ռուս բնակիչները¹⁴, որպես մի-
այն ընտրողներ, իսկ թե՛ քաղաքագլուխ և թե՛ ռատուշայի անդամ-
ներ նրա գոյությունն առաջին իսկ օրից մինչև վերջը ընտրվում էին
միայն հայերից, որովհետև բարձրագույն հրամանով նրանց էր
շնորհված ռատուշա ունենալու իրավունքը, իբրև Հին Ղրիմ նորա-
բնակ քաղաքի բնակիչների:

Ռատուշայի անդամները փաստորեն աշխատում էին հասարա-
կական կարգով, առանց վարձատրության: Աշխատավարձ էին
ստանում քարտուղարը, գրասենյակային երկու ծառայողները, ցրի-
չը և պահակը¹⁵: Ռատուշայի անդամը քաղաքից բացակայելու հա-
մար պարտավոր էր այդ մասին գրավոր դիմել և ստանալ ռատու-
շայի մյուս անդամների որոշմամբ կայացած թույլտվություն¹⁶:

* * *

Բազմաթիվ էին ռատուշայի պարտականություններն ու ի-
րավունքները: Թեև այն համարվում էր դատական օրգան, բայց այդ
չպիտի հասկանալ նեղ իմաստով. նրա գործունեության հետ մեծ-
նաթուցիկ ծանոթությունն անգամ ցույց է տալիս, որ ռատուշան քա-
ղաքացիական և քրեական հարցերի լուծման հետ միասին և դրան-
ցից առավել իր ժամանակը նվիրում էր բազմաթիվ այնպիսի հար-
ցերի քննարկմանն ու ընթացք տալուն, որոնք վերաբերում էին քա-
ղաքի վարչա-տնտեսական և հասարակական կյանքին, կենցաղին
և, որպես այդպիսիք, մտնում տեղական գործադիր իշխանություն-
ների ֆունկցիաների մեջ: Հետևապես, սրա վրա էին դրված նաև
այդ օրգանների պարտականությունները:

Համառոտակի, ընդհանուր գծերով, կանգ առնենք Հին Ղրիմի
հայկական քաղաքային ռատուշայի իրավունքների, պարտականու-
թյունների և գործունեության բնութագրման վրա:

Իրավական տեսակետից ռատուշայի պարտականությունները
որոշվում էին 1799 թվականի հոկտեմբերի 28-ի հրովարտակով,
որը պարտավորեցնում էր նրան գործերը վարել հայերի ազգային
օրենքներին ու սովորություններին համապատասխան¹⁷: Միաժա-

մանակ իր գործունեության ընթացքում ռատուշան ելնում էր կայ-
սերական օրենքներից և կենտրոնական ու նահանգական կառավա-
րություններից իջեցվող բազմաթիվ շրջաբերականներից ու
հրահանգներից¹⁸, որոնք ընդլայնում էին նրա գործունեության
շրջանակները, դրանց մեջ ընդգրկելով ոչ միայն զուտ քաղաքա-
ցիական ու քրեական բնույթի դատական վեճերը, այլև մյուս քա-
ղաքների մագիստրատների նման ամբողջ քաղաքի տնտեսական,
համայնական և համապատասխան վճիռներ կայացնում: Դրանք
թագած գործեր և համապատասխան վճիռներ կայացնում: Դրանք
խնամակալական, ժառանգական, առանձին անհատների, նրանց
ու ամբողջ համայնքի միջև հողային, քաղաքի բարեկարգման,
հարկերի վճարման և այլ բնույթի հարցեր էին: Հարկավոր դեպ-
քում ռատուշան դիմում էր Թեոդոսիայի ստորին զեմստվային դա-
տարանի օգնությանը: Քրեական գործերը լսելիս ռատուշայի իրա-
վունքները ավելի շատ հանգում էին այս կամ այն հանցագործին
նախնական քննության ենթարկելու և ապա նրա գործը դատարան
հանձնելու խնդրին. անհրաժեշտության պարագայում, հանցագոր-
ծին վտանգազերծելու նպատակով, ռատուշան կարող էր նրան
վերցնել նախնական կալանքի, կալանդել ձեռքերը և ուղարկել քա-
ղաքում իր իրավասության տակ գտնվող բանտը:

Այստեղ անհրաժեշտություն չկա մանրամասն լուսաբանել
քրեական այն գործերը, որոնք քննարկել է ռատուշան: Բերենք, սա-
կայն, բազմաթիվ գործերից մեկ-երկուսը, որպեսզի ավելի պարզ
ցույց տանք ռատուշայի գործունեության այս բնագավառը: 1810
թվականի հունվարի 2-ին ռատուշան լսում է Հին Ղրիմի հայկական
վերափոխման եկեղեցու քահանա տեղի Հակոբի հայտարարությու-
նը այն մասին, որ հունվարի 1-ի լույս 2-ի գիշերը ոմն Գրիգորն
բռնվել է հանցանքի վայրում, երբ փորձել է քանդել հիշյալ եկեղե-
ցու պատը: Սրան, ձեռքերը շղթայված, բերում են նիստի: Պարզ-
վում է, որ նա կալանավորվում է արդեն երկրորդ անգամ և այն
անձն է, որ մեկ ուրիշ հետ միասին ժամանակին մեղադրվում էր
գողության և քաղաքում կռիվներ սարքելու մեջ: Ռատուշան իր ան-
դամներին հանձնարարում է պարզել նրա գործած նախկին և նոր
հանցանքների մանրամասները և զեկուցել այդ մասին՝ համապա-
տասխան վճիռ կայացնելու համար¹⁹: Ահա և մյուս օրինակը. 1835

14 Նույն տեղում, ց. 1, գ. 1339, թթ. 4, 5, 23:

15 Նույն տեղում, գ. 799, թ. 18:

16 Նույն տեղում, գ. 10, թ. 37:

17 «Собрание актов...», т. I, стр. 222.

18 Крымобллархив, ф. 67, оп. 1, д. 10, л. 1.

19 Նույն տեղում, գ. 35, թ. 1:

Թվականի հունվարի 9-ի նիստում (ներկա էին բուրգոմիստր Աղա-
ջան Լուսեղենովը, անդամներ Սիմոն Հովհաննեսովը և Սեբոբ Նա-
րարջանովը) լսվում է Աստվածատուր Հովհաննեսովի հայցը այն
մասին, որ հունվարի 7-ի երեկոյան, երբ ինքը ընտանիքով բացա-
կայել է տնից, ջարդել են իր տան դռների փականքը, խուժել ներս
և տարել մեծ գումարի արժողությամբ ապրանք: Եղած տվյալներով
պարզվում է, որ հանցագործը Թեոդոսիայի գավառի Մուրադաշա-
Սարաջ գյուղի բնակիչ Բեկի Մեյնարիֆ օղլին է: Նրա տանն էլ հենց
հայտնաբերվում է զոդոնի մի մասը: Այս նիստում ռատուշան որո-
շում է «կատարել անհրաժեշտ քննություն և արդյունքների մասին
հատուկ զեկուցել»²⁰: Երեք օր հետո, հունվարի 12-ի նիստում, կըր-
կին անդրադառնալով այս խնդրին, ռատուշան որոշում է այդ գոր-
ծը «հանգամանորեն հետաքննելու համար ուղարկել Թեոդոսիայի
ստորին զեմաստվային դատարան, ուր, ըստ տնօրինության, պա-
հակների հսկողությամբ ուղարկել ամբաստանյալներ Թեոդոսիայի
գավառի Մուրադաշա-Սարաջ գյուղի բնակիչ Բեկի Մեյնարիֆ օղլուն
և Թեոդոսիայի մեղադրության մեջ զրանցված բնիկ վրաստանցի
Սավա Իվանով Գուրջուն... որպեսզի այդ դատարանը լրացնելով
այս գործը, այն ուղարկի Թեոդոսիայի գավառային դատարան՝
քննություն և վճիռ կայացնելու համար, իսկ այս գործի և ամբաս-
տանյալների ստանալու մասին տեղեկացնի ռատուշային»²¹:

Գործից, այսպիսով, երևում է, որ քրեական գործերով վերջ-
նական վճռի իրավունքը վերապահվում էր գավառային դատարա-
նին, չնայած գործի նախնական քննությունն ու հանցագործների
նկատմամբ առաջին պատժիչ միջոցների կիրառումը, ընդհուպ
մինչև նրանց կալանավորելն ու կալանդելը, կատարում էր ռատու-
շան:

Ռատուշայի բոլոր տարիների (1808—1869) նիստերի արձա-
նագրությունները²² վկայում են, որ այն իր ժամանակի դերակշիռ
մասը տրամադրում էր Հին Ղրիմ քաղաքի բարեկարգման, առե-
տրի, տնտեսական զարգացման, հարկերի գանձման և նման տիպի
այլևայլ հարցերի:

Սկզբից ևեթ ռատուշան պաշար ծավալեց 1799 թվականի
հրովարտակով Հին Ղրիմի հայերին շնորհված 12.000 դեսյատին

հողերը լրիվ չափով սահմանազծելու և նրանց տալու համար: Այս
պայքարը բավական երկար ժամանակ խլեց²³: Սկսած 1809 թվա-
կանից ընդհուպ մինչև 1825 թվականը ռատուշան բազմիցս զբաղ-
վեց նաև քաղաքում շերամապահության զարգացման հարցերով²⁴:

Մասնավոր զգալի էր ռատուշայի մասնակցությունը առևտրի
կազմակերպման մեջ: Քաղաքում ռատուշան էր անցկացնում վաճա-
ռականների ամենամյա ցուցակագրումն ըստ գիլդիաների, ստանում
և բաշխում առևտրական վկայագրերը, տալիս առևտուր անելու հա-
վատարմագրեր ու լիազորագրեր, վերցնում դրանց դիմաց հասանե-
լիք տուրքերը: Ամսե-ամիս կամ եռամսյակ առ եռամսյակ ռատու-
շան նահանգական իշխանություններին զեկուցում էր այդ գան-
ձումների մասին: Քաղաքում առևտուրը ծավալելու համար ռա-
տուշան հսկում էր առևտրական կետերի ստեղծմանը, եղած պայ-
մանագրերի ժամանակին կատարմանը, քաղաքը պարենամթերքով
ապահովելու գործին և այլն: Ռատուշան ապահովում էր այլ քա-
ղաքներում բացվող առևտրական տոնավաճառներին կամ թե ա-
ռուղի հանված ապրանքների վաճառքին քաղաքի հայ առևտրա-
կանների մասնակցությունը, այդ մասին նախապես քաղաքում տա-
րածելով համապատասխան հայտարարություններ: Նահանգական
իշխանություններից նա ստանում և ցանկացողներին տալիս էր
անձնագրեր, նրանց շնորհելով որոշակի ժամանակով այլ նահանգ-
ներում առևտուր անելու իրավունք:

Ծավալելով առևտրա-տնտեսական այսօրինակ գործունեու-
թյուն, ռատուշան, որպես ունեոր դասի օրգան, դրանով մեծապես
ծառայում էր վաճառականների, առևտրական ու արհեստագործա-
կան դասերի առավել հարուստ շերտերի շահերին: Իսկ որպես միա-
պետության կողմից գրված օրգան՝ ռատուշան անդիշում պաշար
էր ծավալում, որպեսզի քաղաքի համայնքը անթերի ու ժամանա-
կին կատարեր պետության հատկապես անհաշտ էր նրա դերը իր
թյունները: Այս առումով հատկապես անհաշտ էր նրա դերը իր
կարևոր պարտականություններից մեկի՝ հարկերի գանձման գոր-
ծում, թեև, երբեմն, մասսաների ազդատության հետևանքով, նա
ստիպված էր լինում դիմել վանալան միջնորդությունների: Հար-
կերը հավաքում էր քաղաքի ավագը՝ այդ առթիվ ռատուշայից նրա
անունով տրված հրամանի համաձայն: Նա պարտավոր էր հարկե-

²⁰ Крымоблархив, ф. 67, оп. 1, д. 647, лл. 11—12.

²¹ Նույն տեղում, թ. 16:

²² Նույն տեղում, գ. 10, թ. 1 և գ. 1735, թթ. 7—8:

²³ Крымоблархив, ф. 67, оп. 1, д. 10, л. 105.

²⁴ Նույն տեղում, գ. 10, թ. 127, գ. 28, թ. 4, գ. 350, թ. 1—2 և այլն:

ըր զանձնուց հետո զեկուցագիր ներկայացնել ուստուշա՝ հավաքված հարկերի և մնացած պարտքերի մասին²⁵։

Ռատուշայի իրավասությանն էին ենթակա նաև խնամակալական և ժառանգական գործերը, որոշային դատարանը։ Նա էր զբաղվում հայերի՝ ուսանալատակությունն ընդունելու և Հին Ղրիմում գրանցելու հարցերով, քննարկում այդ հարցերը և իշխանությունների առաջ միջնորդություններ անում։ Իսկ ուսանալատակ հայերին ուստուշան ինքնուրույն կերպով կարող էր ընդունել և գրանցել համայնքի կազմում, բացառությամբ առանձին դեպքերի։

Համառոտակի այսպիսին էր իրավական, վարչա-տնտեսական և հասարակական այն հարցերի շրջանակը, որոնք կազմում էին Հին Ղրիմի հայկական քաղաքային ուստուշայի գործունեության ոլորտը։ Ռատուշան գոյատևեց մինչև 1870 թվականը, թեև դեռևս 1866 թվականի ապրիլի 13-ին ընդունվել էր օրենք սակավ բնակչություն ունեցող քաղաքներում մագիստրատներն ու ուստուշաները վերացնելու և դրանց փոխարեն քաղաքային պարզեցված հասարակական վարչություններ ստեղծելու մասին։ Վերացված հայկական ուստուշայի փոխարեն ստեղծվում է Հին Ղրիմի քաղաքային պարզեցված հասարակական վարչությունը։

* * *

Ղարասուբագարի հայ կաթոլիկական (իմա հռոմեա-կաթոլիկների) դատարանը, որի գործունեությունն սկսվում է 1790 թվականից և ավարտվում 1870 թվականին, ընտրվում էր իր իրավասությանը ենթակա համայնքի վաճառականների ու մեշչանների կողմից ճիշտ այն կարգով, ինչպես ընտրվում էին Հին Ղրիմի հայկական քաղաքային ուստուշայի անդամները։ Դատարանի կազմի մեջ մտնում էին քաղաքագլուխն ու երեք ատենակալող անդամներ, որոնցից մեկը նախագահ էր, իսկ մյուս երկուսը՝ ատենակալներ։ Բացի սրանցից, դատարանն ուներ քարտուղար և գրասենյակային ծառայողներ։ Քաղաքագլուխն ու ատենակալները ընտրվել էին, իսկ մյուսները նշանակվում էին կառավարության կողմից։

Քաղաքագլուխը ոչ թե ամբողջ Ղարասուբագարի, այլ միայն հայ-կաթոլիկների դատարանին ենթակա համայնքի տնօրենն էր։ Սրանից դատ քաղաքն ուներ իր դոման և քաղաքագլուխը, որի ընտրություններին դատարանի իրավասության տակ գտնվող համայնքը նույնպես մասնակցում էր, մի երևույթ, որը գոյություն ուներ Հին Ղրիմում, որովհետև այնտեղ քաղաքի տերն ու տնօրենը

Հայկական ուստուշան էր, այնինչ Ղարասուբագարում հայ-կաթոլիկ դատարանը միայն իր համայնքի տնօրենն էր։ 1847 թվականին, օրինակ, Ղարասուբագարի քաղաքագլուխը խորոսմովը փորձում է զանազան խորամանկ ուղիներով հայ-կաթոլիկական դատարանի համայնքին զրկել քաղաքագլխի ընտրություններին մասնակցելու իրավունքից։ Հայերը կռահում են նրա միտումը և իրենց հավատարմատարներն ինչպես ենթադրելի և ինչպիսի Մրզայանի միջոցով պահանջում դատարանից միջնորդել նահանգական իշխանությունների առաջ՝ կանխելու համար քաղաքագլխի այդ կարգադրության իրագործումը, որովհետև «մեր հասարակությունը,— գրում էին նրանք,— Ղարասուբագարում վերաբնակվելուց ի վեր միշտ մասնակցել է քաղաքագլխի ընտրությանը, այն իրական պատճառաբանությամբ, որ նա (հասարակությունը— Վ. Մ.) մասնակից է քաղաքագլխի և դոմայի անդամների կողմից տնօրինվող քաղաքային եկամուտներին»²⁶։ Հայ-կաթոլիկական համայնքի բողոքը հարգվում է, և դատարանին ենթակա հայերը (կաթոլիկ թե լուսավորչական) շարունակում են մասնակցել ընտրություններին։

Թեև դատարանի իրավասությանը ենթակա էին նաև բավականին թվով հայ-լուսավորչականներ ու հույներ, բայց դատարանի գոյության ավելի քան 70 տարվա ընթացքում նրանցից հատ ու կենտ մարդիկ էին ընտրվում նշված պաշտոններում։ Սկզբից մինչև վերջ հիմնականում այդ պաշտոններում ընտրվում էին հայ-կաթոլիկները, որովհետև 1779 թվականի նոյեմբերի 14-ի հրովարտակող նրանց էր շնորհված դատարան ունենալու իրավունքը։ Պահպանվել են դատարանի գործավարության և ընտրությունների բոլոր գործերը²⁷։ Ընտրությունների ցուցակները, որոնցում հանգամանորեն նշվում էին ընտրված անձի ծառայություններն ու կարողությունը, վկայում են, որ իր սոցիալական կազմով դատարանը հանդիսացել է հայ-կաթոլիկ վաճառականների և մեշչանների ամենահարուստ շերտի օրգանը²⁸։ Ըստ մեծի մասին, սրանք մեծահարուստ առևտրականներ էին, որոնք իրենց ձեռքը կենտրոնացնելով մեծ չափով հողեր, առևտրից ոչ պակաս եկամուտ էին ստանում նաև այդեզործությունից, զիննագործությունից և տնտեսության այլ ճյուղերից։

Կաթոլիկ դատարանի պահպանման ծախսերը կատարվում էին պետության հաշվին։ Այդ ծախսերը տարբեր տարիներ տար-

²⁶ Крымоблархив, ф. 179, оп. 1, д. 338, л. 1.

²⁷ Նույն տեղում, Карасубазарский римско-католический суд, ф. 179.

²⁸ Նույն տեղում, ֆ. 179, ց. 1, գդ. 275, 322 և այլն։

բեր գումարի էին հասնում: Աշխատավարձի գումարը դատարանում 1790 թվականին, օրինակ, կազմում էր 520 ռուբլի: Եթե դրան ավելացնենք 300 ռուբլի գրասենյակային և այլ տիպի ծախսումները, ապա այդ տարվա ընդհանուր գումարը կկազմի 820 ռուբլի²⁹: Հետագայում սկսում են վճարել նաև դատարանի ընտրովի անդամներին: Աշխատավարձ չէր տրվում միայն քաղաքագլխին: 1865 թվականին, օրինակ, դատարանի բոլոր աշխատողների տարեկան աշխատավարձը կազմել էր 198 ռ. 60 կոպեկ: Ըստ պահպանված սոճկացուցակի, այդ գումարը բաշխվել էր հետևյալ կերպ.

1. Դատարանի նախագահ, Ղարասուբազարի մեջշան Եսայի Գուշեխին՝ 33 ռուբլի 96 կոպեկ.
2. Ատենակալ, Ղարասուբազարի 2-րդ գեղեցիկի վաճառական Ակիմ Սելիմովին՝ 28 ռուբլի 29 կոպեկ.
3. Ատենակալ, Ղարասուբազարի մեջշան Միխայիլ Տարասովին՝ 28 ռուբլի 29 կոպեկ.
4. Քարտուղար, տիտղոսավոր խորհրդական Արիստիդ Կոնդաբակուն՝ 56 ռուբլի 61 կոպեկ.
5. Գրասենյակային ծառայող Պյոտր Անտիկին՝ 51 ռուբլի 45 կոպեկ.

Ընդամենը՝ 198 ռուբլի 60 կոպեկ³⁰:

Զնայած ուսականացրած իրենց ազգանուններին՝ և Ակիմ Սելիմովը, և Միխայիլ Տարասովը հայեր էին. առաջինը լուսավորչական էր, իսկ երկրորդը՝ կաթոլիկ³¹:

Աշխատավարձի գումարի՝ 1790 և 1865 թվականների միջև եղած տարբերությունը բացատրվում է նրանով, որ նախկին գումարը, 1844 թվականից սկսած, վերածվում էր արծաթյա ռուբլու³². աշխատավարձի գումարը մնացել էր նույնը, սխալվել էր միայն նրա զուտ դրամական արտահայտության ձևը:

Դատարանի նկամուտները գոյանում էին առևտրական փաստաթղթերի բաժանումից, զրոշմաթղթերի վաճառքից (զրոշմատուրքից), բանկերում պահվող գումարների տոկոսներից, պետական հատկացումներից և այլ ազդեցություններից: Դատարանի կազմած տեղեկագրերից, օրինակ, երևում է, որ 1836 թվականին դատարանն ուներ 10.544 ռուբ. 44 1/4 կոպեկի մուսք արված գումար,

որից 2233 ռուբ. 55 կոպեկը կազմում էր հենց այդ տարվա մուտքը³³:

Դատարանի նիստերը վարվում էին հայերեն և ռուսերեն: Գործավարությունը (գրագրությունները) կատարվում էր ռուսերեն: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, որովհետև դատարանը պաշտոնապես կապված էր նահանգական իշխանությունների հետ, ենթարկվում էր նրանց: Այս կամ այն որոշումը իրեն հնթակա համայնքին մատչելի դարձնելու նպատակով դատարանը դրանք թարգմանում էր հայերեն³⁴: Գրասենյակային ծառայողը պատասխանատու էր դատարանի գործերի պահպանման համար. դրանով նա միաժամանակ փաստորեն արխիվային գործեր էր վարում: Դատարանը պարբերաբար լսում էր այդ ծառայողի հաշվետվությունը գործավարության ընթացքի մասին³⁵:

Ղարասուբազարի հայ-կաթոլիկական դատարանի գործունեությունը խարսխված էր իրավական այն հիմքի վրա, որ շնորհիվ էր նրան Եկատերինա II-ի 1779 թվականի նոյեմբերի 14-ի հրովարտակով, Ղրիմից դուրս գալու ժամանակ: Հրովարտակի 5-րդ հոգվածում ասված էր. «Քնակություն հաստատելուց հետո հիմնել ուստուշա, որը կոչել կաթոլիկ դատարան, այնտեղ դատ և դատաստան տեսնել ձեր իրավունքներին և սովորություններին համապատասխան, ձեր իսկ միջից ընտրված պետերի միջոցով, որոնք օգտվում են Ազովի նահանգի հաստիքային աստիճաններից ու աշխատավարձից և ենթակա են կուսակալական վարչությանը»³⁶:

Հայ-կաթոլիկական դատարանի իրավունքների ու պարտականությունների այս սահմանումը չպիտի հասկանալ զուտ դատական օրգաններին հատուկ ֆունկցիաներով միայն: Հին Ղրիմի հայկական ուստուշայի նման նաև օգտվում էր այն իրավունքներից, որպիսիք ունեին կայսրության մեջ գոյություն ունեցող մյուս մագիստրատներն ու ուստուշաները, այսինքն՝ տնօրինում էր իր իրավասությանը ենթակա վաճառականների, մեջշանների և արհեստավորների դատական և վարչատնտեսական գործերը: Ինչպես 1851 թվականի հունիսի 13-ին դատարանը զեկուցում էր Տավրիայի նահանգական կառավարությանը, այդ գործերը հայցային (интересные), բրեական, քննչական, վիճարանական, խնամակալական և այլ բնույթի էին: Դատարանը զբաղվում էր նաև ընտ-

²⁹ ЦГИА СССР, ф. 1286, оп. 1, д. 46, л. 103 об.

³⁰ Крымоблархив, ф. 179, оп. 1, д. 324, л. 5.

³¹ Նույն տեղում, գ. 322, թթ. 4—5:

³² Նույն տեղում, գ. 324, թ. 1:

³³ Նույն տեղում, գ. 223, թթ. 4—6 և 10:

³⁴ Նույն տեղում, գ. 203, թ. 35:

³⁵ Նույն տեղում, գ. 249, թ. 1:

³⁶ ЦГИА СССР, ф. 1152, 1840 г., д. 129, л. 18.

բություններին, հարկերի գանձման, վաճառականների ցուցակագրման, վաճառականներին և մեշաններին բացակայելու համար գրավոր թույլտվություններ տալու, առևտրին հսկելու, ժառանգական վաճառականական դրամագլուխներից մեկ տոկոսանոց մաքուր գանձելու և այլ խնդիրներով: Բացի այդ, դատարանը, Վերև պետությունը դրածո ստորին մի օրգան, լիակատար պատասխանատվություն էր կրում վերևից իջեցված պաշտոնական բոլոր որոշումներին ու կարգադրություններին անշեղ կատարման համար, թեև կայսերական հրովարտակով նա իր գործերը պիտի վարեր հայերի ազգային անվտանգություններին ու օրենքներին համապատասխան:

Իր տնտեսական պարտականությունները կատարելիս հայ-կաթոլիկական դատարանը ամենից շատ ստիպված էր լինում զբաղվել առևտրին վերաբերող խնդիրներով: Հարցն այն է, որ XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին կեսին Ղրիմը արդյունաբերական վարդացման առումով զրեթե աննկատ քայլեր էր անում, և գյուղատնտեսություն կողքին երկրամասի տնտեսական կյանքում շարունակում էր գերակշիռ դեր խաղալ առևտուրը: Այդպիսի պայմաններում զարմանալի է, որ դատարանի վարչա-տնտեսական գործունեություն մի զգալի հատվածը զբաղեցրել էր առևտուրը: Խնդիրը միայն այն է, որ ստանալով առևտրական արտոնագրեր և տոմսեր տալու իրավունք, դատարանը պետք է զբաղվեր դրանց հետ կապված բոլոր հարցերով (արտոնագրեր տալու մասին ամեն ամիս կամ երեք ամիսը մեկ նահանգական իշխանություններին ղեկուցելը, դրանց գիմաց սահմանված գումարների գանձումը և ժամանակին մուծումը պետական գանձարան և այլն), այլև այն, որ դատարանը զգալի ժամանակ էր տրամադրում նաև բուն առևտրի կազմակերպման հարցերին (առևտրական կրպակների բացում, առևտրի վրա հսկողություն սահմանում, հավատարմագրերի և լիազորագրերի հաստատում և այլն), ինչպես նաև վաճառականական ցուցակների կազմմանը: Ընդ որում, այս վերջինները խիստ փոփոխական էին. ամեն տարվա վերջին վաճառականական այս կամ այն գիլդիայում մնալու կամ նոր գրանցվելու համար յուրաքանչյուր անձ (կամ ընտանիք) պետք է դատարանին համապատասխան հայտարարություն աներ, նշելով իր դրամագլխի քանակը: Այս առթիվ լիտոսներ առևտրին նվիրված բաժնում, այստեղ, սակայն, շեշտենք, որ այդ բոլորը բավականին ընդլայնում էին դատարանի՝ առևտրի հետ կապված գործունեությունը:

Վերը մենք մոտավորապես տվեցինք ընդհանուր բնութագիրը այն հարցերի, որոնք Ղարասուբազարի հայ-կաթոլիկների դատա-

րանը քննարկում և ընթացք էր տալիս՝ կապված իր իրավունքներին ու պարտականություններին հետ:

Հին Ղրիմի հայկական քաղաքային ռատուշայի և Ղարասուբազարի հայ-կաթոլիկական դատարանի իրավասությունից դուրս էին Ղրիմի մյուս քաղաքներում ու բնակավայրերում՝ Եվպատորիայում, Փեղոսիայում, Սիմֆերոպոլում, Արմյանսկի Բազարում, Բախչիսարայում և այլուր հաստատված հայ համայնքները: Սրանք, իսկ ռատուշան ու դատարանը փակվելուց հետո նաև Հին Ղրիմի ռատուշային ու Ղարասուբազարի հայ-կաթոլիկական դատարանին ենթակա հայերը, անմիջական կերպով ենթարկվում էին ցարական իշխանության տեղական օրգաններին: Ըստ իրենց կարողության հայ գաղութի ունեոր դասի ներկայացուցիչներից ոչ քեզը կարողանում են (մանավանդ 1870-ական թվականներից սկսած, երբ փակված էին թե ռատուշան և թե դատարանը) վարչա-տնտեսական պաշտոններում որոշակի տեղեր գրավել: Տակավից XIX դարի հենց սկզբին Ախտիյարի (Ախստուպոլի) առևտրական մաքսատան գերեկտորն էր հայազգի Տ. Ի. Այվազովը, որը այդ պաշտոնին հասել էր, ըստ երևույթին, հայերին ռուսական շրջանները վերաբնակեցնելու գործերով: Հայ համայնքի ամենահարուստ ներկայացուցիչներից մեկը՝ Պետրոս Սահակի Թոփալյանը (Տոպալովը): Սա քաղաքի դումայի և նրա գնահատող հանձնաժողովի անդամներից էր, առևտրական պատգամավոր, Տավրիայի հարավային ընկերության անդամ, էջմիածնի գանձանակով հանգանակության հոգաբարձու³⁷: 1870—80-ական թվականներին մի շարք պաշտոններ էր վարում Սիմֆերոպոլի հայ համայնքի ամենահարուստ ներկայացուցիչներից մեկը՝ Պետրոս Սահակի Թոփալյանը (Տոպալովը): Սա քաղաքի դումայի և նրա գնահատող հանձնաժողովի անդամներից էր, առևտրական պատգամավոր, Տավրիայի հարավային ընկերության անդամ, էջմիածնի գանձանակով հանգանակության հոգաբարձու³⁸: Ցարական իշխանություններին նվիրաբերած իր ծառայության համար նա արժանացել էր բազմաթիվ պարգևների, այն է՝ երկու ոսկե մեդալի (Ստանիսլավի և Աննայի ծաղավենների վրա), ս. Աննայի երրորդ աստիճանի և Ստանիսլավի երկրորդ աստիճանի շքանշանների³⁹: Պ. Ս. Թոփալյանը ղրիմահայ առևտրա-վաճառականական տնտեսական շահերով և քաղաքական նկատառումներով միահյուսվել էին ցարական իշխանությունների և շահագործող դասակարգերի հետ:

1892 թվականի հունիսի 11-ին ընդունվում է քաղաքային կանոնադրություն՝ դումաների ընտրությունների մասնակցելու իրա-

³⁷ ЦГИА СССР, ф. 13, оп. 1, д. 28, л.л. 1—3.

³⁸ Крымоблархив, ф. 63, оп. 1, д. 422, л.л. 2—3.

³⁹ Նույն տեղում, թ. 4բ:

մուներ ժամանակն: Այդ օրերը մասնակցության իրավունքի հիմքում էր ունեցվածքային ցենզը: Ղրիմի քաղաքներով մեկ սփռված հայության ճնշող մեծամասնությունը ղրկված էր ընտրություններին մասնակցելու իրավունքից: Սիմֆերոպոլի հայերից, օրինակ, քաղաքային դումայի ընտրություններին 1896 թվականին մասնակցում էր ընդամենը 80 մարդ: Ընտրողների ցուցակներում գրանցվածների թվում չկար մեկը, որ ունենար 1000 ռուբլուց պակաս անշարժ գույք⁴⁰:

XX դարի սկզբին Տավրիկիայի նահանգի մի շարք քաղաքներում (Արմյանսկ, Մելիտոպոլ, Ղարասուբազար) հայ ունեւոր դասի առանձին ներկայացուցիչների հաջողվում է նույնիսկ տիրանալ այդ քաղաքների ամենաբարձր պաշտոններին՝ դառնալ քաղաքապետներ⁴¹:

* * *

Ղրիմահայ կյանքում իր ուրույն տեղն ու դերն ունեն հայ եկեղեցին: Գաղութահայ պայմանները այնպիսին էին, որ եկեղեցին ու նրա օրգանները, բացի իրենց կրոնական խնդիրներից, այստեղ առավել շատ էին միջամտում համայնքի աշխարհիկ գործերին, որով և նրանց գործունեությունը մի զգալի մասով հասարակական նշանակություն էր ստանում, կապվելով ղրիմահայության ներքին կյանքի շատ և շատ կողմերի հետ: Այս առումով էլ հարկավորություն է առաջանում մի փոքր կանգ առնել հայ հոգևոր օրգանների կառուցվածքի վրա Ղրիմում:

Մինչև 1803 թվականը ղրիմահայության գործերը վարում էր նոր նախիջևանի հոգևոր կառավարությունը: 1803 թվականին ռուսահայ թեմի առաջնորդ (հետագայում՝ 1810—1831 թթ. կաթողիկոս) Եփրեմի⁴² կարգադրությամբ սկսվում է Ղրիմի հոգևոր կառավարության գործունեությունը: Այս առթիվ Ղարասուբազարի հայկական դպրոցի հոգաբարձուների 1822 թվականի ապրիլին Հովակիմ կաղարյանին ուղղած նամակում կարդում ենք. «Ձի որպես մեք հատուկտիր ժողովեցաք աստ՝ նոյնպես և հոգևորականք մեր՝ ըստ պատահման առօրական և դարձք էին, էր զի բոլոր այս վիճակ մէկ քահանայ ունէր, ի հայոց... Բայց ժողովուրդը, թէև սակաւք, յեօթն

քաղաքսն որ ցրուեալք, մինչև 1803 թին ի նախիջևանու հոգևոր կառավարութենէն կախեալ էաք, ապա սրբազնակատոր Եփրեմ կաթողիկոսն առաքելով զկնիք հոգևոր կառավարութեան անուամբ, իբր ունեցաք մեզէն կառավարիլ առանց զծագումն և զվախճան գործոյն զիտելոյ»⁴³:

Ձարգացող դեպքերը այնպիսին էին, որ էջմիածինը չէր կարող իրադարձությունների տարերային ընթացքին թողնել հոգևոր գործերի կառավարումը: Բուլղար գաղթականների տեղավորման հետ ծագած հոգային վեճերը, որոնք սպառնում էին մեծապես վնասել ս. հաշ վանքի (ուրեմն և Մայր աթոռի) տնտեսական շահերին, հրամայաբար պահանջում էին Ղրիմ ուղարկել ձեռներեց, բանիմաց և գործունյա մի հոգևորական: Այդ պահանջը ավելի կարևորություն էր ստանում այն պատճառով, որ վանքի հոգերի նկատմամբ բուլղարների հավակնությունները արժանացել էին Հին Ղրիմի հայերի հավանությանն ու պաշտպանությանը: Ահա այս շրջանում, 1812 թ. «հաջորդական պարտավորությամբ» Ղրիմ է գալիս Մանվել վարդապետ Գյումուշխանեցին: Սա եռանդուն գործունեություն է ծավալում ս. հաշ վանքի հոգերը պահպանելու համար, «թէև անյաջողք եղին ժամանակքն ի կողմունս մահտարածամբ յայտնելովք... և ս. հաշ վանքի կալուածոց ըստ պուլղարաց և նախարարաց տարածայնութեանց ընդ յաջորդին մեկոյ,— կարդում ենք Հ. կաղարյանին գրված նույն նամակում,— որովք ո՛չ կարէր զկայ առնուլ ուրեք, ի՛ կուպեռնին, յատես ի Գրիգորիպօլ և ի Պիթերբուրգ երթեկելութեամբք, որք յայտնիք են ձերում ազգային բարեբարութեան»⁴⁴:

Այսպիսով, անհրաժեշտությունը ստիպում է էջմիածնին հոգևոր կառավարության կողքին ամբողջ նահանգի հայերի զխին պահել նաև հաջորդի (առաջնորդական փոխանորդի) պաշտոնը, որը պահպանվեց մինչև XIX դարի կեսերը: Օրինակ, 1842 թվականին Ղրիմի հաջորդն էր Թագևոս վարդապետ Բեկզադյանը⁴⁵: 1840-ական թվականների կեսերից այս պաշտոնը իր տեղը զիջում է Ղրիմի հայ եկեղեցիների և վանքի զխավոր հոգաբարձուի⁴⁶ պաշտոնին: Այս վերջինը վարում էին ղրիմեցի աշխարհիկ, ճանաչված մարդիկ և նման փոփոխությունն էլ, հավանաբար, թելադրված է եղել հենց այդ անհրաժեշտությամբ: Ըստ երևութիւն, Մանվել վարդապետից

⁴⁰ «Крым» (газета), Симферополь, 1896, № 235.

⁴¹ «Լույս», հանդես, Թիֆլիս, 1905, էջ 165:

⁴² Եփրեմը մինչև 1810 թ., սկսած 1801 թվականից, նշանակված էր ռուսահայ թեմի առաջնորդ, առանց Մուղավիայի ու Բնասարբիայի, որոնց հայկական եկեղեցիները ենթարկվում էին Գրիգոր արքեպիսկոպոսին (1806—1827):

⁴³ Մատենադարանի արխիվ, կաղարյանների ֆոնդ, թղթ. 105, գ. 11, վ. 130, թ. 1ա:

⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵ Նույն տեղում, ֆ. կաթ. զիվան, թղթ. 102, վ. 32, թ. 1ա:

⁴⁶ Նույն տեղում, թղթ. 121, վ. 21, թ. 2ա:

հետո հաջորդների վարած տնտեսական գործերը չեն բավարարեցի էջմիածնին, և նա որոշել է դրանք հանձնել աշխարհիկ անձանց, որոնք, բնականաբար, չէին կարող հաջորդ լինել։ զորա համար էլ այս վերջինի փոխարեն հանդես է եկել հոգաբարձուի պաշտոնը։ 1846 թվականին այդ պաշտոնը հանձնարարվում է զրիմահայ մեծահարուստ Թ. Տեղեկյանին։ Գլխավոր հոգաբարձուն հետևում էր, որ պեսղի զրիմահայ եկեղեցիներին երեսփոխաններն ու մյուս պաշտոնյաները ժամանակին և բարեխղճորեն կատարեն իրենց պարտականությունները Ղարաաուբաղարի հայ հոգևոր կառավարությունը և էջմիածնի հանդեպ։ խոսքը տնտեսական հաշիվների մասին էր։ 1846 թվականի սեպտեմբերի 17-ին ներսես Աշտարակեցուն գրած իր հաշիվետու նամակում գլխավոր հոգաբարձու Թ. Տեղեկյանը բուղոքում էր, թե եկեղեցիներից և ոչ մեկը դեռևս չի ներկայացրել իր տարեկան հաշիվները. «Մենք կարգադրեցինք այնպես, — գրում էր նա, — որ հոգևոր կառավարությունն ամենայն տեղ հրովարտակե, որ ամենայն երեցփոխանք և գործակատարք յուր ժամանակին ըստ առաջնու սովորության և առաջի օրինակին հաշիվներն ուղարկեն հոգևոր կառավարության և երբ կառավարությունն բոլորն ստանա, իմաց անե մեղ և մենք գնամք ի միասին կառավարության հաշիվներուն վերահասու լինիմք, եթե պակաս են այնպիսի հաշիվք անհամեմատ օրինակին կամ երեքի պակասության այն ժամանակին ժուռնալ անիմք կառավարության և մենք ըստ սրա գրեմք և պահանջեմք պակասություն կամ այն ժամանակին, եթե հարկը պահանջէ, գնա անգամն կառավարության կամ մենք վերահասու լինիմք, որ չը լինի ծանրություն ոչ կառավարության, ոչ ժողովրդո և ոչ մեղ և մենք ավելորդ փողն ստանամք և ձեռնադրեմք ժուռնալին, որ այսքան փող, այսինչ եկեղեցուն պատկանյալ ստացա և ուղարկիմ յուրապատկան տեղն ըստ հրամանի աշառնդ, և գործք մնա կառավարության միայն ժուռնալն ցույց տա ամենայն ինչ»⁴⁷։

Մենք հատուկ միտումով ընդարձակ քաղվածք բերեցինք հիշյալ փաստաթղթից, որովհետև նրանում պարզորոշ երևում են գլխավոր հոգաբարձուի հիմնական պարտականությունները, ինչպես և դրանցով պայմանավորված այդ պաշտոնի ստեղծման տնտեսական շարժառիթները, որոնց մասին ակնարկվեց վերևում։

Տեղեկում, եկեղեցիների տնտեսական հաշիվները վարելու համար, կալին ընտրովի երեցփոխներ⁴⁸, կաթողիկոսի կողմից նշա-

⁴⁷ Նույն տեղում, թ. 2ա և բ։

⁴⁸ Նույն տեղում, անհատական անձանց ֆոնդ, թղթ. 132, վ. 222, մաս 1։

նակված վերատեսուչներ և կառավարիչներ⁴⁹։ Հատուկ ուշադրություն էր դարձվում ս. խաչ վանքի՝ Պերեկոպի գավառում գտնվող հոգևոր կառավարմանը։ 1845 թվականի հուլիսի 7-ին, օրինակ, ներսես կաթողիկոսը Արմյանսկի Բագարում հատուկ կոնդակով Գևորգ Ստեփանի Սպենդիարյանին նշանակում է այդ հոգևոր կառավարիչ, երեք տարի ժամանակով⁵⁰։

Անդրադառնալով, սակայն, Ղարաաուբաղարի հայ հոգևոր կառավարության և ամբողջ Ղրիմի հաջորդի պարտականություններին ու իրավունքներին։ Հոգևոր կառավարությունը կոչվում էր Ղարաաուբաղարի, որովհետև այնտեղ նրա նստավայրն էր, մինչդեռ նրա իրավասությանը ենթակա էին զրիմահայ բոլոր եկեղեցիները։ Ինքը՝ կառավարությունը, ենթարկվում էր Նախիջևան-Բեսարաբիայի հայ-լուսավորչական թեմի առաջնորդին և Ղրիմի հաջորդին։

Թուրքական տիրապետության շրջանում Մուղավիան և Վալախիան, իրենց հարակից շրջաններին հետ միասին, կազմում էին հայկական առանձին մի թեմ⁵¹, իսկ Ռուսաստանում գտնվող հայկական եկեղեցիներն ունեին իրենց թեմը, որի կենտրոնը Աստրախանն էր։ 1812 թվականին Բեսարաբիան միանում է Ռուսաստանին։ Ռուսաստանում գտնվող հայկական եկեղեցիները դրանից մի քանի տարի հետո բաժանվում են երկու թեմերի։ Նոր Նախիջևանը, Ղրիմը և Նվրոպական Ռուսաստանի ամբողջ հարավ-արևմուտքի և արևմուտքի, հետագայում նաև Մոսկվայի ու Պետերբուրգի հայկական եկեղեցիները կազմում են Նախիջևան-Բեսարաբիայի թեմ՝ Քիշնև կենտրոնով, իսկ մյուսները մտնում Աստրախանի թեմի մեջ⁵²։

1806—1827 թվականներին Բեսարաբիայի և Մուղավիայի թեմի առաջնորդը Գրիգոր արքեպիսկոպոսն էր, սակայն սրան ենթարկվում էին միայն Բեսարաբիայի ու Մուղավիայի հայկական եկեղեցիները։ Նախիջևանի, Ղրիմի և առհասարակ Նովոռոսիայի հայերի հոգևոր առաջնորդը 1801—1810 թվականներին Նիքիմ արքեպիսկոպոսն էր, իսկ 1810 թվականից մինչև 1828 թվականը Ռուսաստանի (բացի Բեսարաբիայից, 1827 թ. Գրիգոր արքեպիսկոպոսի մահից հետո՝ նաև Բեսարաբիայի) բոլոր հայկական եկեղեցիները գտնվում էին Հովհաննես արքեպիսկոպոս Ներսիսյանի (նույնը

⁴⁹ Նույն տեղում, թղթ. 154, վ. 20, 34։

⁵⁰ Նույն տեղում, վ. 20։

⁵¹ ЗООИД, т. 29, II, стр. 83 (Л. Меликсет Беков, Из материалов для истории армян на юге России).

⁵² Նույն տեղում։

Գառնակերյանի) հովվության ներքո⁵³։ Ըստ երեւութիւն Ռուսաստանի ներքին գործերի մինիստրութեան օտարազավանների հոգևոր գործերի ղեկարարամենտն ու էջմիածինը թեմի սահմանները ամեն անգամ փոփոխում էին՝ նշանակված հոգևոր առաջնորդի դիրքին ու ունակութիւններին համեմատ։ Նախիջևան-Բեսարաբիայի և Աստրախանի թեմերի վերոհիշյալ սահմաններով բաժանումը, երբ գործող օրենքներին համապատասխան «Նախիջևան-Բեսարաբիայի թեմի մեջ են մտնում Պետերբուրգում, Մոսկւայում, Եկատերինոսլավի, Խերսոնի և Բեսարաբիայի նահանգներում, ինչպես նաև Դոնի գործերի մարզի Ռոստովի և Տաղանրոդի օկրուգներում գտնվող հայ-լուսավորչական եկեղեցիները»⁵⁴, փաստորեն սկսվում է միայն 1828 թվականից՝ Ներսէս արքեպիսկոպոս Շահադիզյան-Կամարականի (Աշտարակեցու) նշանակմամբ*։

Եվ ահա, թեմի առաջնորդներից մեկը՝ Հովհաննէս արքեպիսկոպոսը (Գառնակերյանը), 1820 թվականին լինելով Ղրիմում, գրավոր կարգադրութիւններ է անում⁵⁵ տեղի հոգևոր կառավարութեան և հոգևորականների գործունեութեան վերաբերյալ։ Կարգադրութիւնները ավարտուն ձևովորում են ստանում 1821 թվականի փետրվարին։ Այդ ամսի 16-ին Նոր Նախիջևանից նա Ղրիմ է ուղարկում մի կանոնադրութիւն՝ «Կանոնական բարեկարգութիւն վիճակի մերոյ հոգևոր կառավարութեան և ամենայն հոգևորական պատկանելաց» վերտառութեամբ։ Այս կանոնադրութիւնը հիմնական-

նում կրկնում է Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանի՝ 1795 թվականին Նախիջևանցիների համար արած «Կանոնական բարեկարգութիւնը», որն Արղությանը «ի տիպ արձանացուցեալ ի տետրակս թողեալ էր իբրև օրենք մշտնջենական»⁵⁶։ Մինչև այս կանոնադրութիւնը, սկսած 1816 թվականից, կառավարութիւնը իր անտեսական գործերը վարելիս ղեկավարվում էր գանձապետ Սրայպոնյանին՝ Մանվել վարդապետի տված գրավոր կարգադրութեամբ⁵⁷։

Այս նոր կանոնները որոշակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում, որովհետև նրանցում տրված են հոգևոր կառավարութեան, նրա անդամների, առաջնորդական հաջորդի և հոգևոր մյուս պաշտոնյաների իրավունքներն ու պարտականութիւնները և դրանցով պայմանավորված՝ եկեղեցու և հավատացյալ ծխականների միջև գոյութիւն ունեցող իրավական հարաբերութիւնները զաղութում։

Առաջին կետում Հովհաննէս արքեպիսկոպոսը հիմնավորում էր հոգևոր կառավարութեան համար կանոններ ունենալու անհրաժեշտութիւնը, ելնելով պետական այն հրամանից, թե «բոլոր հոգևոր կառավարութիւնը ըստ կարգաւորելոյ մինիստրական նախարարութեան հոգևորականաց և ըստ առաջադրութեան հոգևոր կոնսիստորին մերոյ կան կանոնափակեալ և ըստ ակնարկելոյ նոցա պարտին ամենայն հոգևոր իրողութիւնը ունիլ զընթացս կառավարութեան. վասն որոյ մեզ հարկէ յամենայն վիճակս մեր ի սկզբբանն զհարկաւոր պակասութիւն հոգևոր կառավարութեանցն հոգալ, զի մի յամօթ մնացուք առաջի հոգևորական մինիստրին մերոյ»⁵⁸։

Կանոնների երկրորդ կետը Ղարասուբաղարը համարում էր հոգևոր կառավարութեան և հաջորդի նստեւալայրը։ Ըստ երրորդ կետի, հոգևոր կառավարութեան անդամները նշանակվում էին հաջորդի և հաստատվում՝ թեմի առաջնորդի կողմից։ Կառավարութիւնը պահելու էր երկու գրագիր՝ գործավարութիւնը հայերեն և ռուսերեն տպենլու համար։ Այս վերջինը, բացի կառավարութեան և հաջորդի գրադրութիւնները վարելուց, պարտավոր էր տեղի հայկական ուսումնարանի երեխաներին սովորեցնել ռուսերեն գրել և կարդալ. դրա համար էլ սրա աշխատավարձի մի մասը վճարում էր հոգևոր կառավարութիւնը, իսկ մյուսը՝ վարժարանը։

Չորրորդ կետով թեմի առաջնորդը ապահովում էր կառավարութեան, գրագիրների և հաջորդի ծախսերը։ Քանի որ հոգևոր

⁵³ ЗООИД, т. 9, стр. 315—316 (Архиепископ Гаврил Айвазовский, Армяно-григорянские архиереи в Новороссии и Бессарабии).

⁵⁴ «Св. законов», изд. 1896 г., ст. 1163 Устава дух. дел иностранных вероисповеданий.

* Ավելորդ չենք համարում այստեղ հիշատակել Նախիջևան-Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդներին՝ Աշտարակեցուց հետո մինչև առաջին աշխարհամարտը. արքեպիսկոպոս Մատթեոս Վեմպետյան (1847—1857), Գարեթիկ վրդ. Ավագյան (1857—1865), արքեպիսկոպոս Նղիսգուր Տեր-Կառպետյան (1865—1867), արքեպիսկոպոս Գևորգ Տեր-Մկրտչյան (1868—1871), Սրա մահից հետո՝ 1871—1877 թթ. թեմը չունեւր առաջնորդ և այն հաջորդարար կառավարում էին Գևորգ վարդապետը, իշխան Աբամելիքը և Սարգիս Տեր-Կասպարյանը։ Արքեպիսկոպոս Ստեփան Մխիթարյան (1877—1879), արքեպիսկոպոս Մակար Տեր-Պետրոսյան (1879—1885), արքեպիսկոպոս Գրիգոր Սանինյան (1887—1889), եպիսկոպոս Գրիգոր Աղափիրյան (1891—1894), արքեպիսկոպոս Հովսեփ Մովսիսյան (1894—1897), արքեպիսկոպոս Ներսէս Խոսրովեցիյան (1899 թվականից մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը) (տե՛ս ЗООИД; т. IX, стр. 315—318; т. 29, II, стр. 82—85).

⁵⁵ Մատենադարանի արխիվ, անհատ. անձանց ֆոնդ, թղթ. 30, վ. 12, թթ. 18—23։

⁵⁶ Նույն տեղում, կաթ. դիվան, թղթ. 38, վ. 195, թ. 2բ։

⁵⁷ Նույն տեղում, թղթ. 29, վ. 2, թ. 1։

⁵⁸ Նույն տեղում, թղթ. 38, վ. 195, թ. 2ա։

կառավարութիւնը ոչ միայն Ղարասուբազարի, այլ Ղրիմի ամբողջ հայութեան օրդանն էր, ապա նրա ծախսերը պիտի հոգային ոչ միայն Ղարասուբազարի հայերը, ինչպես այդ կատարվում էր մինչև 1821 թվականը, այլ նաև Ղրիմի վիճակի մշուս վայրերի եկեղեցիները:

Կանոնադրութեան 4—8, 10 և 13—19 կետերը վերաբերում էին բնակչութունից զանձվելիք եկեղեցական զանազան տուրքերին, որոնցով պահվում էին զրիմահայ եկեղեցիներն ու հոգևորականները և որոնք, իբրև մշտական մի ծանր բեռ, ընկած էին զրիմահայ աշխատավորների ուսերին: Կանոնադրութեան այդ հոդվածներում (4—20) նշվում են ոչ միայն եկեղեցական զանազան ձումները և նրանց չափը՝ ըստ եկեղեցիների ու խավերի, այլև էջմիածնին, Ղրիմի հաջորդին ու հոգևոր կառավարութեանը, քահանաներին ու սարկավագներին գրանցից հասնող բաժինները, ինչպես և սահմանվում էր այն կարգը, թե եկեղեցական այս կամ այն զանձումը հոգևորական ո՞ր աստիճանավորին կամ ինստիտուտին է պատկանում՝ կաթողիկոսի ներկայացուցիչներին, հաջորդին, նվիրակներին, թե՛ քահանաներին, էջմիածնին թե՛ հոգևոր կառավարութեանը: Քանի որ այս վերջին խնդիրը սերտորեն կապված է եկեղեցական տուրքերի հետ, ապա կրկնութիւնից խուսափելու և ամբողջական շարադրանք տալու համար նպատակահարմար ենք համարել դրանք լուսաբանել միասին՝ հարկերի բաժնում:

Կանոնադրութիւնը հոգևոր և տնտեսական գործերով զրիմահայ հոգևորականութեանն ու հայ հոգևոր կառավարութիւնը ենթարկում էր հաջորդի՝ որպես առաջնորդական փոխանորդի իշխանութեանը: «Մեր նմա յանձնել էմք և զնմանէ միայնոյ կախին այն ամենայն տնօրինութիւնը հոգևոր գործոց մերոց և նա զոր քահանայ և յատկացուցէ. նա միայն կարէ հովուել զնոսա, զի կառավարութիւն և աթոռակալքն գոլով կախեալ զբարեհաճոյ կամաց յաջորդին, կարօղ իսկ են զհաշիւան քահանայից պահանջողութեամբ առնուլ»⁵⁹:

Կանոններով (հոդված իններորդ) ս. Խաչ վանքը, ինչպես որ այն կար «ի սկզբանէ», շարունակում էր համարվել վիճակի առաջնորդարան, այն ենթարկվում էր միայն Ղրիմի հաջորդին և թեմի առաջնորդին: Միաժամանակ կանոնադրութեան հիշյալ հոդվածք ս. Խաչի կառավարիչին էր ենթարկում Թեոդոսիայի ս. Գևորգ և Բախչելիի ս. Փրկիչ վանքերը: Հոգևոր տոներին վանքերում պա-

տարագում էր հաջորդը կամ վանքի վարդապետներից որևէ մեկը, իսկ մնացած օրերին՝ հաջորդի կարգադրութեամբ որևէ քահանա⁶⁰:

Տասնմեկ և տասներկուերորդ հոդվածները, «Հայաստանեաց եկեղեցական կարգադրութեան» համաձայն, որն հրահանգում էր, թե «ոչ կարէ քաղաք մի միով քահանայիւ կառավարիլ», սահմանում էին Ղրիմի յոթ քաղաքներում պահվող հայ քահանաների թիվը՝ Ղարասուբազարում՝ 4 քահանա, Թեոդոսիայում, Նվապտորիայում, Հին Ղրիմում և Օրաբազարում՝ 2-ական, Սիմֆերոպոլում և Բախչիսարայում՝ 1-ական քահանա: Նշված կանոնից վերջին երկու քաղաքների համար կատարվում էր շեղում այն պատճառով, որ նրանցում այն ժամանակ հայերի թիվը սակավ էր: Այն քաղաքներում, որտեղ նշանակվում էին 2 և 4 քահանաներ, հայութիւնը սրանց միջև բաժանվում էր ըստ ծխերի: Մատչաններից դուրս մնացած ժողովուրդը համարվում էր տերունի⁶¹:

Համառոտակի այսպիսին էին հայ եկեղեցու կառուցվածքն ու նրա գործունեության շրջանակները Ղրիմում XIX դարում և XX դարի առաջին մեկ ու կես տասնամյակում:

* * *

Մենք լուսաբանեցինք զրիմահայ գաղութի վարչա-տնտեսական և իրավական օրգանների՝ Հին Ղրիմի հայկական քաղաքային ռատուլայի, Ղարասուբազարի հայ-կաթողիկական դատարանի, ինչպես նաև զրիմահայ եկեղեցական օրգանների ու պաշտոնյաների իրավունքներն ու պարտականութիւնները: Սրանց գործունեութեան զանազան կողմերի մանրամասն լուսաբանմանը ընթերցողը կհանդիպի աշխատութեան այն բաժիններում, որտեղ քննարկվում են գաղութի առևտրա-տնտեսական և հասարակական կյանքին վերաբերող հարցերը: Այդպես ենք վարվել, ելնելով հարցերի թեմատիկ լուսաբանման անհրաժեշտութիւնից և կրկնութիւնից խուսափելու ձգտումից:

60 Նույն տեղում, թ. 3ա:

61 Նույն տեղում, թ. 3բ և 4ա:

59 Մատենադարանի արխիվ, ֆ. կաթ. դիվան, թղթ. 38, վ. 195, թ. 4ա:

ՂՐԻՄԱՀԱՅԵՐԻ ԶՐԱՂՄՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ղրիմահայոց առևտրական գործունեությունը: Առևտրական գիղիքները և հայ առևտրական դասի պայքարը իր արտոնությունների պահպանման համար: Հայ վաճառականները գիղիքներում: Առևտրի ուղիներն ու ապրանքները: Հայերի դերը բերակղզու ներքին և արտաքին առևտրի մեջ: Հին Ղրիմ փաղափ հայերի պայքարը հողի համար: Ղրիմահայ խոշոր հողատերեր: Առևտրական կապիտալի մուտքը հողագործության մեջ: Հայ եկեղեցապատկան հողերը Ղրիմում: Ղրիմահայ եկեղեցու եկամուտները: Արհեստները զաղութում: Ղրիմահայ գործարանատերեր և ֆաբրիկատերեր: Գաղութի սոցիալական շեղումը: Զարկային ճնշումը: պետական և եկեղեցական հարկերն ու տուրքերը: Պայքարը նախկին արտոնությունների պահպանման համար:

Վերստին հաստատվելով թերակղզու վրա, հայերը գործունե մասնակցություն են ունենում նրա տնտեսական կյանքի զարգացմանը, այն էլ մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ միացումից հետո առաջին տարիներին կառավարությունը շատ թույլ քայլեր էր անում երկրամասի տնտեսական վիճակը շտկելու և առաջ տանելու ուղղությամբ: Այս շրջանում Ղրիմահայոց հիմնական զբաղմունքներն էին առևտուրը, արհեստագործությունն ու երկրագործությունը, որոնց զարգացմանը զգալապես նպաստում էին տեղական պայմանները և հայերին շնորհված արտոնությունները:

* * *

Կասկած չկա, որ առևտրական ներքին շուկայի և Արևելքի երկրների, հատկապես Թուրքիայի առևտրա-արհեստագործական միջավայրի հետ, Ղրիմահայերը, անկախ թերակղզու ամբողջ բնակչության մեջ ունեցած իրենց ոչ մեծ քանակին, զգալի մասնակցություն էին

ցուցաբերում Տավրիկյան նահանգի ներքին և արտաքին առևտրին, շատ հաճախ հանդես գալով առևտրական զանազան գործարքներ կազմակերպողների և իրականացնողների դերում: Ղրիմահայոց առևտրական գործունեությունը ներառնում էր և՛ մանրածախ, և՛ մեծածախ առևտուրը: Իր կրպակում ամփոփված մանր առևտրականի ու շարժու կողքին XIX դարում Ղրիմում մենք հանդիպում ենք տասնյակ ու տասնյակ հայ վաճառականների, որոնք ընդգրկված տարբեր քաղաքների գիղիքներում՝ առևտրական ծավալուն գործարքներ էին ձեռնարկում և դարձել էին մեծահարուստ դրամատերեր:

Նախ գիղիքաների և դրանց նկատմամբ Ղրիմահայ առևտրական դասի բռնած դիրքի մասին: Այդ հարցին մենք ստիպված ենք անդրադառնալ հենց այժմ, մինչև բուն առևտրին վերաբերող խնդիրների քննարկումը, որովհետև այն ծագեց գաղութի վերստեղծման առաջին իսկ շրջանում և առիթ հարուցեց հայերի բավական տաք բողոքներին, որոնց հետևանքով նրանց մի մասին ի վերջո հաջողվեց պահպանել շնորհված արտոնությունները:

Վաճառականների գիղիքները միջնադարյան առևտրի ամենատիպիկ կազմակերպություններից էին¹: Ռուսաստանում դրանք լայն տարածում գտան XVIII—XIX դարերում և որպես վաճառականների դասային կազմակերպություն՝ պաշտպանում էին նրանց շահերը: Ըստ ունեցվածքային կարողության, գիղիքները բաժանված էին երեք տիպի՝ առաջին, երկրորդ և երրորդ գիղիքաների: Սրանց անդամակցելը պայմանավորված էր կապիտալի այն քանակով, որ հայտարարում էր վաճառականը գիղիքային մեջ մտնելու: Կառավարիչ սենատի 1775 թվականի մայիսի 25-ի հրամանագրով՝ առաջին գիղիքային մեջ մտնելու համար վաճառականի կապիտալը պիտի լիներ առնվազն 10 հազար ռուբլի, երկրորդի՝ մեջ մտնելու համար՝ 1000 մինչև 10.000 ռուբլի, իսկ երրորդի մեջ՝ 500—1000 ռուբլի: 1785 թվականի քաղաքային կանոնադրությունը (Городское положение) որոշ փոփոխություն մտցրեց հայտարարվող կապիտալի քանակի մեջ, երկրորդ գիղիքային համար հաստատելով 5000—10000 ռուբլի, իսկ երրորդի համար՝ 1000—5000 ռուբլի: 1863 թվականին երրորդ գիղիքան վերացվեց. դրա փոխարեն մտցվեցին վաճառականական կամ գիղիքական վկայականներ: Որ-

¹ Միջնադարյան գիղիքային մասին տե՛ս А. К. Джигилегов, Торговля на западе в середине века, СПб, 1904, стр 115—117.

պիս միջնադարյան առևտրի ինստիտուտներ, գիրդիաների գոյության անհրաժեշտությունը զգացվում էր, քանի դեռ թույլ էին զարգացած կապիտալիստական հարաբերությունները: XIX դարի վերջերին, այդ հարաբերությունների հարաճուն զարգացմանը գուգընթաց, գիրդիաները աստիճանաբար սկսում են վերանալ:

1807 թվականի հունվարի 1-ի մանիֆեստի 9-րդ հոդվածով Ռուսաստանում ապրող հայ վաճառականները փաստորեն զրկվում էին կայսերական հրովարտակներով արտոնված իրենց առանձնաշնորհումներից առևտրի մեջ և պարտավոր էին վեց ամսվա ընթացքում գրանցվել գիրդիաներում²: Ինչպես և պետք էր սպասել, արտոնություններով ապահովված հայերի առևտուրը գիրդիաների մեջ ներգրավել միտող այս որոշման մեկնաբանումն ու իրագործումը հանդիպում է Ռուսաստանում որոշակի պայմաններով հաստատված հայ վաճառականների համընդհանուր ղեկավարությանը: Բարձրացած բողոքներին անմասնակից չի մնում նաև ղրիմահայ առևտրական դասը: Նա ես, մյուսների հետ միասին, դիմումներ է անում Ալեքսանդր I-ին, խնդրելով լիախառն նախկին արտոնությունները: Հետևանքը լինում է այն, որ 1808 թվականի նոյեմբերի 6-ի կայսերական վճռով, մինչև հարցի լուծումը, պահպանվում են հայ համայնքների նախկին իրավունքներն ու առանձնաշնորհումները³: Կառավարիչ սենատի 1813 թվականի նոյեմբերի 20-ի հրամանագրով, մինչև հատուկ որոշում ընդունելը, Աստրախանի հայերին թողնում էին նախկին իրավունքները⁴: Սա վերաբերում էր նաև մյուս համայնքներին, և այս արտոնագրումը հարատևեց մինչև 1824 թվականը:

1824 թվականի նոյեմբերի 14-ին բարձրագույն մանիֆեստով հրապարակվում է լրացուցիչ որոշում գիրդիաներ հիմնելու և այլ կարգի առևտրի մասին: Այս որոշումը նորից առաջ է բերում հայ համայնքների բողոքը⁵, որովհետև վերստին հրապարակ էր դալիս գիրդիաների մեջ մտնելու և նախկին արտոնություններից զրկվելու վտանգը: Դրվելով ռուս վաճառականներին համահավասար պայմանների մեջ, հայ վաճառականները չէին դիմանա նրանց մրցակցությանը, իսկ նրանցից շատերն էլ, նախապես չունենալով գիրդիաներ մտնելու համար անհրաժեշտ դրամագումար, կզրկվեին առ-

հասարակ առևտուր անելու հնարավորությունից: Ռուսաստանի հայերի սնունդից ֆինանսների միևնույն դարձ խնդրագրում ռուսահայ թեմի առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսը, ելնելով Ռուսաստանում բնակվող հայ համայնքների ընդհանուր ցանկությունից, հետևյալ կերպ էր բացատրում գիրդիաներից ակնկալվելիք վնասը հայ առևտրական դասի համար: «Նրանցից (իմա հայերից—Վ. Մ.) շատերը մինչև այժմ իրենց առևտրական ձեռնարկումները կատարում են իրենց կրոնակիցների միջոցով, զլիսավորապես առանց դրամագումարի, վարկով և նրանցից ստացված ոչ մեծ քանակությամբ ապրանքների դիմաց արտահանում են ռուսական արտադրանքներ: Գիրդիաներ չգրվելու և առևտուր անելու արգելքը... շատ ընտանիքների կհասցնի անկման: Եթե նրանք մտնեն գիրդիական դասի մեջ, նրանք ի վիճակի չեն լինի առևտուր անել եվրոպական վաճառականության նման, որովհետև նրանց (հայերի—Վ. Մ.) ձեռնարկումներին չեն համապատասխանում ոչ լուսավորյալ շրջահայեցությունը, հաշվենկատությունն ու համարձակ շրջանառությունը... և ոչ էլ գիրդիական դասի հետ կապված պարտականությունների կատարումը...»⁶:

Հայերը ի վիճակի չէին նաև Ռուսաստանում առևտուր անել օտարերկրյա հյուրերին տրվող իրավունքներով, հյուրեր, որոնց մանիֆեստը հեռու էր պահում ներքին առևտրից: Այդ դեպքում նրանք պետք է զբաղվեին մեծածախ առևտրով միայն, մինչդեռ դրա համար չունեին անհրաժեշտ շափի դրամագումար. հետևապես հայերը պետք է թողնեին առևտուրը, իսկ դրանով «պարսկական, թուրքական և ասիական այլ ժողովուրդների հետ կատարվող առևտուրը ծայրահեղորեն կտուժի հատկապես այն պատճառով,— զգուշացնում էր Հովհաննես արքեպիսկոպոսը,— որ այն կատարվում է միայն հայերի աջակցությամբ և միջոցով»⁷:

Մի կողմ թողնենք թեմապետի հայերի առևտրական ունակություններն ու հնարավորությունները նսեմացնող որոշակի նկատառումներով կատարված քայլերը: Սակայն չենք կարող հիմնադրել մտնելը և դրանով պայմանավորված առևտրական նախկին առանձնաշնորհումներից զրկվելը մեծ հարված էին հայ առևտրական կապիտալին: Ահա այդ էր պատճառը, որ կայսերական այդ վճիռը ուրի էր կանգնեցրել թեմ բուն առևտրական խավին և թե՛ նրա հո-

² «Собрание актов», II, стр. 85.

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Крымоблархив, ф. 67, оп. 1, д. 383, л.л. 1, 46—49, 50—51, 62.

⁶ ЦГИА СССР, ф. 880, оп. 5, л. 386, л.л. 11 с об.

⁷ Նույն տեղում, թ. 12:

գևոր առաջնորդներին: Վերջիններից մեկը՝ ամենայն հայոց պատ-
րիարք Եփրեմը, տակավին 1815 թվականին Հովակիմ Լազարյանին
պարտավորեցնում էր այս հարցում սատար կանգնել հայերին ու-
սական իշխանությունների առաջ⁸: Հ. Լազարյանը 1823 թվականին
դիմում է Ե. Կանկրինին և առաջ քաշում ձեռն այն պատճառա-
րությունները, որոնք բովանդակված էին Հովհաննես արքեպիսկո-
պոսի խնդրագրում:

1825 թվականի ապրիլի 10-ին ազատ առևտուր անելու առ-
թիվ հայերի ունեցած արտոնությունները պահպանելու խնդրան-
քով Արակչեկին է դիմում Եփրեմ կաթողիկոսը: Հայերին գիշերա-
ների մեջ ընդգրկելը կաթողիկոսը համարում էր վնասաբեր ինչ-
պես հայերի, այնպես էլ պետական գանձարանի համար, որովհե-
տե, նրա կարծիքով, դրանից հայերը ծայրահեղորեն կքաջա-
վեն և գանձարանը կզրկվեր մինչ այդ նրանց առևտրի շրջանա-
րությունից ստացվող եկամուտներից: Խնդրանքն ավելի ազդեցիկ
դարձնելու համար կաթողիկոսը իր պարտքն էր համարում ղու-
շացնել, որ այդ որոշումը իրականացնելու դեպքում «առևտուրը
Ռուսաստանի հպատակ հայերի ձեռքից կանցնի առհասարակ ա-
սիացիներին, որոնք Պարսկաստանի և Թուրքիայի հպատակներն
են»⁹: Սա էլ խնդրանքի քաղաքական հիմնավորումն էր:

Լրացուցիչ որոշման դեմ բողոքում էին ոչ միայն հայերը:
Նրա վերացման օգտին ձայն էր բարձրացրել նույնիսկ ադմիրալ
Մորզվինովը, որը նրա նախապատրաստողներից և նախաձեռ-
նողներից մեկն էր¹⁰: Մորզվինովի այդ քայլը հետևանք էր տեղե-
րից ստացված բողոքների, որոնք առաջանում էին որոշումը իրա-
կանացնելու ժամանակ: «Ամենուր փորձը ցույց տվեց, — գրում
էր նա, — որ ներքին առևտրի գծով 1824 թվականին հրատարակ-
ված լրացուցիչ կանոնները էական քայքայում են առաջացրել
ներանում և նոր պատենշ կանգնեցրել արդյունաբերության հաջող
զարգացման առաջ... դրանք (որոշումները — Վ. Մ.) անուղղակի
վնաս են հասցրել մեծածախ առևտրին, իսկ մանրածախ առևտու-
րը ամենուր զրեթե քայքայել են»¹¹: Դժգոհում էին ոչ միայն հա-

⁸ Նույն տեղում, թ. 6ա:

⁹ Նույն տեղում, գ. 387, թ. 1ա:

¹⁰ Крымоблархив, ф. 67, оп. 1, д. 383, л. 1с об.

¹¹ Նույն տեղում:

Ալ. Մատուշյան, Ալ. Սպենդիարյան, Վ. Մուրեջյան:

Քրիստափոր Կարա-Մարգար:

յերը, այլև առհասարակ բոլոր նրանք, որոնք ռուսական առևտրի մեջ օգտվում էին որոշակի առանձնաշնորհումներից¹²:

Այս հարցի շուրջը ծագած բողոքների առնչությամբ լույս աշխարհ են գալիս նախ կառավարիչ սենատի 1831 թվականի հունիսի 2-ի որոշումը և ապա՝ Նիկոլայ I-ի 1832 թվականի փետրվարի 29-ի հրամանը սենատին: Դրանց էությունը այս հարցում հանգում էր հետևյալին. նախքան 1807 թվականի մանիֆեստի հիման վրա բոլոր հայերին հարկադրելը՝ պահպանվում էին նախկին հրովարտականերով հայ համայնքների ունեցած առանձնաշնորհումները, սակայն բոլոր այն հայերը, որոնք դուրս էին համարվում այդ համայնքներից (սրանք նրանք էին, որոնք համայնքների մեջ էին մտել հրովարտակաների ընդունումից հետո կամ թե առհասարակ չէին մտնում դրանց մեջ), կարող էին մինչև 1833 թվականի հունվարի 1-ը ընդունել ռուսահպատակություն և դրանից հետո, ըստ իրենց զբաղմունքների տեսակների, 1832 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին ձեռք բերել առևտրական վկայագրեր: Նրանք, որոնք բաց կթողնեին նշված ժամկետը, համարվում էին որպես առևտուր չանող օտարերկրացիներ և առևտրական գործարքներ կարող էին ձեռնարկել ոչ այլ կերպ, քան համաձայն Ասիական կոմիտեի որոշման՝ հաստատված 1825 թվականի հուլիսի 25-ին¹³: Վերջին որոշումը թույլ էր տալիս միայն մեծածախ առևտուր առանց հարկեր վճարելու, այն էլ մաքսային սահմանագծում, փոխանակային տներում և երեք գլխավոր տոնավաճառներում: Մանրավաճառ առևտրին մասնակցել կարող էին (խոսքը, ինչպես երևում է, ոչ-ռուսահպատակ ասիացիների մասին էր) միայն գիրքիաների և մեղանների համար սահմանված վկայականներով, առանց ռուսահպատակություն ընդունելու:

Այսպիսով, չին Ղրիմի հայկական քաղաքային ռատուշայի և Ղարասուբազարի հայ-կաթոլիկական դատարանի իրավասությանը ենթակա հայերը մնում էին նախկին արտոնություններում, բացառյալ նրանց, որոնք ռատուշայի և դատարանի համայնքներին անդամագրվել էին տրված հրովարտականերից հետո: Այս չէր նշանակում, իհարկե, թե հայերը չընդգրկվեցին գիրքիաներում: Ինչպես կտեսնենք հետո, XIX դարում մանրավաճառ առևտրական հայ մեղանների կողմից Ղրիմի քաղաքների առևտրական

¹² Նույն տեղում:

¹³ «Собрание актов», т. I, стр. 112, т. II, стр. 323.

գելդիաների մեջ ամուր դիրքեր էին բռնել նաև հայ վաճառականները՝ ըստ իրենց կարողության և առևտրական կապերի:

Ղրիմը Ռուսաստանին միացնելուց հետո առաջին տարիներին թերակղզու ամբողջ տնտեսական կյանքի հետ միասին առևտուրը նույնպես թույլ էր զարգանում: Դա բացատրվում էր պատերազմի հետևանքով Ղրիմում առաջացած իրավիճակով, առհասարակ, և քրիստոնյա ազգաբնակչությանը՝ հայերին ու հույներին Ազովի նահանգ տեղափոխելու հանգամանքով, մասնավորապես, ազգաբնակչություն, որի ձեռքին էր կենտրոնացված տավրիկյան առևտուրը: Բավական է ասել, որ չինովական և թաթարական շրջանում Ղրիմի գլխավոր առևտրական նավահանգիստ, երբեմնի ծաղկուն և բազմամարդ Կաֆայում 1798 թվականին ընդամենը 119 բնակեցված տուն էր մնացել¹⁴: Գործին սկզբում թույլ էր օգնում նույնիսկ կառավարական այն միջոցառումը, որով Թեոդոսիան հռչակվեց պորտո-ֆրանկո¹⁵. թեև դրանով քաղաքի նավահանգիստը առանց որևէ մաքսի իր ծովային դարպասները բաց էր անում առևտրականների համար, իսկ այնտեղ բնակվել ցանկացողներին տրվում էին մի շարք արտոնություններ (բնակելի տրեների կառուցման համար քաղաքի տերիտորիայում անվճար կերպով տեղեր հատկացնելը, շինանյութից օգտվելը, խանութներ, կրպակներ, արհեստանոցներ հիմնելը և այլն)¹⁶, այնուհանդերձ քաղաքի տնտեսական վիճակը XVIII դարի վերջին շարունակում էր մնալ անհրապույր: Այս շրջանում դրուժյունը բարվոք չէր նաև Ղրիմի մյուս քաղաքներում: Ռուսական կայսրությանը նորերս միացված նահանգը նոր էր յուրացվում և նման վիճակը անխուսափելի էր, երբ մասնավորապես ղրիմում ենք կայսրության մեջ տիրող ճորտատիրական կարգերի ընդհանուր տնտեսական համայնապատկերի հետ կապակցված:

Եվ այնուամենայնիվ, Ղրիմը Ռուսաստանին միացնելու հաջորդ իսկ տարիներից (1784) ձեռնարկվել սկսեցին տավրիկյան առևտուրը վերականգնելու ինչ-որ քայլեր, և դրանք անողների մեջ էին նաև հայերը, որոնք, անշուշտ, դրանցից կոնկրետ շահ էին ակնկալում: Հայ առևտրականների ջանքերն այս շրջանում հատկապես նկատելի էին արտաքին և Ազովի ավազանի ու կովկասյան շրջանների հետ առևտուրը վերականգնելու գործում: Այդ

մեկ վկայում 1784 թվականի մարտ-ապրիլին Ղրիմի նավահանգիստները ժամանած առևտրական նավերի մասին կազմված տեղեկագրերը, որ բերում ենք ստորև¹⁷ (տե՛ս էջ 100):

Ըստ գեներալ-պորուչիկ բարոն Իգելստրոմի գրասենյակի 1784 թվականի ապրիլի 12-ին կազմած տեղեկագրի՝ Ղրիմի նավահանգիստներում գտնվում էին հայերին պատկանող երկու առևտրանավեր (Եվպատորիայի և Թեոդոսիայի նավահանգիստներում), իսկ ժամանած բոլոր նավերի վրա կային 43 հայ առևտրականներ¹⁸: Մեկ այլ տեղեկագրով, կազմված ապրիլի 29-ին, նավահանգիստները ժամանած հայ առևտրականների թիվը հավասար էր 49 հոգու¹⁹:

1784 թվականին Ղրիմի նավահանգիստների համար առևտրական թեկուղ և ոչ մեծաթիվ նավերի ժամանումը բավական նշանակալից երևույթ էր: Այդ նույն ժամանակ արտագաղթեցումից ճորտաբերած որոշ հայեր թերակղզու այս ու այն անկյունում սկսել էին առևտրական աշխույժ գործունեություն ծավալել: Դրանցից մեկն էր Եվպատորիայի մեծահարուստ Գրիգոր աղան, որը քաղաքում իջևանատուն էր պահում՝ բազմաթիվ ծառաներով հանդերձ²⁰: Այդ նույն ժամանակ, XVIII դարի 80—90-ական թվականներին, Եվպատորիայի մեծահարուստ վաճառականներից էր թուրքահայատակությունից ռուսահայատակության անցած Ավետիք Խաչատուրովը: 1787 թվականի օգոստոսի 14-ին Եվպատորիայի նավահանգստում բռնագրավում են սրա ապրանքները՝ 6000 ռուբլու արժողությամբ: Մաքսատան ծառայողները Խաչատուրովին հայտնում են, թե ապրանքների վաճառքից ստացվող դրամը կհանձնվի պետական գանձարան, իսկ հետագայում տուկոսների ձեռք այն լրիվ կվերադարձվի նրան: Խաչատուրովը դիմում է Գ. Ա. Պոտյոմկինին: Վերջինս 1787 թվականի նոյեմբերի 25-ին № 5331 հրամանագրով Տավրիկայի փոխ-նահանգապետ Գոբլիցին կարգադրում է ստուգել Խաչատուրովի խնդրանքը և ներկայացնել իրեն զեկուցագիր՝ անհրաժեշտ կարգով այն լուծելու համար²¹:

XVIII դարի վերջերին և XIX դարի սկզբներին, երբ դժվարություններով հանդերձ բավական արագ իրագործվում էին թերա-

14 Н. Барсамов, Феодосия, Симферополь, 1957, стр. 49.

15 Նույն տեղում, էջ 51:

16 Նույն տեղում:

17 ЦГВИА, ф. 52, д. 336, ч. III, л.л. 32—33, 77—78, ч. IV, л.л. 8—10.

18 Նույն տեղում, թ. 81:

19 Նույն տեղում, մաս 4, թ. 12:

20 В. Х. Кондораки, В память столетия Крыма, М., 1883, т. I, стр. 17.

21 ИТУАК, № 13 (1891 г.), стр. 15.

ՏԵՂԵԿԱՔԷՐ

1784 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին Ղրիմի նավահանգիստները ժամանած նավերի

Նավի անվանումը և որտեղից է ժամանել	Նավատիրոջ անունը, նավաստիների և ուղևորների* թիվը	Ք ե ո ը
Մարտի 9-ին, Երեբ կայմանի նավ, անատոլիական Ունիտ քաղաքից	Նավատեր՝ թուրք խոջա Ահմետ, նավաստիները՝ թուրքեր։ Ուղևորները՝ ռուսահպատակ 13 հայեր և թուրքահպատակ 1 հուլյն	Կիտրոն, նարինջ, նպարեղեն, կապոցներով զանազան մետաքսյա և բամբակյա կտորեղեն և ծրխախոտ
Մարտի 5-ին	Նավատեր՝ ռուսահպատակ հուլյն, ուղևորների թվում նաև հայեր	Կարմիր գինի, լճրացրած մրգեր
Մարտի 21-ին, Երկկայմանի նավ, Կոստանդնուպոլսից	Նավատերը՝ ռուսահպատակ հայ, նավաստիները՝ ռուսահպատակ հայեր, ուղևորները՝ թուրքահպատակ 1 թաթար և ռուսահպատակ 12 հայ	Զամիչ և լոլո
Մարտի 23-ին	Նավատերը՝ հուլյն, նավաստիները՝ հուլյներ և թուրքեր, ուղևորները՝ 3 հայ, 1 հուլյն, 2 թուրք	Մխախոտ, բամբակյա քաթան
Մարտի 28-ին	Նավատեր՝ ն. նախիջևանցի հայ Անդրեյ Նիկիտին, նավաստիները՝ 3 հայ, ուղևորները՝ 5 հուլյն, 1 ռուսահպատակ հայ և 1 թուրքահպատակ հայ	
Ապրիլի 6-ին	Ուղևորների թվում՝ հայեր	
Ապրիլի 8-ին, անատոլիական Ունիտ քաղաքից	Ուղևորների թվում՝ 3 հայ	Կոֆե, մետաքսյա և բամբակյա կտորեղեն, ծխախոտ
Ապրիլի 10-ին, Տազանրոգից	Ուղևորների թվում՝ նախիջևանցի 15 հայեր	Բամբակյա գործվածքեղեն, ծխախոտ, ալյուր, ճարպ

* Ուղևորների տակ պիտի հասկանալ առևտրականներին։

կըղզու բնակեցման խնդիրները, Ղրիմի ամբողջ տնտեսական կյանքի հետ միասին աշխուժացում է նկատվում նաև առևտրի մեջ, որն սկսում է ավելի ընդլայնել իր կապերը ռուսական ներքին շուկայի հետ։ Նոր նախիջևանից և Թուրքիայից օրինական թեղարտուղի ճանապարհով Ղրիմ անցած հայ ընտանիքներն էլ աստիճանաբար զգալի են դարձնում հայերի մասնակցությունը տավրիկյան առևտրում՝ ինչպես բուն թերակղզում և ռուսական ներքին շուկաների հետ ունեցած կապերում, այնպես էլ արտաքին առևտրական առնչություններում։

Բնութագրելով Ղրիմի միջոցով XIX դարում կատարված առևտրի ուղղությունները, ամենից առաջ պիտի նշել, որ դրանք կապված էին ափամերձ և արտասահմանյան նավահանգիստյան հետ։ Այս շրջանում առևտրական կապերը շարունակ ուժեղանում են սեծովյան ավազանի ռուսական նավահանգիստների, Կովկասի, Ազովի ծովի առափնյա քաղաքների, ինչպես և արտասահմանի, մանավանդ՝ թուրքական շրջանների հետ։ Ռուսական ներքին շուկայի հետ տավրիկյան առևտրի կապերը առավել սերտանում են երկաթուղու կառուցումից հետո, երբ Սևաստոպոլ—Լազովյա երկաթգծով թերակղզին կապվում է հարկովի, Մոսկվայի և առհասարակ՝ Կենտրոնական Ռուսաստանի հետ։

XIX դարի առաջին տասնամյակներին Թեոդոսիայի, Կերչի և Եվպատորիայի նավահանգիստների միջոցով կատարվող առափնյա և արտաքին առևտրի մեջ, ինչպես նաև Ղրիմի ներքին առևտրում գնալով նշանակալից դեր էին խաղում հայ առևտրական դասի ներկայացուցիչները՝ թե բուն ղրիմահայերը և թե նախիջևանցիներն ու թուրքահպատակ հայերը։ Այս շրջանում հայերը շարունակում էին իրենց ձեռքը պահել Կովկասի, հատկապես Չերքեզիայի հետ կատարվող առևտուրը, մանավանդ որ 1821 թվականի հոկտեմբերի 10-ի հրամանագրով Չերքեզիայից Ղրիմ բերվող բոլոր ապրանքները համարվում էին մաքսազերծ²²։ Թեոդոսիայի մեծահարուստ հայ վաճառականներից մեկը՝ երկրորդ գիլդիայի վաճառական Գաբրիել Թորոսովը, օրինակ, 1826 թվականի ապրիլի 19-ին Թեոդոսիայի քաղաքապետարանից խնդրում էր թույլ տալ քաղաքի նավահանգստում ընդունելու իր առևտրական գործակալներից մեկի կողմից Չերքեզիայում զենված բավական մեծ քանակությամբ մորթեղենը, քանի որ Կերչի

²² Крымоблархив, ф. 45, оп. 1, д. 945, л. 2.

մաքսատունը, որը պիտի ընդուներ Չերքեզիայից մուծվող ապրանքներ, դեռևս հիմնված չէր: Առևտրական գործակալներ ունենալը ինքնին արդեն խոսում է թորոսովի ունեցած առևտրական գործարքների ծավալի մասին²³: Սակայն անդրադառնալով նրա խնդրանքին: Այս վերջինը առիթ է տալիս քաղաքապետարանին, որպես Ղրիմի տնտեսական զարգացման համար կարևոր մի խընդիր՝ Չերքեզիայի ու Աբխազիայի հետ կատարվող առևտրի և Կերչի մաքսատան ու արգելանոցի հարցը բարձրացնել ֆինանսների մինիստրության առաջ: Մինչև Կերչի արգելանոցի կառուցումը, Չերքեզիայից ու Աբխազիայից առանց մաքսի Թեոդոսիայի նավահանգիստը ապրանքներ ընդունելու հարցը ֆինանսների մինիստրը մտցնում է մինիստրների խորհրդի քննարկմանը: Մինիստրների խորհուրդն ընդառաջում է այդ խնդրանքին և ընդունում համապատասխան որոշում, որը հաստատվում է Նիկոլայ 1-ի կողմից²⁴. այս հանգամանքը դարձյալ խոսում է այն մասին, թե ինչպիսի կարևորություն էր տրվում Կովկասի հետ Ղրիմի վաճառականների ունեցած առևտրական գործերին:

Տնտեսական շարժառիթներից բացի, XIX դարի 20-ական թվականներին Չերքեզիայի հետ առևտուր անողներին այսօրինակ արտոնություններով օժտելը կապված էր նաև քաղաքական, մասնավորապես Կովկասում Թուրքիայի ու Ռուսաստանի միջև եղած համարատուժյուններում հայ վաճառականներին օգտագործելու հանգամանքի հետ: Այդպիսի պարտականություններ էին ստանձնել, օրինակ, Թամանում, Անապայում, Չերքեզիայում 1827 թվականին առևտուր անող Ղրիմահայ վաճառականներ Դանիել Պետրոսովը, Յուսուֆը, Հովակիմ Սերկիզովը, Եգոր Չերնոկովը և շատ ուրիշներ²⁵:

Սակայն շերքեզներին թուրքական ազդեցությունից կտրելու նպատակով ռուսական իշխանությունները երբեմն համակրանք էին տածում նրանց առանձին ներկայացուցիչների այս կամ այն դրժագոյության հանդեպ՝ ընդդեմ հայ առևտրականների: 1828 թվականին, օրինակ, ռուսական առանձին պաշտոնյաներ հարց են բարձրացնում արգելելու հայերի առևտուրը Կուբանի փոխանակային առևտրատներում, այնինչ կոլեգիական քարտուղար Խարտուլյարի՝ Կերչի և Բուգազի առևտրի կառավարի տեղակալ Կոդլինցին 1828

թվականի մարտի 13-ին ուղղած ղեկուցագրի համաձայն այդ փոխանակային առևտրատներում «ներմուծվող և քանակությամբ ռուսական ապրանքները բերվում էին ոչ թե լեռնականների, այլ հայերի կողմից»²⁶:

XIX դարի առաջին կեսին հայերը շարունակում էին աչքի ընկնել թուրքական շրջանների և հատկապես Կոստանդնուպոլսի ու Տրապիզոնի հետ կատարվող առևտրում: Նրա մասնակիցն էին և Ղրիմում հաստատված հայերը և թե նրանց ազգակիցները թուրքիայում:

Առևտրի ապրանքները բնութագրելիս, հարկ է նշել, որ դրանց մեջ գերակշիռ տեղ էին գրավում պարենամթերքն ու հագուստները: Ղրիմ էին ներմուծվում մետաքսյա և բամբակյա գործվածքներ, հագուստեղեն, բամբակյա մանվածք, սեկ (այծի բարձրորակ կաշի), պղինձ, մետաղե և կավե ամանեղեն, սոսինձ, ձյութ, շինափայտ, բրինձ, գինի, մեղրամոմ, շաքար, ձեթ, ձիթապտուղ, չորացրած մրգեր, սուրճ, սիսեռ, խավյար, թուրքական խունկ և այլ ապրանքներ²⁷: Ներմուծում բառը այստեղ չպիտի հասկանալ միայն արտասահմանից բերելու իմաստով, որովհետև այս ապրանքների մի զգալի մասը մուծվում էր ռուսական ու կովկասյան շրջաններից: Մյուս կողմից, սրանց մի մասը թերակղզի էր բերվում XIX դարի առաջին տասնամյակներին, մինչդեռ հետագայում դրանցից շատերը սկսեցին արտադրվել տեղում:

Ղրիմից արտահանվում էին բուրդ, կաշի, մշակված կաշվեղեն, ալյուր, ցորեն, գարի, վարսակ, կորեկ, ձկնեղեն, աղյուս, կղմինդր, ծխախոտ և այլն²⁸:

Ցամաքային առևտրում նշանակալից էր Պերեկոպի և Արմյանսկի հայերի դերը: Սրանց առևտրի հիմնական արտադրանքներն էին Պերեկոպի լճերից արդյունահանվող աղը, սմուլկաները (նորածին գառան մորթիները), բուրդը և անմաշկ կաշվեղենը²⁹, ապրանքներ, որոնք հիմնականում արտադրվում էին թերակղզու հյուսիսային շրջաններում:

Ղրիմի տնտեսական կյանքի, այդ թվում նաև առևտրի զարգացման մեջ հայերի խաղացած դերը XIX դարի առաջին կեսերին:

²⁶ Նույն տեղում, դ. 259, թ. 34:

²⁷ П. Сумароков, Досуги крымского судьи, ч. I, стр. 130—131; ЦГВИА, ф. 52, д. 336, ч. III, л.л. 33, 77—78, ч. IV, л. 8, 10; Сб. — Աբրահամյան, Պատմություն Նրիմի, Թեոդոսիա, 1865, էջ 119:

²⁸ Ն. Сб. — Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 120:

²⁹ «Новороссийский календарь» на 1838 год, стр. 116.

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Նույն տեղում, թ. 10:

²⁵ Архив внешней политики России, ф. Главный архив, У—Бз, л. 232, 1824 г., л.л. 242—244, 261—262, д. 256, л. 77.

առավել ցայտուն կերպով երևում էր Հին Ղրիմ և Ղարասուբազար քաղաքներում, մանավանդ մինչև 1870-ական թվականները, երբ դեռ գործում էին հայկական քաղաքային ռատուշան և հայ-կաթոլիկական դատարանը: Ուստի և այս քաղաքների հայ համայնքների առևտրական գործունեությանը հարկ ենք համարում անդրադառնալ առանձին-առանձին:

Մենք առիթ ունեցանք բնութագրելու այն գործունեությունը, որ իրականացնում էին Հին Ղրիմի հայկական քաղաքային ռատուշան և Ղարասուբազարի հայ-կաթոլիկական դատարանը՝ առևտուրը պետականորեն սահմանված օրենքներին և հայերին տրված առանձնաշնորհումներին համապատասխան հունի մեջ պահելու համար: Համայնքների անդամներին վաճառականությանը և մանրածախ առևտրով զբաղվելու թույլտվություն տալու համար քաղաքային ռատուշան և Ղարասուբազարի հայ-կաթոլիկական դատարանը իշխանություններից ստանում և բաշխում էին առևտուրը արտոնող հետևյալ տիպի փաստաթղթեր.

ա. մանրածախ առևտրի վկայագրեր.

բ. կրպակներ և սրճարաններ պահելու տոմսեր.

գ. գիլդիական վկայագրեր.

դ. ծխախոտ վաճառելու, գինու նկուղներ պահելու ակցիզային վկայագրեր.

ե. գործակատարի վկայագիր.

զ. վկայականներ վաճառական դասին պատկանելու մասին.

է. վարձակալական պայմանագրեր՝ հաստատված ռատուշայի կամ կաթոլիկ դատարանի կողմից.

ը. ոգելից խմիչքներ վաճառելու համար արտոնագրեր.

թ. առևտուր անել արտոնող միջնորդական փաստաթղթեր՝ լիազորագրեր և հավատարմագրեր³⁰:

Առևտրական այս վկայագրերից ու արտոնատոմսերից բացի, ռատուշան և դատարանը ստանում ու բաժանում էին նաև Հին Ղրիմից և Ղարա՝ քաղաքից բացակայելու և կայսրության այլ քաղաքներում առևտուր անելու իրավունքը արտոնող անձնագրեր, որոնք լինում էին միամյա կամ կիսամյա: Անձնագրերը այս կամ այն անձին տրվում էին ռատուշայի և դատարանի նիստերի որոշմամբ և միայն այն դեպքում, երբ տվյալ անձը ներկայացնում էր համայնքի երկու անդամների գրավոր երաշխավո-

րությունը³¹: 1812 թվականին, օրինակ, ռատուշան այսպիսի անձնագրեր էր տվել իր իրավասությանը ենթակա 103 մարդու, մի հանգամանք, որ խոսում է այլ քաղաքներում հին ղրիմցիների ունեցած առևտրական աշխույժ գործունեության մասին³²:

Առևտուր անելու համար փաստաթղթեր ձեռք բերելը ժամանակի ընթացքում դառնում է պարտադիր, և դատարանն ու ռատուշան լիակատար պատասխանատվություն էին կրում օրենքի այս մասի պահպանման համար: Տավրիկյան արքունական պալատի 1867 թվականի նոյեմբերի 7-ի № 3192 շրջաբերականում՝ ուղղված Ղարասուբազարի հայ-կաթոլիկական դատարանին, օրինակ, ասված է. «առևտրի և մանուֆակտուրայի դեպարտամենտի սույն թվականի հոկտեմբերի 9-ի № 6051 առաջարկի հիման վրա արքունական պալատը հանձնարարում է Ղարասուբազարի հոռմա-կաթոլիկական (իմա հայ-կաթոլիկական—Վ. Մ.) դատարանին՝ անհապաղ կերպով Ղարասուբազար քաղաքում հայտարարել, որպեսզի առևտուր անող և այլ տեսակի զբաղմունքներ ունեցող անձինք, համաձայն 1865 թվականի փետրվարի 9-ի առևտրի ու արհեստների իրավունքի դիմաց մաքսերի մասին բարձրագույն հաստատված կանոնադրության, առաջիկա նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիսների ընթացքում ձեռք բերեն անհրաժեշտ վկայականներ և արտոնատոմսեր՝ դեկտեմբերի 31-ից հետո առանց փաստաթղթերի առևտուր անելու առիթով իրենց առևտրական ձեռնարկությունները փակելու և տուգանքի ենթարկվելու վտանգից խուսափելու համար³³»:

Առևտրական փաստաթղթերի դիմաց դատարանն ու ռատուշան համայնքի անդամներից ստանում և պետական գանձարան էին մոծում համապատասխան տուրք, որի չափը ժամանակ առ ժամանակ փոփոխվում էր: 1867 թվականին, օրինակ, 4-րդ կարգի վայրերի վաճառականներին և մեղաներին տրվող առևտրական արտոնագրերը գնահատվում էին հետևյալ արժեքով՝

Մանրածախ առևտուրը արտոնող տարեկան վկայականը արժեք 10 ռուբլի.

1-ին կարգի գործակատարի տոմսը՝ 20 ռուբլի.

2-րդ կարգի գործակատարի տոմսը՝ 5 ռուբլի.

2-րդ գիլդիայի վաճառականի վկայականը՝ 35 ռուբլի.

31 Նույն տեղում, ֆ. 67, ց. 1, գ. 10, թ. 75:

32 Նույն տեղում, գ. 103, թթ. 1—8:

33 Նույն տեղում, ֆ. 179, ց. 1, գ. 326, թ. 12°.

30 Крымоблархив, ф. 67, оп. 1, д. 647, л. 5; д. 1758, л.л. 5—26, ф. 179, оп. 1, д. 326, л.л. 53—79; д. 253, л.л. 21, 26, 30, 32.

վաճառականական ընտանիքի անդամի վկայականը՝ 5 ռուբ.
70 կոպ.

վաճառականական ընտանիքի գլխավորներին 2-րդ գիլդիա-
յի վկայականներին կից տրվող վկայականը բարձրաժեռ դրոշ-
մաթղթի վրա՝ 1 ռուբլի և այլն³⁴:

Դատարանն ու ռատուշան գանձումներ էին կատարում նաև
առևտուր անելու համար իրենց կողմից տրված միջնորդական
փաստաթղթերի դիմաց:

Հին Ղրիմի քաղաքային ռատուշան և Ղարասուբազարի հայ
կաթոլիկների դատարանը անմիջապես հսկողություն էին սահ-
մանում առևտրի բուն ընթացքի վրա, հետևում, որպեսզի այն
կատարվի վերևից սահմանված կարգին համապատասխան: 1843
թվականի հունվարին, օրինակ, ռատուշան հանձնարարել էր իր
քարտուղարին հետևել գինետների մաքրությանը, օգելից խմիչք-
ների անաղարտությանը, որակին, վաճառման գների պահպան-
մանը, ինչպես նաև հսկել, որպեսզի խմիչքները չվաճառվեն ա-
պստիկով կամ գրավականով³⁵:

Ռատուշայի և դատարանի միջոցով հայ մեծահարուստ վա-
ճառականներն ու առևտրից ուճաքած մեջլանները հնարավորու-
թյուն էին ստանում մասնակցելու այլ քաղաքներում կազմա-
կերպված առևտրական զանազան գործարքներին, աճուրդներին,
տոնավաճառներին: Այսօրինակ ձեռնարկումներին առևտրական
դասի հարուստ շերտի ներկայացուցիչների մասնակցությունը ա-
պահովելու համար ռատուշան և դատարանը, վերևից. իջեցված
հրահանգների ու կարգադրությունների համաձայն, ընդունում
էին անհրաժեշտ որոշումներ և կատարում հրապարակումներ:
Ահա դրանցից մեկը, որ տվել էր Հին Ղրիմի ռատուշան թուրքա-
հայատակ Պետրոս Հարությունյանի Թեոդոսիայում աճուրդի հան-
ված տան վաճառքի վերաբերյալ Տավրիկայի նահանգական կա-
ռավարության գործադիր էքսպեդիցիայից ստացված շրջաբերա-
կանի հիման վրա: 1835 թվականի հունվարի 30-ի նիստում ռա-
տուշան որոշում է. «Թեոդոսիայի 3-րդ թաղամասում գտնվող և
11.500 ռուբլի գնահատված թուրքահայատակ հայ Պետրոս Հա-
րությունյանի՝ Բեդրոս օղլու, տունը գնել ցանկացողներին հրա-
վիրելու մասին. նշված շինությունը գնելու համար սույն թվակա-
նի մարտի 7-ին Թեոդոսիայի առևտրական դատարան ներկայա-

նալու մասին Հին Ղրիմ քաղաքում անել համապատասխան հրա-
պարակում»³⁶: Այդ նույն նիստում նման բովանդակությամբ ո-
րոշումներ են ընդունվում տիտղոսավոր խորհրդական Ֆ. Խարտուլ-
յարի՝ Թեոդոսիայում վաճառվող և 2000 ռուբլի գնահատված տան
և շինությունիկ Սոտնիկովի՝ նիկոլանում վաճառքի հանված ու 4460
ռուբլի գնահատված շենքի վերաբերյալ³⁷:

Առևտուր արտոնող նշված փաստաթղթերը ձեռք էին բերում ոչ
միայն 1779 և 1799 թվականների հրովարտականների առանձնաշնոր-
հումներից չօգտվող հայերը: Ինչպես կտեսնենք հարկերի լուսաբան-
մանը նվիրված բաժնում, թեև Հին Ղրիմի հայկական ռատուշայի և
Ղարասուբազարի հայ-կաթոլիկական դատարանի գոյության ըն-
թացքում նրանց իրավասության տակ գտնվող հայերից չէին վերց-
վել նշված հրովարտակներով տրված «առանց ներքին մաքսերի
վճարման կայսրության մեջ ազատ առևտուր անելու» իրավունքնե-
րը, բայց այլոց հետ միասին տարիների ընթացքում սկսում են առև-
տրական վկայականներ ու տոմսեր գնել և գիլդիաների մեջ մտնել
նաև այդ երկու համայնքի անդամները՝ ըստ հարմարության և
տվյալ դեպքում ակնկալվելիք շահույթի և կամ էլ՝ իշխանության
այս կամ այն օրգանից ստացված կարգադրություններին ու որո-
շումներին հարմարվելու անմիջական խնդիրների: 1827 թվակա-
նին, օրինակ, Հին Ղրիմում կային գիլդիաների մեջ գրված տասը
վաճառականներ (տե՛ս 108-րդ էջի աղյուսակը):

Մենք միտումնավոր կերպով բերեցինք գիլդիաների մեջ մը-
տած վաճառականների ցուցակները, որպեսզի ցույց տանք, որ
նույնիսկ արտոնություններից ու առանձնաշնորհումներից օգտը-
վելու առաջին տասնամյակներին էլ Հին Ղրիմի առանձին մեծա-
հարուստներ ձեռնտու էին համարում մտնել վաճառականական
գիլդիաների մեջ: Բաբակ Մանուկովը, ըստ երևույթին, երկու
գրամազուխ է հայտարարել՝ տեղում և Պերեկոպում առևտուր ա-
նելու համար, երկու վաճառականների գրամազուխների չափի
սահմաններում:

Հին Ղրիմի հայ համայնքը, մասնավորապես քաղաքում հիմնա-
դրվելու առաջին տասնամյակներին, իր ճնշող մեծամասնու-
թյամբ գտնվում էր ծայրահեղ աղքատ վիճակում: Եվ եթե, այնու-
ամենայնիվ, 1826—1827 թվականներին քաղաքում կային այն
ժամանակվա համար բավական մեծ գումար ներկայացնող 8000

³⁴ Նույն տեղում, թ. 144:

³⁵ Նույն տեղում, ֆ. 67, ց. 1, գ. 799, թթ. 4—6:

³⁶ Նույն տեղում, գ. 647, թ. 38—39.

³⁷ Նույն տեղում, թթ. 24 և 38:

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱԿ

1826 թ. Հին Ղրիմում գիղիաների մեջ ընդգրկված վանառականների, նրանց պրամագլուխների, ինչպես և այն անձանց, քե նրանցից ովքեր Լեճ 1827 թ. վաճառականությունից անցնում մեշյանների դասը և ընդհակառակը³⁸

Ձևը	3-րդ գիղիայի վաճառականներ	Տարիքը	Նրանց ունեցած դրամագլուխը		Գումարը 1827 թ. մի փոխարկով	Գումարը 1827 թ. մի փոխարկով
			1826 թ. համար	1827 թ. համար հայտարարված դրամագլուխը		
1	Բեգրոսով (5 տղաներով) . . .	74	8000 ու.	8000 ուղբ.	100 ուղբ.	40 ու.
2	Խիտունով (3 տղաներով) . . .	75	8000 ու.	8000 ուղբ.	100 ուղբ.	40 ու.
3	Միքայել Կապրե-լով (2 տղաներով) . . .	39	8000 ու.	8000 ուղբ.	100 ուղբ.	40 ու.
4	Կեվորկ Միտի-խանով	34	8000 ու.	8000 ուղբ.	100 ուղբ.	40 ու.
5	Մանուկ Վարտա-նով	62	8000 ու.	—	—	—
6	Օվանես Մուգե-րզիշով	22	8000 ու.	—	—	—
7	Օվանես Մանուկով	34	8000 ու.	—	100 ուղբ.	20 ու.
8	Բարակ Մանուկով	56	—	8000 ուղբ.	100 ուղբ.	20 ու.
9	Բարակ Մանուկով (առևտուր է անում Պերեկուպով) .	56	—	8000 ուղբ.	100 ուղբ.	20 ու.
10	Նիկողոս Կապրե-լով	56	—	8000 ուղբ.	100 ուղբ.	20 ու.

ուրբի դրամագլուխ ունեցողներ, ապա դա, ամենայն հավանականությամբ, առնչվում էր 30 հազար ուրբի պետական այն վարկի հետ, որն իբր թե շնորհվում էր «ոտքի կանգնեցնելու համար» քաղաքի ազատ համայնքը: Արժե մի փոքր կանգ առնել այդ վարկի պատմության վրա, որովհետև այն բացահայտում է վարկավորման իսկական նպատակները և լույս սփռում քաղաքի տնտեսական անհրապույր վիճակի վրա 1810—1820-ական թվականներին:

1818 թվականին Ալեքսանդր I-ը, շրջագայելով Տավրիկյան նահանգը, ականատես է լինում «այն ծայր աղքատությանը, որ

կրում էին Հին Ղրիմի հայերը»³⁹: 1818 թվականի հոկտեմբերի 23-ին ֆինանսների մինիստրին ուղղած իր կարգադրության մեջ թաղավորը, ելնելով Ղրիմի տեղական իշխանությունների իրեն ներկայացրած տեղեկություններից, քաղաքում տիրող դրությունը բացատրում էր բնակիչների զբաղմունքների անբավարար վիճակով, զբաղմունքներ, որոնց «ամբողջ շրջանառությունը հանգում էր մանրածախ փոխանակային առևտրի»⁴⁰: Հին Ղրիմի հայերի դրությունը շտկելու նպատակով նա առաջարկում էր 1799 թվականի հրովարտակով շնորհված 12000 դեսյատին հողի փոխարեն նրանց արտոնել գինու առևտրի իրավունք, իսկ Ղրիմի լճերից ձրի բաց թողնել 50 հազար փութ աղ՝ տեղում վաճառելու համար⁴¹: Սակայն Հին Ղրիմի հայ համայնքը չի համաձայնվում դրան, որովհետև գինու վաճառքի դիմաց նա չէր կարող վրձարել սահմանված տուրքը⁴²: 1820 թվականի ապրիլի 10-ին, ի փոփոխումն իր 1818 թվականի հոկտեմբերի 10-ի կարգադրության, Ալեքսանդր I-ը ֆինանսների մինիստրին հատուկ հրամանով կարգադրում է Հին Ղրիմի հայերին բաց թողնել 30 հազար ուրբի վարկ և այն տրամադրել Խերսոնի և Տավրիկյայի գինվորական նահանգապետ դրաֆի կանթերոնին՝ բաշխելու և այդ մասին զեկուցելու իրեն⁴³:

Այդ վարկը բաշխելու շուրջն առաջացած պատմությունը ցույց է տալիս, որ վարկավորման նպատակը եղել է՝ նախ լրացնել հողերի այն պակասը, որ առաջացել էր 1799 թվականի հրովարտակով Հին Ղրիմի հայերին 12.000 դեսյատին հող տալու կապակցությամբ՝ քաղաքի շրջակայքում այդքան ազատ հողատաքածություններ և անտառներ չլինելու հետևանքով և ապա՝ օգնել առևտրական դասի առավել ունևոր շերտին՝ ընդլայնելու իր գործունեությունը և դարկ անլու առևտրի զարգացմանը: Ինչպես և պետք էր սպասել, աղքատներին աննշան բաժին ընկավ այդ վարկից:

Վարկը բաշխելու կարգը սահմանելու համար Թեոդոսիա ժամանած Տավրիկիայի քաղաքացիական նահանգապետն իր մոտ է կանչում հին զրիմցիների ներկայացուցիչներին: Պարզվում է, որ Հին Ղրիմի 366 հայ ընտանիքներից քաղաքում ապրում է ընդամեն-

39 Одесский облархив, ф. 1, оп. 219, л. 10, 1823, л. 35.

40 Նույն տեղում:

41 Նույն տեղում, թ. 36ա:

42 Նույն տեղում, թ. 73ա, բ:

43 Նույն տեղում, թ. 90:

38 Նույն տեղում, գ. 454, թ. 42—43:

նը 123 ընտանիք, իսկ մնացածները ցրված են այլ քաղաքներում՝ Թեոդոսիայում՝ 45, Ղարասուբաղարում՝ 122, Սիմֆերոպոլում՝ 12, Բախչիսարայում՝ 3, Եվպատորիայում՝ 29, Պերեկոպում՝ 12, Օբի-դոչնայում՝ 1, Նախիջևանում՝ 19 ընտանիք։ Հին Ղրիմում բնակվող-ները պահանջում են վարկավորել միայն նրանց, ովքեր տվյալ պահին բնակվում էին քաղաքում, պատճառաբանելով, թե այլ քաղաքներում ապրողները իրավունք չունեն վարկ ստանալ, որովհետև վարկավորման «ամբողջ նպատակը քաղաքի վիճակի բարելավումն է»⁴⁴։

Կար, սակայն, ավելի լուրջ խոչընդոտ։ Քաղաքացիական նահանգապետը խոստովանում էր, թե Հին Ղրիմում «ապրող հայերից սեփական ունեցվածքի տեր է համարվում միայն 23 ընտանիք, իսկ մնացածները աղքատ են»⁴⁵, այնինչ հարուստները պարտավորվում էին վարկի դիմաց երաշխավորել միայն այն աղքատ ընտանիքներին, որոնց իրենք կմատնանշեն։ «Ակնհայտ է, — գրում էր նահանգապետը, — որ նման բաշխումը առիթ կարող է տալ շատ անարդարությունների և վերջ ի վերջո կավարտվի նրանով, որ վարկից կօգտվեն վերջին դասակարգից (աղքատներից — Վ. Մ.) շատ քչերը միայն, որոնք կկարողանան իրենց երաշխավորողներ ճարել, մինչդեռ ամենաաղքատները, որոնց ամենից շատ պետք է օգնություն ցույց տրվի, ոչ մի վարկ չեն ստանա»⁴⁶։ Քաղաքացիական նահանգապետը այս վիճակը խոստովանում էր զինվորական նահանգապետին 1822 թվականի հուլիսի 19-ին հղած իր գրության մեջ, այսինքն մի չինովնիկ մյուսին բացատրում էր առկա վիճակը։ Ինչպես շուտով կտեսնենք, ելնելով պետական շահերը պաշտպանելու խնդրից, ինքը՝ նահանգապետն էլ դառնում է վարկավորման այդ անարդար սկզբունքի նախաձեռնողներից։ Նախքան վարկի բաշխելը, կառավարությունը մտահոգված էր նրա ապահովմամբ՝ անշարժ գույքով, վարկավորվողների կողմից։ Հին Ղրիմի հայերը, բացի իրենց տներից, չունեին որևէ այլ տնտեսական շարժ գույք։ Մինչդեռ այդ տները չէին կարող գրավական դառնալ վարկի համար, որովհետև նախ գրավ էին ընդունվում միայն նահանգական և նավահանգստային քաղաքներում գտնվող շենքերը և երկրորդ՝ Հին Ղրիմի տների մեծ մասը հյուսված էր ճյուղերից և քաղաքը սակավ բնակեցված լինելու հետևանքով չէր կարող անհրաժեշտ գնով վաճառվել⁴⁷։ Բնականաբար, պետական պաշտոնեու-

թյանն ավելի շատ հետաքրքրում էր հարցի այս կողմը, քան թե աղքատներին ոտքի կանգնեցնելու խնդիրը, մանավանդ, որ անհարին էր համատեղել աղքատների վարկավորման և վարկի ապահովման այլաբևեռ պարագաները։

Ելնելով ստեղծված վիճակից, քաղաքացիական նահանգապետը առաջարկում էր վարկ տալ Հին Ղրիմում ապրող կամ այլ քաղաքներում գտնվող այն հին զրիմցիներին, որոնք ըստ գոյություն ունեցող կարգի, իրենց անշարժ ունեցվածքով կարող էին երաշխավորել վարկի մարումը, պայմանով, որ այդ հարուստները ստացած գումարի կեսը, ըստ Հին Ղրիմում հիմնված վարկային կոմիտեի նշանակման, հատկացնեին աղքատներին։ Վարկավորվող այս հարուստ անձինք գրավոր ապահովում էին ամբողջ գումարը՝ թե իրենց և թե աղքատների բաժինը⁴⁸։

1822 թվականի օգոստոսի 14-ին քաղաքացիական նահանգապետն իր և զինվորական նահանգապետի կարծիքը, բոլոր փաստաթղթերով հանդերձ, ուղարկում է Հին Ղրիմի վարկային կոմիտեի վերջնական եզրակացությունը։ Նույն օրերին նահանգապետը ստանում է վարկային կոմիտեի զեկուցագիրը, որտեղ ամփոփված էին վարկը բաժանելու նոր կանոնները։ Նույն ամսի 16-ին այդ կանոնները, իր զիտողությունների և լրացումների հետ միասին, քաղաքացիական նահանգապետը ուղարկում է Նովոռոսիայի նահանգական կառավարչի վերջնական լուծմանը։ Վարկը բաշխելու վերաբերյալ ընդունվում են հենց այդ կանոնները՝ նահանգապետի կատարած աննշան փոփոխություններով։ Դրանց համաձայն՝

1. Խաղողի այգիների և Թեոդոսիայում գտնվող բարաշեն տան գրավականով՝ 30 հազար ռուբլուց 14 հազարը տրվում էր Աղաջան Սարկիսովին և Առաքել Նիկողոսովին։ Այդ գրամից 4 հազար ռուբլին նրանք պետք է բաշխեին աղքատներին, ներկայացրած ցուցակի համաձայն։ Այսպիսով, աղքատներին տրվում է վարկի ոչ թե կեսը, այլ մեկ քառորդից մի փոքր ավել։ Ուրեմն տեղի էր ունեցել յուրատեսակ մի կոմպրոմիս՝ պաշտոնությունների և զաղութի հայ համայնքի հարուստների միջև։

2. Մնացած 16 հազարը բաշխվում էր հետևյալ կերպ. մինչև 100 ռուբլի վարկ վերցնողները բաժին չէին հանում աղքատներին, իսկ 100 ռուբլուց ավել վերցնողները նշանակված քառորդ մասը տալիս էին աղքատներին։ Հակառակ վարկային կոմիտեի կարծիքի, աղքատները փաստորեն չէին կարող անմիջական կերպով վարկ

⁴⁴ Նույն տեղում, թ. 142ա։

⁴⁵ Նույն տեղում, թ. 142բ։

⁴⁶ Նույն տեղում։

⁴⁷ Նույն տեղում, թթ. 142—143։

⁴⁸ Նույն տեղում, թ. 143բ։

վերցնել, որովհետև դրա համար պահանջվում էր հաստատ գրավական, որից նրանք զուրկ էին:

3. Անհուսալի (վարկը վերադարձնելու իմաստով) մարդկանց վարկ չէր տրվում:

4. Համայնքը պահանջում էր վարկից տարեկան երկու տոկոսը տրամադրել ծխական դպրոցին: Նահանգապետը ըստ էության ջրում է այս պահանջը, մտցնելով այն կարգը, թե վարկավորվողը այդ տոկոսը պիտի տա ոչ թե պարտադիր, այլ կամավոր կերպով:

5. Բարձրագույնս հաստատված կանոնների համաձայն վարկի տոկոսները պետք էր վերածել քաղաքային գումարների⁴⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, աղքատների դասը տնտեսական լիակատար կախման մեջ էր դրվում հարուստներից, թեև վարկավորումը ներկայացվում էր որպես Հին Ղրիմի բոլոր հայերին աջակցող տնտեսական միջոցառում: Հարուստից ողորմություն ստացած աղքատը, պարզ է, որ պիտի դառնար նրա ցանկությունների հշուտ կամակատարը, եթե չէր ուզում զրկվել վարկի իր աննշան բաժնից: Բացի այդ, իր երեք քառորդով վարկը բաժին էր ընկնում հարուստ վերնախավի մի բուռ ներկայացուցիչներին, աղքատներին մնում էր ընդամենը 7500 ուրլի: Միթե պարզ չէ, որ այդ գումարը դժվար թե կարողանար էական փոփոխություններ մտցնել Հին Ղրիմի աղքատ հայ ընտանիքների դրության մեջ: Պարզ է նաև այն, որ ստանալով 23—24 հազար ուրլի վարկ՝ 5—6 հոգի մեծահարուստ քաղաքացիները հնարավորություն էին ստանում ընդլայնելու իրենց առևտրական շրջանառության ոլորտը: Դրանով էլ հենց վարկավորման մասին Ալեքսանդր I-ի ընդունած հրամանագիրը հասնում էր իր կետ-նպատակին:

Նշված վարկի տոկոսներից առաջացած գումարները ծախսվում էին քաղաքի, այդ թվում նաև բուն ուսուցչային վրա: Տոկոսները հավաքվում էին Տավրիկայի հանրային խնամածության վարչությունում և ապա փոխանցվում ուսուցչային տրամադրության տակ: 1834 թվականին տոկոսները կազմել էին 1200 ուրլի⁵⁰: 1843 թվականին վարչությունը քաղաքի ուսուցչային է տրամադրում իր մոտ եղած 6241 ուրլի դրամագլուխը, որի մեջ էին մտնում նաև տարեկան 250 ուրլի 86 կոպեկի հասնող տոկոսները: Այդ գումարը պահպանման է հանձնվում ուսուցչային անդամ, գանձապահ՝ Վարդևանովին⁵¹:

Հին Ղրիմի առևտրի մեջ տարեցտարի ավելանում էր զիլդիաներում ընդգրկված վաճառականների թիվը: 1859 թվականին, օրինակ, այն հասնում է 19 հոգու⁵²: 1861 թվականի ռեֆորմից հետո, երբ համայն Թուսաստանի տնտեսական դարգացման աշխուժացումից դուրս չէր մնացել նաև Տավրիկյան նահանգը, որոշ տեղաշարժ է նկատվում նաև հին զրիմցիների առևտրական գործառնություններում: Այդ մասին է վկայում «Հին Ղրիմի առևտրի և արդյունաբերական ձեռնարկությունների գլխավոր ստուգման մատյանը», որ կազմվել է 1870 թվականի համար: Ըստ այդ մատյանի, Հին Ղրիմ քաղաքում գործում էին 11 առևտրական կրպակներ, զինու 4 նկուղիներ, 5 գինետուն, 2 ասիական սրճարան, 2 հացի փուռ և 1 բաղնիք⁵³: Սրանք բոլորն էլ պատկանում էին ռատուշայի իրավասության տակ գտնվող 37 հայերի, չնայած այդ ժամանակ քաղաքի բնակչության մեջ արդեն նշմարելի տոկոս էին կազմում նաև թաթարներն ու ռուսները: Առևտրական այս կետերը, որ պահվում էին համապատասխան վկայականների ու առևտրատմսերի միջոցով, հիմնականում վաճառում էին բրդյա և բամբակյա գործվածքներ, ծխախոտ, հաց, ոգելից խմիչքներ, կաշվեղեն (մշակված և անմշակ), հացաբուլկեղեն, շինանյութ, մասնավորապես աղյուս, կղմինդր և այլ ապրանքներ⁵⁴:

Բայց որքան առևտրի մեջ բարձրանում էր Սիմֆերոպոլի, Եվպատորիայի, Պերեկոպի ու Թեոդոսիայի դերը, այնքան Հին Ղրիմի առևտրական կյանքը անշքանում էր: 1892 թվականին քաղաքում առևտրից օգտվելու փաստաթղթերի վաճառքից հավաքված գումարը ընդամենը հավասար էր 424 ուրլի 26 կոպեկի, իսկ գինետներից, արտադրված և դուրս տարված ապրանքներից՝ համապատասխանաբար՝ 200 ուրլի և 278 ուրլի 26 կոպեկ⁵⁵: XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին, երբ Հին Ղրիմից հայերի հեռանալու և թերակղզու այլ քաղաքներ տեղափոխվելու հետևանքով այնտեղ ընդամենը մնացել էր 410 հոգի հայ (1902 թ.)⁵⁶, քաղաքի առևտրական կյանքն էլ լիակատար վայրէջք էր ապրել:

Հայերի, մասնավորապես հայ-կաթոլիկական համայնքի իրավասությանը ենթակա համայնքի դերը զգալի էր մասնավորապես Ղարաաու-

52 Նույն տեղում, գ. 1339, թթ. 4—5:

53 Նույն տեղում, գ. 1758, թթ. 5—25:

54 Նույն տեղում:

55 «Приложение к всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии 1892—1901 гг.», за 1893 г., Симферополь.

56 «Լույս», հանդես, 1905, էջ 164:

49 Одесский облархив, ф. 1, оп. 219, д. 10, 1823 г., л.л. 156—158.

50 Крымоблархив, ф. 67, оп. 1, д. 647, л. 4.

51 Նույն տեղում, գ. 789, թ. 13:

բազարի առևտրի մեջ, մի քաղաք, որն այն ժամանակ իր բնակչության քանակով և տնտեսական կշռով Ղրիմի կարևորագույն կենտրոններից մեկն էր: Դեռևս Պավել Սումարոկովի ժամանակ, այսինքն իրենց հիմնավորման առաջին իսկ շրջանում, Ղարասուբազարի «լավագույն վաճառականները համարվում էին կաթոլիկադավան հայերը»⁵⁷: Սրանց մեջ ուռճացած առևտրականները ավելի շատ էին, քան Հին Ղրիմի համայնքում: Պահպանված փաստաթղթերից երևում է, որ ամեն տարի համայնքի անդամներից բավական մեծ դրամագլուխ ունեցող 15—25 մարդ անդամագրված են եղել 3-րդ, հետագայում նաև 1-ին գիլդիայի վաճառականական դասերին: 1829 թվականին դատարանի կազմում կային 3-րդ գիլդիային անդամագրված 28 վաճառականներ, 1841 թվականին՝ 16 վաճառական⁵⁸: Դարի կեսերին, 1855 թվականին, դատարանի գերատեսչության գծով 3-րդ գիլդիայում ընդգրկված հայկաթոլիկ վաճառականների թիվը 98 հոգի էր: Այդ գիլդիայում էին գրանցված նաև 25 հայ լուսավորչականներ⁵⁹:

Վաճառականական գիլդիաների մեջ մտնող ընտանիքների թիվը փոփոխական էր և կախված էր վաճառականության շարքը դասվելու վերաբերյալ մեղադրանքից ստացված հայտարարություններից: Շատ հաճախ տարեվերջին, երբ ընդունվում էին հաջորդ տարվա առևտուր կատարելու համար տրված հայտարարությունները, ոմանք մեղադրությունից անցնում էին վաճառականության շարքերը և ընդհակառակը: Ամեն ինչ կախված էր նրանից, թե ով ինչ կարողության տեր է դարձել: Եվ, որովհետև դատարանի, ինչպես և Հին Ղրիմի հայկական ռատուշայի ամբողջ գոյության ընթացքում նրանց անդամների համար այդ պարտագիր չէր, և նրանք առևտուր կարող էին անել գիլդիաներից դուրս, ապա գիլդիաներին անդամագրվում էին, հավանաբար, այն ժամանակ, երբ դա առավել շահավետ էր, քան եղած կարգով առևտուր, մեծամասամբ մանրածախ առևտուր անելը, ինչպես նաև այն ժամանակ, երբ ուռճացած մեծահարուստ առևտրականին այլևս չէր բավարարում մանր առևտրի ոլորտը, և իր տրամադրության տակ եղած դրամագլուխը նա ուղղում էր օգտագործել ավելի լայն առևտրական գործարքներում:

Գիլդիայի մեջ մտնելու կամ մնալու համար տարեվերջին հայկաթոլիկական դատարանի անունով տրվում էր համապատասխան դիմում: Ահա, օրինակ, Հովակիմ Կազարյանի դիմումը 1863 թվա-

կանի առաջին կեսի համար իրեն՝ ընտանիքով հանդերձ, 3-րդ գիլդիայի մեջ պահելու վերաբերյալ: Դիմումը տրված էր կես տարվա համար, քանի որ ֆինանսների մինիստրի կողմից առևտրի և արդյունագործության համար մաքսերի նոր նախագիծ մտցնելու հապակցությամբ 1862 թվականի հոկտեմբերի 5-ին իջեցված կայսերական հրամանը պահանջում էր առևտրական բոլոր տեսակի փաստաթղթերը տալ միայն 1863 թվականի առաջին կիսամյակի համար: Իր դիմումում Հ. Կազարյանը գրում էր. «Ներկայումս, 10-րդ հաշվահամարով հաշվառված իմ ընտանիքով հանդերձ, կաթոլիկական դատարանի գերատեսչության գծով գտնվելով 3-րդ գիլդիայի վաճառականական կողման մեջ, ցանկանում եմ 1863 թվականին ևս պահել այդ կողումը և Ղարասուբազարում կատարել այդ գիլդիայի վաճառականների համար սահմանված առևտուրը: Այդ նպատակով կաթոլիկական դատարանին հայտարարելով 3-րդ գիլդիայի վաճառականական 2400 ուրբի դրամագլուխ և... 1862 թվականի հոկտեմբերի 5-ին բարձրագույն հաստատված առևտրի ու արդյունագործության իրավունքի համար տուրքերի նոր նախագիծ հիման վրա սրան կից ներկայացնելով 1863 թվականի առաջին կիսամյակի համար գիլդիական այս կարգի մաքսերը, այն է վկայականի և հաղորդակցության ճանապարհների համար 21 ու 50 կոպ., զեմստովային պարհակները պետական՝ 1 ու 72 կոպ., նահանգական՝ 1 ու 42 կ. և քաղաքայինը 3 ու, ընդամենը՝ 27 ու 64 կոպ., ողորմածաբար խնդրում եմ կարգադրել ինձ, ընտանիքիս հետ միասին, 1863 թվականին հաստատելու 3-րդ գիլդիայի մեջ, տալով առևտրի իրավունք շնորհող անհրաժեշտ վկայական՝ առևտրատոմսներով հանդերձ»⁶⁰:

Դատարանին նման դիմումներ են տալիս 21 հոգի: Դատարանը իր 1862 թվականի դեկտեմբերի 31-ի նիստում հարգում է նրանց խնդրանքը⁶¹ և այդ մասին զեկուցում Տավրիկիայի արքունական պալատին⁶²: Այդ վաճառականների թվումն էին Ղարասուբազարի հայ առևտրական դասի ունեոր ներկայացուցիչները՝ Վարվառա, Լուսեղեն և Գրիգոր Կուշչիկները, Հովհաննես, Խաչիկ և Գալուստ Մուրզանները, Հովսեփ և Հովակիմ Կազարյան, Վարվառա Քուշնարևան, Մարտիրոս Քուպուր, Ուստիան Թովթեղ, Էպրեստ Կայսումագովը, Մարգար Կարամուրզյան, Հովսեփ Քեչիկը, Կարապետ Մա-

60 Նույն տեղում, գ. 289, թ. 39:

61 Նույն տեղում, թթ. 53—54:

62 Նույն տեղում, թ. 63:

57 П. Сумароков, Досуги крымского судьи, ч. II, стр. 70.

58 Крымоблархив, ф. 179, оп. 1, д. 333, л. 3, д. 226, л. 39.

59 Նույն տեղում, գ. 246, թ. 9:

լիւր, Պետրոս Տեր-Մանուկովը, Մանուկ Միսերովը, Ակիմ Միմոնովը, Լուսեղեն Խանջիւր, Պողոս Մաղլումովը և Գրիգոր Զյումբուրովը⁶³։

1863 թվականին, ինչպես հիշատակվեց, վաճառականական 3-րդ գիլդիան վերացվեց։ Դրա հետևանքով Ղարասուբազարի գիլդիաների մեջ ընդգրկված հայ վաճառականների թիվը մի փոքր նվազեց, որովհետև որոշ մարդիկ, համապատասխան չափի դրամագլուխ չունենալու պատճառով, դուրս էին գալիս գիլդիաներից և առևտուր անում մեղանական դասի համար սահմանված կարգով։ Սակայն այդ ամենեկին չէր նշանակում, թե Ղարասուբազարում ծավալված գիլդիական առևտրի մեջ նվազում էր հայ վաճառականական կապիտալի բաժինը։ Ընդհակառակը, թեև գիլդիաների մեջ ընդգրկված հայերի թիվը մի փոքր պակասել էր, բայց հայ առևտրական կապիտալի չափը ավելացել էր, որովհետև 3-րդ գիլդիայի փոխարեն հայերն անդամակցում էին 2-րդին, որի համար, 3-րդի համեմատությամբ, ունեցած դրամագլուխը գրեթե կրկնակի անգամ ավել պիտի լիներ։ Այսպես, Ղարասուբազարի հայ-կաթոլիկական դատարանի գերատեսչության գծով 1867 թվականի համար 2-րդ գիլդիայում գրանցված հայ վաճառականների անվանական ցուցակի համաձայն, վերջիններիս թիվը հավասար էր 13 հոգու⁶⁴ (1863 թվականի 23-ի փոխարեն)։ Բնորոշն այն է, որ այս 13 վաճառականներից գրեթե բոլորը կային վերևում բերված 1863 թվականի վաճառականների ցուցակում։ Տասներեքը՝ դրամագլուխ հայտարարած ծխատեղերի թիվն է, մինչդեռ վաճառականական դասի մեջ մտածների թիվն ավելի մեծ էր, որովհետև ընտանիքի գլխավորների հետ միասին վաճառականական ընտանիքի անդամի համար սահմանված վկայագիր վերցնելով (որն արժեք 5 ոտրլի)⁶⁵ վաճառականությամբ զբաղվելու իրավունք էին ստանում նաև ծխերի անդամները։ Օրինակ, նշված 13 ծխատեղերի ընտանիքների անդամներից 14 հոգի ձեռք էին բերել հիշյալ վկայականները⁶⁵։ Անդամագրվելով 2-րդ գիլդիային, սահմանված կարգի համաձայն, ամեն մի վաճառական վճարում էր 35 ոտրլի՝ 4-րդ կարգի բնակավայրերի 2-րդ գիլդիայի համար, 15 ոտրլի՝ իբրև պետական և նահանգական ղեմստվային հարկեր և 10 ոտրլի՝ վաճառականական

վկայականին կից ամեն մի տոմսի համար⁶⁶։ Այդ տոմսերը արտունում էին առևտրական կրպակներ պահելու իրավունքը։

Ղարասուբազարի առևտրի մեջ շատ ավելի մեծ էր կաթոլիկական համայնքի մեջ մտնող և նրանից դուրս գտնվող տեղացի այն հայերի մասնակցությունը, որոնք առևտուր էին անում գիլդիաներից դուրս։ Ըստ մեծի մասին սրանք զբաղվում էին մանրածախ առևտրով, վաճառելով հագուստեղեն, պարենամթերք և լայն սպառման այլ տեսակի առարկաներ։ Բերենք այդ վկայող բազում փաստաթղթերից մեկը։ Դա «Ղարասուբազար քաղաքի հայ-կաթոլիկական դատարանի գերատեսչության գծով եղած առևտրական և արդյունաբերական ձեռնարկների ստուգման 1861 թվականի մատյանն» է։ Այդ մատյանի տվյալներով համեմատաբար ոչ մեծ այդ քաղաքում (այն ժամանակ քաղաքն ուներ 10—12 հազար բնակչություն) դատարանին ենթակա 70 հայեր պահում էին առևտրական մեծ ու փոքր տարբեր տեսակի ձեռնարկներ, այն է՝ մանր ապրանքներ վաճառող 27 կրպակ, դործվածքեղենի 8 կրպակ, 6 գինեւուն, 4 գինեվաճառ խանութ, 1 դինու նկուղ, օդու վաճառքի 2 կետ, 7 ասիական սրճարան, ալյուր վաճառող 4 խանութ, 2 ծխախոտի կրպակ, շինանյութի 1 խանութ և մոմ վաճառող երկու կետ⁶⁷։ Առևտրական այս խանութներից, կրպակներից ու կետերից միայն մի քանիսն էր պատկանում վաճառականներին. դրանց ճնշող մեծամասնությունը մանրածախ առևտրի վկայականներով և տոմսերով առևտուր անող հայ մեղանների սեփականությունն էր։ Սրանք միայն այն հայերն էին, որոնք մտնում էին կաթոլիկական դատարանի գերատեսչության տակ։ Մինչդեռ քաղաքում այս շրջանում արդեն առավել նշանակալից թիվ էին կազմում լուսավորչական հայերը, որոնք չէին ենթարկվում դատարանի տնօրինությանը և, հետևապես, նրանց կատարած առևտուրը չի արտացոլված վերը բերված մատյանում և առհասարակ դատարանի փաստաթղթերում։

1850-ական թվականների վերջերին հավատարմագրերի և լիազորագրերի հաստատման կապակցությամբ հայ-կաթոլիկական դատարանի իրավասությունը սահմանափակելու փորձերը, սպառնալով հայ համայնքի և առհասարակ Ղարասուբազարի առևտրական դասի շահերին, բողոքի են մղում առևտուր անող վաճառականներին և մեղաններին։ Մինչև 1858 թվականը այդ փաստաթղթերը

63 Նույն տեղում, թթ. 64, 91։

64 Նույն տեղում, գ. 326, թթ. 1—2։

65 Նույն տեղում։

66 Նույն տեղում։

67 Նույն տեղում, թթ. 53—79։

Հաստատում էր դատարանը: 1858 թվականին Տավրիկայի բաղադրյալական պալատը, նկատի ունենալով այն, որ օրենքների ժողովածուի 728 և 1533 հոդվածների (1857 թ. հրատարակություն) համաձայն կայքագրերն ու հավատարմագրերը կարող են հաստատման ներկայացվել և ի կատար ածվել ոչ այլ կերպ, քան կայքագրային գործերի հետ, արգելում է հայ կաթոլիկական դատարանի կողմից նման փաստաթղթերի հաստատումը: Դա ստիպում է Ղարասուբազարի հայ վաճառականներին և մեղչաններին 1853 թվականի հուլիսի 23-ին համախոսականով դիմել կառավարիչ սենատին, խնդրելով վերացնել այդ արգելքը⁶⁸: Համախոսական-խնդրագրում նրանք բացատրում էին, որ 1779 թվականի նոյեմբերի 14-ի հրովարտակի հիման վրա 1790 թվականին հաստատված իրենց դատարանը, իր գոյության սկզբից մինչև 1858 թվականը, այսինքն շուրջ 68 տարի, հաստատում ու տալիս էր անհրաժեշտ հավատարմագրեր և լիազորագրեր: Այդ հանգամանքը, հայտնում էին նրանք, հնարավորություն էր ընձեռում Ղարասուբազարի առևտրական դասի համար անձնական բացակայությամբ չընդհատել քաղաքում կատարվող առևտուրը կամ արդյունագործությունը և կայսրության այլ քաղաքներում, ըստ անհրաժեշտության, իրենց հավատարմատարների միջոցով ձեռնարկել առևտրի կամ արդյունաբերության հետ առնչվող գործարքներ, ինչպես նաև կապալով տալ, գրավ դնել, գնել կամ վաճառել անշարժ գույքը և զրանց առթիվ անհրաժեշտ գործողություններ կատարել, այդ հավատարմատարներին իրենց փոխարեն ատենատները ուղարկել և այլն: Անգրագետ և ծերացած անձինք ևս իրենց լիազորված մարդկանց միջոցով հնարավորություն էին ստանում առևտրական գործարքների մասնակցել: Դիմումի վերջում նրանք իրենց խնդրանքին տալիս էին այն հիմնավորումը, թե քանի որ Ղարասուբազարում չկա ոչ գավառային դատարան և ոչ էլ այլ կարգի պաշտոնատուն, որին կից լինեին կայքագրային գործեր, ինչպես այդ պահանջում էր քաղաքացիական պալատը, ապա այդ փաստաթղթերը հաստատելու և ստանալու համար իրենք ստիպված կլինեին մեկնել Սիմֆերոպոլ կամ Թեոդոսիա, որոնցից առաջինը գտնվում է 40, իսկ երկրորդը՝ 63 վերստ հեռավորության վրա, մի բան, որն իրենցից կպահանջի զուր ծախսեր և ծամանակի անտեղի վատնում⁶⁹:

Ղարասուբազարի հայ առևտրական դասի այս խնդրանքը սենատը ուղարկում է Նովոռոսիայի և Բեսարաբիայի գեներալ-նա-

հանգապետի և ներքին գործերի մինիստրի եզրակացությունը: Նահանգապետն ու մինիստրը հարգելի համարելով հայ վաճառականների և մեղչանների պատճառաբանությունը, միջնորդում են բավարարել նրանց խնդրանքը⁷⁰: Սենատի ղեկավարամենտը 1859 թվականի դեկտեմբերի 14-ին որոշում է թույլ տալ Ղարասուբազարի հայ-կաթոլիկական դատարանին հաստատելու հավատարմագրեր և լիազորագրեր, բայց քանի որ զրանով լրացում պիտի մտցվեր գոյություն ունեցող օրենքներում, ղեկավարամենտը գործը հանձնում է կառավարիչ սենատի առաջին երեք ղեկավարամենտներին և ժողովի քննությանն ու վերջնական վճռին⁷¹: Այս վճիռը, այսինքն գործը վերոհիշյալ ատյաններն ուղարկելու որոշումը, ընթացք է ստանում միայն 1860 թվականի սեպտեմբերի 9-ին⁷²: Նույն թվականի նոյեմբերի 4-ին ընդհանուր ժողովը, քննելով այս հարցը, նույնպես հարգում է խնդրատուների դիմումը և որոշում, ըստ հաստատված կարգի, խնդրել բարձրագույն թույլտվություն⁷³: 1861 թվականի հուլիսի 15-ին ստացվում է նաև այդ թույլտվությունը⁷⁴:

Ղարասուբազարի առևտրի մեջ նշանակալից էր թուրքահայատակ հայ առևտրականների մասնակցությունը, մասնավորապես մեծ էր շրջանառության մեջ նրանց ներդրած դրամադուլսը: Ստորև բերում ենք Ղարասուբազարում թուրքահայատակ հայերի ունեցած առևտրական ծավալուն գործունեությունը վկայող փաստաթղթերից մեկը, որն, ինչպես կտեսնենք, հետաքրքրություն է ներկայացնում շատ և շատ կողմերով (տե՛ս էջ 120—121):

Այս ցուցակից երևում է, որ թուրքահայատակ հայ առևտրականները տարիներ շարունակ առաջատար մասնակցություն են ունեցել Ղարասուբազարի առևտրի մեջ: Այդ առաջին: Երկրորդը, 1832 թվականին նրանց կողմից առևտրի մեջ ներդրած գումարը կազմել է 113.500 ռուբլի, չհաշված մեծահարուստ առևտրական Պողոսին, որը քաղաքում ուներ 16 կրպակ: Եվ երրորդ, ցուցակից հետևում է, որ նրանց առևտուրը կրել է, որոշ իմաստով, մասնագիտացված բնույթ. ըստ մեծի մասին նրանք զբաղվել են զանազան կտորեղենների ու գործվածքների, հիմնականում բարձրորակ (красные товары) մանուֆակտուրայի վաճառքով:

70 Նույն տեղում, թթ. 7—8:

71 Նույն տեղում, թ. 10ա:

72 Նույն տեղում:

73 Նույն տեղում, թ. 12ա և բ:

74 Նույն տեղում, թ. 17ա:

68 ЦГИА СССР, ф. 1149, 1861 г., д. 39, л. 2.

69 Նույն տեղում, թ. 6բ:

Ղառապարզաբուն առևտուր անող քուրհակապալի հայերի, 1832 թ.

№	Անունը	Որ թվական- նից է գրա- նվում մու- սառաանում	Ի՞նչ առևտրով է զբաղվում	Որ՞նի արդյոք կրպակներ և այլ ձեռնարկներ, եթե առևտուր է անում, ապա որքան գումարի
1	2	3	4	5
1	Մխնա	1832	կտորեղենի վաճառքով*	առևտրական խանութ կամ կրպակ չունի, առևտուր է անում 8000 ռ. գումարի
2	Կիրկոբ Ակուպով	1830	նույնը	ձեռնարկներ չունի, առևտուր է անում 8000 ոտքի գումարի
3	Սարգիս	1820	նույնը	առևտուր է անում 10-000 ոտքի գումարի, առևտրա-կան ձեռնարկներ չունի
4	Սիմոն Միգայիլ	1826	նույնը	առևտրական ձեռնարկներ չունի, առևտուր է անում 3000 ոտք. գումարի
5	Առաքել Սիմոնով	1824	նույնը	առևտրական ձեռնարկներ չունի, առևտուր է անում 5000 ռ. գումարի
6	Խաչատուրով	1820	նույնը	առևտրական ձեռնարկներ չունի, առևտուր է անում 7000 ռ. գումարի
7	Մկրտիչ Գրիգորով	1817	նույնը	ունի տուն, առևտուր է անում 12-000 ոտքի գումարի
8	Կարապետ Օղանեանով	1827	նույնը	առևտրական ձեռնարկներ չունի, առևտուր է անում 10-000 ոտք.

75 Крымобллархив, ф. 169, оп. 1, л. 96, л. л. 8—12.

* Տեքստով՝ красные товары,

1	2	3	4	5
9	Հակոբ Օղանեանով	1821	նույնը	առևտրական ձեռնարկներ չունի, առևտուր է անում 12-000 ռ. գումարի
10	Արթուր	1822	նույնը	առևտրական ձեռնարկներ չունի, առևտուր է անում 6000 ոտք. գումարի
11	Հովհաննես Կարապետով	1820	մանր ապրանքներով	առևտրական ձեռնարկներ չունի, առևտուր է անում 10-000 ռ. գումարի
12	Սիմյոն	1818	կտորեղենի վաճառքով	առևտրական ձեռնարկներ չունի, առևտուր է անում 3000 ոտք. գումարի
13	Պողոս	1827	նույնը	ունի 16 կրպակ
14	Հովհաննես	1827	նույնը	առևտրական ձեռնարկներ չունի, առևտուր է անում 3000 ոտք. գումարի
15	Կալեպակչիք, Սահակ	1807	տարբեր ապրանքների վաճառքով	ունի արձարան, առևտուր է անում 8000 ոտքի գումարի
16	Սահակ	1832	մանր ապրանքների վաճառքով	առևտրական ձեռնարկներ չունի, առևտուր է անում 1500 ոտք. գումարի
17	Բախարյար	1832	կտորեղենի վաճառքով	առևտրական ձեռնարկներ չունի, առևտուր է անում 7000 ռ. գումարի

XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի առաջին տասնամյակին երկրագործությունը և արհեստների հետ միասին առևտուրը շարունակում էր գլխավոր տեղ զբաղել ղրիմահայության զբաղմունքների մեջ՝ իհարկե հնարավորին չափ հարմարվելով Ռուսաստանի տնտեսական կյանքում ետեմոֆորմյան շրջանում ծալք առած փոփոխություններին:

Կապիտալիստական ուղի մտած ռուսական տնտեսության և առևտրի զարգացմանը համապատասխան Ղրիմի առևտուրը այդ շրջանում աճում է աննախընթաց չափերով: Սիմֆերոպոլն ու Կերչը, Եվպատորիան ու Թեոդոսիան դառնում են ոչ միայն նահանգի, այլև կայսրության առևտրական կարևոր կենտրոններից: Ներքին առևտրի մեջ շարունակում էր կարևոր դեր խաղալ Ղարաաբազարը: Սիմֆերոպոլում, օրինակ, 1900 թվականին հաշվվում էր 650 առևտրական ձեռնարկ՝ մինչև 10.000.000 ռուբլի շրջանառությամբ⁷⁶: Նրանից քիչ էր ետ մնում Եվպատորիան, որտեղ առևտրի տարեկան ընդհանուր շրջանառությունը հավասար էր 8 միլիոն ռուբլի⁷⁷: Ետեմոֆորմյան շրջանում առևտրի զարգացումը մեծ չափեր է ընդունում Սևաստոպոլում և Թեոդոսիայում: Եթե 1866 թվականին այդ երկու նավահանգիստների ապրանքաշրջանառությունը հավասար էր ընդամենը 2.799.340 ռուբլու, ապա XIX դարի վերջին այն արդեն կազմում էր 24 միլիոն ռուբլի⁷⁸: Առևտրի զարգացմանը խթանեց Սևաստոպոլ—Կազովայա երկաթուղին, որի կառուցումն ավարտվեց 1874 թվականին: Ղրիմից արտահանվում էին հաց, մրգեր, ծխախոտ, գինի և այլն: 1913 թվականին արտահանվել է 10 միլիոն 500 հազար փութ հացահատիկ և ալյուր, 2 միլիոն փութ միրգ, 300 հազար փութ ծխախոտ, 50 հազար փութ բուրդ, 18 հազար փութ կաշվեղեն և այլն⁷⁹:

Տոկոսային հարաբերությամբ ապրանքային շրջանառության մեջ արտահանման բաժինը շարունակ աճում էր՝ 1866 թվականի 48,5 տոկոսի փոխարեն դարավերջին կազմելով 96,8 տոկոս⁸⁰: Արտահանման մեջ առաջին տեղը զբաղեցնում էր հացահատիկը. ար-

տահանվում էր ոչ միայն բուն Ղրիմի, այլև Տավրիկյան նահանգի հյուսիսային գավառների և Ուկրաինայից եկող հացը:

Ղրիմի առևտրի այս վերընթացին և ծավալմանը մասնակից էր նաև գաղութահայ առևտրական դասը, որի գործարքները նկատելիորեն աշխուժացան Ղրիմի պատերազմի և ետեմոֆորմյան շրջանում: Պատերազմի ժամանակ ղրիմահայ վաճառականությունն իր վրա էր վերցրել Սևաստոպոլի պատերազմական կարիքների մատակարարման մի մասը, իսկ 60—70-ական թվականներին փութկոտ մասնակցություն էր ցուցաբերում երկաթուղային շինարարությունը⁸¹:

Ոչ միայն անձամբ, այլև իրենց գործակալների միջոցով ղրիմահայ վաճառականներն ու ուժացած առևտրականներն օրըստօրե ընդլայնում էին իրենց առևտրական գործունեությունը բուն Ղրիմի, ինչպես և կայսրության մոտիկ թե հեռավոր քաղաքներում, առևտրի մեջ ունեցած իրենց հմտությամբ արժանանում համընդհանուր վստահության, մանավանդ տոնավաճառների և ապուրիկով առևտուր անելու պարագաներում: XIX դարի երկրորդ կեսի ղրիմահայ մշակութային գործիչ, Ղրիմի և առհասարակ Հարավային Ռուսաստանի տնտեսական կյանքին քաջասիրտ շ. Տեր-Աբրահամյանը այս կապակցությամբ գրում է. «Խրիմեցի հայ մը (հայտնի բան է քիչ թե շատ ծանոթ անձն), եթե ապրանք դնելու ժամանակ չորս կամ հինգ մասին մեկը պատրաստ դրամագլխով հատուցանե, մնացյալ երեք կամ չորս մասը առանց դժվարության կհավատան որդմամբ ժամանակի»⁸²: Իհարկե, նման վստահության հիմքը կարող էին լինել միայն առևտրական երկարամյա գործունեությունն ու մշտական շփումը:

Այս շրջանում ղրիմահայ առևտրական դասի շատ ներկայացուցիչներ դառնում են ռուսական քաղաքներում կազմակերպված տոնավաճառների (տարեկան թե ամսական) մշտական մասնակիցը: Մանավանդ նշանակալից էր նրանց մասնակցությունը Խարկովի տոնավաճառներին: Տարեկան չորս անգամ նրանք Խարկովի տոնավաճառներից Ղրիմ էին բերում մեծ քանակությամբ ապրանքներ. 1-ինը հունվարի 1-ին, որ ղրիմցիները Խրեշենսկի (Крещенский) էին անվանում, 2-րդը՝ օգոստոսի 15-ին՝ աստվածածնի վերափոխման տոնին (Успенский), 3-րդը՝ հոկտեմբերի 1-ին՝ պաշտ-

76 П. Н. Надинский, Очерки истории Крыма, Крымиздат, 1951, ч. I, стр. 155.

77 Նույն տեղում:

78 Նույն տեղում, էջ 156:

79 Նույն տեղում, էջ 199:

80 Նույն տեղում, էջ 156:

81 Շ. Տեր-Աբրահամյան, Պատմություն իրիմու, մասն I, էջ 120:

82 Նույն տեղում, էջ 119:

տրական կապիտալը Ղրիմում XIX դարի վերջին համասար էր մոտավորապես 5 միլիոն ռուբլու: Սա միայն գիլդիաներում ընդգրկված հայ վաճառականների առևտուրն էր, հետևապես չէր ներկայացնում ղրիմահայ ամբողջ առևտրական կապիտալը: Եթե դրան ավելացնենք գիլդիաներից դուրս առևտուր անող հարչուրավոր հայերին, որոնց (մանավանդ Հին Ղրիմի հայկական քաղաքային ռատուշայի և Ղարասուբազարի հայ-կաթոլիկական դատարանի վերացումից հետո) ոչ մի հաշվառման ենթարկել հնարավոր չէ, ապա միանգամայն հիմք կունենանք հայտարարելու, որ XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբներին ռուս, հուս և թաթար առևտրականների կողքին ղրիմահայ կապիտալը շարունակում էր առաջատար դիրքեր պահպանել թերակղզու ներքին և արտաքին առևտրի մեջ:

* * *

Ղրիմահայերի տնտեսական կյանքում նշանակալից տեղ էին գրավում գյուղատնտեսական զբաղմունքները, հատկապես այգեգործությունը, ծխախոտագործությունը, բանջարաբուծությունն ու անասնապահությունը, մասամբ էլ՝ շերամապահությունը: Զեական-իրավական տեսակետից բոլոր ղրիմահայերը գտնվում էին հավասար վիճակում, բայց ունեցվածքային տարբեր գրությունը անխուսափելիորեն տարբեր վերաբերմունք էր առաջացրել նրանց մոտ հողի նկատմամբ: Կային խոշոր հողատերեր և սրանց կողքին՝ միջակ և աղքատ տնտեսություններ:

Սկզբում հողի հետ ամենից շատ կապված էին հին գրիմեցիները: Հին Ղրիմ քաղաքը վերահիմնելու համար, ինչպես նշել ենք, 1799 թվականի հրովարտակի հիման վրա հայերին շնորհվել էր 12 հազար դեսյատին հող՝ ջրերով և անտառով հանդերձ⁹⁰: Այս հողն ստանալու շուրջը բավական սուր վեճեր ծավալվեցին և Հին Ղրիմի հայկական քաղաքային ռատուշան ստիպված էր երկար ժամանակ զբաղվել այդ հարցով:

Քանի որ հայ համայնքի հողային խնդիրը անշլում էր առհասարակ Ղրիմում այն ժամանակ ծագած հողային վեճերի և դրանք լուծող հանձնաժողովի գործունեության հետ, ապա հարկ է մի փոքր կանգ առնել դրանց վրա: 1793 թվականին հատուկ մանիֆեստով կառավարությունը թույլ էր տալիս Ղրիմում բնակեցման և մշակ-

ման համար բաշխել միայն ազատ մնացած հողերը⁹¹: Սակայն մանիֆեստը խախտվում է, և 1796 թվականին կառավարիչ սենատը գեներալ-նահանգապետ Ա. Զուբովին իջեցրած հրամանով պահանջում էր ազատ հողերի անվան տակ բաշխված, բայց իրականում՝ թաթարներին և մյուս հողատերերին պատկանած հողաբաժինները վերադարձնել իրենց նախկին տերերին կամ նրանց բավարարել ուրիշ միջոցներից⁹²: Բայց այդքան էլ հեշտ չէր լուծել հողային վեճերը, որոնց արմատները գալիս էին միացման առաջին իսկ տարվանից: Պ. Սումարոկովը դրանում մեղադրում էր նաև Գ. Պոտյոմկինին, «որը հողերի անշրջահայաց բաշխմամբ քիչ մեղք չէր գործել: Գյուղացիներին օգտակար ոչ-մեծ հողակտորների փոխարեն՝ հազարավոր դեսյատիններ տրվում էին կամ բոյարների, որոնք այդ հողերը թողնում էին անուշադիր վիճակում, կամ անհայտ եկվորներին, որոնք անտեղյակ էին շինարարության մեջ և զուրկ՝ որևէ միջոցից: Լիազորված չինովնիկները, հանձնարարականներին հակառակ, տալիս էին ոչ այն, ինչ որ պիտի տրվեր... Կասկածը տիրել էր ամենքին՝ ոչ-ոք չէր ձեռնարկում գործի, նվեր ստացած հողերի մշակմանը: Մագոմ էին վեճեր, բախումներ, — ահա Ղրիմի այժմյան վիճակը»⁹³:

Հողային վեճերի լուծման համար 1797 թվականին ստեղծվում է հատուկ հանձնաժողով: Եվ որովհետև սա չկարողացավ լուծել ծագած խնդիրները, 1802 թվականին հիմնվում է չորս հոգուց բաղկացած նոր հանձնաժողով՝ սենատոր և զադտնի խորհրդական Լոպուխինի գլխավորությամբ: Հանձնաժողովը խնդիր ուներ Ղրիմում պատկանող⁹⁴: Այս կապակցությամբ 1804 թվականին ընդունվում է տեղացիներին և եկվորներին «հաշտեցնող» մի որոշում, ըստ որի թաթարների սեփականատիրական իրավունքը ճանաչվում էր միայն նախկին խանական և կալվածատիրական այն հողերի վրա, որոնք չէին տրվել նորեկներին, իսկ նորերս հաստատված բնակիչներին հատկացված հողերը արգելվում էր նրանցից ետ վերցնել և վերադարձնել նախկին թաթար տերերին⁹⁵: Այս նոր հողատերերի և

91 Г. Ф. Блюменфельд, Крымско-татарское землевладение, Одесса, 1888, стр. 40.

92 Նույն տեղում:

93 П. Сумароков, указ. соч., т. I, стр. 161.

94 Г. Ф. Блюменфельд, указ. соч., стр. 41.

95 Նույն տեղում, էջ 45:

90 «Собрание актов», т. I, стр. 222.

թաթարների միջև եղած հարաբերությունը հանգում էր հետևյալին. ա) թաթարները անձնապես ազատ էին, բ) տնամերձ հողամասը մնում էր որպես նրանց սեփականությունը և գ) մյուս հողերը մնում են նրանց օգտագործմանը, քանի դեռ թաթարները ապրում էին դրանց վրա և կատարում իրենց նախկին, այսինքն՝ հողատերերի հանդեպ ունեցած պարտավորությունները⁹⁶: 1827 թվականին ընդունված կանոնադրության նոր նախագիծը չէր նշում նոր հողատերերի հանդեպ թաթար գյուղացիների ունեցած պարտավորությունը, որոշքերի չափը և այլն. նա հողատիրոջը իրավունք էր վերապահում դրանց չափը որոշելու համար պայմանագրեր կնքել թաթար գյուղացիների հետ⁹⁷, այսինչ 1804 թվականի որոշումը թաթարներին պարտավորեցնում էր կատարել նախկին պարտույթները: Այսպիսով, 1827 թվականի կանոնադրությունը նոր հողեր ստացած մարդկանց դիտում էր որպես դրանց լիիրավ սեփականատերեր, նրանց վերապահելով տուրքերի ու պարհակների չափը սահմանելու իրավունքը: Ինչպես ստորև կտեսնենք, թաթարների նկատմամբ այդպիսի իրավունք էր վերապահվել նաև Հին Ղրիմի հայ համայնքին, թեև հողային վեճեր լուծող հանձնաժողովը չէր լուծել նաև նրանց խնդիրը:

Հարցն այն է, որ հայերի Հին Ղրիմում հաստատվելու պահին քաղաքի շրջակայքում չկային այնքան ազատ հողատարածություններ, որքան այդ նախատեսում էր 1799 թվականի հրովարտակը: Ավելին, հայերին ստիպում էին զբաղեցրած հողամասերից մի քանիսը վերադարձնել դրանց նախկին տերերին⁹⁸: Այս վերջինները հողեր էին ստացել շնորհիվ իշխանությունների կողմից Տավրիկյանում կատարած հողերի այն շռայլման, որ տիրում էր Ղրիմում միացման առաջին շրջանում: Իր հերթին հայ համայնքն էլ չէր ուզում գնալ դիտմաների: Թափահարելով թաղավորական հրովարտակը, նա պահանջում էր իրականացնել այն: Տակավին քաղաքում հիմնավորվելու նախօրյակին, 1804 թվականին, Հին Ղրիմ տեղափոխվող հայ համայնքի ներկայացուցիչ Խաչերես Մանուկովը դիմում է Ղրիմում հողային վեճերը լուծող հանձնաժողովին, խնդրելով ուղարկել հողաչափ՝ հրովարտակով քաղաքին շնորհված 12 հազար դեսյատին հողերը չափելու և սահմանագծելու համար⁹⁹: Հանձ-

նաժողովը մերժում է այս խնդրանքը, պատճառաբանելով, թե իր իրավասությունների մեջ չի մտնում գլխավոր պլանների սահմանագծումը¹⁰⁰:

Հայերը, սակայն, միաժամանակ դիմում են նահանգական կառավարության գործադիր էքսպեդիցիային: Վերջինս կարգադրում է Թեոդոսիայի ստորին զեմստվային դատարանին՝ բավարարելու հայերի խնդրանքը: Այս կարգադրության հիման վրա հիշյալ դատարանի ատենակալ Թեմրեզը ժամանում է Հին Ղրիմ և «կողմնակի մարդկանց միջոցով նշում քաղաքին պատկանող հողի՝ անտառով հանդերձ, սահմանները»¹⁰¹: Սակայն Թեմրեզի կատարած գործը փաստորեն մնում է անհետևանք, թեև իր չափումների ու սահմանագծումների մասին նա քաղաքին տվել էր վկայական՝ որպես իրավական հիմք հայ համայնքի կողմից հրովարտակով սահմանված հողերին տիրելու համար: Վկայականից չէր երևում, թե ովքեր էին ներկա գտնվել Թեմրեզի չափումներին, մարդիկ, որոնք պարտավոր պիտի լինեին մինչև հողերի ձևական չափումը անհրաժեշտ վկաների գերում: Դա առաջինը: Երկրորդ, դարձյալ անհայտ էին մնում քաղաքի համայնքին պատկանող հողերի սահմանները, ինչպես և այն հողերը, որ գրավել էին մասնավոր անձինք: Անորոշ էին մնում նաև նորաստեղծ հայկական այդ քաղաքի բնակչությանը տրվող անտառների սահմաններն ու քանակը: Մի խոսքով, կարիք էր զգացվում կանոնավոր սինոռագծման:

Այս հանգամանքները ստիպում են քաղաքային ուստուշային 1808 թվականի նոյեմբերի 17-ին կրկին քննել հողերի հարցը: Ռատուշան որոշում է խնդրել Թեոդոսիայի ստորին զեմստվային դատարանից՝ հատուկ հողաչափ ուղարկելու Հին Ղրիմ և միանգամ ընդմիջող հաստատուն կերպով ձշտելու ու որոշելու բարձրագույն հրովարտակով տրվող հողերի սահմանները: Սակայն հարցը այդպես էլ չլուծվեց և քաղաքի համայնքը (այսինքն հայերը) շարունակում էր օգտվել ավելի քիչ հողերից, քան հրովարտակով նախատեսված 12 հազար դեսյատինը: 1824 թվականին քաղաքին բաց թողնված 30 հազար ռուբլի վարկով այդ վեճը որոշ չափով լուծում էր ստանում: Սակայն, անկախ դրանից, իր ձեռքի տակ եղած հողերի վրա հայ համայնքը զբաղվում էր այդգործություններով, բանջարաբուծությամբ, անասնապահությամբ և որոշ չափով նաև շերամապահությամբ:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 45—46:

⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 47:

⁹⁸ Н. Мурзакевич, Поездка в Старый Крым, ИТУАК, № 6, 1888, стр. 75.

⁹⁹ Крымоблархив, ф. 24, оп. 3, д. 1, л. 13.

¹⁰⁰ Նույն տեղում, թ. 19բ:

¹⁰¹ Նույն տեղում, ֆ. 67, ց. 1, գ. 10, թ. 105:

Հետաքրքիր է այստեղ նշել հողից օգտվելու այն կաշգը, որ սահմանված էր հայ համայնքի համաձայնությունով Հին Արիմում հաստատված ալլաքաղաքացիների՝ ուսաների, հուլների և թաթարների համար: Քաղաքային կանոնադրության հիման վրա առաջին երկուսը պետք է մուծեին քաղաքային բոլոր հարկերն ու տուրքերը, ինչպիսիք մուծում էին հայերը, իսկ չհամաձայնելու դեպքում նրանց արգելվում էր օգտվել քաղաքի առանձնաշնորհումներից¹⁰²: Դրանից բացի, սրանք պարտավոր էին կատարելու իրենց վրա եղած պարհակները: Այլ էր, սակայն, այն թաթարների վիճակը, որոնք զբաղվում էին հողագործությամբ: Վերևում բերված կարգի համաձայն նրանք քաղաքի հանդեպ գտնվում էին այն վիճակում, ինչ վիճակում որ գտնվում էին կալվածատիրական հողերի վրա ապրող թաթարներն իրենց հողատերերի հանդեպ: Արիմում հողային վեճերը լուծող հանձնաժողովին տրված լրացուցիչ կանոնների 28-րդ հոդվածի հիման վրա սրանք պարտավոր էին քաղաքին տալ, իբրև հարկ, բերքի 10-րդ մասը, այսինքն տասնորդ, և տարեկան 5—8 օր աշխատել հողուտ քաղաքի: Եվ քանի որ իրավական տեսակետից հողատերը ամբողջ հայ համայնքն էր, ապա վերջինս թաթարների հանդեպ հանդես էր գալիս կալվածատիրոջ դերում: Նըշված կարգի 3-րդ հոդվածի համաձայն հարկերի և այլ մուծումների շուրջը թաթարների և նրանց կալվածատերերի միջև ծագած վեճերը լուծվում էին պաշտոնատներում: Այս կապակցությամբ 1824 թվականի ապրիլի 28-ին Հին Արիմի հայկական քաղաքային ուստուշայի անունով իջեցրած իր կարգադրության մեջ Տավրիկիայի քաղաքացիական նահանգապետը գրում էր. «Եվ քանի որ տվյալ դեպքում քաղաքային համայնքը (հայ հասարակությունը—Վ. Մ.) նույնն է, ինչ որ հողատերը, ապա եթե քաղաքի ու թաթարների միջև հարկերի ու տուրքերի առթիվ առաջ գան վեճեր, քաղաքագլուխը պետք է դիմի զեմստովային դատարան»¹⁰³:

Դժվար չէ նկատել թաթարներին այսպիսի դրույթյան մեջ պահելու նպատակը: Խնդիրն այն է, որ հայերին հավասար պայմաններից օգտվելու դեպքում սրանք մասսայաբար կփախչեին թաթար հողատերերից: Իսկ դա ամենևին ձեռնտու չէր կառավարությանը, այն էլ մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ թաթարների մոտ նկատվում էր Թուրքիա քաղվելու զանգվածային անհայտ ձգտում: Այդ որոշմամբ կառավարությունն ընդառաջում էր թաթար խոշոր

հողատերերի շահերին, իսկ ինչ վերաբերում է ուս կամ հուլն գյուղացիներին, ապա քանի որ կայսրությունը միացած այդ երկրամասում չկային ճորտատիրական հարաբերություններ, ապա կառավարությունը սրանց նկատմամբ նման որոշում ընդունելու կարիք չէր զգում:

Հին զրիմցիների և առհասարակ զրիմահայության գյուղատնտեսական զբաղմունքների մասին խոսելիս անհրաժեշտ է առանձին շեշտել նրանց դերը շերամապահության զարգացման մեջ: Դրա առիթը բնավ այն չէ, թե շերամապահությունը առաջատար տեղ է ունեցել նրանց կյանքում: Ընդհակառակը, զրիմահայ բնակչության հողին կառչած հատվածի հիմնական զբաղմունքները միշտ էլ եղել են այգեգործությունը, բանջարաբուծությունն ու ծխախոտագործությունը, մասամբ նաև դաշտավարությունը: Եվ այդուհանդերձ, եթե մենք առանձին ուզում ենք ընդգծել հայերի դերը Արիմում՝ շերամապահության զարգացման մեջ, ապա դրա պատճառը պարզապես այն էր, որ նրանք Ռուսաստանին նորերս միացած երկրամասում տնտեսական այդ ճյուղի արմատավորման առաջին նախաձեռնողներին և խթանողներին:

Ելնելով Ռուսաստանի տնտեսության համար այնքան անհրաժեշտ այդ ճյուղի զարգացման խնդիրներից, կառավարիչ սենատոր գեռես 1800 թվականի փետրվարի 24-ին ընդունած իր որոշման մեջ հատուկ ուշադրություն էր դարձնում նաև շերամապահության զարգացմանը Հին Արիմ քաղաքում¹⁰⁴: Որոշումը խոստանում էր ամեն կերպ խրախուսել շերամապահությամբ զբաղվողներին: 1808 թվականին բացված Հին Արիմի հայկական քաղաքային ուստուշայի առաջին գործերից մեկը լինում է շերամապահության զարգացման հարցը, գյուղություն ունեցող թիկնիների պահպանության խրեդիրը: Ռատուշայի հանձնարարությամբ Կիլլյար քաղաքից բերվում է 10 ֆունտ թիկնու սերմ¹⁰⁵: Շերամապահության գծով Տավրիկայի նահանգական տեսուչի դրույթյան համաձայն հայկական ուստուշան 1809 թվականի նոյեմբերի 23-ի նիստում արձանագրում է, որ եղած թիկնիների մի մասը ոչնչացրել են թաթարները, և քաղաքի տերիտորիայի վրա մնացել է ընդամենը թիկնու 520 ծառ ու 79 տնկի և որ չնայած քաղաքը հիմնադրելու հետ կապված դժվարություններին, «հայերը կատարելապես հակված են զարգացնելու տնտեսության այդ ճյուղը»: Ռատուշան որոշում է հավաստիացնել շերամապահության գծով տեսուչին, որ առաջիկայում տարեցտարի

¹⁰² Крымоблархив, ф. 67, оп. 1, д. 359, л. 1.

¹⁰³ Նույն տեղում, Բ. 1ա:

¹⁰⁴ ЦГИА СССР, ф. 1374, оп. 3, д. 2489, л. 1—3.

¹⁰⁵ Крымоблархив, ф. 67, оп. 1, д. 12, л. 10.

նշանակալից թվով կազմեցվի թթենիների քանակը: Միաժամանակ ուստուշան Գրիգոր Տոնապետյանին նշանակում է վերակացու՝ հսկելու համար քաղաքում թթենիների պաշտպանությանը և շերամապահության զարգացմանը: Ուստուշան որոշում է նաև քաղաքի բնակիչներից ստորագրություններ վերցնել ծառերը չոչնչացնելու մասին, իսկ հակառակ վարվողներին՝ ենթարկել տուգանքի¹⁰⁶:

Սակայն շերամապահության զարգացման գործին Հին Ղրիմում մեծ վնաս է հասցվում Թեոդոսիայի գավառում տարածված վարակիչ հիվանդությունների ժամանակ, երբ օգտվելով առաջացած վիճակից, առանձին անձինք ոչնչացնում են եղած թթենիների կեսից ավելին¹⁰⁷: Բայց հաջորդ շրջանում հայերը շարունակում են մեծ ուշադրություն նվիրել շերամապահությանը, մասնավորապես որ կառավարությունն ինքն էր նրանց տրամադրում թթենու սերմեր¹⁰⁸:

XIX դարի առաջին տասնամյակներին Ղրիմում շերամապահության զարգացման մեջ նկատելի նախաձեռնություն և շահագրգռվածություն են ցուցաբերում Արևմտյան Հայաստանից և մասնավորապես Ամասիայից այստեղ անցած հայերը: Դրանցից մեկն էր մեծահարուստ վաճառական Հովհաննես Հարությունի Իլինկիրյանը, որը 1811 թվականին ներքին գործերի մինիստրությանը բազմաթիվ գործնական առաջարկություններ է անում Ղրիմում շերամապահության զարգացման վերաբերյալ: Թթենիներ աճեցնելու և շերամապահությամբ զբաղվելու նպատակով նա առաջարկում էր մինչև 100 հազար ռուբլու սահմաններում պետության հետ միասին դնել հողեր, այդ գումարի շորորդ մասի վճարումը վերցնելով իր վրա: Նա խոստանում էր Ամասիայից բերել տալ մետաքսաթելի գործարանի համար անհրաժեշտ բոլոր հարմարանքները: Հ. Իլինկիրյանը իր պարտքն էր համարում կառավարությանը նաև տեղեկացնել, որ եթե հարգվի իր խնդրանքը, ապա նրա օրինակին կհետևեն բազմաթիվ ամասիացի հայեր, որոնք մետաքսագործության և շերամապահության մեջ Թուրքիայում ամենալավագույն մասնագետներն են: Ներքին գործերի մինիստրությունը մասամբ ընդառաջ է գնում Հ. Իլինկիրյանի խնդրանքին, նրան թույլ տալով իր հաշվին ցանկացած տեղում հողեր գնել և շերամապահությամբ զբաղվել¹⁰⁹: Նման նախաձեռնությամբ հանդես են գալիս նաև այլ

հայեր, օրինակ՝ շահախեցի Պ. Կ. Շահվերդյանը, որը Ղարաու-բազարում այդ նպատակով մեծ գումարներ է ծախսում¹¹⁰:

* * *

XIX—XX դարերում Ղրիմում գոյություն ուներ հայ խոշոր հողատերերի բավական բազմաթիվ մի խավ, որի ներկայացուցիչներն իրենց նախնիների տիրույթների պապենական ժառանգորդները չէին, ինչպես այդ սովորաբար լինում է, այլ զարգացման կապիտալիստական ուղու վրա կանգնած առևտրական ունեւոր ու ձեռներեց գործատերեր, որոնք քայլ առ քայլ իրենց եկամտի աղբյուր էին դարձնում նաև հողատիրությունը: Եղած փաստերը աներկբայորեն հավաստում են, որ Ղրիմում հայ խոշոր հողատիրությունը առաջացել էր շնորհիվ առևտրական կապիտալի, և ոչ թե գոյություն ուներ իբրև ժառանգական ֆեոդալական մի ինստիտուտ, թեև իրենց հողերի վրա հայ սեփականատերերն էլ չէին խորշում դիմելու հողօգտագործման մեռնող ձևերին:

Դեռևս XVIII դարի վերջերից և XIX դարի սկզբներից սկսած հայ առևտրական դասի ունեւոր շատ և շատ ներկայացուցիչներ, ըստ կարողության, առիթը բաց չին թողնում իրենց ձեռքում կենտրոնացնելու մեծ քանակությամբ հողատարածություններ և փաստորեն դառնում են խոշոր հողատերեր: Այդ պրոցեսը շարունակվում էր XIX դարի ամբողջ ընթացքում և XX դարի սկզբներին նույնպես, և որպես դրա ամփիչական հետևանք, Ղրիմում ստեղծվում է հայ խոշոր հողատերերի պատկանելի մի խավ, որի ներկայացուցիչները միաժամանակ հարուստ վաճառականներ էին և ուռճացած առևտրականներ: Հողից ստացած իրենց եկամուտների զգալի մասը սրանք դնում էին առևտրական շրջանակներն ու ծավալը: Միաժամանակ, որպես մեծահարուստ վաճառականներ իրենց ձեռքի տակ ունենալով որոշակի դրամազուլիս, նրանք կարողանում էին վարկ տալ հողագործությանը, XIX դարի երկրորդ կեսից սկսած այն հարմարեցնելով կապիտալիզմի զարգացման պահանջներին:

Տակավին 1780-ական թվականներին Ղրիմում մենք հանդիպում ենք արտագաղթից խուսափած առանձին հայերի, որոնք օգտվելով միացման սկզբնական շրջանում առաջացած վիճակից, ձեռք էին ղգել մեծ քանակությամբ հողատարածություններ: Այդպիսին էր, օրինակ, Թեոդոսիացի մի ոմն Վարդերես, որը 1781 թը-

106 Նույն տեղում, գ. 28, թ. 4—5:

107 Նույն տեղում, թ. 36բ:

108 Նույն տեղում, գ. 350, թ. 1ա:

109 ЦГИА СССР, ф. 398, оп. 81, д. 1016, л.л. 1—25.

110 Հ. Տեր-Աբրահամյան, Պատմություն հերիմու, մաս I, էջ 78:

վականին թաթարական ավագ Մահմեդ բեյից գնել էր Չուրյուկ-սու գյուղը, իսկ երեք տարի անց, 1784 թվականին, նրա հողերի կեսը վաճառել ենթասպա Յուրուլին¹¹¹: XIX դարի սկզբներին հսկայական հողատարածությունների տեր էր դարձել Նիդազար Քարակաշը, որը թաթար կապիտան Սեիդ-օղլի Չելեբուց գնել էր Սիմֆերոպոլ գավառի Կիրկ և Դեգերմենչի գյուղերի հողերը և անխնա շահագործում էր թաթար աշխատավորներին¹¹²: Այս նույն ժամանակ և ճիշտ նման ճանապարհով խոշոր հողատեր էր դարձել հայազգի առևտրական Հեքիմ Կիրկորը, որը տակավին 1790 թվականին մեծ հողակտորներ էր գնել գնդապետ Կոլովկից Զանգամ-գայ, Զարակ և Կիզակ թաթարական գյուղերի մոտ և նրանց հողամասերի հաշվին¹¹³:

Որքան հայ առևտրական կապիտալը ոտքի էր կանգնում ու զորեղանում, այնքան ավելի էր նա թափանցում հողատիրության մեջ: Այս բանը նրան Ղրիմում առավել հեշտ էր հաջողվում մանավանդ այն պատճառով, որ երկրամասի հսկայական հողատարածություններ, որ միացման ժամանակ շուրջորեն բաժին էին ընկել այս կամ այն անձնավորությանը՝ թաթար թե քրիստոնյա, դարձել էին հաճախակի առուծախի առարկա: Կար նաև մի այլ հանգամանք, որը նույնպես նպաստում էր Ղրիմում հողերի առուծախին. դա այն էր, որ Ղրիմում մեկ շնչին ընկնող հողաքանակը շատ ավելի բարձր էր, քան մյուս նահանգներում: Այսպես, թերակղզու վրա 1913 թվականին ամեն մի բնակչին ընկնում էր 3,5 դեսյատին, այնինչ Նիդադերլանդների նահանգում այն կազմում էր 1,85 դեսյատին, Խերսոնի նահանգում՝ 1,85, Բեսարաբիայի նահանգում՝ 1,63, Վոլինի նահանգում՝ 1,68, Չերնիգովի նահանգում՝ 1,52, Կիևի նահանգում՝ 1,01, Պոլտավայի նահանգում՝ 1,34 և այլն: Խոշոր հողատեր էր դարձել հայ մեծահարուստ վաճառական Սերգեյ Թումանովը, որի տիրույթը գտնվում էր Սիմֆերոպոլի գավառի Զոմբայ գյուղում¹¹⁴: Դարի կեսերին եկամտաբեր կալվածքներ էին ձեռք գցել հայազգի ծովակալ Լ. Մ. Սերբերյակովը և նրա ազգականները Սիմֆերոպոլի գավառի էֆենդի-քյոյ գյուղում¹¹⁵:

Ղրիմի պատերազմի շրջանում Սերբերյակովի կալվածքների պաշտպանության համար հատուկ միջոցներ են ձեռք առնվում: Այս կապակցությամբ բոլոր զորամասերին իջեցվում է հատուկ պահպանագիր (охранный лист), որտեղ «նորին կայսերական մեծության անունից Ղրիմում գտնվող Հարավային բանակի բոլոր զորքերին, հրամանատարներին և անձանց, ռազմա-ցամաքային ու ռազմա-ծովային ուժերին հրամայվում է՝ պահպանել առափնյա պաշտպանական գծի պետ, փոխծովակալ Սերբերյակովի՝ Սիմֆերոպոլի գավառի էֆենդի-քյոյ գյուղում գտնվող կալվածքը վիրավորանքից, նեղումներից և ոտնձգություններից և նրան ցույց տալ ամեն տեսակի օգնություն և պաշտպանություն... հակառակ դեպքում [մեղավորներին] պատժի ենթարկել ռազմա-քրեական օրենսգրքի համաձայն»¹¹⁶: Պահպանագրի վերջում շեղոված էր, որ Լ. Սերբերյակովի կալվածքը գտնվում է նորին կայսերական մեծության հատուկ հովանավորության տակ: Լ. Մ. Սերբերյակովը մի կալվածք էլ ուներ Ղարասուբազարում, որի համար էս նրա անունով իջեցվել էր պահպանագիր¹¹⁷:

Ժամանակի ընթացքում հողային մեծ տարածություններ են կենտրոնանում Նալբանդովների (835 դեսյատին), Մուրզանների (170 դ.), Սեֆերովների (2425 դ.), Թոփալովների (1167 դ.), Յիգոնների (191 դ.), Ալթունջիների (691 դ.), Օբերովների (1440 դ.), Ստեփանովների (2044 դ.), Թումանովների (231 դ.), Քուշնարենների (630 դ.), Ալվազյանների (483 դ.), Բենկլիկների (1054 դ.) և ուրիշների ձեռքին¹¹⁸: Այս տվյալները, որոնք քաղել ենք 1915 թվականին կազմված «Статистический справочник Таврической губернии» ժողովածուի 4—8-րդ պրակներից, բոլորովին հեռու են նրանց հողատիրության քանակը, որովհետև նրա հեղինակը չի ունեցել նման նպատկամղում: Տվյալները մենք քաղել ենք գյուղատիպ բնակավայրերի ցուցակներից, որոնց մեջ մատնանշված են այդ բնակավայրերի նաև այն հողերը, որոնք պատկանել են այս կամ այն անձանց (այդ թվում նաև հայերի): Բայց չէ՞, որ կային հսկայական հողեր, որոնց վրա կային գյուղեր, ավաններ, խոտորներ և տնտեսություններ և այդպիսի հողերը, բնականաբար, չեն ընկել գյուղատիպ բնակավայրերի ցուցակների մեջ, հե-

¹¹¹ Крымобл. архив, ф. 799, оп. 3, д. 13, л. 2.

¹¹² Նույն տեղում, ֆ. 24, ց. 1, դ. 11, թ. 34:

¹¹³ Նույն տեղում, ց. 199, թ. 12:

¹¹⁴ Նույն տեղում, ֆ. 26, ց. 1, դ. 5583, թ. 1:

¹¹⁵ ЦГВИА СССР, ф. МА (Молдавская армия), оп. 258, св. I, д. 4, л. л. 33, 64.

¹¹⁶ Նույն տեղում, թ. 64:

¹¹⁷ Նույն տեղում, թթ. 64—65:

¹¹⁸ «Статистический справочник Таврической губернии», Симферополь, 1915, вып. IV—VIII.

տեղապես չեն արտացոլվել ցուցակներում, այնինչ նման հոդերի քանակը բավականաչափ մեծ է եղել: Այդ ցուցակներում տեղ չեն գտել, օրինակ, հայ եկեղեցական կալվածքները Ղրիմում (ավելի քան 4000 դեպյատին)¹¹⁹, Նալբանդովների այգիները, անտառները, վարելահողերն ու խոտհարքները Արտակ դաստակերտում (±0 հազար ուրբլու արժեքով)¹²⁰, Հ. Այվազովսկու կալվածքները, որոնք միայն Թեոդոսիայի գավառում հավասար էին 1900 դեպյատին¹²¹: Սակայն բերված ցուցակն էլ բավական է, որպեսզի հիմնովին պատկերացում կազմենք հայ խոշոր հողատերերի և նրանց գրաված տնտեսական դիրքերի մասին Ղրիմում՝ XX դարի սկզբնական շրջանում:

Իհարկե, բերված ցուցակը չի եղել բոլոր ժամանակների համար: Տարիների ընթացքում խոշոր հողատերերի քանակը փոփոխվում էր, բայց, որպես կանոն, մեծանալու տենդենցով, որովհետև հայ առևտրական կապիտալի դորացումը խթանում էր նրա ներկայացուցիչների ներթափանցումը հողատիրության մեջ: Նրանցից ոմանք ձեռք էին բերում նոր հողակտորներ, իսկ մյուսները, ըստ ծագած խնդիրների ու տնտեսական նպատակների, վաճառում էին դրանք: Այսպես վաճառվեց, օրինակ, Պերեկոպի գավառի Կարաթոգայ և Քիյով-Ջաբա գյուղերում գտնվող Սպենդիարյանների 6128 դեպյատին կալվածքի մի մասը (1906 թվականին): Ըստ բաժանման ակտի՝ ամբողջ կալվածքը գնահատված էր 551.610 ուրբլի: Սիմֆերոպոլի տոհմական պատվավոր քաղաքացի Աֆանաս Ակսենտի Սպենդիարյանի (կոմպոզիտոր Ալ. Սպենդիարյանի հայրը) մահից հետո 1902 թվականին բաժանման ակտով կազմված կալվածքի մի մասը, 3937 դեպյատին, բաժին է ընկնում փոքրահասակ կոնիդ կոնիդովիչ Սպենդիարովին, որի վրա խնամակալներ էին նշանակված Ալեքսանդր Աֆանասի Սպենդիարովը և նրա կրնը՝ Վարվառա կոնիդովնան: 1905 թվականի մարտի 24-ին սրանք դիմում են Պերեկոպի քաղաքային որբային դատարանին և խնդրում թույլ տալ իրենց վաճառելու կոնիդ կոնիդովիչի հողաբաժինը, որովհետև տիրակից հողատերերը, որոնց թվում էին նաև իրենք՝ նշված խնամակալներն ու Նատալյա Կարպովնա Սպենդիարովան, համաձայնության չէին գալիս հողերը բաժանելու գործում: Հողը խնդրում էին թույլ տալ վաճառելու ազատ գնով, բայց

ոչ պակաս, քան բաժանման ակտում նշված արժեքը՝ 354 հազար ուրբլին: 1906 թվականի մարտի 14-ին կառավարիչ սենատը տավրիկյան նահանգապետի անունով իշխեցրած հրամանագրով թույլատրում է այդ վաճառքը¹²²: Ականավոր երկրաբանների պարգևատրելու համար նախատեսված կոնիդ Սպենդիարյանի ֆոնդը, հավանաբար, առաջացել է այս գումարից:

Շատ աննշան բացառությամբ վերևում բերված, ինչպես և մյուս հողատերերի անուններին մենք հանդիպում ենք վաճառականական ցուցակներում, առևտրական այս կամ այն ձևերով կոմսները գլխավորողների շարքում: Նրանցից և ոչ մեկը չէր ապրում իր կալվածքում: Նստած քաղաքներում՝ սրանք իրենց ձեռքի տակ եղած հողերից եկամուտներ էին ստանում տարբեր ձևերով: Այն ժամանակ Ղրիմում խոշոր հողատերերն իրենց կալվածքները տալիս էին կիսարարության, կապալով կամ վաճառում էին բերքը (դեռևս չհավաքված): Կային նաև այնպիսիները, որոնք դիմում էին վարձու աշխատանքի: Բերքի վաճառքը ամենից շատ կիրառվում էր պտղատու այգիների նկատմամբ: Ընդ որում ծառերի վրա բերքի վաճառքը տեղի էր ունենում առանց որևէ պաշտոնական արարողության և պաշտոնական անձանց ներկայության¹²³: Պարզապես գնողն ու վաճառողը սովորական թղթի վրա իրենց ծանոթ լեզվով միմյանց տալիս էին փոխադարձ ստորագրություններ, որոնցում ամփոփվում էին վաճառքի ու գնման պայմանները: Պատվատու, ինչպես և խաղողի այգիների բերքի մի հիմնական մասը գնում էին մոսկովյան առևտրականներն ու ֆաբրիկաները, ինչպես և տեղական գործարանատերերը¹²⁴:

Այգեգործության, բանջարաբուծության և ծխախոտագործության զարգացման մեջ զգալի էր հայերի մասնակցությունը: Խոսքը այն մասին չէ միայն, որ նկատելի քանակությամբ խաղողի և պրտղատու այգիներ էին կենտրոնացել առանձին հայ մեծահարուստների ձեռքին, այլ և այն, որ թուրքական բռնությունների հետևանքով օրըստօրե զրիմահայության շարքերը ստվարացնող արևմտահայերի մեծամասնությունը թերակղզու վրա կապվում էր հողի հետ (մանավանդ Յալթայի և Թեոդոսիայի գավառներում) և ըստ ամենայնի զարկ տալիս այգեգործության, բանջարաբուծության և

122 Крымоблархив, ф. 27, оп. 1, д. 9796, л.л. 1—5.

123 «Статистический справочник Таврической губернии», часть первая, стр. 90.

124 Նույն տեղում:

119 ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, д. 73 6/5 л 31 об.

120 Նույն տեղում, ց. 6, գ. 561, թ. 12:

121 Նույն տեղում, ֆ. 994, ց. 4, գ. 1583, թ. 1, ֆ. 821, ց. 140, գ. 6/5, թ. 24ա, բ:

ծխախոտագործության զարգացմանը: Սրանք մշակում էին ոչ միայն իրենց, այլև կապալի միջոցով խոշոր հողատերերի այգիները: Ղրիմում ոչ մի խոշոր հողատեր չէր զբաղվում, օրինակ, ծխախոտագործությամբ: Նրանք գերադասում էին իրենց հողերը տալ կապալով, որովհետև ծխախոտի մշակմանը հատկացվող հողերի գինը բավական բարձր էր. հարավային ծովափին մեկ դեսյատինի դիմաց այն տատանվում էր 120—200 ռուբլու, հյուսիսային չեռնալանջերում՝ 80—100 ռուբլու միջև¹²⁵: Կապալով վերցնողները հիմնականում Թուրքիայից եկած հայերն էին, հույներն ու թուրքերը, որոնք և Ղրիմում տարածել էին ծխախոտի «սամսուն» և «տրապիզոն» տեսակները¹²⁶:

* * *

Ղրիմում խոշոր հողատեր էր հայ եկեղեցին: Այդ ասելով, ամենից առաջ նկատի ունենք ս. Խաչ վանքին պատկանող հողերը՝ այգիներով ու անտառներով հանդերձ: Վանքը հողատեր էր դարձել մի տեսակ ժառանգական իրավունքով այն հողերի վրա, որոնք նրան ժամանակի ընթացքում նվիրել էին թաթար խաները կամ ձեռք էին բերվել նրանց տիրապետության շրջանում: Նվեր ստացած և սեփական միջոցներով գնված հողերի մասին ս. Խաչ վանքում պահպանվել էր թուրքերեն գրված վաթսուներորս փաստաթուղթ¹²⁷: 1768—1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից և Ղրիմի Ռուսաստանին միացնելուց (1783) հետո, երբ հայերը տեղահանվեցին Ալդովի նահանգ և վանքն անջքացավ, նրա հողերի մեծ մասը բաժին ընկավ պետական գերատեսչությանը և անցավ Իզյումովկա և այլ գյուղերին¹²⁸: Վանքի հողերից մի պատկանելի հատված էլ (շուրջ 2500 դեսյատին) 1787 թվականին Գ. Ա. Պոտոմկինի հատուկ հրամանով տրվում է կոլեգիալ խորհրդական Հովհաննես Լազարյանին¹²⁹: Սակայն 1788 թվականի դեկտեմբերի 5-ին Տավրիկիայի նահանգապետ Ս. Ժեզովինին ուղղած հատուկ նամակով Հովհ. Լազարյանը հրաժարվում է այդ հողերից և դրանք, այգիներն ու անտառներն հետ միասին, վերադարձնում վանքին, իբրև սեփա-

կանություն¹³⁰: Կարելի է կարծել, որ Հ. Լազարյանի այս քայլի դրդապատճառը եղել է ոչ միայն նրա տեղակությունը վանքապատկան հողերի պատմությանը¹³¹ և ս. Խաչը վերականգնացնելու ձգտումը, այլև այդ հողերի վրա արևմտահայ գերդաստանների տեղավորելու խնդիրը, հարց, որն այն ժամանակ լրջորեն հուզում էր Լազարյաններին և Արղունյանին: Ինչևիցե, Լազարյանի նամակին համապատասխան Ս. Ժեզովինը 1789 թվականի հուլիսի 3-ին կարգադրում է Թեոդոսիայի գեմատվային իսպրավնիկ Թեմիրչիկ Մուրզային՝ նշված հողերը հանձնել վանքի վարդապետ Կարապետի տնօրինությանը¹³²: Հարցին ավելի որոշակի լուծում տալու նպատակով ձեռք է բերվում կառավարիչ սենատի հատուկ հրամանը, որով վանքի շրջանում ընկած ամբողջ հողատարածությունները տրվում էին նրան՝ իբրև հավիտենական սեփականություն¹³³: Վանքի հողատիրական իրավունքը իրավական ձևակերպում է գրտնում նաև Հին Ղրիմի հայերին 1799 թվականի հոկտեմբերի 28-ին տրված կայսերական հրովարտակում: Այդ հրովարտակի 3-րդ հոդվածով Պավել I-ը կարգադրում էր. «Հին Ղրիմ քաղաքին մերձակա հայկական Սբ. Գևորգ (Սբ. Խաչ—Վ. Ս.) վանքին չափազանց հողերը ամենաողորմաժաբար ամրացնելով նրան՝ տալ պլան»¹³⁴: Ս. Խաչ վանքին այդ հողամասերը տրամադրելիս կառավարությունն ընդառաջ էր գնում Հ. Արղունյանի և վանքի վարդապետների այն պատճառաբանությանը, թե այդ հողերի վրա բնակություն հաստատելու համար արտասահմանից հրավիրվել են հարյուրավոր հայ ընտանիքներ¹³⁵:

Ս. Խաչի հողերը կառավարիչ սենատի որոշումներից և կայսերական հրովարտակից թե՛ առաջ և թե՛ հետո բավական երկարատև վեճերի առարկա էին դարձել: Արդեն ակնարկել ենք, որ տակավին 1784 թվականին բախշիսարայցի Քյուրբջի խաչատուրը, Շահին-Գիրեյի խանական ֆերմանը ձեռքին, Ղրիմի ռուսական իշխանություններից պահանջում էր իրեն հանձնել ս. Խաչը՝ իր շինություններով և այգիներով հանդերձ՝ իբրև խանական հրովարտակով իրեն նվիրաբերված հավերժական սեփականություն¹³⁶:

¹²⁵ Նույն տեղում, էջ 100:

¹²⁶ Նույն տեղում:

¹²⁷ ЦГИА СССР, ф. 880, оп. 5, д. 108, л. 4 об.

¹²⁸ Նույն տեղում:

¹²⁹ Նույն տեղում, ֆ. 1374, ց. 2, գ. 1815, թ. 79բ:

¹³⁰ Նույն տեղում:

¹³¹ Նույն տեղում, ֆ. 880, ց. 5, գ. 108, թ. 4բ:

¹³² Նույն տեղում, ֆ. 1374, ց. 2, գ. 1815, թթ. 79բ—80ա:

¹³³ Նույն տեղում, ֆ. 880, ց. 5, գ. 108, թ. 4բ:

¹³⁴ «Собрание актов», т. I, стр. 220.

¹³⁵ ЦГИА СССР, ф. 880, оп. 5, д. 108, л. 5.

¹³⁶ ЦГВИА СССР, ф. 52, оп. 1/194, д. 336, ч. III, л. 49—50.

XIX դարի սկզբներին ս. Խաչի հողերին սպառնում էր նաև կաթոլիկական Քաղսկայան եղբայրությունը: Սա հիմնվել էր 1732 թվականին Խաղսկայում, Ալֆոնս Մարիա Լիգորի կողմից, իսկ 1749 թվականին արժանացել էր Բենեդիկտ 14-րդ պապի հաստատմանը: Կաթոլիկական այդ օրդենի անդամները իբր թե նպատակ ունեին «հնարավոր ընդօրինակմամբ նվիրաբերվել Փրկչին և օգնության հասնել ճնշվածներին», — հատկապես գյուղական բնակչությանը՝ պրոպագանդի և կրոնական արարողությունների միջոցով¹³⁷: Իրականում օրդենի նպատակը կաթոլիկության տարածումն էր և հողերին ձրի տիրանալը: Այդ նպատակն էլ հենց XIX դարի սկզբում նրանց բերում է Ղրիմ, որտեղ սրանք փորձում են իշխանությունների օգնությամբ տիրանալ ս. Խաչին և Հին Ղրիմի հայ համայնքին հատկացվող հողերին¹³⁸:

Վանքի հողերի մի մասին, այն հողերի, որոնք ընկած էին վանքի և Հին Ղրիմի միջև, փորձում էին տիրանալ թաթարները: Հայերին ու հույներին Ղրիմից դուրս բերելու (1778) և Ղրիմը Ռուսաստանին միացնելու (1783) միջև ընկած ժամանակահատվածում (5 տարի) թաթարները, օգտվելով անիշխանությունից և անտերությունից, «մտնում են նրանց այգիներն ու տեղերը»¹³⁹, այսինքն տիրանում նրանց անտեր մնացած հողերին, թեև միացումից հետո դրանք հայտարարվել էին պետական սեփականություն¹⁴⁰: Գեոևս Գ. Պոսլոմկինի ժամանակ ստանալով իր նախկին հողերը, որոնք այնուհետև հաստատում գտան 1799 թվականի հոկտեմբերի 28-ի հրովարտական, հայ հոգևորականությունը թաթարներից ետ է վերցնում դրանք: Սա էլ հենց առիթ է տալիս թաթարների բողոքին, որոնք 1801 թվականին իրենց հավատարմատարների միջոցով դիմում են Նովոռոսիայի ռազմական նահանգապետ Ի. Միխեյևիչին, բողոքելով այն մասին, թե հայ վարդապետ Ղադարը երկրորդ անգամ չափել և վանքի հողերին է միացրել Հին Ղրիմի և վանքի միջև գտնվող հողերն ու անտառները՝ ոչ միայն պետական, այլև թաթարների սեփական հողերը, ընդհուպ մինչև նրանց շինությունները¹⁴¹:

Միաժամանակ թաթարները հայտնում էին, որ տակավին 1793 թվականին վանքի վարդապետը, հիմնվելով կառավարության կողմից վանքին հողեր նվիրելու մասին կարգադրությունների վրա, դարձյալ իրենցից հողեր է կտրել և վանքի կալվածքին միացրել, որի պատճառով «նրանք» թաթարները, հավասարապես նաև մզկիթն ու ուսումնարանը քայքայվել են»¹⁴²:

Ս. Խաչ վանքի հողերից զրկվելու վտանգը հայ հոգևորականությունը ռեալ կերպով սկսում է անհանգստացնել 1810 թվականից, երբ Գյուկ դե-Ռիշելյույի հրամանով Օղեսայի շրջանից Ղրիմ են տեղափոխվում 59 բուլղար ընտանիքներ, որոնց բնակության համար Հին Ղրիմի հայկական քաղաքային ռատուշան քաղաքին կից հողեր է հատկացնում¹⁴³: Սբ. Խաչի հոգևորականները բողոքում են, որ հատկացված այդ հողերի կեսը պատկանում է ոչ թե քաղաքին, այլ վանքին¹⁴⁴: Բուլղարների և քաղաքի հայ համայնքի հետ ունեցած հողային այդ վեճը ստիպում է էջմիածնին Ղրիմ ուղարկել ձեռնբեղ և բանիմաց մի հոգևորականի. ընտրությունը կանգ է առնում Մանվել վարդապետ Գյումուշխանեցու վրա: Գալով Ղրիմ, իբրև ս. Խաչ վանքի առաջնորդ, Մանվելը անզիջում պայքար է սկսում վանքի հողերի պաշպանման համար: Սակայն բողոքում էին նաև բուլղարները՝ ապավինած Հին Ղրիմի հայ հասարակության աջակցությանը: 1814 թվականի փետրվարի 12-ին Տավրիկիայի քաղաքացիական նահանգապետ Բորոգդինը ներքին գործերի մինիստրին ուղղած իր գրության մեջ գտնում էր, որ բողոքող կողմերին հանգստացնելու լավագույն միջոցը կլինի այն, որպեսզի «վանքին համոզենք բուլղարներին զիջելու անհրաժեշտ քանակի հողեր»¹⁴⁵: Համանման կարծիք է հայտնում նաև պետական խորհրդական Լոշկարյովը, որը մինիստրության կողմից Ղրիմ էր գործուղվել բուլղարական զաղութի վիճակը ստուգելու համար:

Վեճին լուծում տալու նպատակով նահանգապետ Բորոգդինի հրահանգով ստեղծվում է խառը հանձնաժողով՝ կազմված պետական պաշտոնյաներից, բուլղարների ու Հին Ղրիմի հայ համայնքի ներկայացուցիչներից, ինչպես նաև հայ հոգևորականների նշանակած պատգամավորներից, որպիսիք էին Մանվել վարդապետը, վաճառական Հաջի Նիկողոսովը և կալվածատեր Մելիքը: 1815 թվականին

137 Н. Родзевич, Проект наделения земель в Старом Крыму братства икупления (ЗООИД, т. XXII, оттиск, стр. 1).

138 Նույն տեղում, էջ 1—4:

139 «Записки императорского об-ва сельск. хозяйства Южной России», книга шестая, Одесса, 1873, стр. 364.

140 ЦГИА СССР, ф. 1305, оп. 1, д. 1, л.л. 268—270.

141 Н. Родзевич, указ. сочин., стр. 3.

142 Նույն տեղում, էջ 4:

143 Одесский облархив, ф. 1, оп. 219, д. 4, 1816 г., л. 14.

144 Նույն տեղում:

145 Նույն տեղում:

այդ հանձնաժողովը պարզում է, որ բուլղարական զաղութի կեսը հաստատվել է վանքապատկան հողերի վրա, որոնց տարածությունը հավասար է 514 դեսյատինի, իսկ մյուս կեսը՝ Հին Ղրիմի հայերի համայնապատկան հողերի վրա¹⁴⁶։ Մանվելը և վանքի պատգամավորները համաձայնվում են լինել մինչև 86 դեսյատին, «բայց քաղաքի բնակիչները (հայերը—Վ. Մ.) և բուլղարները դրանով չբավարարված՝ պահանջում են ամբողջ 514 դեսյատինը»¹⁴⁷։ 1815 թվականի դեկտեմբերի 20-ին գործն այս վիճակում ներկայացվում է քաղաքացիական նահանգապետի պաշտոնակատար Տոդորովին, իսկ վերջինս էլ՝ Խերսոնի ռազմական նահանգապետ Ա. Լանժերոնին։ Ամենաուշագրավն այն է, որ ս. Խաչ վանքի դեմ, ի պաշտպանություն բուլղար գյուղացիների, բողոքի ձայն է բարձրացնում Հին Ղրիմի հայ համայնքը, որը վանքի պահանջը համարում է անօրինական¹⁴⁸։ Միաժամանակ հին ղրիմցիները 1817 թվականի փետրվարի 12-ին հատուկ «հայտարարություն» դիմում են Մանվել վարդապետին։ Նրանք հայտնում են, թե վիճելի հողը պատկանում է ոչ թե վանքին, այլ քաղաքին, իսկ բուլղարները այնտեղ հաստատվել են քաղաքի հայ հասարակության և ռազմական նահանգապետ Դյուկ դե-Ռիշելյուցի համաձայնությամբ, 1810 թվականին կնքված կոնդիցիաներով. այդ կոնդիցիաները բուլղարներին տալիս էին արտոնություն և 10 տարի նրանց փոխարեն հարկերն ու տուրքերը վճարելու էին քաղաքի հայերը, որպիսի պայմանով էլ բուլղարները ընդունվել էին քաղաքի հայ հասարակության կազմում¹⁴⁹։

Բայց Մանվելը մնում է անզիջում, նա ոչ միայն հողերն էր ետ պահանջում, այլև գտնում էր, որ դրանք բուլղարների ձեռքն անցնելու պատճառով 1810 թվականից մինչև 1816 թվականը, այսինքն 7 տարի, վանքը կրել է 32 հազար ռուբլու կորուստ և պահանջում էր ի հատուցումն դրա՝ պետական հողերից վանքին տալ 24 հազար դեսյատին¹⁵⁰։ Այնինչ հողերի վրա արդեն հիմնավորված և տուն ու տեղ հաստատած բուլղարներին տեղահանելը դժվարին ու աննպատակ մի ձեռնարկում կլինեք և այն էլ մի ժամանակ, երբ վանքապատկան հսկայական հողեր բնակեցված չէին և մնացիլ էին գրեթե անմշակ։ «Այս վանքը ունի մեծ կալվածք, որն հարուստ

է անտառով, խոտհարքով և վարելահողերով, բայց այնտեղ բացի վարդապետից և մի վանականից ոչ ոք չի բնակվում»¹⁵¹, — գրում էր Լոշկարյովը։

1817 թվականին իշխանությունները փորձեր են անում ընդհանուր լեզու գտնել վիճող կողմերի հետ։ Հունիս ամսին Մանվել վարդապետին առաջարկում են բուլղարներին անցած հողերի փոխարեն ընտրել այլ հողեր։ Սա հատուկ մի լինովնիկի հետ «գիտելով ազատ մնացած զանազան հողեր», հայտնում է Տավրիկիայի քաղաքացիական նահանգապետին, թե վանքի համար ընտրել է Պերեկոպի գավառի Ադի-Ղալալ գյուղի շրջանում ընկած հողամասը, որն ընդգրկում է 10.870 դեսյատին 1606 սաժեն մշակելի և 412 դեսյատին 1101 սաժեն անմշակ հողեր¹⁵²։

Սակայն Խերսոնի ռազմական նահանգապետ Ա. Լանժերոնը, ի պատասխան Տավրիկիայի քաղաքացիական նահանգապետի հարցմանը, գտնում է, որ վանքի վնասի փոխհատուցման համար բավական կլինեն 1000 դեսյատին կամ թե դրանից մի փոքր ավելի¹⁵³։ Վեճը այս ձևով շարունակվում է մինչև 1821 թվականը։ Այդ թվականին, չնայած Մանվել վարդապետի՝ կառավարական տարբերատյաններին արած բազում բողոքներին, մինիստրների կոմիտեն, ընդառաջելով բուլղարների խնդրանքին, որոշում է վանքի կալվածքից կտրել և նրանց հատկացնել 1000 դեսյատին, դրա փոխարեն Պերեկոպի գավառի Ադի-Ղալալ բնասահմանում վանքին նախատեսելով 2000 դեսյատին։ 1821 թվականի նոյեմբերի 21-ին կառավարիչ սենատը այդ մասին իջեցնում է հատուկ հրաման, իսկ Ղրիմի նահանգական վարչությունը ձեռնամուխ է լինում դրա կատարմանը¹⁵⁴, և վեճը դադարելու փոխարեն ավելի է բորբոքվում, այս անգամ արդեն ոչ թե 514 դեսյատինի, այլ առհասարակ վանքապատկան հողերի շուրջը։

Մանվել վարդապետը, սակայն, չէր էլ մտածում հաշտվել առաջացած վիճակի հետ և ուղղակի դիմում է Ալեքսանդր I-ին¹⁵⁵։

Թագավորին արած խնդրանքի հետ միասին Մանվելին հաջողվում է ժամանակավորապես կասեցնել կառավարիչ սենատի վերոհիշյալ հրամանի կատարումը այն պատճառաբանությամբ, թե այդ հրամանի հիման վրա նախագծված պլանը ոչ ոքի կողմից հաս-

146 Նույն տեղում, թթ. 14ր—15ա։

147 Նույն տեղում, թ. 15ա։

148 Նույն տեղում, թ. 25ա։

149 Նույն տեղում, թ. 33։

150 Նույն տեղում, թ. 25բ։

151 Նույն տեղում, թ. 27ա։

152 Նույն տեղում, թ. 31բ։

153 Նույն տեղում։

154 ЦГИА СССР, ф. 880, оп. 5, д. 108, л. 6.

155 Նույն տեղում, թ. 6բ։

տատված չէ և, հետևապես, ենթակա է կասկածի¹⁵⁶։ Այդ մասին տեղյակ պահելով կաթողիկոսին, Մանվելը միաժամանակ վճռական բողոք էր հայտնում այս հարցում ռուսահայոց թեմի առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսի բռնած անտարբեր վերաբերմունքի դեմ։ Նախքան թագավորին դիմելը, Մանվելը դիմել էր նաև հոգևոր դեպարտամենտի կառավարիչ Շիշկովին¹⁵⁷։ Մանվել վարդապետի բողոքներն ու դիմումները մնում են անարդյունք, և 1824 թվականին բարձրագույն վճռով բուլղարներին անցած 1000 դեսյատին հողի դիմաց վանքին հատկացվում է 2000 դեսյատին հողամաս Պերեկոպի գավառի Ադի-Ղայդաչ բնասահմանում¹⁵⁸։

Այս հրամանը վերջնականապես համոզում է Մանվել վարդապետին, որ վանքը վեճը տանու է տվել և իզուր են անցել տարիներ շարունակ իր մղած պայքարն ու այդ նպատակով ծախսած գումարները, որոնք միայն 1812—1818 թվականներին կազմել էին 3540 ռուբլի։ Հատկապես զգալի էին Պետերբուրգ գնալ-գալու և գրագիրներին տրված գումարները¹⁵⁹։ 1825 թվականի սեպտեմբերի 19-ին Թեոդոսիայից ռուսահայոց առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսին գրած նամակում հայտնելով, թե «վերանորոգեցաւ հրաման տերութեան» և «անցեալ ամի նշանակեալ գծեն հատնել և տալ պուլզարաց», Մանվել վարդապետը գտնում է, որ դրանով «ամենայն ինչ առի լրումն» և, հետևապես, Ղրիմում իր մնալը համարում էր ավելորդ ու խնդրում թույլ տալ իրեն մեկնելու Թիֆլիս¹⁶⁰։ Այդ նույն օրը նա համանման բովանդակությամբ մի նամակ էլ գրում է Ներսես Աշտարակեցուն, որտեղ հանգամանորեն բացատրում է, որ իր Ղրիմ գնալու և այնտեղ 14 տարի գործելու շարժառիթը եղել են վանքապատկան հողերի շուրջը ծագած վեճերը։ «1809 թվականին կարգ բանին այնպես տնօրինեաց, որ մեք բաժանեցաք ի սըրբազանակատար վեհապետէն, մնալ ի կողմն Գրիգորուպօլու, 11-էն (իմա՝ 1811 թվականից ի վեր—Վ. Մ.) թէ վեհապետի հրամանաւ, և թէ վեճակաւոր արքեպիսկոպոսի, Ղաիմու վանքի տաւառառութեան ի կողմանէ պուլզարաց և յանձնգութեան մեքազնեաց՝ որ յանձնեցալ մեզ, (ընդգծումը մերն է— Վ. Մ.) տեսեալ զհամանի հինգհարիւր ամենի, բոլոր հոգուով հետեցեաք այս 14 ամ չէ տալ

ավերումն այնքան հնուցեամբ ազգային անուամբ ճանաչեալ վանքին»¹⁶¹։ Եվ այնուհետև Մանվել վարդապետը վշտացած խոստովանում էր, թե «յիմարովին մեր անդ եղև, որ չնկատեցաք անօգնական լինելն մեր»։

Ս. Խաչ վանքի հողերի շուրջը ծագած վեճերը սրանով չեն վերջանում. դրանք շարունակվում են մինչև 50-ական թվականները, թեև 1825 թվականից ի վեր վանքը տիրում էր Պերեկոպի գավառի Ադի-Ղայդաչ հողամասից 2000 դեսյատին հողերի։ Խնդիրն այն է, որ 1821 թվականի նոյեմբերի 21-ի հրամանով (որը վերահաստատվել էր 1824 թ.), բացի նշված հողերից, ս. Խաչին պիտի մնային 708 դեսյատին հողեր նախկին կալվածքից, այսինքն վանքի շրջանում, հողեր, որոնց շուրջը վեճեր էին գնում վանքի և թաթարական Օթուզ գյուղի միջև և որոնք լուեյայն մնացել էին վանքի տնօրինություն տակ¹⁶²։ Սակայն 1821 թվականի հրամանագրի այդ որոշումը, այսինքն հողաչափելու և այդ 708 դեսյատին հողամասը (անտառներով ու այգիներով հանդերձ) վանքին հատկացնելու խնդիրը չէր լուծել, թեև Թեոդոսիայի հողաչափ Տենիլովը վանքից կտրել և բուլղարներին էր հատկացրել 1000 դեսյատին հողեր, իսկ Պերեկոպի հողաչափ Ռազումովը՝ 2000 դեսյատին Ադի-Ղայդաչ հողամասից չափել և առանձնացրել էր վանքին¹⁶³։ Վանքը շարունակում էր բողոքել, որովհետև նախապես թվում էր, թե իր շրջանում եղած ազատ հողերը ոչ թե 708 դեսյատին էին (ինչպես նախատեսել էր 1821 թ. հրամանը), այլ 310 դեսյատին 2070 սաժեն (ըստ Տենիլովի հաղորդման)¹⁶⁴։ Հողերի մի մասը ժամանակին տրվել էր փոխգնդապետ Չեառիին, որին նվիրված 200 դեսյատինի փոխարեն 1807 թվականին տնօրինական կարգով հատկացրել էին 360 դեսյատին¹⁶⁵։

Պահպանված փաստաթղթերից անհնարին է պարզել, թե Չեառիի հետ ս. Խաչ վանքի ունեցած հողային վեճը ինչ ավարտ է ստացել։ Սակայն 1840-ական թվականների վերջերից սկսած ընդհուպ մինչև 1863 թվականը Ղրիմի հայ հոգևորականությունը խըրվում է հողային նոր վեճի մեջ, որը նախաձեռնել էր ինքը՝ ս. Խաչից բուլղարներին օտարված 1000 դեսյատին անտառը՝ հտ ստանալու

156 Նույն տեղում, թ. 30ր։

157 Մատենադարանի արխիվ, ֆ. կաթ. դիվան, թղթ. 38, վավ. 187, թ. 1։

158 Նույն տեղում, թղթ. 102, վավ. 32, թ. 4բ։

159 Նույն տեղում, թղթ. 23, վավ. 165, թ. 1։

160 Նույն տեղում, թղթ. 51, վավ. 106։

161 Նույն տեղում, վավ. 107, թ. 1ա։

162 Одесский облархив, ф. 1, оп. 191, д. 33, л. 6.

163 Նույն տեղում։

164 Նույն տեղում, թ. 7։

165 Նույն տեղում, թ. 8։

համար: Դառնալով թեմի առաջնորդ, Գ. Ալվազովսկին ջանում է որքան կարելի է այդ պահանջին տալ իրավական ու հիմնավոր տեսք, որովհետև շինափայտով հարուստ անտառը նրա իսկ արտահատությամբ այժմ արդեն «արժեր շատ տասնյակ հազար ռուբլի արծաթով»¹⁶⁶: Տարիներ (1849—1863) տեղը երկարատև ու համար պայքարից հետո ղրիմահայ եկեղեցու գլխավորները ստիպված էին նահանջել¹⁶⁷:

Հետագայում կատարված ճշգրիտ հողաչափումները վկայում են, որ Հին Ղրիմի շրջանում վանքին մնացած անտառածածկ կալվածքը, վարելահողերով ու արոտավայրերով հանդերձ, ոչ միայն պակաս չէր նախատեսված 708 դեսյատինից, այլ շատ ավելի էր. այն կազմում էր 1215 դեսյատին¹⁶⁸: Նախատեսվածից շատ էր նաև «Ադի-Ղաչդաշ» հողամասը՝ 2000-ի փոխարեն այն հավասար էր 2708 կամ 2767 դեսյատինի¹⁶⁹: Եթե սրան ավելացնենք 18,5 դեսյատին վանքապատկան այգին և հողերը Սուդակին մերձակա Այսավյան հովտում, ինչպես նաև 3 դեսյատին հող էլ բուն Հին Ղրիմ քաղաքի շրջանում¹⁷⁰, ապա կտեսնենք, որ վանքապատկան հողերը հավասար էին շուրջ 4000 դեսյատինի, մի հողատարածություն, որն իր չափով ու որակով կարող էր ժամանակի Հայաստանի ամենահարուստ կալվածատիրոջ նախանձը շարժել:

Ղրիմում հայ եկեղեցու կալվածքները հիմնականում ընդգրկում էին ս. Խաչ վանքի այս հողերը: Սակայն սրանց կողքին ոչ մեծ չափի հողակտորներ ունեին նաև մյուս եկեղեցիները, օրինակ, Բախչելի գյուղի ս. Փրկիչ վանքը (2 դեսյատին այգի և 5 դեսյատին այլ հողեր)¹⁷¹, Հին Ղրիմի եկեղեցին (12 դեսյատին), Թեոդոսիայի եկեղեցիները և այլն¹⁷²:

* * *

Ս. Խաչի հողերից ստացված եկամուտները կազմում էին ղրիմահայ եկեղեցու եկամուտների առյուծի բաժինը: Այդ եկամուտների մի հատվածը ծախսվում էր տեղում, վանքի հոգեորականների պահպանման և տնտեսական այլ կարիքների վրա, իսկ մյուս բա-

ժինը՝ Պարասուբազարի հոգևոր կառավարության և Ղրիմի հաջորդի միջոցով ուղարկվում էր թեմի առաջնորդարան, որտեղից իր բաժինն էր ստանում նաև Մայր աթոռը:

Ինչ ձևով էր վանքը եկամուտներ ստանում իր հողերից: Նշած փաստաթղթերը միաբերան վկայում են, որ ըստ մեծի մասին վանքը այդ հողերը որոշակի գումարով տալիս էր կապալով, որոշակի մի ժամանակահատվածի համար: Բացառություն էին կազմում վանքին մերձակա և Սուդակում գտնվող վանքապատկան այգիները, որոնց մշակումը հիմնականում կատարում էր վանքը՝ դիմելով գրսի ուժ վարձելու, ձեռնուռ զինքով «իրդաթիներ և մշակներ» պահելու մեթոդին¹⁷³:

Սկզբնական շրջանում հողերի կառավարումը, ավելի ստույգ ասած կապալով տալը, բավական անկանոն բնույթ էր կրում: Դա կապված էր առհասարակ կազմակերպչական այն թերությունների հետ, որոնցից չէր կարողացել խուսափել ղրիմահայ եկեղեցին գաղտնի վերստեղծման առաջին տասնամյակներին: Սակայն առաջին շրջանի այդ թերությունը գնալով վերանում է, և ղրիմահայ հոգևորականությունն ու նրա վերին ղեկավարությունը՝ թեմական առաջնորդարանը և էջմիածինը, ջանք չեն խնայում Ղրիմում ևս որքան կարելի է մեծ եկամուտներ ստանալ Ղրիմի եկեղեցապատկան կալվածքներից:

Էջմիածինը ս. Խաչի կալվածքներին սկսում է պատշաճ ուշադրություն դարձնել 1820-ական թվականների վերջերից, երբ 1828 թվականին թեմի առաջնորդ է նշանակվում Ներսես Աշտարակեցին: Սա իրեն հատուկ եռանդով տեղական հոգևոր գործիչներից պահանջում է պարբերաբար հաշվետվություն տալ տնտեսական գործերի վերաբերյալ, որոնց նա ավելի պակաս ուշադրություն չէր նվիրում, քան հոգևոր հարցերին: Ղրիմի հաջորդ Թադևոս վարդապետ Բեկդադյանի ներկայացրած հաշվետվության ոչ լրիվ տվյալներով 1833—1842 թվականներին (չհաշված 1835—1836 թթ.), այսինքն 8 տարիների ընթացքում, ս. Խաչ վանքի եկամուտները հողերից կազմել էին 14.170 ռուբլի¹⁷⁴, այսինքն տարեկան միջին հաշվով ավելի քան 1500 ռուբլի: Սակայն այս գումարը գնալով մեծանում էր, որովհետև Ղրիմում հողերի զնի բարձրացմանը զուգահեռ հայ հոգևորականությունն էլ տարեցտարի ավելացնում էր կապա-

¹⁶⁶ ЦГИА СССР, ф. 880, оп. 5, д. 33, л. 98.

¹⁶⁷ ЗУУՀ ԳԿԳԱ, ֆ. 56, ԲԳԲ. 69, վավ. 38, ԹԹ. 20, 26:

¹⁶⁸ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, д. 73 6/5, л. 31 об.

¹⁶⁹ Նույն տեղում, Թ. 31բ և 75բ: Տե՛ս նաև «Крым» (газета), Симферополь, 1892, № 37.

¹⁷⁰ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, д. 73 6/5, л. 29—31.

¹⁷¹ Նույն տեղում, Գ. 14բ:

¹⁷² Նույն տեղում, ԹԹ. 25—26:

¹⁷³ Մատենադարանի արխիվ, ֆ. կաթ. դիման, ԲԳԲ. 9, վավ. 41, Թ. 2:

¹⁷⁴ Նույն տեղում, ԲԳԲ. 105, վավ. 232:

որոնց կապալառուները ստրկացուցիչ պայմաններով հողերը հանձնում էին մշակման: Լինելով ուռճացած և հարուստ մարդիկ, կապալառուները եկեղեցական հողերի միջոցով զգալի եկամուտներ էին ստանում՝ ի հաշիվ աշխատավորների շահագործման: Մյուս կողմից, հայ եկեղեցին ևս իրեն վատ չէր զգում, որովհետև ինչ էլ պատահեր՝ ժամանակին ստանում էր իր կապալագիրն: Այստեղից հետևում է, որ հողերը կապալով տալով՝ եկեղեցին Ղրիմում ևս մասնակցություն էր ցուցաբերում աշխատավոր դասի շահագործմանը:

Բացի հողերից, ղրիմահայ եկեղեցին ուներ եկամտի այլ աղբյուրներ, որոնք առաջանում էին ոչ միայն ծխերից վերցվող եկեղեցական տուրքերից ու զանձումներից, այլև եկեղեցապատկան զանազան շենքերից, առևտրական կրպակներից և այլն: Ղրիմի հաջորդ Թադևոս վարդապետ Բեկդադյանի 1834 թվականին կազմած ցուցակի համաձայն 1831—1842 թվականներին միայն առաջնորդական (այսինքն եկեղեցական տուրքերից և այլ հոգվածներից թեմի առաջնորդին ընկնող բաժինը) և վանքային եկամուտները Ղրիմում կազմել էին 32.561 ռուբ. 75 կոպեկ¹⁸²: Ինչպես տեսնում ենք, դա չէր կարող ներկայացնել ղրիմահայ բոլոր եկեղեցիներին ստացած ամբողջ եկամուտը, որը ըստ առանձին եկեղեցիների նըշված թվականներին ուներ հետևյալ պատկերը.

1. Ամենափոքիչ վաճ, Բախելի գյուղում, եկամուտները՝ 4.576 ռ. 61 կ., ծախսերը՝ 4.099 ռ. 76 կ., մնացորդ՝ 476 ռ. 85 կ.:
2. Ղարասուբազարի ս. Աստվածածին եկեղեցի, եկամուտները՝ 43.307 ռ. 42 կ., ծախսերը՝ 10.962 ռ. 78 կ., մնացորդ՝ 32.344 ռ. 64 կ.:
3. Թեոդոսիայի ս. Հրեշտակապետի և ս. Սարգսի եկեղեցիներ, եկամուտները՝ 13.501 ռ. 85 կ., ծախսերը՝ 6.512 ռ. 59 կ., մնացորդ՝ 6.989 ռ. 26 կ.:
4. Թեոդոսիայի ս. Գևորգ եկեղեցի, եկամուտները՝ 9.842 ռ. 04 կ., ծախսերը՝ 2.653 ռ. 66 կ., մնացորդ՝ 7.188 ռ. 38 կ.:
5. Հին Ղրիմի ս. Աստվածածին եկեղեցի, եկամուտները՝ 5.405 ռ. 90 կ., ծախսերը՝ 4.338 ռ. 34 կ., մնացորդ՝ 1.067 ռ. 56 կ.:

¹⁸² Նույն տեղում, թղթ. 105, վավ. 232:

6. Սիմֆերոպոլի ս. Աստվածածին եկեղեցի, եկամուտները՝ 9.576 ռ. 72¹/₂ կ., ծախսերը՝ 7.000 ռ. 16 կ., մնացորդ՝ 2.576 ռ. 56¹/₂ կ.:
7. Բախչիսարայի ս. Աստվածածին եկեղեցի, եկամուտները՝ 2.485 ռ. 53 կ., ծախսերը՝ 1.228 ռ. 07 կ., մնացորդ՝ 1.257 ռ. 46 կ.:
8. Եվպատորիայի ս. Նիկողայոս եկեղեցի, եկամուտները՝ 18.075 ռ. 68 կ., ծախսերը՝ 16.052 ռ. 59 կ., մնացորդ՝ 2.023 ռ. 09 կ.:
9. Օրաբազարի ս. Աստվածածին եկեղեցի, եկամուտները՝ 10.674 ռ. 40 կ., ծախսերը՝ 4.224 ռ. 25¹/₂ կ., մնացորդ՝ 6.450 ռ. 14¹/₂ կ.:
10. Օբիտոչնայի ս. Աստվածածին եկեղեցի. (միայն 1839—1842 թվականների համար) եկամուտները՝ 3.711 ռ. 85¹/₂ կ., ծախսերը՝ 1.060 ռ. 23¹/₂ կ., մնացորդ՝ 2.651 ռ. 62 կոպեկ¹⁸³:

Այսպիսով, 1832—1842 թթ. ղրիմահայ եկեղեցիները, որպես եկամուտ, մուտք են արել 121.158 ռուբ. 01 կոպ.: Այդ գումարից նրանք ծախսել են 58.132 ռուբլի 44 կոպեկ: Հետևաբար, իբրև զուտ եկամուտ, մնացել էր 63.025 ռուբլի 57 կոպեկ: Այս թվերը տալիս են եկեղեցական եկամուտների ու ծախսերի մոտավոր պատկերը միայն և բոլորովին հեռու են լիակատար լինելուց, որովհետև 1832—1843 թվականների միջև ընկած մի շարք թվականների համար պարզապես չկան տվյալներ, ուրեմն և այդ թվականները չեն ընդգրկված: Բացի այդ, տվյալներ չկան նաև Օբիտոչնա հայկական դյուղի եկեղեցու 1832—1838 թվականների և Սուբաշի հայկական եկեղեցու, ինչպես և ս. Խաչ վանքի մասին առհասարակ, էլ չենք խոսում այն մասին, որ մի շարք եկեղեցիների եկամուտներն ու ծախսերը ցուցակներում լրիվ չեն արտացոլվել: Թեոդոսիայի ս. Սարգիս և ս. Հրեշտակապետի եկեղեցիները, օրինակ, 1845 թվականին միայն Աղարիա Պողոպի մոտ տոկոսներով պահպանություն էին հանձնել 9.637 ռ. 31 կոպեկ¹⁸⁴, իսկ Ղարասուբազարի ս. Աստվածածին եկե-

* Եվպատորիայի ս. Նիկողայոս եկեղեցու եկամուտներն ու ծախսերը շատ են, որովհետև եկեղեցուն շինարարությունը, որ տարիներով ձգվելու էր, մեծ գումարներ էր պահանջում:

¹⁸³ Մատենադարանի արխիվ, ֆ. կաթ. դիվան, թղթ. 108, վավ. 408, թթ. 1—5:

¹⁸⁴ Նույն տեղում, թղթ. 116, վավ. 334:

դեցին 1841—1845 թթ., այսինքն 5 տարում, դանձանակութուններից, մոմի, խնկի և զանազան իրերի վաճառքից, շենքի վարձից և նվիրատվութուններից ստացել էր 16.115 ռուբլի 68¹/₂ կոպեկ եկամուտ¹⁸⁵:

Եկեղեցական գումարները տարեցտարի ավելանում էին նաև վարկավորման միջոցով: Հարցն այն է, որ ծախսերից հետո մնացած գումարները Պարասուբազարի հոգևոր կառավարութունն ու Ղրիմի գլխավոր հոգաբարձուն, նաև՝ վիճակային առաջնորդարանը տալիս էին այս կամ այն մեծահարուստներին, կամ հիմնարկին՝ տեկոսով: Բացի վերոհիշյալ հայազգի մեծահարուստ Աղարիա Պոպովից, ս. Սարգիս և ս. Հրեշտակապետ եկեղեցիները 1851 թվականին տոկոսով այլ անձանց և հիմնարկների մոտ ունեին 25.774 ռուբլի 57 կոպեկ, իսկ Պարասուբազարի ս. Աստվածածին եկեղեցին՝ 32.851 ռուբլի 17 կոպեկ¹⁸⁶:

1860-ական թվականներին, Գաբրիել Ալվազովսկու առաջնորդության օրոք, երբ Նախիջևան-Քեսարաբելայի հայ-լուսավորչական թեմի առաջնորդարանը տեղափոխված էր Թեոդոսիա, առաջնորդարանը 27.464 ռուբ. տեկոսով էր սովել առանձին մեծահարուստների: 12.000 ռուբլի տրվել էր հայազգի վաճառական Սեմյոնովին, որը տեկոսները մարելու համար առաջացած պարտքի դիմաց եկեղեցուն առաջարկում էր 630 դեսյատին հող¹⁸⁷: Միանգամայն պարզ է, որ իր նման գործունեությամբ հայ եկեղեցին ուժեղացնում էր ոչ միայն իր, այլև հայ առևտրական դասի տնտեսական դիրքերը:

Թեև եկեղեցական եկամուտների ու ծախսերի մասին բերված տվյալները սպառելի չեն, սակայն եղածն էլ լիովին պատկերացում է տալիս համեմատաբար նորերս վերականգնված հայկական գաղութում եկեղեցու օրըստօրե ուժեղացող տնտեսական դրուժյան մասին, ի հաշիվ դաղութահայ աշխատավոր զանգվածների:

Եկեղեցիների տնտեսական գործերը, որոնք հանգում էին նաև գումարների ժամանակին գանձմանը, վարում էին ընտրովի երեցփոխները, նշանակովի վերատեսուչները, կառավարիչներն ու գործակատարները: Սրանք պարտավոր էին ժամանակին կատարել բոլոր գանձումները և, գոյութուն ունեցող կարգի համաձայն, ոչ միայն այդ մասին հաշվետվություն տալ Պարասուբազարի հայ հո-

գևոր կառավարությանը, այլև վերջինիս ուղարկել նրա հասանելի գումարները:

Սակայն մի բան էր պարտավորությունը, այլ բան՝ նրա բարեխիղճ կատարումը: Երեցփոխները, որոնք սովորաբար ընտրվում էին հարուստներից, անձամբ և թե իրենց օգնականների միջոցով եկեղեցական գումարների հաշիվները վարում էին անկասուն, առանց մշակված որևէ կարգի, ըստ իրենց հայեցողության ու խրդամրտանքի և դրանով իսկ առիթ ու հնարավորություն տալիս ամեն տեսակի չարաշահումների¹⁸⁸, որոնցից ավելի շատ տուժում էին ոչ թե վիճակային կոնսիստորիան ու հոգևորականությունը, այլ ծխականները, որովհետև վերջին հաշվով չարաշահվում էին նրանցից գանձված գումարները, մինչդեռ այդ չարաշահումները չէին կանխում եկեղեցական գումարների աճը: 1858—1865 թվականներին, օրինակ, թեմի եկամուտները միայն եկեղեցական և վիճակային գանձումների գծով կազմել էին 293.784 ռ. 26 կ.¹⁸⁹:

XX դարի սկզբին Ղրիմում հայ եկեղեցու ունեցվածքի մասին համեմատաբար լիակատար պատկերացում կարող ենք կազմել այն ցուցակներից, որ կազմվել էին հայ եկեղեցու գույքը բռնագրավելու մասին 1903 թվականի հունիսի 12-ի օրենքի կապակցությամբ: Նպատակահարմար ենք համարել այստեղ համառոտակի բերել յուրաքանչյուր եկեղեցու գույքը, և դա ինչ-որ ինքնանպատակ բան չէ և ոչ էլ զուտ գիտական հետաքրքրասիրություն: Դա կարևոր է այն պատճառով, որ եկեղեցու տնտեսական դիրքերը անուղղակիորեն վկայում են գաղութի տնտեսական մակարդակը, որոշ իմաստով վերջինիս տեղն ու դիրքը ժամանակի հայ հասարակական կյանքում:

1903 թվականին Ղրիմ գործուղված հատուկ հանձնարարության պաշտոնյաներ Գեսելն ու Ռոմանյուկը ձեռնամուխ են լինում ստորև բերվող գույքի և կապիտալի օրենքով սահմանված մասի (այսինքն հիմնական բաժնի, բացի եկեղեցիների և նրանց առընթեր ծխական դպրոցների շենքերի) ընդունմանը (իմա՝ բռնագրավմանը). սեպտեմբերի 9-ին նրանք ավարտում են բռնագրավումը:

188 ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, д. 33/3032, ч. III, л. 366 об.

189 Նույն տեղում, թ. 371:

185 Նույն տեղում, վավ. 342:

186 Նույն տեղում, թղթ. 162, վավ. 289, թթ. 1—4:

187 ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, д. 33/3032, ч. III, л. 369 с об.

Հատ ցուցակների Ղրիմի հայկական եկեղեցիներն ունենին.

I. Սիմֆերոպոլի և Աստվածածին եկեղեցին

1. Անշարժ գույք — չորս քարե շենքեր՝ բաղկացած 35 սենյակներից, որոնք տրվում էին վարձով:

2. Կապիտալ — 1.000 ռուբլի Սիմֆերոպոլի փոխադարձ վարկի ցանկերով թվումում և 2.700 ռուբ. ավանդ՝ համաձայն Մ. Մոմչիևի հոգեկտակի, 2.000 ռուբլու արժողությամբ ստացական և 6.000 ռուբ. պարտավորագիր¹⁹⁰:

II. Բախչեկիի և Փրկիչ վանքի¹⁹¹

1. Անշարժ գույք — պտղատու այգի (2 դեսյատին) և 5 դեսյատին այլ հողեր, վանքին կից շինություններ, որոնցից միայն հրկուսը բաղկացած էին 19 սենյակից: Միայն մրգի վաճառքից վանքը տարեկան ստանում էր 700 ռուբլի, նշված էր փաստաթղթերում¹⁹²:

III. Ղառաուքազարի և Աստվածածին եկեղեցին

1. Անշարժ գույք — ա) չորս շենքեր «Զիլտերի» ծխում, որոնք կազմում էին մի ամբողջ թաղամաս, բ) քարե շենք: Այդ շենքերից հրկուսը տրվում էին վարձով, տարեկան 825 ռուբլով, իսկ մնացած հրկուսում տեղավորված էին ծխական և կարուձևի դպրոցները, գ) քարվանսարայ «Շոր-Ջալի» ծխում, որ կոչվում էր «Տաշ-խան» և բաղկացած էր հին ու նոր կառույցներից: Նրանցում տեղավորված էին 7 կրպակներ, պահեստներ և այլն: Այս, ինչպես նաև այլ շենքերի դիմաց եկեղեցին տարեկան ստանում էր 1267 ռուբ. վարձ: Եկեղեցին հողեր և պտղատու այգի ուներ Ղարասու գետի ափին և 8 դեսյատին հող էլ՝ գերեզմանոցի շրջանում:

2. Կապիտալ — կանխիկ դրամ՝ 316 ռուբ. 49 կ., 500 և 5.000 ռուբ. արժողությամբ ավանդատուներ¹⁹³:

IV. Թեոդոսիայի և Սարգիս, և Հրեշտակապետ, և Հովնանես և և Աննայի եկեղեցիները

1. Անշարժ գույք — բնակելի երեք տուն՝ 8 բնակարանով և 6 հյուրասենյակներով, ինչպես նաև կոշիկի արհեստանոցով ու սրճարանով հանդերձ: Միայն սրճարանի սենյակների դիմաց

¹⁹⁰ Նույն տեղում, գ. 70 6/5, թթ. 7—10:

¹⁹¹ Նույն տեղում, թթ. 14—15:

¹⁹² Նույն տեղում, թ. 15:

¹⁹³ Նույն տեղում, թթ. 16—18:

ա. Սարգիս եկեղեցին տարեկան ստանում էր 810 ռուբ.: Ս. Սարգիս եկեղեցուն էին պատկանում երեք շենքեր, որոնք տրվում էին վարձով:

2. Կապիտալ — 50.000 ռուբլի՝ 2. Այվաղովսկու կողմից ա. Սարգիս եկեղեցուն կտակած կալվածքի վաճառքից: Նախկին խալիբյան ուսումնարանի շենքը, որը տարեկան բերում էր 3.000 ռուբ. վարձագիրն¹⁹⁴:

V. Հին Ղրիմի և Աստվածածին եկեղեցին

1. Անշարժ գույք — ա) չորս սենյականոց քարե շենք, բ) 12,5 դեսյատին հողամաս և խաղողի այգի: Եկեղեցին խաղողի այգի ուներ նաև Օթուզ գյուղում:

2. Կապիտալ — ա) 157 ռ. 38 կ. կանխիկ դրամ, բ) ավանդատում՝ 5.000 ռուբլու, գ) բանկի վկայագիր՝ 1.200 ռուբ. և դ) տարբեր մարդկանց պարտքով տրված 1.975 ռուբ.¹⁹⁵:

VI. Ս. Խաչ վանք

1. Անշարժ գույք — ա) խաղողի այգի՝ 5 դեսյատին Սուգակին մերձակա Այսավի հովտում և նրան առնթեր 14 դեսյատին հող (այգիներն այս շրջանում տրված էին կապալով՝ տարեկան 500 ռուբլով, այգիներում կային դինու արտադրության հարմարանքներ), բ) անտառ՝ Հին Ղրիմի շրջանում 1215 դեսյատին և 3 դեսյատին հող, գ) 2708 դեսյատին հող Պերեկոպի գավառում, որն այդ ժամանակ կապալով էր տրված Սպենդիարովին¹⁹⁶:

VII. Արմյանսկի Բազարի և Աստվածածին եկեղեցին

1. Անշարժ գույք — ա) չորս սենյականոց բնակելի տուն և բ) 5 սենյականոց քարաշեն տուն, գ) 5 առևտրական կրպակ և 2 ամբարանոց: Սրանք բոլորն էլ տրվում էին վարձով: Վարձով էր տրվում նաև ծխական դպրոցի եկեղեցապատկան շենքը:

2. Կապիտալ — ա) 233 ռուբ. կանխիկ դրամ և հրկու ավանդատում՝ յուրաքանչյուրը 1.000 ռուբլու¹⁹⁷:

VIII. Կերչի և Հրեշտակապետ եկեղեցին

1. Անշարժ գույք — հրկու երկհարկանի շենք՝ նկուղային հարկերով¹⁹⁸:

¹⁹⁴ Նույն տեղում, թթ. 20—23:

¹⁹⁵ Նույն տեղում, թթ. 25—28:

¹⁹⁶ Նույն տեղում, թթ. 29—31:

¹⁹⁷ Նույն տեղում, թթ. 39—41:

¹⁹⁸ Նույն տեղում, թթ. 35—36:

1. Անշարժ գույք — ա) երեք շենքեր՝ բաղկացած 8 սենյականերից, բ) 7 կրպակ:

2. Կապիտալ — ա) 800 ռուբլու ներքին փոխառության տոմս, բ) 700 ռուբլու մուրհակ, գ) 3.900 ռուբլու պարտատոմսեր¹⁹⁹:

Վերոհիշյալ տվյալներում արտացոլում չի գտել Քախչիսարայի, Օբիտոնայի, Սուբաշի հայկական եկեղեցիների և Սևաստոպոլի աղոթատան ունեցվածքը: Ավելին, լիակատար տվյալներ չէին կարող լինել եկեղեցիների կապիտալի վերաբերյալ, թեև կառավարական հանձնարարությունն ստանձնած շինովնիկները ջանք ու եռանդ չէին խնայում պետությանն անցնող հայ եկեղեցու գույքն ու կապիտալը հայտնաբերելու և բռնադրավելու համար: Կառավարական հրահանգումը այդ ջանքերի համար խոստանում էր հայտնաբերած կապիտալից 5 տոկոսանոց պարգև-վարձատրություն²⁰⁰: Ղրիմում, օրինակ, աչքի է ընկնում իրավախորհրդատու մի ռմեն Շտեյնգոլդ, որն իր հայտնաբերած 5.400 ռուբ. ղրիմաց ստանում է 270 ռուբ. փոխհատուցում²⁰¹: Սրա և մյուսների ջանքերով, օրինակ, ճշտվում է, որ Սիմֆերոպոլի մեծահարուստ վաճառական Մ. Մոմչյանը Սիմֆերոպոլի, Հին Ղրիմի և Ղարասուբաղարի եկեղեցիների ծխական դպրոցներին կտակել էր ոչ թե 10.700, այլ 33.400 ռուբլի, իսկ ս. Սարգիս եկեղեցին Հ. Ալվազովսկու նվիրաբերած կալվածքից ստացել էր 47.497 ռուբլի: Հայտնաբերված էր զանազան անձանց մոտ գտնվող 5.386 ռուբ. դրամ, որը պատկանում էր ղրիմահայ եկեղեցիներին²⁰²: Շրջանցելով շինովնիկներին, եկեղեցիների քահանաներն ու երեցփոխները զանազան պատրվակներով նրանցից թաքցնում էին եկեղեցապատկան առանձին գումարներ՝ դրանք բռնադրավումից ազատելու համար:

Չնայած տվյալների ոչ լիակատարությանը, այնուհանդերձ, եղած փաստերը լիովին հավաստում են, որ իր զարգացման ընթացքում ղրիմահայ եկեղեցին տնտեսապես զնալով ղորեղացել և դարձել էր անշարժ ու շարժական բավական խոշոր գույքատեր մի խնամքատու, որին այդ ունեցվածքը հնարավորություն էր տալիս գործուն մասնակցություն ունենալ թերակղզու հողային, առևտրական ու վարկային գործարքներում և դրանով իսկ օրոստորե ամրապնդել իր տնտեսական դիրքերը:

199 Նույն տեղում, թթ. 43—44:

200 Նույն տեղում, թ. 97բ:

201 Նույն տեղում:

202 Նույն տեղում, թթ. 93—95:

Առևտրի և գյուղատնտեսական զբաղմունքների կողքին Ղրիմի տնտեսության մեջ XIX դարում նշանակալից դեր էր խաղում արհեստագործությունը: Վերամշակվող արդյունաբերական ձեռնարկությունների ողորմելի վիճակը²⁰³ փոխհատուցվում էր փոքր արհեստանոցներով, որոնք կոչված էին բավարարելու նահանգի բնակչության բազմապիսի պահանջները, և դրա համար էլ Ղրիմի միացությունը բազմապիսի արհեստագործությունը դեռևս մանր հաջորդած հարյուրամյակում արհեստագործությունը դեռևս չէր կորցրել իր նախկին նշանակությունն ու շարունակում էր կարևոր դեր խաղալ նաև ղրիմահայ գաղութի կյանքում: Հայերը լավ համբավի արհեստավորներ էին Հին Ղրիմում, Ղարասուբաղարում, Թեոդոսիայում, Սիմֆերոպոլում և այլուր: Տակավին 1801 թվականին Ղրիմում բնակություն հաստատել ցանկացող հայերն իրենց հավատարմատար-միջնորդի բերանով կառավարությանը տեղյակ էին պահում, թե առևտրի հետ միասին իրենց հիմնական զբաղմունքն է լինելու արհեստագործությունը, մանավանդ մետաքսյա ու բամբակյա գործվածքեղենի և հագուստի արտադրությունը²⁰⁴:

Արհեստների զարգացման խնդիրները կարևոր տեղ էին բերում Հին Ղրիմի հայկական քաղաքային ուսուցչի գործունեության մեջ: Ելնելով առևտրական և արհեստավորական դասերի ունեվոր շերտի շահերից, տակավին իր հիմնադրման առաջին ամիսներին, ուսուցչան սրանց համար անխափան գործունեության հնարավորություններ ստեղծելու նպատակով ջանում էր նրանց ապահովել պարենամթերքով, որպեսզի «ներանք հարկադրված չլինեն բացակայելու» և չընդհատեն իրենց աշխատանքը²⁰⁵: Հին Ղրիմում հայերն ունեին բազմաթիվ արհեստանոցներ՝ համապատասխան քաղաքի այն ժամանակվա տնտեսական պահանջներին: Նրանք հայտնի անվագործներ էին, դարբիններ, քարտաշներ, ջուհակներ, կոշակարներ, հացագործներ²⁰⁶ և այլն:

Ղրիմահայ արհեստավորության շարքերը մշտապես համալրվում էին արևմտահայ արհեստավորներով, որոնք բռնած պանդխտի հալածական ուղին՝ հանգրվան էին գտնում նաև Ղրիմի իրենց հայրենակիցների մոտ: Միայն Ղարասուբաղարում 1832 թվականին

203 «По поводу столетнего юбилея присоединения Крыма». Симферополь, 1883, стр. 19.

204 ЦГИА СССР, ф. 13, оп. 1, д. 28, л. 4 об.

205 Крымобллархив, ф. 67, д. 10, л. 79.

206 Նույն տեղում, գ. 1758, թթ. 5—25:

դրանցված էին 89 թուրքահայտակ արհեստավոր հայեր (չհաշված ընտանիքի անդամներին), որոնք տարբեր ժամանակներում, հատկապես 20-ական թվականներից սկսած, գալով այնտեղ՝ զբաղվում էին տարբեր արհեստներով: Բայց միատեսակ չէր նաև սրանց վիճակը. ոմանք օրվա հաց վաստակող արհեստավորներ էին միայն, իսկ ոմանք էլ հասել էին բավական մեծ կարողության և պահում էին առանձին արհեստանոցներ՝ աշխատողներով հանդերձ: Պարասուրազարի հայ արհեստավորները հիմնականում զբաղվում էին հացաբուլկեղենի արտադրությամբ, ոսկերչությամբ, արծաթագործությամբ, վարսավիրությամբ, դերձակությամբ, կոշկակարությամբ, ներկարարությամբ և այլն²⁰⁷: Հայ արհեստավորները Պարասուրազարում աչքի էին ընկնում մանավանդ բամբակի մշակության մեջ, մետաքսաթելի և արծաթաթելի արտադրությամբ, ամբողջ Ղրիմի համար նրանք էին պատրաստում սուշուխ և բաստուրմա²⁰⁸: Պարասուրազարում և թե ամբողջ թերակղզու վրա հայերը ճանաչված որմնադիրներ էին, քարտաշ վարպետներ:

Հայերը լավ համբավ էին վաստակել նաև զինեգործության և օդեգործության մեջ: 1799 թվականի հոկտեմբերի 28-ի հրովարտակի 7-րդ հոդվածը նրանց արտոնում էր արտադրել «խաղողի ամեն տեսակի զինիներ, զրանցից և խաղողից թորած ֆրանսիական օդին փոքր շափերով վաճառել իրենց գյուղերում, իսկ Ռուսաստանի ներքին բազմաքանակությամբ արտահանված լվաճառել անարգել»²⁰⁹: Հրովարտակում սահմանված արտոնության 10-ամյա ժամկետն անցնելուց հետո խաղողի օդու և առհասարակ զինու վաճառքի համար համայնքը պետք է վճարեր սահմանված կապալադիրներ: Այսպիսով, դրիմահայ համայնքը ուներ զինիների և խաղողի օդու արտադրության թույլտվություն, որից, բնականաբար, չէին չլանում օգտվել այգետեր մեծահարուստները, մանավանդ որ լի-նեղով վաճառականներ և առևտրականներ՝ հնարավորություն էին ստանում ընդլայնելու իրենց առևտրական գործաբանների ոլորտը:

Արհեստների կոդքին դրիմահայության հարուստ խավի առավել կարող ներկայացուցիչները մասնակից էին զարձակ թերակղզու վրա սկիզբ առնող գործարանային արտադրության զարգացմանը: Ղրիմի արդյունաբերությունը, որը զարգանում էր հումքի տեղական բազայի վրա, հիմնականում ընդգրկում էր պահածոների գործա-

րաններ, ծխախոտի ֆաբրիկաներ և ալրաղացային ձեռնարկություններ: Հայ գործարանատերեր և ֆաբրիկանտներ կային Սիմֆերոպոլում, Հին Ղրիմում, Թեոդոսիայում, Պարասուրազարում: Նրանք ունեին ձկնորսարաններ, կաշեմշակման, պահածոների, կղմինդրի և աղյուսի գործարաններ, ձեռնարկություններ, որոնք տիպական էին XIX դարի Ղրիմի արդյունաբերություն համար: XIX դարի առաջին կեսում, 20—30-ական թվականներին, Թեոդոսիայում գտնվող երկու ձկնորսարան էլ, օրինակ, պատկանում էին Աբախով Հարությունյանին²¹⁰: Այդ գործարանները որսացել էին 1829 թվականին՝ 219 տոննա ձուկ, 1830 թվականին՝ 157 տոննա և 1831 թվականին՝ 231 տոննա ձուկ²¹¹: Հին Ղրիմում հայերն ունեին կղմինդրի արտադրության երկու գործարան, կաշվի վերամշակման²¹², ինչպես նաև կրի գործարան²¹³: Օճառի, մոմի, կաշվի, կոշիկի արտադրության ձեռնարկություններ ունեին Պարասուրազարի և Սիմֆերոպոլի մեծահարուստ հայերը, այդ թվում՝ Բ. Մոմչյանը, Գ. Ռաֆայելյանը և ուրիշներ²¹⁴: Սևաստոպոլում XX դարի սկիզբներին հայտնի ֆաբրիկանտ էր Գ. Գևորգյանը (Кеворков). սա ուներ մակարոնի ֆաբրիկա, որը գործում էր շոգեմեքենայի միջոցով²¹⁵: Տավրիկայում, Եկատերինոսլավի նահանգում, ինչպես և Կովկասում տարածում էին գտել Ս. Սրապիոնյանի արհեստանոց-ֆաբրիկայում արտադրված կովկասյան կոշիկները: Ս. Սրապիոնյանն իր ձեռնարկությունը հիմնել էր 1906 թվականին Սիմֆերոպոլում, իսկ հուլիսը ստանում էր Պետերբուրգից և Կովկասից²¹⁶:

Մինչև 1870-ական թվականները, մինչև Ուկրաինայում քարաղի արդյունահանումը, Ղրիմի արդյունաբերության մեջ կարևոր տեղ էր գրավում աղի արտադրությունը: Որոշակի կարողության հասած առանձին մեծահարուստ հայեր անմասնակից չէին աղի լճերից ստացվող եկամուտները ձեռք գցելու համար մղված պայքարին:

Ղրիմը Ռուսաստանին միանալուց (1783 թ.) մինչև 1863 թվականը լճերից աղի արդյունահանման բացարձակ իրավունքը պատ-

210 ЦГИА СССР, ф. 1281, оп. 11, д. 160, л. 21.

211 Նույն տեղում, թթ. 21, 41, գ. 161, թ. 45, գ. 162, թ. 38:

212 Крымоблархив, ф. 67, оп. 1, д. 1758, л. 5—25.

213 «Приложение к всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии», за 1892—93 гг.

214 ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, д. 73 6/5, л. 49; Крымоблархив, ф. 169, оп. 1, д. 96, л. 16—23.

215 Մատենագրանի արխիվ, անհատական անձանց ֆոնդ, թղթ. 132, վավ.

222 1:

216 Крымоблархив, ф. 706, оп. 1, д. 416, л. 77.

207 Նույն տեղում, ֆ. 169, ց. 1, գ. 96, թթ. 16—23.

208 В. Х. Кондораки, Универсальное описание Крыма, ч. 14, стр. 54.

209 «Собрание актов», т. I, стр. 223.

կանում էր պետությունը, գանձարանին²¹⁷։ Սակայն, տեսնելով, որ դա քիչ օգտաբեր է, կառավարությունը «Աղի վարչությունը» վերափոխում է Ակցիզային վարչության և, ինչպես նշում է Ա. Կ. Զավալադսին, «աղի արդյունահանողներին տրվող առանձնաշնորհումները՝ ակցիզայի ամսական երկարածղման և պետական լճերը արդյունահանման համար մասնավոր անձանց զիջելու հետ միասին մի փոքր աշխուժացնում են աղի արդյունահանումը Ղրիմում»²¹⁸։ Այս շրջանից ի վեր մասնավոր անձանց միջև սկսվում է կատարի մի պայքար՝ աղի լճերը կապալով վերցնելու համար։ Կապալ ստացողների թիվը 60-ական թվականներին այնքան մեծ էր, որ Ակցիզային վարչությունը երբեմն այս կամ այն լիճը կապալով տալու համար դիմում էր վիճակահանման²¹⁹։ Գլխավոր հավաքատեղին Արմյանսկ քաղաքն էր²²⁰, որի հայերի կարևոր զբաղմունքներից մեկն էլ հենց աղի արդյունահանումն ու վաճառքն էր²²¹։ Կապալառուների թվում կային նաև այլ զրիմահայեր²²²։

Աղի արդյունահանումը կատարվում էր բանվորական զանգվածի ամենադաժան շահագործման միջոցով, անասելի ծանր պայմաններում։ Ա. Կ. Զավալադսի-Կրասնոսլովսկին, որ ժամանակի ղեպեքերին ականատես ու քաջատեղյակ հեղինակ էր, այդ կապակցությամբ գրում էր. «Տոթ, կիզիչ արևի տակ, խմելու ջրի ամենաողորմելի պաշարով, որը հաճախ աղի էր, աշխատանքը ընթանում էր վաղ առավոտից մինչև ուշ գիշեր։ Առաջին 7—10 օրերին աշխատանքն ընթանում էր արտակարգ հաջողությամբ։ Սակայն 10—15 օր հետո ռապի (լճի աղի ջրի) մեջ մնալը բանվորների համար դառնում է զգալի։ Ռապը քաջքայում է մաշկը՝ մինչև ահավոր վերքերի աստիճան»²²³։

Առևտրից, արհեստագործությունից, գործարանային արտադրությունից և հողագործական զբաղմունքներից զատ, զրիմահայ գաղութը իր ներկայացուցիչներն էր ունենում թերակղզու վրա կատարվող սրբաթիվների բոլոր քիչ թե շատ խոշոր տնտեսական ձեռնարկում։

217 А. К. Завадский-Краснопольский, Крым, природа, население, и особенности края, СПб., 1874, стр. 41.

218 Նույն տեղում։

219 Նույն տեղում, թ. 42։

220 Նույն տեղում։

221 «Новороссийский календарь» на 1838 г., стр. 116.

222 «Լույս», հանդես, 1905, էջ 165 (Սուրխաթյանի «Ղրիմի հայերը» հոդվածը)։

223 А. К. Завадский-Краснопольский, указ. сочин., стр. 42—43.

ներին՝ սկսած երկաթուղային շինարարությունից, առևտրական զանազան գործարքներից, ընդհուպ մինչև ջրմուղները անցկացումը և այլն։

Վերջին հարցի կապակցությամբ, օրինակ, տեղին է նշել այն դերն ու մասնակցությունը, որ ցուցաբերեց աշխարհաչուշակ նկարիչ Հ. Այվազովսկին Թեոդոսիայի բնակչությանը խմելու ջրով ապահովելու գործում։ Ժամանակի բերումով մեծ նկարիչը կարծես թե կրկնում էր զրիմահայոց նախնիներին, որոնք տակավին XIV դարում Թեոդոսիայում անցկացրին ջրմուղ։ 1887 թվականի մայիսի 30-ին Թեոդոսիայի քաղաքային դումայի նիստում նա քաղաքը ջրով ապահովելու համար իրեն պատկանող Սուբաշի լճից քաղաքին օրական նվիրաբերում է 50 հազար դուլլ ջուր և այդ մասին առաջ իր հանդիսավոր հայտարարությունը ամրապնդում հատուկ պայմանագրով²²⁴։ Հ. Այվազովսկու այս նախաձեռնությունը հնարավորություն է տալիս շատ կարճ ժամկետում կառուցել 30 կմ ջրմուղ, որի շնորհիվ 1888 թվականին քաղաքն արդեն ապահովված էր ջրով²²⁵։ Արժանի է հիշատակության նաև «Էլեկտրիչեստվո» կամպանիայի մեխանիկ ինժեներ Ն. Կ. Շահվերդյանը, որի նախաձեռնությամբ և նախադրով 1901 թվականի աշնանը առաջին անգամ արտաքին էլեկտրական լուսավորություն է ստանում Սիմֆերոպոլի կենտրոնական մասը²²⁶։ Այսպիսի օրինակները բազմաթիվ են և դրանք բոլորը վկայում են Ղրիմի տնտեսական կյանքում հայ գաղութի ունեցած դերն ու նշանակությունը։

* * *

Ի սկզբանե զրիմահայ գաղութին բնորոշ էր սոցիալական ընդգրծված շերտավորումը։ Հարցն այն է, որ այն հայերը, որոնք Նախիջևանից և Թուրքիայից անցնում էին Ղրիմ, իրենց բացարձակ մեծամասնությամբ աղքատ դասակարգի ներկայացուցիչներ էին և Ղրիմ քաղվելու հիմնական պատճառներից մեկն էլ նաև աղքատությունն էր։ Ղրիմը, իհարկե, սրանց սոցիալ-տնտեսական վիճակում էական փոփոխություն չէր կարող մտցնել։ Սրանք դառնում էին էժան աշխատուժե նավահանդիստներում, հարուստ հողատերերի մոտ, եկեղեցական հողերի վրա և այլուր։ Ղրիմահայության

224 «Крым» (газета), 1889, № 39.

225 Նույն տեղում։

226 Крымобластхив, ф. 63, оп. 1, д. 455, л.л. 1—2.

հիմնական մասը, որ մտնում էր մեղչանների դասի մեջ, միատարր չէր: Թեև նրանք բոլորն էլ իրավահավասար էին, բայց իրենց սոցիալական-տնտեսական վիճակով խիստ խաչտաբղետ էին: Կային ուռճացած մեղչաններ, որոնք այդ դրուժյան էին հասել առևտրի և արհեստների մեջ իրենց ունեցած տիրապետող դիրքով, և սրանց կողքին՝ քայքայված առևտրականների, արհեստավորների, ինչպես և բանվորների ու օրամշակների մի հոծ զանգված, որը մի պատռա հաց վաստակելու համար դատում էր օրն ի բուն: Սրանց շարքերը տարեցտարի համալրում էին պանդուխտ արևմտահայերը: Գաղութի ամենահարուստ խավը, սակայն, ներկայացնում էր վաճառական դասը, որի մի շարք ներկայացուցիչներ միաժամանակ նաև խոշոր հողատերեր էին: Ցարական պաշտոնեությունն ամենամեծ հովանավորությամբ սրանք այլազգի մյուս մեծահարուստներին հետ միասին անխնա շահագործում էին հայ, ռուս, թաթար և հույն աշխատավորներին:

Որքանով Ղրիմի տնտեսական վարգացումը ընթանում էր կապիտալիստական ուղիով, այնքանով նոր երանգավորում էր ստանում նաև ղրիմահայության սոցիալական բաժանումը: Հատկապես 60-ական թվականներից սկսած գաղութի հարուստ վերնախավի շարքերում սկսում են հանդես գալ նաև հայ-ֆարերիկանտ կապիտալիստներ, որոնք, սակայն, դեռևս չէին խզել իրենց կապերը առևտրի և հողագործության հետ: Սրան զուգընթաց նկատելի է դառնում նաև հայ վարձու բանվորների քանակական աճը, հատկապես նավահանգստային քաղաքներ Սևաստոպոլում, Թեոդոսիայում և Եվպատորիայում:

Ծանր էր նաև գաղութահայ աշխատավորների այն հատվածի վիճակը, որը իր ապրուստը հայթայթում էր երկրագործական աշխատանքներով: Այդ հատվածը հիմնականում ներկայացնում էին սակավահող ընտանիքները կամ բոլորովին հողազուրկ մշակները, որոնք իրենց օրվա վաստակը հանում էին մեծահարուստ հողատերերի կամ սրանց կապալառուների հողերի վրա աշխատելով:

Այսպիսով, իր ունեցվածքային կացությամբ ղրիմահայությունը հիմնականում շերտավորված էր երեք մասի՝ առևտրա-վաճառականական և խոշոր հողատերերի մեծահարուստ դասը, միջին կարողության տեր առևտրականներն ու արհեստավորները և աղքատ դասակարգը, որը կապված էր թե քաղաքային և թե գյուղական զբաղմունքների հետ: Այսպիսի շերտավորումը ղրիմահայությանը բնորոշ էր գաղութի վերականգնման սկզբից եկթ: 1821 թվա-

կանի կանոնական բարեկարգությունը ղրիմահայ ամբողջ ժողովրդին, ըստ նրա ունեցվածքի, բաժանում էր երեք մասի՝ «առաջնոց, միջնոց և վերջնոց» և ըստ այդմ էլ սահմանում դանձումների չափը²²⁷:

Գաղութահայ աշխատավոր զանգվածների ուսին ծանր մի բեռ էին այն հարկերն ու տուրքերը, որ նրանք վճարում էին պետությանն ու եկեղեցուն:

1779 թվականի նոյեմբերի 14-ի և 1799 թվականի հոկտեմբերի 28-ի հրովարտականքի, ինչպես նաև դարավերջին և XIX դարի սկզբներին ընդունված մի շարք որոշումների ու հրամանագրերի համաձայն Ղրիմում հաստատված հայ համայնքները (թե չին Ղրիմի հայերը և թե Ղարասուբազարի հայ-կաթոլիկական դատարանին ենթակաները), հրովարտականքով սահմանված 10 տարին անց-նելուց հետո, պետությանը հարկեր էին վճարում՝ ա) վաճառականները՝ դրամագլխի յուրաքանչյուր ուրուց մեկ տոկոս, բ) մեղչաններն ու արհեստավորները՝ յուրաքանչյուր ծխի դիմաց 2 ռուբլի և դ) գյուղացիները՝ ամեն մի պետյատին հողի դիմաց՝ 5 կոպեկ²²⁸:

Սակայն իշխանությունն ստորին և վերին օրգանները 19-րդ դարի հենց սկզբներից սկսում են ոտնահարել հայ համայնքներին տրված արտոնությունները և նրանց ծանրաբեռնել զանազան պարահանքերով, մի հանգամանք, որ առաջ է բերում նրանց համընդհանուր բողոքն ու պայքարը՝ հանուն իրենց առանձնաշնորհումների պահպանման:

Առաջինը բողոքի ձայն է բարձրացնում Ղարասուբազարի հայ կաթոլիկական դատարանի համայնքը: 1801 թվականից սկսած նահանգական իշխանությունները քայլ առ քայլ խուզում էին նրա առանձնաշնորհումները և նշանակում բաղմատեսակ պարահանքի՝ փոստապարհակ, ոստիկանության և հրջե խմբերի պահպանման ծախսեր, փոսեր փորելու, պահակատներ կառուցելու, քաղաքում տեղակայված միլիենսկյան դրագունյան զնդի կարիքները հոգալու, ճանապարհացույցներ և դորանոցներ կառուցելու, զորքերին վաճառելու, կալանավորներին ուղարկելու տուրքեր, ինչպես նաև զորքականներ տալու պարտույթ²²⁹: Հավատարմատար Մարտիրոս

227 Մատենագրանի արխիվ, ֆ. կաթ. դիվան, թղթ. 38, վավ. 195, թ. 3ա:

228 «Собрание актов», часть II, стр. 121; ЦГИА СССР, ф. 1152, 1840 г., д. 129, л.л. 17 об.-18.

229 ЦГИА СССР, ф. 1286, оп. 1, 1803 г., д. 46, л.л. 19—20.

կնճցիցանի միջոցով Ղարասուբազարի հայ համայնքը 1801—1803 թվականներին այդ կապակցությամբ բողոքներով դիմում է նահանգական և կենտրոնական իշխանություններին՝ ընդդեմ քաղաքի թաթարական համայնքի և աղնվականական գլխավորի, որոնք ներքան ծանրաբեռնում էին այդ տուրքերով ու պարտույթներով։ Համայնքը պահանջում էր պահպանել 1779 թվականի հրովարտակով իրեն արտոնած և 1800 թվականի ապրիլի 18-ին վերահաստատված առանձնաշնորհումները։ Հայ համայնքի բողոքի հետևանքով նրանք 1803 թվականի մարտի 23-ին ներքին գործերի միախառնվեցին Վ. Պ. Կոչուբեյի անունով իջեցվում է կալսերական հատուկ հրամանագիր։ Այդ հրամանագիրը, ելնելով հայերի արտոնությունների վերաբերյալ եղած հրովարտակներից և հետագա հրամաններից, ներքին գործերի միախառնին հրամայում էր հանձնարարել Եկատերինոսլավի նահանգական վարչությանը, որպեսզի սա, համաձայն հայերի բողոքի, տեղում ձեռք բերի անհրաժեշտ տվյալներ ու տեղեկություններ պարզելու համար հայերից՝ արտոնություններից դուրս գանձվող հարկերի պատճառները և այդ բոլորը իր կարծիքի հետ միասին ներկայացնի Վ. Պ. Կոչուբեյին, իսկ մինչև նոր կարգադրություն ստանալը դադարեցնի հայ համայնքից ալգորինակ տուրքերի և պարտույթների գանձումը²³⁰։

1808 թվականի հունիսի 30-ին Տավրիկիայի քաղաքացիական նահանգապետ Գ. Պ. Միլորադովիչը, պատասխանելով Վ. Պ. Կոչուբեյի՝ վերոհիշյալ հարցի շուրջը 1803 թվականի մայիսի 12-ին իրեն իջեցրած գրությամբ, փորձում է արդարացնել տեղական իշխանությունների գործելակերպը։ Նա, մանավանդ Եկատերինոսլավի նահանգական վարչությունը ջանում են գործն աշխատանքներ կատարել, որ իբր թե դրանք «հասարակական պարհակներ են», որոնցից հայ համայնքը ազատված չէ²³¹։ Մյուս կողմից, հայ համայնքին սրանք մեղադրում էին այն բանում, որ նա անընդհատ իր մեջ է ընդունում նոր ընտանիքներ, որոնք չպետք է օգտվեն տրված արտոնություններից, թեև ընդունվել են իշխանությունների թույլտվությամբ միայն²³²։ Հայ համայնքը ևս անզիջում էր իր բողոքներում, մանավանդ, որ դրա համար նա ուներ լիակատար իրավական հիմք։ Հավատարմատարի միջոցով 1803 թվականին արած իր բողոքներում համայնքը հայտնում էր, թե ահա երկու տարի է, ինչ արտո-

նություններից դուրս իրենցից վերցնում են այդ պարտույթներն ու տուրքերը, այնինչ իրենք հողեր չունեն ոչ մի՝ ու մշակման և արտավայրի, այլ նույնիսկ գերեզմանոցի համար²³³։ Հենց իր՝ նահանգապետ Գ. Պ. Միլորադովիչի ներկայացրած տեղեկագրով Ղարասուբազարի հայ կաթոլիկական դատարանին ենթակա հայերը ծանրաբեռնվել էին պարհակներով, որոնք ունեին դրամական հետևյալ արտահայտությունը.

ա) Եկատերինոսլավի քաղաքացիական նահանգապետ Սելեցկու առաջարկով զորանոցներ կառուցելու համար 1796 թվականին՝ 850 ռուբ., 1799 թվականին՝ 850 ռուբ.։

բ) Ղարասուբազարի շուրջը փոս անցկացնելու նպատակով բանվորներ վարձելու համար՝ 1800 թվականին՝ 105 ռուբ.։

գ) Հրշեջ գործիքների պահպանման համար 1800 թվականին՝ 34 ռուբ., 1801 թվականին՝ 28 ռուբ. 45¼ կոպ.։

դ) Կապալով տրված քաղաքային շահի ու կշեռքների համար 1800 թվականին՝ 320 ռուբ., 1801 թվականին՝ 320 ռուբ., 1802 թվականին՝ 320 ռուբ.։

ե) Երկու տնակներ կառուցելու համար 1800 թվականին՝ 22 ռուբ.։

զ) Զինվորական պահակատնակի կառուցման համար 1801 թվականին՝ 18 ռուբ.։

է) Սմոլենսկյան գնդի համար թուղթ գնելու նպատակով 1800 թվականին՝ 30 ռուբ., 1801 թվականին՝ 30 ռուբ., 1802 թվականին՝ 30 ռուբ.։

ը) Վերստասյունների կառուցման համար 1801 թվականին՝ 80 ռուբ. 60 կոպ.։

թ) Փոստապարտիք վաճառականներից՝ շնչից 46 3¼ կոպ., մեշաններից՝ շնչից 23½ կոպ., ընդամենը 1801 թվականին՝ 278 ռուբ. 63 կոպ., 1802 թվականին՝ 311 ռուբ. 82 կոպ., 1803 թվականին՝ 123 ռուբ. 88 3¼ կոպ.։

ժ) Զորապարհակ, այսինքն անցնող զորամասերի վրա Ղարասուբազարի թաթարական համայնքի հետ կնքված պայմանագրով կատարված ծախսերի 1/5 մասը, այն է. 1799 թվականին՝ 202 ռուբլի 98 կոպեկ, 1800 թվականին՝ 170 ռուբլի 71½ կոպեկ, 1801 թվականին՝ 49 ռուբլի 93 կոպեկ, 1802 թվականին՝ 52 ռուբլի. ընդամենը բոլոր տուրքերը միասին՝ 4228 ռուբլի 1½ կոպեկ²³⁴։

230 Նույն տեղում, թթ. 1—3։

231 Նույն տեղում, թթ. 6—7 և 20—23։

232 Նույն տեղում, թ. 20ա։

233 Նույն տեղում, թ. 25ա և 40բ։

234 Նույն տեղում, թթ. 17—18։

Երկար քաշքշուկից հետո, քաշքշուկ, որով զբաղվում էին կառավարիչ սենատը, ներքին գործերի մինիստրությունը, խնրատնի ռազմական նահանգապետը, Եկատերինսկավի նահանգական վարչությունն ու Տավրիկիայի քաղաքացիական նահանգապետը, վերջապես, 1804 թվականի հունվարի 30-ին խնրատնի ռազմական նահանգապետ Ռուդնիերդի անունով իջեցվում է կաշսերական ռեսկրիպտ (շնորհագիր): Այդ շնորհագիրը²³⁵ հայերի վրա թողնում էր այն պարտույթները, որոնք հասարակական բնույթի էին: Շնորհագրով Ալեքսանդր I-ը հրամայում էր.

Առաջին. Ղարասուբազարի հայ կաթողիկ համայնքի վրա դնել փոստային պարհակ, ճիշտ այնպես, ինչպես այն դրված է նման արտոնություններից օգտվող մյուս համայնքների վրա՝ բոլոր նահանգում սահմանված պարհակների բաշխման (այսինքն վաճառականներից շնչից 46 $\frac{3}{4}$ կոպեկ, իսկ մեշաններին՝ շնչից 23 $\frac{1}{4}$ կոպեկ)²³⁶:

Երկրորդ. Հայ-կաթողիկական համայնքի բնակեցման ժամանակ շնորհված իրավունքների և առանձնաշնորհումների հիման վրա նրան ազատել զորքերին օթևան հատկացնելուց և զինվորական այլ պարտույթներից, բացառությամբ անցնող զորամասերին օթևանատեղ տալուց, հավասարապես նաև առևտրի դիմաց քաղաքային գանձարան մուծվող հատուկ մուծումներից, բնդամին խնդրատուների իրավունք վերապահել մասնակցելու քաղաքի հասարակական եկամուտներին:

Երրորդ. Համայնքը պարտավոր է կրել նաև ոստիկանական պարտույթներ, որովհետև ընդհանուր օրենքների համաձայն քաղաքում ապրող և քաղաքային իրավունքներից օգտվող անձանցից և ոչ ոք, այդ թվում նաև հայերը, չէին ազատվում այդ տուրքից:

Չորրորդ. Թեև Ղարասուբազարի հայ-կաթողիկական դատարանի իրավասության տակ գտնվող հայ համայնքի մեջ ընդունված այլ մարդկանց՝ իբրև Ռուսաստանի հարավում բնակվելիս հայերին տրված արտոնություններից չօգտվողների, հարկ չկար թողնելու համայնքի կազմում, բայց քանի որ այդ մարդիկ, բնակություն հաստատելով Ղարասուբազարում, մտել են հայ համայնքի մեջ և իրենց գործերը դասավորել ու վարում են դրան համապատասխան, ուստի ի խուսափումն այն քայքայման, որ կառաջացնի զոյություն

ունեցող ներկա վիճակի փոփոխումը թե այդ մարդկանց և թե հայ համայնքի համար և ի հարգումն այն բանի, որ նրանք համայնքի մեջ ընդունվել են նահանգական իշխանության դիտություններով և թույլատվությամբ՝ մինչև այժմ հայ համայնքի մեջ ընդունվածներին թողնել ներկա դրության մեջ, բայց այսուհետև ոչ մի պարագայում թույլ չտալ, «որպեսզի այս համայնքին չպատկանող և նրա իրավունքները չունեցող անձինք ընդունվեն նրա մեջ»²³⁷:

Եթե չհաշվենք փոստատուրքը, ապա թվում է, թե հայ-կաթողիկական համայնքի պահանջները բավարարվում էին, որովհետև հիմնական պայքարը գնում էր զինվորական պարտույթների կատարման շուրջը, իսկ դրանք 1804 թվականի հունվարի 30-ի շնորհագիրը թողեց այն վիճակում, որպիսին նախատեսում էին 1779 թվականի հրովարտակն ու 1800 թվականի հրամանագիրը:

Հարկերի ու պարհակների շուրջը բողոքներ էր անում Հին Ղրիմի հայ համայնքը՝ իր հիմնավորման առաջին իսկ տարիներից, որովհետև տեղական քաղաքացիական ու զինվորական իշխանությունները ամեն առիթով ոտնահարում էին հրովարտական կնքով նրան տրված արտոնությունները: 1810 թվականի հունիսի 16-ին Հին Ղրիմի հայկական քաղաքային ռատուշան քննարկում է քաղաքագլուխ Մինաս Քսիյանի (Քսիև) զիմումը այն մասին, որ հունիսի 12-ին քաղաք ժամանած Չերնիդովյան զնդի բնակապետն ու մի քանի ստորին աստիճանավորներ պահանջում են բնակարաններ հատկացնել զինվորների, շտաբի, բարձր և ստորին սպայության, ինչպես և հիվանդանոցի համար²³⁸: Հաջորդ օրը, հունիսի 13-ին, Թեոդոսիայի ստորին զեմստվային դատարանի ատենակալ Պոպովը, գալով Հին Ղրիմ, չնայած հայերի՝ հրովարտակի հիման վրա արած բողոքներին, զորքերի համար բնակարաններ է նշանակում նաև հայ բնակիչների տներից և «ինքնազուլու կերպով նրանցում տեղավորում զինվորական աստիճանավորներին»²³⁹: «Եվ թեև,— հայտնում էր քաղաքագլուխը ռատուշային,— ռատուշայի անդամ Լուսեղեն Պետրոսյանի հետ միասին Բարձրագույն հրովարտակի հիման վրա պաշտպանեցինք հայ համայնքը զորքերին իջևանատեղ տալուց, ընդ որում հայտարարեցինք, որ հայերը նոր բնակություն հաստատելու հետևանքով տներ չունենալու պատճառով այստեղ ապրում են 2—3

²³⁵ Նույն տեղում, ֆ. 1152, 1840, գ. 129, թ. 20ա, բ:

²³⁶ Նույն տեղում, ֆ. 1286, ց. 1, 1803, գ. 46, թ. 21ա:

²³⁷ ЦГИА СССР, ф. 1152, 1840 г., д. 129, л. 20 об.

²³⁸ Крымобла́рхив, ф. 67, д. 39, л. 2а.

²³⁹ Նույն տեղում:

ընտանիքներով միասին և, բացի այդ, իրենց տներում պատըսպարում են Դյուկ դե-Ռիշելյույի կարգադրությամբ այստեղ բնակության եկած 59 բուլղարական ընտանիքներ, որոնք դեռևս չունեն ոչ միայն տներ, այլև հյուղակներ, բայց նա՝ Պոպովը, չհարգելով մեր և ոչ մի խնդրանքը, հայտարարեց, որ իբր թե 10 տարվա համար սահմանված արտոնությունների ժամկետը արդեն անցել է և այժմ դրանք վերացված են»²⁴⁰:

Նորերս հիմնավորվող հայ գյուղաքաղաքի բնակչության համար չափազանց դժվար էր միանգամից տեղավորել երկու հեծելավաշտ և դրա համար էլ այդ տեղավորման պատճառով հայերի տներից, իջևանատներից և սրճարաններից «գուրս էին բերվում ոչ միայն բուլղարները, այլև տանտերերից շատերը»²⁴¹: Անկարդ այս վիճակը պատճառ է դառնում մի շարք հիվանդությունների: Տեղավորվելուց հետո համայնքին ներկայացվում է վառելիք տրամադրելու պահանջ: Եվ որովհետև պատրաստի վիճակում վառելիք չկար, առանձին մարդկանցից վերցվում էր շինափայտը՝ իբրև վառելիք օգտագործելու համար²⁴²:

Այս ամենի մասին քաղաքապետի արած հայտարարության հիմքում ընկած էր հայ համայնքից ստացված բողոքագիրը: Դրան համապատասխան, ռատուշան այդ բողոքների մասին տեղեկացնում է Դյուկ դե-Ռիշելյույին²⁴³:

Զինվորական մասերին իջևանատեղ հատկացնելու շուրջը հաճախ վեճեր էին ծագում քաղաքի հայ համայնքի և մյուս համայնքների, հատկապես թաթարների միջև: Ոչ-հայ համայնքները, կազմելով քաղաքի ծխերի փոքր տոկոսը, բնականաբար, պետք է դժվարանային միայնակ կրելու այդ պարհակը: Եվ հաճախ բանն այնպես էր ներկայացվում, որ ժամանած զինվորական մասը դասվում էր քաղաքով անցնող զորքերի շարքը, որովհետև այդ դեպքում հայերը ևս պարտավոր էին իջևանատեղ տրամադրել: Հայ համայնքի դեմ 1820 թվականին այդպիսի մի բողոք է անում քաղաքի թաթար աստրակովյունը: Տավրիկիայի քաղաքացիական նահանգապետ Ա. Բարանովի համակրանքը թաթարների կողմն էր, որովհետև, որպես բարձրաստիճան պաշտոնյա շահագրգռված լինելով զորքերի այսօրինակ կարիքները հոգալու խրնդ-

րով, նա գիտակցում էր, որ ընդամենը 30 ծխից բաղկացած քաղաքի թաթարական համայնքը չէր կարող բավարարել զորքերի բնակարանային պահանջները: Ահա թե ինչու 1820 թվականի մայիսի 24-ի իր գրությամբ նա Հին Ղրիմի հայկական քաղաքային ռատուշային կարգադրում էր, թե հայ համայնքը նույնպես «պարտավոր է թաթարներին հավասար կրել այդ պարհակը»²⁴⁴:

XIX դարի 20-ական թվականներին Ղրիմի զանազան քաղաքներում հաստատված բազմաթիվ հայեր իշխանություններին բողոքներ էին անում իրենց զորապարհակով հարկադրելու դեմ: Գոյություն ունեցող հրովարտակներով Ղարասուբաղարի հայկաթովիկական համայնքն ու Հին Ղրիմի հայերը աղատված էին այդ պարհակից և բողոքողները նրանք չէին, այլ թե այդ և թե մյուս քաղաքներում ապրող այն հայերը, որոնք Ղրիմում հաստատված լինելով 1804 թվականից հետո՝ չէին օգտվում նախկին հրովարտակներով տրված արտոնություններից: Մինչև 1825 թվականը սրանք նորակոչիկների փոխարեն դրամական տուրք էին մուծում պետական գանձարան²⁴⁵, որովհետև մինչև այդ թվականը Տավրիկյան նահանգը համարվում էր սահմանամերձ գոտում գտնվող շրջան: Իսկ 1825 թվականից սկսած, կառավարիչ սենատի № 41871 հրամանի հիման վրա (հոկտեմբերի 31), երբ Տավրիկյան նահանգի բնակչությունից պահանջվում է զորատուրք տալ ոչ թե դրամով, այլ նորակոչիկներով, այդ պարհակը տարածվում է նաև վերոհիշյալ հայերի²⁴⁶, անգամ Թեոդոսիայում ապրողների վրա, մի քաղաք, որի բնակչությունը 1795 թվականի հոկտեմբերի 2-ի բարձրագույն շնորհագրով, 1802 թվականի հունվարի 24-ի և 1806 թվականի ապրիլի 6-ի հրամաններով առհասարակ ազատված էր զորապարհակից²⁴⁷: Սակայն կառավարիչ սենատի 1828 թվականի մայիսի 25-ի հրամանագրով, ի թիվս քաղաքի մյուս բնակիչների, Թեոդոսիայի հայերը կրկին աղատվում են զինվորական պարհակից²⁴⁸: Խնդիրն ավելի է բարդանում մյուս վայրերում ապրող հայերի շուրջը: Նովոռոսիայի և Բեսարաբիայի գեներալ-նահանգապետ կոմս Վորոնցովը ընդառաջում էր հայերի բողոքներին, մինչդեռ Տավրիկիայի նահան-

240 Նույն տեղում:

241 Նույն տեղում, թ. 2ր:

242 Նույն տեղում:

243 Նույն տեղում, թ. 3ա:

244 Крымоблархив, ф. 67, оп. 1, д. 254, л. 1.

245 ЦГИА СССР, ф. 1286, оп. 4, 1829 г., д. 672, л. 2.

246 Նույն տեղում, թ. 2, և 64—65:

247 Նույն տեղում, 1827 թ., գ. 411, թ. 5ա:

248 Նույն տեղում, թթ. 15—17:

զապետը պնդում էր հայերից զորակոչիկներ վերցնելու վրա²⁴⁹։ Ընդ որում, Վորոնցովը գտնում էր, որ պետք է այդ հայերի նրկատմամբ պահպանել մինչև 1825 թվականը գոյություն ունեցած կարգը, այսինքն նրանց թույլ տալ զինապարհակր կրելու ոչ թե զինակոչիկ տալով, այլ դրամատուրքով²⁵⁰։ Մինչդեռ սրանք 1827—1829 թվականներին վիճում և իրարամբեժ կարծիքներ էին ներկայացնում բարձրագույն իշխանություններին՝ նշված հայերից Ղրիմում շարունակում էին զինակոչիկներ վերցնել²⁵¹։ Վերջապես, 1830 թվականին կոմս Վորոնցովի կարծիքը բաժանում են ներքին գործերի և ֆինանսների մինիստրները. հունիսի 30-ին սրանց կարծիքների հիման վրա որոշվում է Տավրիկյան թերակղզու վրա ապրող օտարերկրացիներից ոչ թե զորակոչիկներ վերցնել, այլ՝ դրամական տուրք, ինչպես այն գոյություն ուներ մինչև 1825 թվականը²⁵²։

XIX դարի 30-ական թվականների կեսերից սկսած արտոնությունների պահպանման համար զրիմահայերի մղած պայքարը բորբոքվում է նոր ուժով և նոր նախիջևանցիների ու գրիգորիականների կողմից բարձրացրած բողոքների հետ միասին ստիպում իշխանության վերին ու ստորին օրգաններին՝ լրջորեն ըզբաղվելու նրանց հարցերով։ Հայերի բողոքին առիթ էր տվել 1836 թվականի մայիսի 21-ին կառավարիչ սենատին տրված բարձրագույն հրամանը, որը, եթե տեղերում շարունակվեր իրականացվել այնպես, ինչպես այդ սկսեցին նահանգական իշխանությունները, ապա նշված վայրերի հայերը լիովին կզրկվեին 1779 և 1799 թվականների հրովարտակներով, ինչպես և XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբներին մի շարք հրամանագրերով ու շնորհագրերով ստացած իրենց արտոնություններից ու առանձնաշնորհումներից։

1836 թվականի մայիսի 21-ի կայսերական հրամանում ասված էր. «Աստրախանի, Խերսոնի, Տավրիկիայի ու Եկատերինոսլավի նահանգների և Կովկասի մարզի՝ 1799 թվականի առանձնաշնորհումներից հանված հայերին, ինչպես քաղաքներում ապրողներին և մեղանական արհեստներով զբաղվողներին, այնպես էլ բավարար քանակի արքունական հողով ապահովված

գյուղական բնակիչներին, համարելով իրավացի հարկերը վճարելու գործում հավասարեցնել մյուս ռուսահայտականներին, որոնց հետ միասին նրանք օգտվում են միևնույն առավելություններից, հրամայում եմ. հայ մեղաններին, անկախ ղեմստվային և քաղաքային պարտույթները կատարելու գործում նրանց ունեցած պարտականություններից, հարկազրեւ պետական հատուկ շնչահարկով, սկզբում 5-ական ռուբլով, և բացի դրանից՝ ջրային և ցամաքային հաղորդակցության համար ամեն մի շնչին տարեկան 30 կոպեկ, իսկ 10 տարի անցնելուց հետո, բացի հաղորդակցության համար նշված տուրքից, լրիվ շնչահարկով՝ մեղանական գրուբով առհասարակ։ Հայ գյուղացիներին, բացի ղեմստվային տուրքից, հարկազրեւ հավասար գրուբով 3-ական ռուբլի շնչահարկով, ջրային և ցամաքային հաղորդակցության համար 30-ական կոպեկով և հողատուրքով՝ սկզբնապես 3-ական ռուբլով, բնդհանրապես շնչից տարեկան 8 ռուբլի 30 կոպեկ, իսկ տասնամյա ժամկետն անցնելուց հետո այդ նույն նահանգների պետական գյուղացիներին հավասար գրուբով։ 3. Այս հարկերի գանձումը սկսել 1837 թվականի հունվարի 1-ից և այդ իսկ ժամանակվանից դադարեցնել նշված նահանգներում մինչև այժմ հայերից կատարվող տարատեսակ գանձումները՝ շնչերից, ծխերից և հողերից»²⁵³։

Ի կատարումն կառավարիչ սենատից իջեցված կայսերական այս հրամանի, Տավրիկիայի արքունական էքսպեդիցիան շնչահարկով հարկազրեւ է Հին Ղրիմի հայ համայնքին և Ղարասուբաղարի հայ-կաթոլիկական դատարանի իրավասությանը ենթակա հասարակությանը՝ հայ-կաթոլիկ թե հայ-լուսավորչական²⁵⁴։

Հայ-կաթոլիկական դատարանը անմիջապես բողոքում է էքսպեդիցիայի այդ կարգադրության դեմ, այն համարելով սխալ։ Հատուկ գրությամբ նա բացատրում է էքսպեդիցիային, թե 1836 թվականի մայիսի 21-ի հրամանը վերաբերում է «1799 թվականի առանձնաշնորհումներից հանված հայերին» (բնդգծումը վ. Մ), մինչդեռ համայնքի անդամներից ոչ ոք չի հանված այդ արտոնություններից, և, հատկապես, սխալ է այդ հրամանի տարածումը դատարանին ենթակա մարզկանց վրա²⁵⁵։ Պետական տար-

249 Նույն տեղում, ֆ. 1286, ց. 4, 1829, դ. 672, թ. 2ա և բ։

250 Նույն տեղում, թ. 55ա։

251 Նույն տեղում, թթ. 54—55։

252 Նույն տեղում, թ. 72 և 79։

253 ЦГИА СССР, ф. 1152, 1840 г., л. 129, л. 16 с об.

254 Նույն տեղում, 16բ։

255 Նույն տեղում։

բեր ատյաններին՝ սկսած նահանգական վարչություններից ու նահանգապետներից ընդհուպ մինչև կառավարիչ սենատն ու կայսրը բոլորքին են անում նաև Հին Ղրիմի, Նախիջևանի և Գրիգորիոպոլի հայ համայնքները: Բոլորի հիմնական պատճառաբանությունն այն էր, թե 1836 թվականի մայիսի 21-ի հրամանը իրենց չի վերաբերում, որովհետև իրենցից և ոչ ոք հանված չի 1799 թ. (կամ 1779) հրովարտականների առանձնաշնորհումներից: Նրանք միաժամանակ շեշտում էին, որ արտոնությունները իրենց շնորհված են «մշտնջենապես»²⁵⁶:

Հայ համայնքներին բողոքների էր մղում տնտեսական այն վնասը, որ ակնկալվում էր նրանց նկատմամբ կիրառվող հարկային նոր քաղաքականությունը: Այս վերջինը որոշ չափով փոփոխվել էր տակավին 1810 թվականից սկսած: Այդ թվականից ի վեր արտոնություններից օգտվող հայ մեղաշնորհները Հին Ղրիմում, Ղարասուբաղարում և Նոր Նախիջևանում ծխի դիմաց վճարում էին ոչ թե 2, այլ 5 ռուբլի. բացի այդ, նրանք սկսել էին վճարել ծխից 30-ական կոպեկ ճանապարհների կառուցման համար, ինչպես նաև 1 ռուբլի 54 կոպեկ՝ ղեմստվային հարկ: Բարձրացել էին նաև հայ վաճառականների կատարած մուծումները. զրամագլխի մեկ ռուբլուց 1 տոկոս տալու փոխարեն, 1810 թվականից սկսած նրանք վճարում էին $4\frac{1}{2}$ տոկոս²⁵⁷: 1810 թվականին կատարված այս փոփոխությունները որոշ իմաստով ձևական էին և այնքան էլ չէին շոշափում հայ համայնքների տնտեսական շահերը: Դրանք կատարվել էին 1779 և 1799 թվականների հրովարտականերում նշված ծխահարկի (2 ռուբլի) ռեալ արժեքը պահպանելու համար, որովհետև, թեև հրովարտականերում նշված չէր արծաթյա ռուբլի, բայց այն ժամանակ այդպես էլ ենթադրում էին, քանի որ արծաթյա և թղթյա դրամները հավասարաթեք էին: 1810 թվականին փոփոխված 5 ռուբլին նշանակում էր 2 ռուբլի արծաթով²⁵⁸:

Միահարկը շնահարկով փոխարինելը մեծապես հարվածում էր հայ համայնքների տնտեսական շահերին: Եթե, օրինակի համար, 5 հոգուց բաղկացած հայ ընտանիքը մինչ այդ վճարում էր 5 ռուբլի 30 կոպեկ, ապա այժմ պիտի վճարեր (խոսքը քաղաքա-

բնակ մեղաշնորհների և արհեստավորների մասին է) 5 անգամ ավելի՝ գումարած նաև այն, որ տասը տարի հետո հարկադրվելու էր լրիվ մեղաշնորհների գրույթի շնահարկով: Ավելացնենք նաև, որ հրովարտականների արտոնություններից օգտվող բոլոր ղրիմահայերը (բացառությամբ վաճառականների) լրիվ չափով ենթարկվելու էին այդ օրենքին, իբրև քաղաքաբնակ մեղաշնորհ ու արհեստավորներ, անգամ առանձնաշնորհումներից օգտվող այն ղրիմահայերը, որոնք ապրում էին գյուղատիպ վայրերում, որովհետև սրանք ևս համարվում էին Հին Ղրիմի կամ Ղարասուբաղարի հայ համայնքի անդամներ: Խոսքը չէր վերաբերում այդ համայնքներից դուրս գտնվող այն հայերին, որոնք ուշ էին գաղթել Ղրիմ և հաստատվել թերակղզու տարբեր մասերում:

Տավրիկիայի արքունական էքսպեդիցիան հաշվի չի առնում հայերի բողոքը և նրանց սկսում է հարկադրել շնահարկով, մինչդեռ սրան հակառակ կարծիքի էր Տավրիկիայի գործադիր էքսպեդիցիան. դժվարանալով կատարել արքունական էքսպեդիցիայի պահանջը, գործադիր էքսպեդիցիան գտնում էր, որ այդ պահանջի իրագործումը անհամատեղելի է հայերին տրված բարձրագույն հրովարտականների հետ²⁵⁹:

Հարցի քննարկումը պետական տարբեր ատյաններում տարբեր վերաբերմունքի է արժանանում: Սակայն կառավարիչ սենատն ու պետական խորհուրդը ի վերջո ստիպված են լինում ընդառաջել Նովոռոսիայի զենհրավ-նահանգապետ կոմս Վորոնցովի, ներքին գործերի նախկին մինիստր Բլուդովի և հայ համայնքների փաստարկներին: Կառավարիչ սենատի առաջին ելքի դեպարտամենտներում այս հարցի բազմիցս քննության ժամանակ կարևոր նշանակություն էր ստանում այն փաստարկը, որ բերված էր հայ համայնքների և կոմս Վորոնցովի կողմից ներկայացված փաստաթղթերում հայերին տրված արտոնությունների վերաբերյալ: Այդ փաստարկը հանգում էր հետևյալին. 1. Արտասահմանից Ռուսաստան հրավիրելու և Ղարասուբաղար, Հին Ղրիմ, Գրիգորիոպոլ, Նոր Նախիջևան (շրջակա հինգ գյուղերի հետ միասին) բնակություն հաստատելու ժամանակ հայերին 1779 և 1799 թվականների հրովարտականերով տրվել են զանազան իրավունքներ և արտոնություններ և դրանց հիման վրա նրանցից հարկեր են դանձվել ոչ թե ըստ շնչի, այլ ըստ ծխերի: 2. Այդ հրո-

²⁵⁶ Նույն տեղում, թթ. 16ր, 23ր և 30ր:

²⁵⁷ «Собрание актов», ч. II, стр. 121.

²⁵⁸ ЦГИА СССР, ф. 1152, 1840 г., д. 129, л. 39 с об.

²⁵⁹ Նույն տեղում, թ. 17ր:

վարտականքը հետագայում վավերացվել են 1799 թվականի հուն-
վարի 4-ին, 1800 թվականի ապրիլի 18-ին, 1802 թվականի դեկ-
տեմբերի 21-ին և 1804 թվականի հունվարի 30-ին՝ Պավել 1-ի
և Ալեքսանդր 1-ի կողմից: 3. Վերոհիշյալ համայնքներին շնորհ-
ված արտոնություններից 1836 թվականի մայիսի 21-ի հրամա-
նով ոչ ոք չի հանդիմանում և դրա համար էլ այդ հրամանը վերաբե-
րում է այն հայերին, որոնք մինիստրների կոմիտեի՝ բարձրա-
դաս հաստատված 1831 թվականի հունիսի 2-ի կանոնադրու-
թյան համաձայն հանված են 1799 թվականի արտոնություններից
և ոչ թե նրանց, «որոնց Ռուսաստան հրավիրելու ժամանակ շնորհ-
վել են հատուկ իրավունքներ և արտոնություններ, ներկայաց-
նելով փրկե նրանց հաստատման պայմանագիր պարտականու-
թյուններ, որոնք նույն հիմունքներով նկատերիննույալի նահան-
գում բնակություն հաստատած հույների նկատմամբ պահպանում
են... իրենց ուժը»²⁶⁰: Սրանից ելնելով, կառավարիչ սենատի ա-
ռաջին երեք ղեկավարամենտների ժողովը 1840 թվականի մարտի
22-ին որոշում է վերահիշյալ հայերին թողնել նախկին արտոնու-
թյուններում, այդ որոշումը շտաբանելով այն հայերի վրա, որոնք
նշված քաղաքներում բնակության են եկել 1799 թվականի հոկ-
տեմբերի 28-ի հրովարտակի ընդունումից հետո: Միաժամանակ
որոշվում է խնդրել այդ առթիվ բարձրագույն թույլտվություն²⁶¹:
1840 թվականի հոկտեմբերի 28-ին այս նույն կարծիքին է հան-
դում պետական խորհրդի ընդհանուր ժողովը, որը քննարկում է
կառավարիչ սենատի առաջին երեք ղեկավարամենտների ընդհա-
նուր ժողովի որոշումը²⁶²: Պետական խորհուրդը գտնում էր, որ
Հին Ղրիմի, Ղարասուբաղարի, Նոր Նախիջևանի և Գրիգորիոպոլի
հայերի կողմից հարկեր վճարելու հարցում պետք է դանդաղանել
ա. հարկերի բաշխման կարգը և բ. հարկերի գրույքները: Առաջին
ղեկավար շեշտվում էր, թե չի կարելի Ռուսաստանի կողմից գնե-
րով նվաճված հայերին շփոթել այն հայերի հետ, որոնք Ռուսաս-
տան են եկել ռուսական իշխանության կանչով: Դրա համար էլ,
եթե առաջինները 1836 թվականի մայիսի 21-ի հրամանով
մացվել են ընդհանուր հարկային սխեմայի մեջ և հարկադրվում
են ըստ շնչերի, ապա այդ դեռ չի կարող հիմք ծառայել այն բանի

համար, որպեսզի նույնը տարածվի նաև վերջինների վրա, քանի
որ «կայսերական կամքով նրանց հրավիրելու ժամանակ շնորհ-
ված արտոնություններով հենց խոստացված է եղել նրանց
հարկադրել ոչ թե ըստ շնչի, այլ ըստ ծխերի և հողի քանակի»²⁶³:

Երկրորդ ղեկավար, պետական խորհուրդը այլ կարծիքի էր:
Նա գտնում էր, քանի որ հրովարտականքում չի ասված, թե հայ
մեշտաններից և արհեստավորներից զանձվող 2 ուրբի ծխահար-
կը, ինչպես և դուղացիներից 1 դեսյատինի դիմաց վերցվող 5
կոպեկը արժաթով պետք է վերցնել և չի ասված այն պատճա-
ռով, որ այն ժամանակ առհասարակ բոլոր պետական հարկերը
արժաթով էին նշանակվում, և տարբերություն չկար արժաթյա ու
թղթի դրամի արժեքների միջև, այնինչ այժմ դրամի արժեքը
փոխվել էր և հայերից զանձված 2 ուրբի թղթադրամը կազմում
էր նախկին դրույքների երրորդ մասից էլ պակաս²⁶⁴, ուստի հրո-
վարտականքում նշված հարկերի արժեքը պահպանելու համար
նրանցում եղած թվերը պետք է հաշվել ժամանակակից դներով՝
գոյություն ունեցող դրամական կուրսը համապատասխանեցնե-
լով անցյալ կուրսին²⁶⁵: Ընդունելով դրամական վճարման ար-
ժաթյա կուրս, պետական խորհուրդը 1840 թվականի նոյեմբերի
25-ին հաստատում է կառավարիչ սենատի ղեկուցադիրը՝ հայե-
րին նախկին կարգով հարկելու մասին: Պետական խորհրդի կար-
ծիքը արժանանում է բարձրագույն հաստատման: Ըստ այդ որոշ-
ման Հին Ղրիմի, Ղարասուբաղարի, Գրիգորիոպոլի, Նոր Նախի-
ջևանի հայերի վրա չէին տարածվում 1836 թվականի մայիսի
21-ի կանոնները, նրանք վճարելու էին միայն իրենց առանձնա-
շնորհումներով ունեցած նախկին հարկերն ու տուրքերը. սակայն
այդ կարգը չէր տարածվում այն հայերի վրա, որոնք նշված քա-
ղաքներում բնակություն էին հաստատել 1799 թվականի հոկտեմ-
բերի 28-ի հրովարտակի ընդունումից հետո: Սրան հետևում է
կառավարիչ սենատի 1840 թվականի դեկտեմբերի 28-ի համա-
նուն բովանդակությամբ հրամանը²⁶⁶:

Չնայած 1840 թվականի նոյեմբերի 25-ի օրենքին, Տավրի-
կիայի նահանգական իշխանությունները Հին Ղրիմի հայ հա-

260 Նույն տեղում, թ. 33ր:

261 Նույն տեղում:

262 Նույն տեղում, թ. 38—40ր:

263 Նույն տեղում, թ. 43ա:

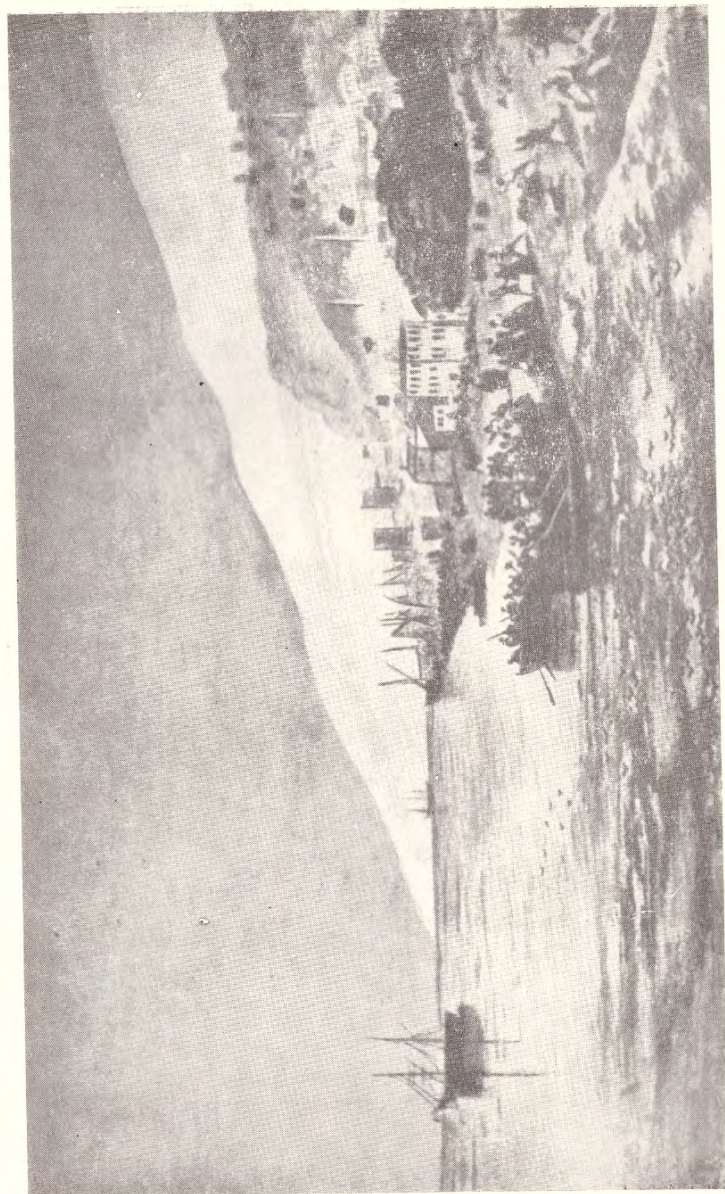
264 Նույն տեղում:

265 Նույն տեղում, թ. 43բ:

266 Նույն տեղում, թ. 45բ: Մատենադարանի տրիտիվ, կադրայանների ֆ., քղթ.
111, գ. 36 (32), վավ. 124, թ. 1ա:

մայնքից պահանջում էին 1837—1840 թվականների դիմաց փակել իրենց ունեցած պարտքերը, որ առաջացել էին 1836 թվականի մայիսի 21-ի հրամանը նրանց վրա տարածելու հետևանքով: Փոխանակ ուղղելու շուրջ տարի շարունակ 1836 թվականի կանոններով համայնքին հարկադրելու սխալը, իշխանությունների կայացուցիչները 1843 թվականին ստիպում էին նրան մարելու այդ սխալից առաջացած պարտքերը: Սա էլ հարկադրում է համայնքին 1843 թվականի մայիսի 12-ին բողոքով դիմել գեներալ-նահանգապետ կոմս Վորոնցովին և Հովհաննես ու հաշատուր Լազարյաններին և խնդրել նրանց միջնորդությունը: Հայ համայնքը նահանգապետին բողոքում էր, որ չնայած 1840 թվականի օրենքին և նահանգապետի կարգադրությանը, չինվլնիկ Մեյերը հարկերը իրենից դանձում է ոչ թե ըստ ծխի, այլ ըստ շնչի²⁶⁷: Նույն օրը Լազարյաններին հղած նամակում Հին Ղրիմի հայ համայնքը հայտնելով, որ Ղաթասուրպարի, Նախիջևանի և Գրիգորիոպոլի հայերը այլևս չեն հարկադրվում ըստ շնչի, գրում էր. «Իսկ մերս էսկի Ղրիմ ու ցրիս և աղքատ ժողովուրդը անգլխով համար թույլատրելի 1837-էն զետրս տարի ըզ տուշի (ըստ շնչի—Վ. Մ.) կազմեաց վճարել և զմնացեալն տասն և երկու հազար ոտալի ասիկնացի փողն ևս պահանջեն իբր նեդոմկա, որ եթէ այս շուրս տարվան պահանջողութիւն զտուշի դարձուցանեն զզվորէ (ծխից—Վ. Մ.), մեր շունիցիմը յայնժամ մնալ պարտական այս տասն երկու հազար ոտալին...»²⁶⁸:

Հին Ղրիմի «աղքատ ժողովրդի» վիճակը ծանրանում էր նաև նրանով, որ նրա վրա մի կատարյալ հարկային բեռ էին նաև հայկական քաղաքային ռատուլայի ծախսերը: Ի սկզբանե գրանք դրված էին քաղաքի բոլոր հայ բնակիչների վրա անխտիր՝ համաձայն ռատուլայի 1808 թվականի նոյեմբերի 1-ի որոշման: Նրանցից կատարվում էին հատուկ դանձումներ ռատուլայի քարտուղարի, գրասենյակային աշխատողի և պահակի աշխատավարձը տալու, ինչպես նաև գրասենյակային այլ տեսակի ծախսումների համար²⁶⁹: Այդ ծախսերը կաշուն չէին և ամեն տարի տարբերություններ էին տալիս, ճիշտ այնպես, ինչպես տարբեր էին լինում ռատուլայի ծախսերը: Օրինակ, 1835 թվականին ռատուլայի տարեկան ծախսերը, ըստ նահանգապետի հաստատմանը ներկա-

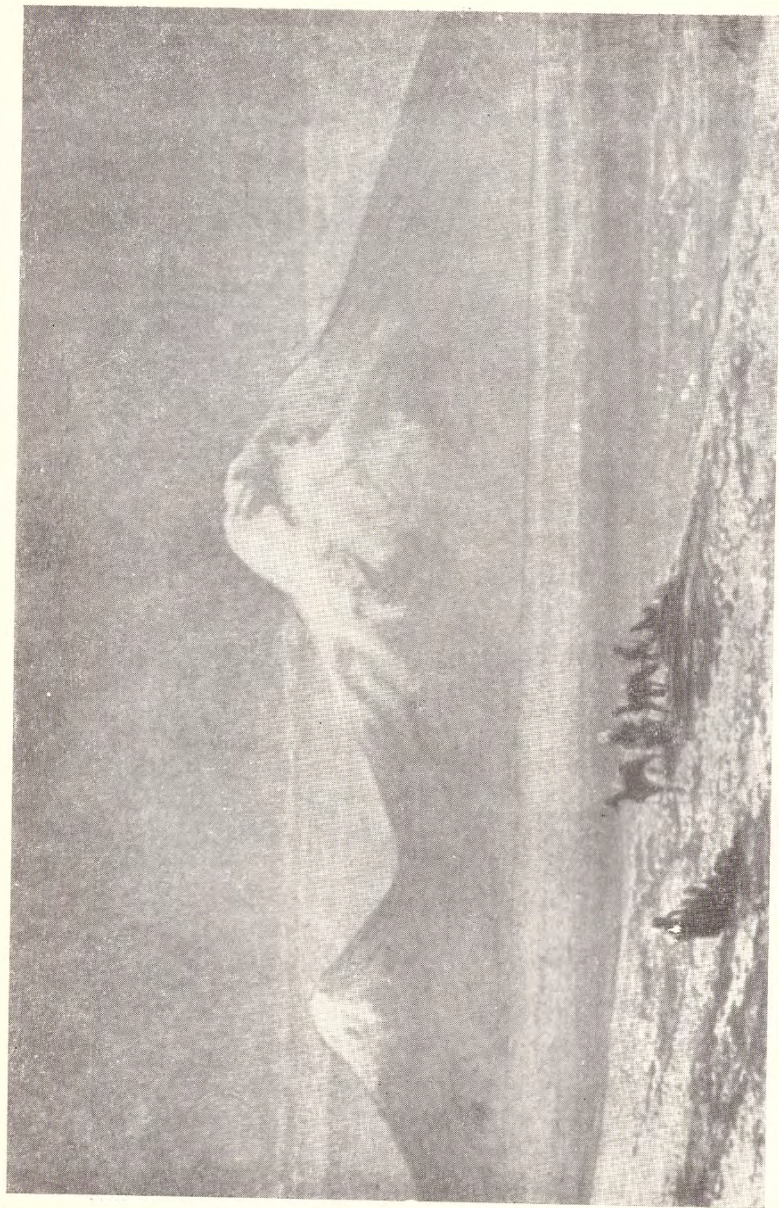

2. Ալվազովսկի, Հայերի կոտորածը Տրապիզանում 1895 թ.:

²⁶⁷ Մատենադարանի արխիվ, Լազարյանների ֆ., թղթ. 111, դ. 36, վավ. 119.

²⁶⁸ Նույն տեղում, թղթ. 107, դ. 44, վավ. 125, Մ. 1ա, բ:

²⁶⁹ Крымоблархив, ф. 67, оп. 1, д. 10, л. 85 с об.

Հ. Այվազովսկի, Մարտո, 1887 թ.:

յացրած հաշվարկի, հանգում էին հետևյալին. քարտուղարին և գրասենյակային աշխատողներին տրվող աշխատավարձը, գրասենյակային ծախսումների հետ միասին, կազմելու էր 1350²⁷⁰ ռուբ., հայերեն լեզվով քարտուղարի աշխատավարձը՝ 400 ռուբ., պահակին և թղթատարին՝ 400 ռուբ., մյուս քաղաքներում ապրող հին ղրիմցիներից հարկ հավաքողին, համայնքի հետ կնքած պայմանագրի համաձայն, 400 ռուբ., ռատուշայի շենքի տաքացման և լուսավորման համար՝ 110 ռուբ., քաղաքային շատրվանների և ռատուշայի շենքի վերանորոգմանը՝ 200 ռուբ. և 75 ռուբ.²⁷¹ հանապարհների ու կամուրջների վերանորոգման համար, ընդամենը 2935 ռուբլի²⁷⁰:

1840 թվականի նոյեմբերի 25-ի օրենքից հետո արտոնությունների պահպանման համար մղված պայքարը մի փոքր այլ ուղղություն է ստանում Ղարաուբաղարում: Այս անգամ պայքարը առնչվում էր 1804 թվականի հունվարի 30-ի կայսերական շնորհագրի, 1836 թվականի մայիսի 5-ի մինիստրների խորհրդի կանոնադրության և 1840 թվականի նոյեմբերի 25-ի որոշման միջև եղած տարբերությունների հետ, տարբերություններ, որոնց հետևանքով հայ-կաթոլիկական դատարանի իրավասությունը ենթակա համայնքի մի որոշ մասը կարող էր հարկադրման ենթարկվել ընդհանուր հարկային սխեմայով, այսինքն զրկվել առանձնաշնորհումներից:

Ղարաուբաղարի հայ-կաթոլիկ դատարանի իրավասությունը ենթակա այն հայերը, որոնք արտասահմանից Ղրիմ էին եկել 1799 թվականից հետո, 1850 թվականին բողոքում են իշխանություններին (Կովկասի փոխարքային, Նովոռոսիայի և Բեսարաբիայի գեներալ-նահանգապետի պաշտոնակատարին, Ֆինանսների մինիստրին), թե Տավրիկիայի արքունական պալատը իրենց դուրս է գրել հայ-կաթոլիկական համայնքից և ենթարկել Ղարաուբաղարի քաղաքային դոմային, նրանց վրա զնեղով ընդհանուր հարկեր և տուրքեր, այսինքն զրկելով հրովարտակով տրվող արտոնություններից²⁷¹:

Ի՞նչն էր հնարավորություն տվել արքունական պալատին այդպես վարվելու հայ համայնքի մի մասի հետ: Գիտենք, որ 1804 թվականի շնորհագրով արտոնությունները տարածվում էին ոչ

270 Նույն տեղում, գ. 647, թ. 44ր:

271 ЦГИА СССР, ф. 1152, 1852 г., д. 17, л. 14 с об.

միայն դատարանին ենթակա այն հայերի վրա, որոնք Ղարասուբազարում հաստատվել էին մինչև 1799 թվականը, այլև նրանց վրա, ովքեր այնտեղ բնակություն էին հաստատել մինչև 1804 թվականի հունվարի 30-ի շնորհագիրը: Մինիստրների կոմիտեի 1836 թվականի մայիսի 5-ին ընդունված կանոնադրությունը ևս ուժի մեջ էր թողնում այս կարգը, թեև ընդառաջելով Ղարասուբազարի մեջնանների հարկերով ծանրաբեռնված լինելու մասին բողոքին, կանոնադրությունը հայ-կաթոլիկական դատարանի իրավասությունից հանում և քաղաքային ռատուշային է ենթարկում 183 հայերի, նրանց վրա դնելով այն բոլոր հարկերն ու տուրքերը, որ կրում էին Ղարասուբազարի մյուս մեջնանները²⁷²: Մինչդեռ պետական խորհրդի 1840 թվականի նոյեմբերի 25-ի բարձրագույն հաստատված կարծիքը և նրան հետևած կառավարիչ սենատի 1840 թվականի դեկտեմբերի 28-ի հրամանը աչքաթող էին արել 1804 թվականի կայսերական շնորհագիրը և ընդհանուր հարկադրման ենթարկել (այսինքն արտոնություններից և առանձնաշնորհումներից զրկել էին) բոլոր այն հայերին, որոնք Ղարասուբազարում (և ոչ միայն Ղարասուբազարում) հաստատվել էին 1799 թվականի հրովարտակից հետո: Սա էլ հենց օգտագործում էր Տավրիկիայի նահանգական պալատը և արտոնություններից զրկում ու ընդհանուր հարկադրման ենթարկում ոչ միայն 1804 թվականից հետո դատարանի իրավասության մեջ մտած հայերին, այլև նրանց, ովքեր քաղաքում հաստատվել էին 1799—1804 թվականների միջև ընկած ժամանակամիջոցում: Կառավարիչ սենատի 1-ին դեպարտամենտը 1850 թվականի մարտի 1-ին քրե-նարկելով այս հարցը, ընդունում է, որ 1799 թվականի հոկտեմբերի 28-ի հրովարտակից հետո մինչև 1804 թվականի հունվարի 30-ի կայսերական շնորհագիրը Ղարասուբազարում բնակություն հաստատած հայերը պետք է օգտվեն 1799 թվականի հրովարտակով տրված իրավունքներից և արտոնություններից՝ համապատասխան 1804 թվականի հունվարի 30-ի կայսերական շնորհագրի. նրանք պետք է գտնվեն հայ-կաթոլիկական դատարանի իրավասության տակ, իսկ 1804 թվականի շնորհագրի հրապարակումից հետո ծնված ժառանգները՝ Ղարասուբազարի քաղաքային ռատուշայի տնօրինության տակ, բացառությամբ նրանց այն զավակների ու բարեկամների, ովքեր մասնակից են մինչև 1804 թվականը հայ համայնքի մեջ մտած վաճառականների կողմից հայտարար-

վող ընտանեկան դրամագլուխներին և որոնց պետք է համարել այդ դրամագլուխների անդամակից, քանի դեռ ընտանիքների գլխավորներն իրենց վաճառականական դրամագլուխները հայտարարում են իրենց ժառանգներից անբաժան կերպով²⁷³: 1851 թվականի հոկտեմբերի 12-ին կառավարիչ սենատի առաջին երեք դեպարտամենտների և գերողիայի դեպարտամենտի ընդհանուր ժողովը հավանություն է տալիս սենատի առաջին դեպարտամենտի վերոհիշյալ կարծիքին և որոշում կարգադրել Տավրիկիայի արքունական պալատին՝ նրա կողմից Ղարասուբազարի քաղաքային ռատուշայի տնօրինությանը ենթարկված հայերին կրկին վերագրանցելու հայ-կաթոլիկական համայնքի կազմում²⁷⁴: 1852 թվականի մարտի 24-ին պետական խորհրդի ընդհանուր ժողովը, համապատասխան սենատի վերոհիշյալ որոշման, հանգում է նույն եզրակացության, որն արժանանում է կայսերական հաստատման²⁷⁵:

Փաստաթղթերից հետևում է, որ Հին Ղրիմի հայկական ռատուշայի և Ղարասուբազարի հայ-կաթոլիկական դատարանի համայնքները մինչև 1870-ական թվականները պաշտպանել էին հրովարտակներով իրենց շնորհված արտոնությունները: Սակայն հրովարտակներով սահմանված հարկերի կողքին, ինչպես տեսանք, 1804 թվականի կայսերական շնորհագրի հիման վրա նրանք պարտավոր էին կրել հասարակական բնույթի զանազան պարհակներ, վճարել զինվորական, դեմստվային և այլ բնույթի պարտույթներ ու տուրքեր, որոնք քաղաքաբնակ հայության աշխատավոր հատվածի վրա լինելով ծանր մի բեռ՝ ավելի էին վատթարացնում նրա տնտեսական վիճակը:

Հրովարտակներից օգտվող հայ համայնքներից բացի, Ղրիմում անհամեմատ ավելի մեծ թիվ էին կազմում այն հայերը, որոնք թերակղզի գալով ու շրջանում՝ դուրս էին մնացել առանձնաշնորհումներից և վճարում էին նահանգի մյուս բնակչության կողմից տրվող բոլոր տեղական հարկերը: 70-ական թվականներին, ռատուշայի և դատարանի վերացմամբ, «արտոնյալ» համայնքները ևս հավասարվում են սրանց վիճակին:

273 Նույն տեղում, թթ. 15բ—16ա:

274 Նույն տեղում, թ. 22ա:

275 Նույն տեղում, թթ. 25բ—26ա:

272 Նույն տեղում, թ. 14բ:

Վարասուբազարում և մանավանդ Հին Ղրիմում հարկերի գանձումը ուղեկցվում էր մեծ դժվարություններով, որովհետև աշխատավոր հայ զանգվածների մի շրջափնի մասը, գտնվելով աղքատության մեջ, դժվարանում էր ժամանակին վճարել հարկերն ու մյուս տեսակի տուրքերը: Հին Ղրիմում հարկերի չվճարելը քրոնիկական բնույթ էր կրում, և դրա համար էլ հայկական ռաստուլայի գոյության ամբողջ շրջանում մենք հանդիպում ենք աշխատավորների ուսին ծանրացած պարտքերի, որոնք առաջացել էին հարկերը վճարելու անկարողությունից:

Հարկերը վճարելու անկարողության և առանձնաշնորհումների պաշտպանման մասին արված բազմաթիվ և հաճախակի դիմումները, որ քննարկեցինք վերևում, ղրիմահայ աշխատավոր զանգվածների սոցիալական պասսիվ բողոքի արտահայտություններից մեկը պիտի համարել: Իշխանությունները ջանք չէին խնայում հարկերն ու տուրքերը ժամանակին գանձելու և այդ առթիվ դատարանի ու ռաստուլայի անունով իջեցնում էին անհրաժեշտ կարգադրություններ ու հրամաններ: Ռաստուլան ու դատարանն էլ, որպես վերևից շնորհված և ունեոր խավի շահերն արտահայտող օրգաններ, ձգտում էին բոլոր միջոցներով «պարզերես դուրս գալ» նահանգական իշխանության առաջ: Արդեն 1810 թվականին, այսինքն ռաստուլայի բացումից երկու տարի անց, Հին Ղրիմում հարկերի դիմաց առաջացած պարտքերը վերացնելու համար Տավրիկիայի նահանգական կառավարությունը հրամայում է ռաստուլայի անդամներին, որպեսզի սրանք օգտագործեն «իրենց ամբողջ գործունեությունը ապառիքներն ու հարկերը գանձելու համար, որովհետև գանձման դանդաղեցման դեպքում նրանց հետ կվարվեն ըստ օրենքի»²⁷⁶: Սրան համապատասխան, ռաստուլան 1810 թվականի նոյեմբերի 7-ի նիստի որոշմամբ քաղաքի ավագ խաչատուր Սարգսյանին տեղյակ պահելով նահանգական կառավարության այդ կարգադրության մասին, հրամայում է անհապաղ ղեկուցել հարկերի գանձման ընթացքի և ապառիքատեր մարդկանց մասին²⁷⁷: 1835 թվականի հունվարին Թեոդոսիայի գավառական գանձատունը Հին Ղրիմի հայկական քաղաքային ռաստուլայից պահանջում էր 1833 և 1834 թվականների հարկերից առաջացած ապառիքները, որոնք կազմում էին 3028 ռուբ. 48 կոպ.²⁷⁸:

276 Крымоблархив, ф. 67, оп. 1, д. 35, л. 159.

277 Նույն տեղում:

278 Նույն տեղում, գ. 647, թ. 39ր:

Փանծատան պահանջը կատարելու համար փետրվարի 9-ի նիստում հայկական ռաստուլան որոշում է հայտարարել քաղաքապետ խին, որպեսզի ռաստուլայի պատգամավորների հետ միասին «ընտրեն վստահելի մի անձ»՝ հարկերից առաջացած գանձումները հավաքելու համար²⁷⁹: «Վստահելի անձի» ընտրությունը կապված էր միայն չարաշահումներից խուսափելու, այլև հարկերի գանձման դժվարությունների հետ. պետք էր փնտրել մի հարկահավաք, որը ամենայն բծախնդրությամբ ու դաժանությամբ կատարեր ստանձնելիք հանձնարարությունը²⁸⁰:

Երբեմն գործն այնտեղ էր հասնում, որ քաղաքացիների մի մասից նրանց չբավորության պատճառով անկարող լինելով հարկերը գանձել, ռաստուլան դիմում էր դրանք մարելու կողմնակի աղբյուրների: Այսպես, 1843 թվականին քաղաքապետի Գևորգ Սերոբյանը, հայ համայնքից ունեցած լիազորագրի հիման վրա, համայնքի վրա հղած հարկերի ապառիկները մարելու համար կողմնակի անձանցից վերցնում և Թեոդոսիայի գավառական գանձատունն է ուղարկում 250 ռուբլի (արծաթով)²⁸¹: Հարկերի գանձման գործը բարդանում էր նաև նրանով, որ հաճախ խուսափում էին իրենց հարկերը վճարել քաղաքում հաստատված ռուս և թաթար համայնքները, որոնք նույնպես ենթակա էին հայկական ռաստուլայի տնօրինությանը²⁸²:

Հարկերի գանձումը հաճախ դժվարությունների էր հանդիպում նաև Ղարասուբազարի հայ-կաթոլիկական դատարանի իրավասությանը ենթակա համայնքում: 1862 թվականին կազմված «Ղարասուբազարի հայ-կաթոլիկական դատարանի մեղչանական համայնքի հարկատետրում» համայնքի շատ անդամների վրա գրանցված էին ապառիկներ, որոնք առաջացել էին անցյալ տարիների հարկերը չմուծելու հետևանքով²⁸³:

* * *

Ղրիմահայության ուսերին ծանր բեռ էին եկեղեցական տուրքերն ու գանձումները: Վերը նշված եկեղեցական եկամուտների

279 Նույն տեղում, թ. 44ա:

280 Նույն տեղում, թ. 44բ:

281 Նույն տեղում, գ. 799, թ. 9ա, բ:

282 Նույն տեղում, գ. 1735, թթ. 1—4, գ. 254, թթ. 1, 7—9:

283 Крымоблархив, ф. 179, оп. 1, д. 291, л. 1—50 («Податная тетрадь Карасубазарского римско-католического (армяно-католического—В. М.) мещанского общества на 1862 г.»).

զերակշիւ մասը առաջանում էր ժողովրդից կատարված գանձումներին: Մինչև 1821 թվականի «Կանոնական բարեկարգությունը» ղրմահայությունն կողմից եկեղեցու հանդեպ ունեցած «պարտականություններ» կատարումը կանոնավորվում էր նախ այն առաջարկներով, որ բովանդակում էր Ղարաբաղաբարի հայության 1807 թվականի սեպտեմբերի 14-ի դիմումը, և որոնք հաստատել էր էջմիածինը²⁸⁴, և ապա՝ 1808 թվականի սեպտեմբերի 29-ի կաթողիկոսական կարգադրությամբ ու Մանվել վրդ. Գյումուշխանցու կողմից 1816 թվականի հոկտեմբերի 1-ին Ղարաբաղաբարի հայ հոգևոր կառավարության գանձապետին տված գրավոր հանձնարարությամբ²⁸⁵: 1807 թվականի կանոնները սահմանում էին եկեղեցական գանձումների ու տուրքերի չափը²⁸⁶, ելնելով Հ. Արղուիսյանի և Նոր Նախիջևանի երեկելիների կողմից 1795 թվականին ընդունած «Կանոնական բարեկարգությունից»: Դրանց համաձայն տուրքերը գանձվում էին ըստ առաջին, երկրորդ և երրորդ դասերի, մի բաժանում, որը կատարում էր եկեղեցին իր գանձումները ժամանակին և լիովին ապահովելու համար՝ հայ համայնքների անդամների կարողությանը համապատասխան: 1807 և 1821 թվականների կանոնները, որ ընդունել էին հարուստ դասի երեկելիները բարձրատիման հոգևորականության նախաձեռնությամբ, գիտությունը և հաստատությունը կոչված էին ապահովելու գաղութահայ եկեղեցու եկամուտները և տնտեսական տիրապետող դիրքերը՝ ի հաշիվ և ի վնաս հայ աշխատավոր զանգվածների:

1807 թվականին ընդունված կարգը սահմանում էր էջմիածինին, առաջնորդարանին և տեղի քահանաներին հասանելի բաժինները: Կային գանձումներ, որ կատարվում էին միայն էջմիածնի կամ առաջնորդի օգտին, կային նաև գանձումներ, որոնցից բաժին էր հանվում բոլորին: Այսպես, 1807 թվականի կարգով «կողովուրտն աստիճանաւորաց, զինուորաց, դատաւորաց, աթոռակալաց, երեցփոխանաց, գանձապետաց, առաջաւոր իշխանաց և էսնաֆալիից (վաճառականների և արհեստավորների—Վ. Մ.), որք պատկանեցեալք են սբ. աթոռոյն, թէպէտ ըստ կանոնաց սրբոց հարցն բազում ինչ է, բայց որովհետեւ ի ժամանակիս չունի այնպիսի կարողութիւն աղբ մեր, որք ի սոյն սահման, արժան

²⁸⁴ Մատենադարանի արխիվ, ֆ. կաթ. դիման, թղթ. 18, վավ. 132, թթ. 1—3, ցղթ. 38, վավ. 195, թ. 3ա:

²⁸⁵ Նույն տեղում, թղթ. 29, վավ. 2, թ. 1ա, բ:

²⁸⁶ Նույն տեղում, թղթ. 18, վավ. 132, թթ. 1—3:

համարեցար. զի վասն ամենայն կողովուրտի տալցեն միայն նաղտ (կանխիկ—Վ. Մ.) դրամ քսան ոռալլի ոռախ սև փող»²⁸⁷:

Բայց ի՞նչ էր այդ կողովուրտ (զավառաբարբառով կողովուրտ) կոչեցալը: Դա՛ ննջեցյալի անձնական գործածության այն իրերն էին (հագուստ, անկողին, զարդ և այլն), որ տրվում էին քահանային:

Եթե 1807 թվականին ընդունված կարգը, ի խախտումն ավանդական սովորության, պահանջում էր «աստիճանաւորաց կողովուրտը» մարել ղրամով, ապա 1821 թվականի «Կանոնական բարեկարգությունը» չէր պարտադրում ղրամական վճարում, սակայն այն ևս գտնում էր, որ եթե մեկը չի ցանկանում կողովուրտ տալ, ապա դրա փոխարեն պիտի վճարի ղրամով, ընդ որում՝ «առաջինն (հարուստ դասը—Վ. Մ.) տացէ երեք մանէթ, երկրորդն (միջակը—Վ. Մ.) երկու մանէթ, իսկ երրորդն (աղքատ դասը—Վ. Մ.) մի մանէթ»²⁸⁸: Առայժմ մի կողմ թողնենք այն, որ աղքատի համար մեկ ոռուլի վճարելն ավելի դժվար էր, քան հարուստի համար 3 ոռուլի, նշենք սակայն, որ կողովուրտը հասարակության մեջ որոշակի դժգոհություն էր առաջացնում ոչ միայն նյութական շարժառիթներով, այլև բարոյական իմաստով:

Բնականաբար, ամեն մի հավատացյալ չէ, որ ի խորոց սրտի կհամաձայնվեր իր հարազատ ննջեցյալի անձնական գործածության իրերը, հագուստը և այլն տալ քահանաներին: Այս դժգոհությունն էլ, հավանաբար, 1821 թվականին ստիպել էր կանոնադիր թեմակալին թուլատրել իրերի փոխարեն վճարել ղրամով:

Ասացինք, որ կային գանձումներ, որ պատկանում էին միայն առաջնորդին կամ քահանաներին, կային նաև ընդհանուր տուրքեր: 1807 թվականին հաստատված կարգով էջմիածնի օգտին էին վերցվում նաև, բացի «զկողովուրտն աստիճանաւորաց», հարսանյաց «որէ պսակի նուէրքն», ընդ որում՝ «առաջինքն» տացեն երեք ոռալլի, երկրորդն երկու ոռալլի և երրորդն մեկ ոռալլի»²⁸⁹: Սա միայն օրինավոր պսակից էր վերցվում, այսինքն երբ ամուսնանում էին առաջին անգամ՝ «կոս ընդ կուտի»²⁹⁰, իսկ մյուս ամուսնությունների դեպքում՝ այդ դրամի գանձման չափը ամեն անգամ թողնվում էր առաջնորդի հայեցողությանը²⁹¹: **էջմիածին էր**

²⁸⁷ Նույն տեղում, թ. 2:

²⁸⁸ Նույն տեղում, թղթ. 38, վավ. 195, թ. 3ա:

²⁸⁹ Նույն տեղում, թղթ. 18, վավ. 132, թ. 2:

²⁹⁰ Նույն տեղում:

²⁹¹ Նույն տեղում:

պատկանում նաև անհիշատակ ննջեցյալների (այսինքն անժառանգ մահացողների, որոնց գույքի նկատմամբ ոչ-որ չէր ապացուցում իր օրինական իրավունքը) ունեցվածքի ^{1/5}-ը, այդ կայ-րից նույնքան էլ բաժին էր ընկնում թեմի առաջնորդին և ս. խաչվանքին, իսկ մնացած ^{2/5}-ը՝ այն բաղաբի հեղեցուն և աղքատ-ներին, «ուր տէրն նոցին լինիցի վախճանեալ»²⁹²:

1807 թվականին ընդունված կարգը, որ ստորագրել էին Պա-րասուբաղարի 22 երեկինները և հաստատել էր էջմիածինը²⁹³, հեղեցական գանձումներից ու տուրքերից անհրաժեշտ բաժին էր հանում նաև թեմի առաջնորդին, որոշելով նրա իրավունքներն ու տնօրինության սահմանները այդ հարցում: Սրան էր հասնում սըր-բաղրամը, որ վերցվում էր հարուստներից հարյուր հիսուն, մի-ջակներից հարյուր և աղքատներից հիսուն կոպեկի չափով²⁹⁴, նշանի թեակերան (մուրհակը, այսինքն նշանի համար գանձման դրավոր իրավունքը), որ տալիս էին «առաջինքն նոյնպես 150 կոպ., երկրորդը՝ 100, երրորդը՝ 50 կոպեկ»²⁹⁵, ննջեցյալների թեակերան՝ առաջինները երկու ուրբ., երկրորդները՝ մեկ ու կես ուրբ., և երրորդները՝ 50 կոպեկի չափով, ինչպես նաև «ղիսպարդն ննջեցելոց» այն չափով, ինչ չափով «ով որ զինչ արկանել յօ-ժարեսցի», «արդինք և տաղաւարաց» (այսինքն հինգ հայտնի տոների ժամանակ զոյացած գումարները) և այլն²⁹⁶:

Կյանքի կոչված լինելով ապահովելու և պահպանելու հեղեցական դասի տնտեսական վիճակը, 1807 թվականին սահման-ված կարգը մեծապես մտահոգվում էր նաև հեղեցիներում գոր-ծող ասորին հոգևորականության խնդրով: Այդ կարգի երրորդ բա-ժինը, որ կոչվում էր «յաղագս քահանայից մերոց», սահմանում էր վերջիններիս տրվող տուրքերն ու դրանց չափերը: Սրան հա-մապատասխան, քահանաները ևս ստանում էին պսակադրամ, որ տալիս էին «առաջինքն ութ ուրբի, երկրորդը՝ չորս, երրորդը՝ երկու»²⁹⁷: Սարկավագներին ևս տրվում էր այդ տուրքը՝ 50, 25 և 10 կոպեկի չափով, ըստ սահմանված դասային բաժանվածու-թյան²⁹⁸: Սակայն ամուսնացողները միայն պսակադրամով չէին

կարող ազատել իրենց օձիբը. նրանք վճարում էին նաև «հալա-օրհնելոց» համար (այսինքն օժիտը օրհնելու համար) «առաջինքն երկու ուրբի, միջինքն՝ մեկ ուրբի և յետինքն՝ 50 կոպեկ» և նույնիսկ «տասանորդն արդեանց, զորս տան բարեկամք հարսին վասն ձեռք համբուրելոց»²⁹⁹: Այս դեռ բոլորը չէր. նշան օրհնելու համար վճարում էին թե տղայի և թե աղջկա կողմերը՝ առաջին-ները 2-ական, երկրորդները՝ 1-ական ուրբու և երրորդները՝ 50-ական կոպեկի չափով³⁰⁰:

Անշատավոր ժողովրդի, մանավանդ նրա առավել չքավոր զանգվածների համար, զգալի բեռ էին ոչ միայն ամուսնական ա-րարողությունների, այլև մեռելաթաղի հետ կապված ծախսերը: Այդպիսի գանձումներից զգալի բաժին ունեին քահանաները: «Ննջեցելոց թաղման և եօթն ամբիժքի» համար (այսինքն յոթ օր շարունակ ննջեցյալի համար հեղեցուն կարգ կատարելու հա-մար) «առաջինքն տացեն վեց ուրբի, երկրորդը՝ չորս ուրբի և և երրորդը՝ մեկ ուրբի»: Դա միայն քահանային: Բացի այդ, նույն «կարգի» համար մեռելատները վճարում էր նաև սարկավա-դին՝ 50, 25 և 10 կոպեկի չափով: Քահանաները ստանում էին նաև կողոպուտ՝ վեց, չորս և երկու ուրբու չափով³⁰¹, նրանց օգտին գանձումներ էին կատարվում կնուների, ժամուցի (պատարագի), տնօրհների, գերեզմանօրհների և քառասունքի համար³⁰²:

Պարասուբաղարի հայության ներկայացուցիչ 22 հարուստ երե-վելիները, որոնց նախաձեռնությամբ կյանքի էին կոչվել 1807 թը-վականի վերոհիշյալ «կարգն ու կանոնը», կանխավ գիտենալով, որ կարող են հանդիպել ժողովրդի դժգոհությանը, կաթողիկոսի հաստատումից հետո դրանք համարում էին պարտադիր ամբողջ դրամահայության համար. «ոչ որ կարէ դժկամակ լինիլ և ըստ հա-ձույից իւրոց պակասեցուցանել ինչ»³⁰³, — դրել էին նրանք այդ կա-նոնների վերջում, որոնք հաստատվելով կաթողիկոսի կողմից՝ ըս-տացել էին օրենքի ուժ և դարձել պարտադիր:

Այս դեռ բոլորը չէր: Հայ համայնքների հաշվին էր պահվում Պարասուբաղարի հոգևոր կառավարությունը: Մանվել վարդապետի

292 Նույն տեղում, թ. 2:

293 Նույն տեղում, թղթ. 38, վավ. 195, թ. 3ա:

294 Նույն տեղում, թղթ. 18, վավ. 132, թ. 2:

295 Նույն տեղում:

296 Նույն տեղում, թղթ. 2—3:

297 Նույն տեղում, թ. 3:

298 Նույն տեղում:

299 Նույն տեղում:

300 Նույն տեղում:

301 Նույն տեղում:

302 Նույն տեղում:

303 Նույն տեղում, թ. 3:

կողմից այդ կառավարությունը 1816 թվականի հոկտեմբերի 1-ին տված գրավոր կարգադրության համաձայն, կառավարության դրամական եկամուտները առաջանում էին Ղրիմի ամեն մի քաղաքի հաշվական եկեղեցու քահանաների կողմից տարեկան 50 ռուբլի մոծելուց, այլիները կույսերի հետ ամուսնանալու ժամանակ դանձված գումարի 1/4-ը ստանալուց, զանազան թղթեր հաստատելուց, ինչպես նաև աթոռակալի մոտ հավաքված առաջնորդական գումարների տոկոսներից և այլ զանձումներից³⁰⁴:

1807 թվականին ընդունված կարգում, ինչպես և դրան հաջորդած 1808, 1816 թվականներին և այլ տարիների կարգադրություններում էջմիածնի առաջնորդարանի, եկեղեցիների և հոգևորականության օգտին տուրքեր ու զանձումներ կատարելու վերաբերյալ հղած կանոնները ավարտուն և կատարյալ ձևակերպում են ստանում 1812 թվականի «Կանոնական բարեկարգության» մեջ, որը ոչ միայն պահպանում է դրանցում նշված տուրքերը, այլև ավելացնում նորերը, սահմանում դրանց չափն ու վճարման եղանակը: 1821 թվականի «Կանոնական բարեկարգության» հեղինակներին ավելի շատ մտահոգել էին եկեղեցական տուրքերն ու գանձումները, քան թե եկեղեցու կառավարման գործերի կարգավորումը: Եվ դրա համար էլ «բարեկարգությունը» ավելի շուտ հիշեցնում էր յուրատեսակ հարկային մի օրենսդրություն. իզուր-չէ, որ նրա 20 հոդվածներից 13-ը վերաբերում էին եկեղեցական տուրքերին ու գանձումներին:

Կանոնադրության չորրորդ հոդվածը Ղրիմի հաջորդի, հոգևոր կառավարության, ուս և հայ գրագիրների ծախսերը դնում էր ղրիմահայ եկեղեցիների, այսինքն նրանց ծուխը կազմող համայնքների վրա:

Հինգերորդ հոդվածը սահմանում էր եկեղեցական տուրքերի գանձման այնպիսի ձև, որպեսզի հոգևոր դասը ոչ մի վնաս չկրի, նկատի ունենալով անցած երկու և կես տասնամյակում դրամական կուրսի փոփոխությունը: Այդ հոդվածը գտնում էր, որ թեև պետք է անփոփոխ թողնել 1795 թվականին Հովսեփ Արղունյանի և Նոր Նախիջևանի երևելիների կողմից սահմանված էջմիածնին, հոգևվոր կառավարությանը, վանքերին և հոգևորականությանը տրվելիք տուրքերի չափը, սակայն անպայման պիտի փոխել դրանց դրամական ձևը, պահպանել դրամի արծաթյա կուրսը:

304 Նույն տեղում, թղթ. 29, վավ. 2, թ. 1ա, բ:

Վեցերորդ հոդվածը ուժի մեջ էր թողնում ղրիմահայ համայնքների կողմից հոգևոր դասին ցարդ տրվող տուրքերը, իսկ յոթերորդը՝ սահմանում էր քահանաներին հասանելիք կողոպուտի չափն ու վճարման եղանակը: Ութերորդ հոդվածով սահմանվում էին էջմիածնի և թեմի առաջնորդի եկամուտները, առաջինին տրվում էր «յատուկ արդինը», որն էր՝ «շաբաթական յատկացեալ գանձանակք»³⁰⁵, խոստմունք, կտակ, հոգեբաժինք և նուիրակութիւնք երեք տարին միանգամ», իսկ երկրորդին՝ «շնչադրամ պողին, դիազարդքն, պսակի, նշանի թէսկէրեից զոյացեալքն. ննջեցելոց ամբիօթի թէսկէրեից առեցեալքն, կտակի և հոգեբաժնից մասունքն և տաղաւարաց արդինքն»³⁰⁶:

Տասներորդ հոդվածը նշանակում էր եկեղեցական տուրքը՝ պողին, որ ղրիմահայերից գանձվում էր տակավին XVIII դարի վերջերից³⁰⁷: Պողի պարտավոր էին տալ «ոչ միայն ի Ղրիմ տամբ և ամուսնացելով բնակեալքն, այլև երթ և եկ մշտակայ առևտուր անօղբն յայդ երկիր»³⁰⁸:

Եկեղեցական տուրքերի ու գանձումների միջոցով հոգևորականությունը եկամուտներ էր ստանում նաև տեղունի ժողովրդից: Տասներեքերորդ հոդվածը սահմանում էր այդ կարգը: Տեբունական ժողովրդից գանձվող տուրքերն այն բաժանում էր երեք հավասար մասի՝ էջմիածնի, առաջնորդի և ս. Խաչ վանքի միջև³⁰⁹: Տեբունական էին համարվում ամենայն հայոց կաթողիկոսի իրավասությանը ենթակա դրսից եկած անձինք, տվյալ դեպքում Ղրիմում գտնվող նրանք, որոնք ղեռ չէին ամուսնացել և չէին ընդունել ուսահայատակություն: Ամուսնանալը, հավանաբար, պիտի հասկանալ տեղացի, ուսահայատակ ղրիմեցի հայի հետ ամուսնանալու իմաստով, որովհետև, ըստ երևույթին, տեղացու հետ ամուսնանալով՝ եկվորը զաղարում էր տեբունական լինել, այլապես ամուսնացած եկվորն էլ էր տեբունական: Այս կարգի մեջ էին մտնում երրորդ անգամ պսակվողները, անհաղորդ մեռելները, անհիշատակ

305 Գանձանակը այն տուփն էր, որ դնում էին եկեղեցիներում (և ոչ միայն եկեղեցիներում) այնտեղ նվիրադրամներ հավաքելու համար, և դրանից էլ առաջանում էր գանձանակադրամը:

306 Մատենադարանի արխիվ, թղթ. 38, վավ. 195, թ. 3ա:

307 Նույն տեղում, թղթ. 10, վավ. 15, թ. 1:

308 Նույն տեղում, թղթ. 38, վավ. 195, թ. 3բ:

309 Նույն տեղում, թ. 4ա:

ննչեցյալները: Տերունական հայ բնակչությունը ամեն մի քաղաքում մատչանադրվում էր առանձին և նրանցից վերցվող եկեղեցական տուրքերը՝ «տուն կամ խանութ և օտաօրհնէքէն, պսակադրամքն և կողոպուտքն և թաղմանն» հավաքում էր աթոռակալը ու հանձնում հոգևոր կառավարությանը՝ նշված ձևով երեք տեղով բաշխելու համար:

Ղարասուրաղարի, Թեոդոսիայի և Եվպատորիայի հայկական եկեղեցիների քահանաներին ուճիկ չէր տրվում, ելնելով այն բանից, որ այդ քահանաներն ունեին «զբաւական ժողովուրդս, որովք կարեն քահանայքն այնոքիկ ըստ արժանոյն գտանել պարէն կենաց»³¹⁰: Խոսքն այն մասին էր, որ այդ քաղաքների հայ համայնքներից եկեղեցիների մեջ «գոյացեալ ամենայն արդիւնք»-ը՝ գանձանակի, բուրվառի, մշտնջենավոր կամ օրական ժամուցի միջոցով հավաքված դրամները, որոնք մնում էին տեղի քահանաներին, բաժնական մեծ գումար էին կազմում, քան նախատեսվելիք ուճիկը: Մինչդեռ մյուս քաղաքների (Սիմֆերոպոլի, Բախչիսարայի և Օրաբաղարի) հայ քահանաներին տասնյոթերորդ հոգվածը նշանակում էր տարեկան ուճիկ, որը այդ քաղաքների «ժողովուրդքն պարտին ըստ արժանոյն ուճիկ տալ»³¹¹:

Բոլոր այս տուրքերին ավելանում էին նվիրակությունները, որ պարբերական բնույթի էին և կատարվում էին հոգևոր տարբեր մարմինների կողմից: Հնից եկած սովորությամբ Ղրիմի վիճակը էջմիածնից և այլ վայրերից եկած հոգևոր նվիրակների մշտական այցելավայրն էր: 1821 թվականի կանոնադրությամբ էջմիածնի օգտին նվիրակությունները կատարվում էին երեք տարին մեկ անգամ: Այդպես էր նաև մինչև այդ: Ղրիմի հոգևոր գործերին քաջատեղյակ Մանվել վարդապետ Գյումուշխանեցու վկայությամբ, 1809—1825 թվականներին երեք տարին մեկ անգամ էջմիածնի ներկայացուցիչները նվիրակություն էին արել Ռուսաստանի և Բեսարաբիայի վիճակներում³¹²: Ամեն մի նվիրակության ժամանակ մեծ գումար էր վերցվում: «Իւրաքանչիւր նուիրակութիւն յիսուսական հազար ոսպլիէն 255.000 ոսպլի յունելի արդեանցն զրկեցաւ՝ որպես տեսանեմք ի՝ հաշիւս ստղիմայ նուիրակացն»³¹³, —զը-

րում էր 1825 թվականի մարտի 4-ին Մանվել վարդապետը Ներսես Առաքակեցուն, նաև դժգոհելով, որ հաճախ նվիրակության արդյունքը էջմիածնին չի հասնում: «Ըստ որում բաղմադիմի գործովք ընդ ժողովրդեանց վշտացեալք և համարձակեալք են առ այս համեմատությամբ կարեմ ասել թէ միանգամ ժողովեալ յառաջնորդէն նվիրակութեան անուամբ՝ հաշիւ իւր ծախուցն օգտեցաւ»³¹⁴: Մեզ մնում է արձանագրել, որ «բաղմադիմի գործովք վշտացեալ» ժողովրդի համար միևնույն էր, թե իրենից օտարված գումարը ում էր բաժին ընկել՝ էջմիածնին, թե թեմի առաջնորդին:

Վերը մենք լուսաբանեցինք այն տուրքերն ու գանձումները, որ տալիս էին զրիմահայերը եկեղեցուն: Մինչև Ղրիմում սովետական կարգերի հաստատումը դրանք գրեթե անփոփոխ վիճակում պահպանել էին իրենց գոյությունը, թեև հոգևոր մարմինների կառուցվածքում փոփոխություններ էին կատարվել:

* * *

Աշխատության այս բաժնում ընդգրկված հարցերի լուսաբանումը, այսպիսով, ցույց է տալիս, որ XIX դարում և XX դարի սկզբներին զրիմահայերը ունեցել են բավական եռուն անտեսական կյանք՝ դրան հատուկ բոլոր հիմնական գծերով հանգերձ. սրբաւնց զբաղմունքների մեջ մասնավորապես կարևոր տեղ են բռնել առևտուրը, արհեստագործությունը և այգեգործությունը. ունեցել են դասային ընդգծված շերտավորում և ազգային յուրահատկությունների հետ միասին՝ ապրել այն ընդհանուր հոգսերով ու մտքերով, որոնք բնորոշ էին այն ժամանակվա Ղրիմի բնակչությանը առհասարակ: Հենց դրանով էլ հայկական զաղովթը իր շոշափելի մասնակցությունն էր բերում թերակղզու տնտեսական զարգացմանը:

314 Նույն տեղում:

310 Նույն տեղում:

311 Նույն տեղում, թ. 4րդ:

312 Նույն տեղում, թղթ. 51, վավ. 102, թ. 1ա:

313 Նույն տեղում:

ՀԱՍՏԱՐԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԳԱՂՈՒԹՈՒՄ

Պայմար կարողիկացման դեմ: Գ. Այվագովսկու «զարծր» և Ռուսաստանի զալու նպատակը, նրա մտադրության և ուստական կառավարության և աղաքական նպատակների միանշանակությունը: Նախընթացումն առանձնահատուկ: Ներկայումս վեներ և կեղեցական գույնների շուրջ: Մատթեոս—Այվագովսկի հակամարտությունը: Հայկամավորական զորամասը 1787—1791 թթ. ուսա-բուրական պատերազմում: Տավրիկյան հայեր և Ղրիմի պատերազմը. հայագգի ծովակալ Լ. Մ. Սերբերյակովը: Ղրիմահայ հասարակական-քաղաքական կյանքը և տնտեսական շրջանում: Հոգաբարձություններ: Քաղաքական խմբումներ: Սոցիալ-դեմոկրատ Արմեն Բանաբրյան: Հեղափոխություններ Ղրիմում:

Ղրիմահայության հասարակական-քաղաքական կյանքը XIX դարում և XX դարի առաջին մեկ ու կես տասնամյակում ամենից առաջ ազդերստում էր սոցիալ-տնտեսական այն պայմաններին, որոնց մեջ նա գոյատևում էր նշված ժամանակաշրջանում: Այդ չէր նշանակում, իհարկե, թե նրան մտահոգում էին միայն զուտ «տեղական» հարցերը: Ընդհակառակը, հասարակական, մշակութային և եկեղեցական կյանքի շատ թերեւի կապված լինելով Արևելյան ու Արևմտյան Հայաստանի, ուստական իրականության, ինչպես նաև Ռուսաստանում ապրող իր ազգակիցների հետ, Ղրիմի հայերը ոչ սակավ դեպքերում մասնակից էին դառնում այնպիսի խնդիրների, որոնք հավասարապես հուզում էին և՛ արևելահայերին, և՛ արևմտահայերին: Գնալից-դեպք էլ «զուտ Ղրիմահայ» հարցերը ըստանում էին համահայկական երանգավորում, որովհետև շուրջփում էին Ռուսական կայսրությանը և նրան հայության տարրեր խավերի շահերը:

Ղրիմի հայերի այս շրջանի հասարակական կյանքի զարգացումը չէր ընթանում «խաղաղ» հունով՝ հայրենիքից հեռու մի անկյունում ծվարած հայության շահերի ընդհանուր ներդաշնակությանմբ, թեև լինում էին հարցեր, որոնք հավասարապես հուզում էին զրիմահայության բոլոր խավերին: Շահերի ներդաշնակության և ընդհանրության բացակայությունը, որն արդյունք էր դադարա-հայ բնակչության դասային ցցուն շերտավորման, իր կնիքն էր դնում նրա հասարակական կյանքի վրա, դրան տալով սոցիալական որոշակի բնույթ և իմաստ: Ղրիմահայության հասարակական կյանքը հուզող որ խնդիրն էլ վերցնենք՝ եկեղեցական հակամարտությունները թե դպրոցական հարցի շուրջը ծագած վեճերը, եկեղեցական գումարների առիթով, թե արտոնությունների պահանջման համար մղված պայքարը, կամ թե քաղաքական այս կամ այն կուսակցության հանդեպ ունեցած վերաբերմունքը և մնացած մյուս հարցերը, դրանք բոլորն էլ պայմանավորված են եղել զրիմահայոց տնտեսական և քաղաքական դրությունմբ, նրանց սոցիալական վիճակով:

* * *

Ղրիմում մնացած և Ազովի նահանգ տեղափոխված հայերին հուզող հարցերից մեկը XVIII դարի 80—90-ական թվականներին դառնում է կաթոլիկությանը դիմադրավելու խնդիրը: Այդ պայքարը, չնայած իր կրոնական բողին, ուներ ազգային և սոցիալական բովանդակություն: Այն ազգային էր, որովհետև օբյեկտիվորեն հանգում էր ազգապահպանման՝ ընդդեմ կաթոլիկ հայերի ամենակուլ ձգտումների. այդ պայքարը միաժամանակ սոցիալական որոշակի բովանդակություն ուներ, քանի որ դա մի բողոք էր ըստեղծված այն իրավիճակի դեմ, երբ կաթոլիկ քարոզիչները, օգտագործելով տնտեսական դժվարությունները, առանձին հայ ընտանիքների գայթակղում էին նյութական հրապուրիչ հեռանկարներով և դավանափոխում: Եվ պատահական չէ այն, որ կաթոլիկ քարոզիչների դործունեությունը Տավրիկիայի և Ազովի նահանգի հայության մեջ աշխուժացել էր հենց XVIII դարի 80—90-ական թվականներին:

Այս տասնամյակներին հայության տնտեսական դրությունը որոշակիորեն վատթարացել էր՝ տեղահանվելու և Ազովի նահանգ անցնելու կապակցությամբ: Մյուս կողմից, ինչպես տեսանք, հարյուրավոր հայ ընտանիքներ, կանգ չառնելով ոչ մի բանի առջև, ետ

էին փախչում իրենց հին բնակավայրը՝ Ղրիմ։ Այնինչ 80-ական թվականների կեսերին Եկատերինոսլավում գտնվող կաթոլիկ հայերը արգեն գրեթե գլուխ էին բերել Ղրիմ վերադառնալու թույլտվությունը։ Վերջին հանգամանքը բավականին գորեղ կովան էր կաթոլիկ հայրերի ձեռքին։ Տակավին 1780 թվականին Հ. Արղությանը դիմում է Գ. Ա. Պոստոմկինին, խնդրելով հատուկ կարգադրությամբ արգելել կաթոլիկ հայրերին՝ դավանափոխելու հայերին, որովհետև «1. կաթոլիկ հայրերի վաթիակղմամբ շատ հայեր ընդունում են նրանց դավանանքը և դրա հետևանքով նրանց ընտանիքներում առաջանում են քայքայում ու ատելություն»։ Արղությանը խնդրում էր կաթոլիկ հոգևորականության առաջնորդի միջոցով վերջ տալ քարոզիչների այդ նկրտումներին, որպեսզի սրանք «այսուհետև ոչ մի պատրվակով չհանդգնեն հայերին ընդունել տալ իրենց դավանանքը և իրենց ժամասացությունը կատարեն եւրոպական լեզուներով և ոչ թե հարմարվեն հայկական եկեղեցուն»։

«2. կաթոլիկություն ընդունած հայերին, եթե նրանք ցանկանում են վերադառնալ իրենց նախկին հայկական դավանանքին, խոչընդոտներ չհարուցել»¹։

Ինչպես երևում է Հ. Արղությանի խնդրանքից, կաթոլիկ քարոզիչները հայկական միջավայր էին թափանցում հայկական որոշակի պատրաստականությամբ, որը արտահայտվում էր ոչ միայն հայերեն ժամասացությամբ, այլև հայ կրոնական «ծեսերի» զգեստավորմամբ²։ Նրանք այդպես էին վարվում միջնադարում. գործունեության այդ մեթոդը չէր կերպարանափոխվել նաև այժմ։

Հ. Արղությանին ընդառաջելով՝ Գ. Ա. Պոստոմկինը 1780 թվականի ապրիլի 17-ին հատուկ հրաման է իջեցնում Ազովի նահանգապետ Վ. Ա. Չերտկովի անունով, պահանջելով կանխել կաթոլիկ քարոզիչների այդօրինակ գործունեությունը³։ Ելնելով դրանից, 1781 թվականի հունվարի 26-ին Վ. Ա. Չերտկովը իր հերթին համանման բովանդակությամբ գրավոր կարգադրություն է անում կաթոլիկ հայերի առաջնորդ Հակոբ վարդապետին⁴։ Սակայն արգելակիչ այս կարգադրությունները հաճախ շրջանցվում էին կաթոլիկ քարոզիչների կողմից, մի հանգամանք, որը և ստիպում է Հ. Ար-

ղությանին 1793 թվականի նոյեմբերի 12-ին դիմելու Տավրիկիայի մարզի փոխ-նահանգապետ Կ. Ի. Գաբրիելին։ Նա դառնում էր, որ Վ. Ա. Չերտկովի կարգադրությունը զգալի թե «հայտնի լինի այժմ Տավրիկիայի մարզում գտնվող հայերին (կաթոլիկ—Վ. Մ.), քանի որ Ղարասուբազարով անցնելիս,—գրում էր Հ. Արղությանը,—այնտեղից հայ հասարակությունից ես իմացա, որ հինգ հոգի հայեր այդ նույն արգելումից հետո զարձակ են կաթոլիկներ, իրենց ընտանիքները թողնելով հայ դավանանքի մեջ»⁵։ Նշելով դավանափոխների անունները, Հ. Արղությանը փոխ-նահանգապետից խնդրում էր նրանց նկատմամբ, և առհասարակ, կերպարել 1780 թվականի արգելակիչ հրամանը⁶։ Այս առթիվ հատուկ գրություն է իջեցվում Ղարասուբազարի հայ-կաթոլիկական դատարանի անունով։ Կաթոլիկություն ընդունած հայերի կողմից դատարանին տված բացատրություններից պարզվում է, որ սրանք այդ քայլին էին դիմել զուտ Ղրիմում մնալու և Նոր Նախիջևան չվերադառնալու նպատակով⁷։ Հայ-կաթոլիկական դատարանը փորձում է թաքցնել լուսավորչականությունից հեռացած և կաթոլիկություն ընդունած հայերին, թեև փաստաթղթերից որոշակիորեն պարզվում է, որ նրանք լուսավորչական են, իսկ նրանց հարադատների ու ընտանիքների մի մասն էլ դեռ շարունակում էր մնալ Նոր Նախիջևանում⁸։ Ունկընդորբելով Ղարասուբազարի և Նոր Նախիջևանի հայության բողոքներին և նրանց բերած անառակելի փաստերին, Հ. Արղությանը 1794 թվականի փետրվարին ոչ միայն նորից դիմում է Կ. Ի. Գաբրիելին, այլև այդ գործի համար հանձնարարություններ է տալիս պրապորշչիկ Քարակաշին⁹։ Փետրվարի 27-ին դրած իր նամակում Հ. Արղությանը հայտնում էր. «Ամեն ինչից համոզված լինելով, որ իրոք արդեն կանխվելու են կաթոլիկների և Ղարասուբազարի նրանց հայրերի մշտական կեղծիքները՝ արդարությունը ժխտելու վերաբերյալ, ես այլևս մտադիր չեմ անհանգստացնելու Ձերդ գերազանցությունը։ Բայց որովհետև տեղեկանում եմ, որ նրանք (կաթոլիկ հայերը—Վ. Մ.) բազմապատկում են զրանք (կեղծիքները—Վ. Մ.) և կաթոլիկություն ընդունած հայերին պաշտպանելու միջոցով են ինձ հայտնում նրանց ընկելու մասին, ես ստիպ-

¹ ՀՅՍՀ ՊԿՊԱ, Գ. 139, ց. 1, գ. 1465, թթ. 13—14։

² Նույն տեղում։

³ Նույն տեղում, թ. 16։

⁴ Նույն տեղում։

⁵ Նույն տեղում, թ. 13։

⁶ Նույն տեղում։

⁷ Նույն տեղում, թ. 23։

⁸ Նույն տեղում, թ. 37։

⁹ Նույն տեղում, թ. 35։

ված եմ խնդրել Ձեզ, որ դորմած տեր, անուշադիր չթողնելու նաև այն պատճառարանությունները, որոնք Ձեզ կներկայացնի պարոն պրապորշչիկ Քարակաշը, որին այս գործի կապակցությամբ տրված է իմ վերահանձնարարականը»¹⁰:

Պիտի նշել, որ կաթոլիկության դեմ այս շրջանում մղված պայքարը հիմնականում հասավ իր նպատակին, և կաթոլիկ քարոզիչներին չհաջողվեց ձեռք բերել որևէ շոշափելի հաջողություն գրիմահայության մեջ: Այդ ամենին չէր նշանակում, թե հետագայում նրանք հրաժարվեցին իրենց նկրտումներից: 1821 թվականին Մանվել վրդ. Գյումուշխանեցին բողոքում է բուսահայոց առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսին ճիզվիտ կարգավորների կողմից Հին Արիմի հայերին պատճառած նեղությունների մասին՝ «խոռվայոյց արարմանց եղվիտաց կողմանցս ընդ դեմ հայոց դաւանութեան»¹¹: Իր հերթին Հովհաննես արքեպիսկոպոսը բողոքում է Ռուսաստանի կաթոլիկների առաջնորդ Սեստրենցիչ Թոդոշին, որը, սակայն, բավարար պատասխան չի տալիս: Սա էլ ստիպում է թեմի առաջնորդին դիմելու կաշսերը ու հոգևոր գործերի ղեկավար-տամենտին, միաժամանակ հանձնարարելով Մանվել վարդապետին՝ համբերատար վարել վեճը կաթոլիկների դեմ, տեղիք չտալ անկարգությունների և դիմել Թեոդոսիայի քաղաքագլխի օգնությանը, որին ինքը՝ Հովհաննես արքեպիսկոպոսը, նույնպես հատուկ գրություն է ուղարկել¹²:

40-ական թվականներին կաթոլիկ հայրերը ուժեղացնում են իրենց «քաղաքակիրթ» ոտնձգությունները գրիմահայոց մեջ, որի հետևանքով առաջանում են զժողովություններ ու բողոքներ: Գործին միջամտում է աշխարհահռչակ նկարիչ Հովհաննես Ալվազովսկին, կառավարությանն ու ներսես Աշտարակեցուն ներկայացնելով կաթոլիկ հայրերին Արիմից վտարելու, Մխիթարյանների հրատարակությունների առաքումը արգելելու պահանջը: Կաթոլիկոսին ուղղված իր նամակում (17 մայիսի 1846 թ.) երիտասարդ Ալվազովսկին ցուցաբերում է կաթոլիկացման վնասաբեր հետևվանքներին և դրան դիմադրավելու անհրաժեշտության լայնախոհ ընկալում, քաղաքացիական պարտքի ղգացում:

Ստորև բերվող քաղվածքը վկայում է նաև այն մասին, որ Մխիթարյան հոգևորականներին Արիմից հեռացնելու խնդրանքով նա անձամբ Աշտարակեցուն էր դիմել դեռևս աչդ նամակից առաջ:

¹⁰ Նույն տեղում, թ. 35:

¹¹ Մատենադարան, ֆ. կաթ. դիվան, թղթ. 38, վավ. 185ա:

¹² Նույն տեղում, վավ. 185բ:

«...Կը համարձակիմ հիշել այն մասին, որոնց համար ես ունեցա բարեբաղդություն անձամբ խոսելու Ձեր Վեհափառությանը. այն է՝ հեռացնել Մխիթարյանները այս կողմերին և նույն Մխիթարյաններուն տպած զրբերուն Ռուսիա դալը արգելիլ. այս բաներուն հարկավորությունը, բացի հայտնի պատճառներեն, որոնք Ձեր Վեհափառությունը գիտե, այս տեղի եղվիղք՝ Հայր Մինաս և Հայր Վրթանես բավական դեղեցին մեր ժողովուրդները (ասել է թե լուսավորչական և կաթոլիկ հայերին— Վ. Մ.) անհարկի խոսքերով, Ձեր Վեհափառությանը ճանապարհորդութենեն հետո, որոնց համբերությունը չի բավականանար. շատ ցավ կու տա մեր շատ ժողովրդյան նոցա արած անկարգ խոսքերն, որոնց պատմելով մի ընդ միոջէ Ձեր Վեհափառությունը անհանգիստ անել չեմ կամենար»¹³:

Հ. Ալվազովսկին գիտակցում էր, որ ժողովրդի անուշալ վիճակի հետևանքով կաթոլիկական քարոզը անխուսափելիորեն պիտի «անկարգ տպավորություն» առաջ բերեր: Եվ դրա համար էլ «առանց կարծյաց» նա գտնում էր, որ «Հոռոմեահայոց քահանայից այս տեղերին հեռանալները շատ օգուտ կկարենա գոյացնել մեզ աղքին»: Ապա անդրադառնալով այս խնդրի շուրջը կաթոլիկոսին անհանգստացնելու շարժառիթներին, Հ. Ալվազովսկին նշում է դրա անհրաժեշտությունն ու կարևորությունը հայերի համար: «Խնդրեմ Ձեր Վեհափառութենեն, որ թողություն շնորհեք ինձ, որ թեպետ ես ինձ բավական թույլ տվի այս բաներուն վրա խոսելու՝ բայց պատճառը, նախ իմ գիտենալս է, որ այս բաներեն մեր աղք կրնա նրջանկանալ. երկրորդ ժամանակն ալ կը ներե, որ այս բաներով շահվիմք և վերջապես կապավինիմ Ձեր Վեհափառությանը կամացը, որովհետև գիտեմ, որ Ձեր հոտին բարեբաղդությանը ցանկությունը Ձեզ հետ է միշտ»¹⁴:

Հ. Ալվազովսկու այս նամակի լույսի տակ դյուրին է ընկալել այն, թե ինչու էր նա այս շրջանում և թե դրանից տարիներ առաջ ու հետո համարողեն համոզում իր ավագ եղբորը՝ դարձ կատարելու գեպի հայրենի եկեղեցին: Այդ մասին, սակայն, մի փոքր հետո:

Հոռոմ հանգիստ չէր թողնում նաև բուն հայ-կաթոլիկներին: Հարցն այն է, որ հայ կաթոլիկները, թեև գտնվում էին Հոռոմի են-

¹³ Айвазовский, Документы и материалы, Ереван, стр. 91—92.

¹⁴ Նույն տեղում:

թակայության տակ, սակայն լիովին պահպանում էին իրենց նախնալանդ աղդային սովորություններն ու ծեսերը՝ ժամատացությունը նրանց մոտ կատարվում էր հայերեն և հայ եկեղեցական արարողություններով, ստորին հոգևորականությունն ուներ ամուսնության իրավունք, քահանաները կրում էին մորուք և հագնվում էին հայ հոգևորականների նման¹⁵։ Չնայած Հոռմի հարյուրամյակներ թափած ջանքերին, հայ կաթոլիկները կազմում էին հոռմեակաթոլիկներից անջատ առանձին կրոնական համայնք¹⁶։ Այս բոլորը, բնականաբար, Հոռմի սրտովը չէր, բայց վերջինս գործում էր «ավելի լավ է մի բան պահպանել, քան թե ամբողջը կորցնել» սկզբունքով, անցյալի փորձից դիտակցելով, որ հակառակ պարագայում, այսինքն հայ կաթոլիկների ազգային եկեղեցական ծեսերն ու արարողությունները վերացնելու դեպքում, առհասարակ կլրկվի նրանցից։ Սրանով էլ հենց բացատրվում է Հոռմի «հանդուրժամությունը» հայ կաթոլիկ եկեղեցու այդ «ազատություն» նկատմամբ, մի երևույթ, որը Հոռմի մոտ արդեն ավանդական ուժ էր ստացել։ Տակավին XV դարում միսիոներներին տված իր խրատականներից մեկում Հոռմը հրահանգում էր. «Որովհետև հայերը շատ են կապված իրենց սովորություններին ու ծեսերին, կաթոլիկ կրոնի հաջողության համար պետք է բավականանալ միայն նրանով, որ հայերն ընդունեն հոռմեական եկեղեցու դավանանքը, իսկ հայ եկեղեցական ծեսերն ու ավանդությունները պետք է թողնել անվթար։ Եվ, վերջապես, հայերից շատերը չգիտեն, թե ինչ բան է հերձվածը։ Միսիոներին ճարպկությունը նրա համար է, որ նրանց կաթոլիկ դարձնե, առանց որ նրանք կնկատեն իրենց հերձվածող կամ հերետիկոս լինելը»¹⁷։ Հարմար առիթի դեպքում Հոռմի ներկայացուցիչները խախտում էին այս սկզբունքն ու հարձակումներ գործում հայ-կաթոլիկների «ազատությունների» վրա։ Վերջիններիս կողմից Հոռմին ցույց տված դիմադրությունն իր էությունով ազգային գոյատևման համար մղված մի պայքար էր՝ կրոնական քողարկմամբ, և այդ պայքարը շարունակվեց մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը։

Այդպիսի մի պայքար սկսեցին Թեոդոսիայի հայ-կաթոլիկական համայնքը և առհասարակ Ղրիմի հայ-կաթոլիկները Հոռմի դրածո հոգևորականների դեմ 1909—1916 թվականներին, երբ այս

վերջինները փորձեցին Թեոդոսիայի հայ-կաթոլիկական եկեղեցուց դուրս մղել այն ամենը, ինչ կապված էր ազգային եկեղեցու հետ, և այն վերածել լատինականի։ Մինչդեռ Թեոդոսիայի հայ-կաթոլիկական եկեղեցու կախումը Հոռմից այնքան ձևական էր, որ քաղաքի հայ-կաթոլիկական համայնքի մեջ, այդ հանգամանքի շնորհիվ, մտել էին նաև Հոռմից դժգոհ օտարազգի այլ կաթոլիկներ, որոնց պապերը դեռևս անցյալ դարում էին եկել Ռուսաստան։ Թեոդոսիայի քաղաքագլուխ, տեղի հայ-կաթոլիկական եկեղեցու սինդիկ, ազգությամբ իտալացի Դուրանտեն Գ. Չարիսյանին (որը 1916 թվականին Սիմֆերոպոլ էր ժամանել առաքելական կառավարչի գործերը ստուգելու համար) տված ցուցմունքում ասաց. «Ղրիմում ամենուրեք՝ Թեոդոսիայի, Սիմֆերոպոլի, Ղարա-սուբազարի, Կերչի և մյուս քաղաքների մեջ նորա (օտարազգի կաթոլիկները— Վ. Մ.) տեսնում էին, որ հայ-կաթոլիկ հոգևորականությունը հեռու է պահում իրեն լատին ծեսի մյուս հոգևորականությունից, չհամակրելով նրա ուղղությունը, և հենց այդ իսկ ազատությունը Հոռմի ճիշդիտների խնամակալությունից խղճի գործում գրավում էր նոցա (օտարազգի կաթոլիկներին— Վ. Մ.) դեպի ի ծոցը հայ կաթոլիկ եկեղեցվո։ Պետք է գիտենալ,— շարունակում է Դուրանտեն,— որ այն ժամանակները հայ կաթոլիկների եկեղեցական համայնքների գլուխ Ղրիմում կանգնած էին ամենամարդասեր և լուսավորյալ հոգևոր հովիվներ Վենետիկի Մխիթարյան ուխտից, որոց համակրանքը միշտ Ռուսաստանի կողմն էր և նոցա կսլսումը Հոռմից կրոնական գործերում միայն ձևական էր, առանց որևէ փաղափսյալ դիտումների»¹⁸ (ընդգծումը մերն է — Վ. Մ.)։

Թեոդոսիայում ծավալված անհաշտություններին ու հակամարտություններին առիթ էր տվել Հոռմի պաշտպան հոգևորականների հավակնությունը՝ տիրանալու հայ-կաթոլիկների եկեղեցուն և այնտեղ արարողությունները կատարելու ըստ լատինական ծեսի։ Հարցի պատմությունը հետևյալն էր. Եկատերինա II-ը 1787 թվականի մայիսին, Ղրիմ կատարած իր այցելության ժամանակ, Թեոդոսիայի հայ-կաթոլիկների ներկայացուցիչներին խորհրախոսելով նրանց համայնքին է նվիրում թաթարական մզկիթը՝ եկեղեցու վերածնունդ համար, որովհետև պատերազմի ժամանակ, ի թիվս այլ շենքերի, հիմնովին քանդվել էր նաև հայ-կաթոլիկների

¹⁵ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 125, д. 511, л. 85.

¹⁶ Նույն տեղում, թ. 121։

¹⁷ «Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն, 1933, № 4, էջ 114։

¹⁸ Մատենադարանի արխիվ, անհատ. անձ., ֆոնդ, թղթ. 88, վավ. 5, թ. 33։

ս. Վերափոխման եկեղեցին¹⁹։ Այդ եկեղեցում ընդհուպ մինչև 1909 թվականը արարողությունները կատարում էր հայ-կաթոլիկ քահանան, հայկական ծեսով. եկեղեցին էին հաճախում նաև այլադղի կաթոլիկներ (ֆրանսիացիներ, իտալացիներ, լեհեր և այլն)²⁰։ 1909 թվականին կաթոլիկ եպիսկոպոս Կեսերը ինքնազուտ կերպով եկեղեցուց հեռացնում է հայ կաթոլիկ քահանա Գրիգոր Սաֆարովին և նրա փոխարեն նշանակում Վարբուտյանսկուն։ Սա առաջացնում է հայերի վճռական բողոքը, որովհետև դա նշանակում էր զրկվել ազգային եկեղեցու ավանդություններից և ամեն ինչում ենթարկվել Հռոմին, լատինական ծեսերին, հետևապես և կանգնել ձուլման բացահայտ ուղու վրա։ Հայ-կաթոլիկական համայնքի հուզումները ստիպում են կաթոլիկ հոգևորականության գլխավորներին առաջիմ փոխել իրենց վճիռը, և եկեղեցում կրկին վերականգնվում է հայ-կաթոլիկ քահանայի պաշտոնը²¹։ Սակայն դա ժամանակավոր նախնի էր. 1911 թվականին Կեսերը կրկին հեռացնում է հայ-կաթոլիկ քահանա Տեր-Գյուլյանին (որովհետև նա հրաժարվում էր ժամասացություններն ու արարողությունները կատարել լատինական ծեսով) և նրա փոխարեն նշանակում եպիսկոպոս Ֆերին²²։ Սա մեծ հուզումներ է առաջացնում քաղաքի հայ կաթոլիկների մեջ։ «Օտարադավանների դեպարտամենտի դիրեկտորի հեռագրով արած կարգադրությամբ, ստացված բողոքների համաձայն, ըստ որոնց, հայ քահանան արգելում է լեհ հոգևորականությանը ժամասացություններ անել ընդհանուր հայ-կաթոլիկական եկեղեցում, վերջինս կնքված է. պաշտոնից հեռացված հայ քահանային առաջարկված է հեռանալ Թեոդոսիայից։ Հայ համայնքը հույված է. հեռագրեր են ուղարկվում Վ. Ն. Կոկովցիին, ներքին դործերի մինիստրի տեղակալ Ս. Ն. Կրիժանովսկուն և օտարադավանների դեպարտամենտի դիրեկտոր Ա. Ն. Խարուլինին առաջարկվելով միջնորդությամբ, որին հայերը 125 տարի է տիրում են», — գրում էր «Русское слово» թերթը այդ օրերին²³։ Նույն էր հաղորդում «Биржевые ведомости» թերթը²⁴. Եկեղեցում նշանակված լեհ քսյոնձը բռնադրվում է հարակից

շենքերը և ջանում տիրանալ նույնիսկ եկեղեցուն կից ծխական դպրոցին²⁵։

Այս հակամարտությունների շրջանում և դրանից էլ հետո, ընդհուպ մինչև 1916 թվականը, Հռոմի աջ թևն էր դարձել «պապից սվեդի կաթոլիկ» տիրահաղակ Սարգիս վրդ. Տեր-Աբրահամյանը, որը 1909 թվականին նշանակվել էր Ռուսաստանում ապրող հայ-կաթոլիկների առաքելական կառավարիչ։ Սա պատեհ դիպվածը բաց էր թողնում նեղելու հայ-կաթոլիկ քահանաներին, մասնավորապես վենետիկյան կողմնորոշում ունեցողներին, որովհետև, ինչպես ասված էր նրա վերաբերյալ լրիմահայ կաթոլիկների բողոքներին մեկում, Վենետիկի Մխիթարյանների ուղղության քահանաները անփոփոխ կերպով պահպանում էին հայկական ծեսերն ու սովորությունները, որ ձեռնտու էր Հռոմին²⁶։ Սարգիս վրդ. Տեր-Աբրահամյանի 1909—1916 թվականների ունեցած հակահայ գործունեության մասին լրիմահայ կաթոլիկները 1916 թվականին բազմաթիվ դիմումներ ու բողոքներ են ներկայացնում Գրիգոր Չարիխյանին։ Ահա Գ. Չարիխյանին ներկայացրած բողոքներից մեկը. «Իբրև հարազատ պրոպագանդիստ մի կողմից նա (Տեր-Աբրահամյանը — Վ. Մ.) բացասական դիրք է բռնում Վենետիկի Մխիթարյանների վերաբերմամբ, որոնք հավատարիմ են մնացած հայ եկեղեցու հինավուրց սովորություններին և հայ-կաթոլիկների արտոնություններին, իսկ մյուս կողմից... արձակ հովանավորում էր Հռոմի կողմից քահանաներին, որոնք կողմնակից էին լատին ծեսի և ձգտում էին հայ կաթոլիկների եկեղեցական կյանքի կարգ ու կանոնը... ենթարկել հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցվո համար սահմանված կանոններին»²⁷։ Տեր-Աբրահամյանի կարգադրությամբ Ղրիմի հայ-կաթոլիկ եկեղեցիներից դուրս է մղվում «ձայնավոր պատարագը», հայ հոգևորականներին ստիպում են կրել լատին հոգևորականների զգեստներ, իսկ Ղարասուբազարում «ժամասացությունը կատարել լատին եկեղեցվո ծեսերով»²⁸։ Առաքելական կառավարչի հակահայ միտումները հասնում են այնպիսի անպատկառության, որ նա պատերազմի ժամանակ անգամ փորձեր է անում խափանել պատերազմի զրկանքներին զոհ դարձած հայ ընտանիքներին օգնելու գործը²⁹։

¹⁹ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 139, д. 58, л. 15 об.

²⁰ Նույն տեղում, թ. 12։

²¹ Նույն տեղում, թ. 17։

²² Նույն տեղում։

²³ «Русское слово», 1911, 24.XI.

²⁴ «Биржевые ведомости», 1911, 24.XI.

²⁵ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 139, д. 58, л. 70.

²⁶ Մատենադարանի արխիվ, անհատ. անձ., ֆոնդ, թղթ. 88, վավ. 5, թ. 11։

²⁷ Նույն տեղում, թ. 20։

²⁸ Նույն տեղում, թ. 26։

²⁹ Նույն տեղում։

Առաքելական կառավարիչ Սարգիս վարդապետ Տեր-Աբրահամյանի՝ ըստ էության հակահայ գործունեությանը այդ նույն թրվականներին համառոտորեն դիմադրում են նաև Անդրկովկասի շրջանների և մասնավոր Շիրակի ու Ախալցխայի կաթոլիկ հայերը: Հետագայում սրա գեմքն ավելի է պարզվում: Մինչև այժմ էլ տարեց հայ-կաթոլիկներից շատերը հիշում են, թե ինչպես նա հայ-կաթոլիկական եկեղեցի կառուցելու պատրվակով Բաթումում ապաստան դառնալու և ընչպիսիք հայերից ժողոված մի մեծ զումար յուրացնում և ժողովրդի ինքնազատաստանից խուսափելու համար ճողորպում է Հոտմ՝ իր հոգևոր պետերի մոտ:

Միանգամայն պարզ է, որ հայ-կաթոլիկների ազդային-եկեղեցական սովորությունների համար մղված պայքարը, ըստ էության, մի մարտահրավեր էր ընդդեմ Հոտմի ասիմիլացիոնական ձգտումների, և դրա համար էլ նրան մասնակից էին դարձրել ոչ միայն Ղրիմի, այլև ամբողջ Կովկասի հայ-կաթոլիկական համայնքները:

* * *

Անցյալ դարի 50—60-ական թվականներին զրմահայության հետ անմիջապես առնչվող հասարակական-քաղաքական և մշակութային մարզի մի քանի խնդիրներ այնպիսի ընթացք են ունենում, որ որոշ իմաստով ստանում են համահայկական բնույթ, իրենց շուրջը բարձրացած վեճերին և առաջացած ներհակություններին մասնակից դարձնելով արևելահայ ու արևմտահայ հասարակական գործիչներին: Մենք ամենից առաջ նկատի ունենք Խալիբյան ուսումնարանի հիմնադրման և Նախիջևան-Քերսաբաբիայի հայ-լուսավորչական թեմի կենտրոնը Քիշնևից Թեոդոսիա փոխադրելու առթիվ ծագած երկարատև վեճերն ու հակամարտությունները, որոնք առնչվում էին թեմի վիճակավոր առաջնորդի՝ Գաբրիել վրդ. Այվազովսկու եկեղեցական և կրթական գործունեության հետ: Ընդ որում, մենք նպատակ չունենք զբաղվելու Գաբրիել վարդապետի հասարակական-քաղաքական հայացքների քննարկմամբ և զրնահատմամբ, և դա բնավ ոչ թե նրա համար, որ դրանց մասին ակնարկներ արվել են հայագիտական գրականության մեջ, այլ այն պատճառով, որ միանգամայն պարզ ու որոշակի են հասարակական ու քաղաքական հայացքները մի վարդապետի, այժմ արդեն վիճակավոր առաջնորդի, որը ընդամենն սերտորեն կապված էր հայ հարուստ վերնախավի, ցարական արքունիքի և բարձր պաշ-

տոնեության հետ և վերջիններիս օգնության ու հայրենի եկեղեցու շուրջը համախմբելու հետ էր նաև առնչում իր ազդային-կրթական նպատակների իրագործումը, հայ կուլտուրայի զարգացումը: Կղերական Գ. Այվազովսկուն, սակայն, չենք կարող չդասել իր կայուն սկզբունքներն ունեցող այն քչերի շարքը, որոնք ոչ միայն չէին հակադրվում Վրենց ժամանակաշրջանի գիտության ու քաղաքակրթության լույսին», այլև «նույնիսկ հանդիսանում էին հայ լուսավորական օջախների մեկենասներ ու հովանավորողներ»³⁰: Մեզ հետաքրքրողը առավելապես Գ. Այվազովսկու կուլտուր-կրթական գործունեությունն է, որչափով այն առնչվում էր զրմահայ կյանքի հետ մի ժամանակաշրջանում, երբ հայ ժողովուրդն ապրում էր ազգային զարթոնք և երբ «արևելահայ հասարակական հոսանքների ձգտումներն ու մտահոգությունները այս ժամանակաշրջանում դառնում էին հայ ժողովրդի ազդային կազմավորման, նրա ազգային-քաղաքական և ազգային-մշակութային կյանքի հարուցած պահանջների ու խնդիրների շուրջը»³¹:

Բայց կա մի հանգամանք, որը սկզբից ևեթ, իբրև վերապահում, կուղենայինը նշել: Մեր կարծիքով բոլորովին ճիշտ չէր լինի անցյալի այս կամ այն դորձին ներկայացնել իրենց ապրած ժամանակից դուրս պահանջներ կամ թե նրանց համար չափանիշ ընդունել առաջավոր մտածողներին, ինչպես օրինակ, անցյալ դարի 60-ական թվականների համար, առհասարակ, Մ. Նալբանդյանին: Առաջին դեպքում դեմ դնացած կլինեինք պատ. Խոսկան գիտության այն հստակ պահանջին, թե անհատի գործունեության այս կամ այն կողմը բնութագրելիս պետք է անպայման նկատի ունենալ նրա ժամանակի պայմանները և ոչ թե ապագա սերունդներին պարզ դարձած խնդիրների պահանջները: Իսկ երկրորդ դեպքում մենք հողին կհավասարեցնենք հիշյալ ժամանակաշրջանի (առվյալ դեպքում 60-ական թվականների) բոլոր գործիչներին և նրանց ծառայությունները, որովհետև իր առաջադիմական, հեղափոխական-դեմոկրատական հայացքներով և փառապաշտան հասունությամբ ուսումով հայ իրականության մեջ Մ. Նալբանդյանը մի այնպիսի գազաթ էր, որի բաժնությունը չհասավ նրա ժամանակի հայ հա-

30 Ա. Գ. Հովսեփյան, 19-րդ դարի 50—60-ական թվականների արևելահայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները, տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1965, № 4 (31), էջ 57:

31 Նույն տեղում, էջ 56:

սարակական և ոչ մի գործիչ: Պատմաբանի պարտքն է լուսաբանել մեր անցյալի պատմությունը իր ամբողջության մեջ, գործիչներին գնահատել նրանց խաղացած դերով՝ դրական թե բացասական, միշտ մոռացության չտալով դասակարգային մոտեցումը և այն հանգամանքը, որ նրանք եղել են իրենց դասակարգի և էպոխայի ծնունդը: Ընդամեն, անհատի գործունեության բացասական կողմերի նշումը չպիտի անտեսի նրա կատարած դրական գործը, և ընդհակառակը: Բոլոր պարագաներում, չպիտի ղեկավարվել միայն ժխտելու և կամ զրվատելու սկզբունքով. հարկ է օբյեկտիվությանը տեղադրել տվյալ դասակարգին ու նրա գործիչներին՝ յուրաքանչյուր ժողովրդի տվյալ ժամանակաշրջանի պատմական դարգացմանը և առկա հնարավորություններին համապատասխան:

Գ. Այվազովսկու Դրիմում ունեցած կուլուր-կրթական գործունեությունը լուսաբանելիս մենք աշխատել ենք, որքան հնարավոր է, հավատարիմ մնալ վերևում նշված սկզբունքին:

Կրթական ամենամեծ ձեռնարկումը, որը կապված է Գ. Այվազովսկու գործունեության հետ Դրիմում, դա հալիբյան ուսումնարանն էր, որի հիմնադրումը և հետագա գործունեությունը սերտորեն միախառնվեցին ղրիմահայերի (և ոչ միայն ղրիմահայերի, նաև թեմի մյուս համայնքների և մանվանդ նոր նախիջևնացիների) հասարակական կյանքի մի քանի կնճռոտ խնդիրներին:

Հարավային Ռուսաստանում հայերի համար ժամանակի կրթական մակարդակին ու պահանջներին համապատասխան ուսումնարան հիմնելու վերաբերյալ Գ. Այվազովսկու ձեռնարկած քայլերը սկիզբ էին առնում այն բախումներից, որ Արևելյան պատերազմին նախորդած տասնամյակում մղում էին հայերը Հոռմի կողմից վարվող հակահայ քայլերի դեմ: Այդ պայքարը, որ հայ կաթոլիկներին բաժանել էր երկու խմբավորման, իր մի թևում, որպես պարագլուխ, ուներ Անտոն վրդ. Հասունյանին, որի կուսակիցները լատինասեր էին և «աբհամարեին ու անարգին դամենայն ինչ ղհայոց»³² և որի կյանքը, Բաֆֆու բնորոշմամբ, ներկայացնում էր ինտերիզներին, խռովություններին և ապստամբություններին մի անընդհատ շարք: Իսկ մյուս թևը, որի կողմն էր կաթոլիկ հայության ճնշող մեծամասնությունը, գլխավորում էին Վենետիկի Մխիթարյանները. այդ թևը ձգտում էր անկորուստ պահել աղղային ալմանդություններն ու ծեսերը³³: Կոստանդնուպոլսում սկիզբ առած այս

հակամարտությունն ընդգրկում է դրեթև ամբողջ կաթոլիկ հայությունը, որովհետև այն շոշափում էր բոլորի աղղային շահերը: «Հակահասունյանների ապստամբությունը մի համարձակ, միևնույն ժամանակ հակակրական բողոք էր ընդդեմ Հոռմի քահանայապետի... Նոբա (հակահասունյանները—Վ. Մ.) ձանաչելին այն վաղեմի սխալը, թե արևմուտքից նրանց օգուտ չկա, թե նորանց պետք է գրավել տիրող պետության հովանավորությունը, հիմնվել յուրյանց սեպհական ուժերի վերա և պահպանել յուրյանց ազատությունը և աղղային իրավունքները»³⁴:

Միջամտելով գործին, Հոռմի պապը Մխիթարյաններին հակադրում է «նորոջ դաւանութեան և յայտարարութեան հաւատարիմ հպատակութեան իւրեանց առ ամենայն հրամանս և ակնարկութեանս աթոռոյն Հոռովմայ և պաշտօնէից ի նմանէ կարգեւոց»³⁵: Մխիթարյանների առաջնորդ Գևորգ արքա Հյուրմյուզյանը սպառնալիքի տակ «յանձին կալաւ առնել ղյայտարարութիւնն ղայն անարժան, և զբազումս յիւրոցն միաբանից բոնադատեաց ձեռնադրել ի նոյն»³⁶: 1856 թվականի մայիսի 18-ին Ներսես կաթողիկոսին արած իրենց դիմումում հայտնելով այս բոլորի մասին, Գ. Այվազովսկին և նրա կուսակիցները Սարգիս Թեոդորյան և Ամբրոսիոս Գալֆայան վարդապետները ավելացնում էին, թե դրանով «Մխիթարեան միաբանութիւն իրաւամբ համարեցաւ իմն մատընտու իրաւանց աղղիս և միանգամայն նախատիչ ուղղափառութեան վարդապետութեան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ», որովհետև Պիոս 9-րդ պապին ուղղված իր գրութեան մեջ Հյուրմյուզյանը Հոռմի շուրջը համախմբվելուց հրաժարվող հայերին համարում էր «հերձուածողք և հերետիկոս»³⁷: Այս ոգով էլ 1854 թվականի փետրվարի 2-ին իջեցվում է Պիոս 9-րդ պապի կոնդակը:

Փարիզի Մուրադյան վարժարանի տեսուչներ վերջնականապես կարգապետները չեն ենթարկվում Մխիթարյան արքայի «անիրավ հայտարարությանը» և երկու-երեք տարի շարունակ բողոքում են նրա դեմ, «որով և ատելիք եղաք չաչս նոցին, և կասկածելիք առաջի հոռմեական աթոռոյն»³⁸: Վարդապետները դիտակցել էին, որ

³⁴ Բաֆֆի, նրկերի ժողովածու, հատ. 9, Երևան, 1958, էջ 85:

³⁵ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, д. 24/3136, ч. II, л. 7.

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Նույն տեղում, թ. 7բ:

³² ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, д. 24/3136, ч. II, л. 7.

³³ Նույն տեղում:

«որ որ պապական սկզբունքը և հոռմեական տիրապետության հոգին ավելի զորավոր է՝ քան թե որ և իցէ կրոնական, բարոյական և քաղաքական սկզբունք, այնտեղի ազատությունը անունով է միայն և ոչ իրական»³⁹։ Նրանք դիմադրում են նաև Հյուրմուղյանի հրամանին, «որով նույն առաջնորդ զրդեալ ի Հոռվմայ պաշտօնէիցն՝ կամէր նախ զվարժարանն զայն ի Հոռվմ փոխադրել, և ապա զէթ զայն պահանջէր, զի կաթողիկոսաց եւթ մանկունս ընդունիցիմք ի վարժարանն յայն ազգային յաշակերտութիւն, կամ թէ զհայոց մանկտին ևս ընկալեալ՝ ի կաթողիկոսութիւն նոսա շրջեացուք»⁴⁰։

Գ. Ալվազովսկին, Ս. Թեոդորյանը և Ա. Գալֆայանը չեն ենթարկելում արբահոր կարգադրությանը, որի պատճառով առաջինը անմիջապես հեռացվում է Մուրադյան վարժարանից։ Նույն վիճակին են արժանանում նաև մյուս երկուսը՝ վեց ամիս հետո Փարիզ ժամանած Հյուրմուղյանի իսկ ձեռքով։

1855 թվականին հեռանալով Մխիթարյաններից, սրանք «լուսավորչական հայ պատանյաց կրթության համար» Փարիզի Գրենել արվարձանում հիմնում են Հայկազյան վարժարանը՝ ապավինած Կ. Պոլսի հայ ամիրանների և մեծահարուստների նյութական օգնությանն ու հորդորին⁴¹։ Սակայն թե Մխիթարյանները և թե հոռմամուլ հոգևորականությունը, ինչպես և Ֆրանսիայի եկեղեցական ու պրոպագանդայի բարձրաստիճան պաշտոնեությունը սվիններով են դիմավորում Հայկազյան վարժարանի ստեղծումը՝ իբրև կաթողիկոսյանը վնասակար մի հիմնարկություն։ Որոշելով քաղաքական պաշտպանություն, երեք վարդապետները դիմում են նախ սուլթանական կառավարությանը, հայցելով նրա հովանավորությունը։ Սակայն, ինչպես ասված է ժամանակի փաստաթղթերից մեկում, «նկատի ունենալով մի կողմից պապականների բանասարկությունները, իսկ մյուս կողմից Թուրքիայի հովանավորության անկայուն և երերուն լինելը»⁴², Գ. Ալվազովսկին իր հա-

յացքներն ուղղում է դեպի Ռուսաստան, քաջ գիտակցելով, որ Ռուսաստանի հարավում հայկական դպրոց բացելու իր մտադրությունը լիովին համապատասխանում է ռուսական կառավարության արևելյան քաղաքականությանը, որը Ղրիմի պատերազմից հետո ապրելով բավական տկար վիճակ՝ միտում էր շտկել իր դրությունը։ Բայց նախքան ցարական իշխանություններին դիմելը, Գ. Ալվազովսկին իր կուսակիցների հետ վճռում են վերջնականապես խզել կապերը կաթողիկոսյան և Հոռմի՝ որպես հայ ժողովրդի ազգային ինքնությանը սպառնացող ախոյանների հետ և վերադառնալ հայրենի եկեղեցու գիրկը։ Այդ նպատակով նրանք դիմումներ են անում նախ Կ. Պոլսի պատրիարքին և ապա՝ Ներսես Աշտարակեցուն։ Պատրիարքն ու կաթողիկոսը լիասիրտ ընդառաջում են նրանց «դարձ»-ին։

Կաթողիկ վարդապետների «դարձի» պատճառները տարբեր մոտեցմամբ շոշափվել են հայ մի քանի հեղինակների, այդ թվում նաև ակադեմիկոսներ Ա. Հովհաննիսյանի և Ա. Կարինյանի աշխատություններում⁴³։ Մինազամայն իրավացի է Ա. Կարինյանը, երբ նշում է, թե Գ. Ալվազովսկին ձայնակցում էր «հայրենասիրական» գաղափարախոսությունը և որ դա «ոչ միայն «պրակտիկա» էր, այլև միանգամայն մտածված ու կշռադատված նոր ուղեգիծ՝ Ալվազովսկու համար», մի ուղեգիծ, որի խնդիրն էր «միահամուռ ջանքերով ամրացնել ազգային շարքերը և զինված եվրոպական կուլտուրայի հատուկ զենքով, օժանդակել հայ կուլտուրայի վերելքին»⁴⁴, պաշարել լատին քարոզիչների ասիմիլյատորական, հայերի համար ազգակործան ոտնձգությունների դեմ։ «Այն օրից, — գրում է Ա. Կարինյանը, — երբ նրա (Ալվազովսկու — Վ. Մ.) համար պարզվում է կաթողիկ եկեղեցու ասիմիլյատորական գործելակերպը, նա մշակում է իր «նոր» ուղեգիծը և հարում է «ազգային» եկեղեցուն»⁴⁵։ Անհնարին է չհամաձայնվել Ա. Կարինյանին՝ փաստերի համակողմանի վերլուծությունից բխող այս հետևություն հետ, ինչպես նաև այն ճիշտ գրույթին, թե զուր էին Գ. Ալվազովսկու հակառակորդները «իրենց ուժեղ ախոյանին համարում կեղծ լուսավորչա-

³⁹ Գ. Ալվազյան, Պատմություն նախնական ուսումնարանին, Տիֆլիս, 1880, էջ 3։

⁴⁰ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, л. 24/3136, ч. II, л. 7 об.

⁴¹ Գ. Ալվազյան, Պատմություն նախնական ուսումնարանին, էջ 1—2։ Տես նաև ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, л. 24/3136, ч. II, л. 7 об.

⁴² ЦГИА, ф. 1252, л. 402, л. 4.

⁴³ Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Նախնական և նրա ժամանակը, դիրք առաջին, Երևան, 1955, էջ 253—283։ Ա. Բ. Կարինյան, Անհարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հատ. 2, Երևան, 1960, էջ 380։

⁴⁴ Ա. Բ. Կարինյան, նշված աշխատությունը, էջ 380։

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 420։

կան»⁴⁶։ Կաթուղիկուժյան վնասները դիտակցած Գ. Այվազովսկին այս անգամ արդեն, իրոք, գտնում էր, որ «միայն «ազգային եկեղեցու» շուրջը համախմբելով կարելի է դարկ տալ հայրենի կուլուրայի վերելքին»⁴⁷։

Այս ամենը դրդում էր Այվազովսկուն դառնալ հայրենի եկեղեցու գիրկը, մանավանդ, որ տարիներ շարունակ նրանից այդ էր խնդրում իր հռչակավոր կրտսեր եղբայրը՝ Հովհաննես Այվազովսկին։ 1857 թվականի մայիսի 5-ին այս առթիվ նա Հովհաննեսին գրում էր, թե Մխիթարյաններից «բաժանված ըլլալու անշափ ուրախ էիր՝ 20 տարվա փափաքդ վերջապես կատարված տեսնելով վրաս»։

Խնդիրդ դժվարին էր, եղբայր, և իմ անհիշալար բնավորությունս ու խաղաղասեր զգացմանս շատ հակառակ, սակայն քո արդարակրող մտածությանդ, եռանդուն ազգասիրությանդ, և այսքան ժամանակ իմ քաջածնեություն վրա ցուցուցած կարեկցությանդ սիրուն համար պարտական էի չէ չըսել քեզի, և ահա որչափ որ կըրցա՝ կատարեցի խնդիրդ, այնպես որ թե պարտականություն վճարեմ և թե բնական զգացմանս դեմ չգործեմ»⁴⁸։ Այսպիսով, Գ. Այվազովսկու «դարձ»-ի մեջ կարևոր դեր է ունեցել նաև մեծահռչակ նկարիչը։

Ի սկզբանե անդի՝ երեք վարդապետները նախազգում էին, որ «դարձը» դեպի ազգային եկեղեցու գիրկը, որ սերտաճում էր նրանց ազգային-կրոնական հայացքների և կրթական մտազրույթությունների իրականացման հետ, վարդապույն հեռանկարներ չէր խոստանում։ Նրանք չէին կարող անգիտանալ, որ հայ հասարակական տարբեր շերտերի առանձին ներկայացուցիչների մոտ նրանց այդ քայլը տեղիք է տալու տարբեր մեկնաբանությունների։ Դեռևս 1857 թվականին գրված «Պատմություն և պատճառ վերադարձի երկից վարդապետաց հայոց ընդ հովանու լուսավորչական սուրբ աթոռ» հոդվածում Գ. Այվազովսկին նշում էր. «Նվ սակայն որչափ որ գործողություն մը մեծ երենա, այնչափ պատճառներուն ուժը հստակ կերպով հասկանալը դժվար կըլլա. անոր համար տարակույս չկա, թե դարձյալ պիտի ունենամք ամեն կարգի և ամեն աստիճանի մարդկանց մեջ ալ մեր գործողությունը պարսավողներ և մեղադրողներ։ Որը մեր գործողությունը պիտի բանջասն՝ չարա-

շար դատելով զբարին. որը դիտավորություննիս վար պիտի զարնէ՝ յուր անձնական մտածմունքների շափելով. որը խորագիտություն պիտի համարի խոսքերնուս չհավատալը, որը ինքնիրեն պարտք մը պիտի սեպե մեր ամեն մեկ խոսքին ու քայլափոխին մեջ անհատականության շուրջ մը փնտռելը, որը պիտի ըսե, թե լոկ բնական տեղափոխություն մըն է բրածնիս. որն ալ թե գաղտնորոգալի հրնարք մըն է բանեցուցածնիս և ոչ անկեղծ և անխարդախ աղգասիրություն։ Ո՞ր մեկն ըսեմ, շահասիրություն, փառասիրություն, անձնասիրություն, անոնք ամենն ալ անվանիս հարմարցնելեն ետև, մեկ խոսքով այս պիտի ըսեն շատը թե խաբեյական ձևացմունք է բրածնին և ոչ թե սրտանց և հաստատուն բաժանումն ի հոռմեականաց առ հասարակ»⁴⁹։

Նվ չնայած այդօրինակ հեռանկարի նախապես գիտակցմանը, նրանք երեքն էլ հաստատ են մնում Հոռմից հեռանալու իրենց վճռում, ղեկավարվելով այն իմաստությամբ, թե «ամենուն հաճությանալը կարելի բան չէ»⁵⁰։

Ռուսաստանի հարավում ուսումնարանի հիմնադրման առաջին քայլը եղավ Գ. Այվազովսկու դիմումը Փարիզի ռուսական դեսպան Կիսելյովին։ Գ. Այվազովսկին ռուս դիվանագետին ակնարկում էր, որ բացվելիք կրթական օջախը, իր ազգային բնույթին զուգընթաց, կդառնա ռուսական կառավարության ձայնափողը, առհասարակ հայերի և հատկապես արևմտահայության շրջանում⁵¹։ Հետագայում Խալիբյան ուսումնարանն ստուգող կառավարական հանձնաժողովի իսկ փաստարկմամբ այն բացվել էր նաև «ազդեցիկ թուրքահայերի երեխաների ընդգրկման և այդ եղանակով» ցարիզմի «բաղաբական ազդեցությունը Արևելքում ուժեղացնելու համար»⁵²։

Ռուսական կառավարությունը հանդես չէր գալիս լոկ պասսիվ հովանավորողի դերում։ Ցարական արքունիքի քաղաքական ձրգտումներն ու Գ. Այվազովսկու ծրագրերը հեռանկարում իրար այնքան էին համընկնում, որ իշխանություններն իրենց հերթին ջանք չեն խնայում օգտվելու Հոռմի հետ կաթուղիկ վարդապետների պառակտումներից և թե նրանց կողմից նորերս հիմնած Հայկազյան վարժարանի հանդեպ ֆրանսիական կառավարության բռնած բա-

⁴⁶ Նույն տեղում։

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 380։

⁴⁸ Айвазовский, Документы и материалы, стр. 124—125.

⁴⁹ «Մասյաց Աղափն», 1858, էջ 200—201։

⁵⁰ Նույն տեղում։

⁵¹ Գ. Այվազովսկի, նշվ. աշխ., էջ 7։

⁵² ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, л. 50/3054, л. 21 с об.

ցասական, անհեռատես դիրքից: Տարիներ անց (1861 թվականի հունվարի 4-ին) Ս. Ս. Լանսկոյը Կովկասի փոխարքային հասցեած դաղտնի գրության մեջ հիշեցնում էր. «Արտաքին գործերի մինիստրի հետ 1857 թվականին իմ ունեցած գրովյուններից Ձերդ պաշտառափայլությանը հայտնի է, թե ինչպես օգտվելով Փարիզի հայկական Մուրադյան ուսումնարանի ղեկավորներ Այվազովսկի, Գալֆա և Սարգիս վարդապետների՝ հոռմեական աթոռի հետ ունեցած պառակտումից և զժխարովյուններից, որոնք հրանսիական կառավարությունը, հոռմա-կաթոլիկ հոգևորականության պատվիրանով, կանգնեցնում էր նրանց առաջ Հոռմի հետ հիշյալ պառակտման հետևանքով նրանց կողմից հիմնած հայկական մյուս (Գրենելի) ուսումնարանի կապակցությամբ, մեր կառավարությունը դրդեց (ընդգծումը մերն է—Վ. Մ.) Այվազովսկի վարդապետին [որնա] վերաբնակվի Ռուսաստանում, ընդունելով նրա առաջարկությունը մեզ մոտ հաստատելու հայկական ուսումնարան, որը ժամանակի ընթացքում պիտի կարողանար մրցել վերելում հիշված Փարիզի հաստատության հետ և մեր կողմը գրավել հայ պատանիներին Կոստանդնուպոլսից և Արևելքի այլ երկրներից (ընդգծումը մերն է— Վ. Մ.):

Մինչ ֆրանսիական կառավարությունը, ըստ երևույթին, դիտակցելով իր սխալը, իր նախնական սահմանափակիչ գործողությունները փոխարինեց նշված անձանց հովանավորություն ցույց տալով, ինչպես պետք է ենթադրել նրանց Ֆրանսիայում պահելու դիտումով,— շարունակում էր մինիստրը,— մենք մեր կողմից Կոստանդնուպոլսում հավաքված տվյալներից համոզվելով այդ անձանց (վարդապետներին— Վ. Մ.) ուղղության և մեր ու, հասկապես, Այվազովսկի վարդապետի հանդեպ Կոստանդնուպոլսի հայերի ունեցած հակվածությունը, օգտվեցինք մեղանում հենց այդ նպատակով ազատ թողած հայ-լուսավորչական թիմից՝ Այվազովսկուն նրան վիճակավոր նշանակելու համար»⁵³:

Նույնն էր հավաստում Ս. Ս. Լանսկոյին հաջորդած Պ. Ա. Վալուեը, մի անգամ ևս ցույց տալով, թե ինչ նպատակներ էր հետապնդում ցարիզմը՝ ընդառաջելով հայկական ուսումնարանի հիմնադրմանը: «Մեր կառավարությունը,— գրում էր նա 1865 թվականի նոյեմբերի 4-ին արտաքին գործերի մինիստր Ա. Մ. Գորչակովին,— արտասահմանյան հայերի վրա իր ազդեցությունն ամ-

րապնդելու համար միջոցներ որոնելիս չէր կարող այդ տեսակետից անուշադիր թողնել և չզննատել այն միջոցառումները, որոնց նպատակն էր արտասահմանյան հայ պատանիներին Ռուսաստանի հայկական ուսումնարանները ընդգրկել»⁵⁴:

1850—60-ական թվականներին Ռուսաստանում հայկական ուսումնարաններ հիմնելու կապակցությամբ սկիզբ առած քաղաքական այս մտայնությունը փայփայտվեց և հմտորեն օգտագործվեց էին այդ ուսումնարանների հիմնադրումը նախաձեռնող ուսական կողմնորոշումը հայ մտավորականները, այդ թվում Գ. Այվազովսկին և ուսումնարանի ապագա ուսուցիչ Ս. Տիգրանյանը: Ամփոփելով այս վերջինի կարծիքը, նույն վաղուց 1866 թվականին գրում էր. «Տիգրանյանը պնդում է, որ Խալիբյան ուսումնարանում արտասահմանյան հայերի երեխաներին ընդգրկելու համար, նկատի ունենալով այն միջոցառումները, որոնք զործադրում է թուրքական կառավարությունը, որը երիտասարդ քրիստոնյաներին, մեծ մասամբ հայերից, կրթության է ուղարկում Փարիզ և նույնիսկ նրանց համար հոգևորականներ է նշանակում՝ քրիստոնեական ծեսերը կատարելու համար, նրանց համար սահմանելով նշանակալից չափով ուժեղ (6—7 հազար ֆրանկ),— օգտակար կլինի դաղտնի միջոցներ ձեռնարկել՝ այդ նպատակով իշխանությունները (մերձդանուբյան—Վ. Մ.) և Թուրքիա ուղարկելով հայերից լուսահայերի անձանց, որոնք հայտնի են Ռուսաստանի հանդեպ տածած նվիրվածությամբ»⁵⁵:

Թուրքիայի հետ ունեցած մրցակցությունը ուսական կառավարությանը բավական խորհել տվեց նաև Ն. Աշտարակեցուն հաջորդ նշանակելու հարցի շուրջը: Եվ որովհետև Թուրքիան գործադրում էր բոլոր միջոցները՝ թուլացնելու համար էջմիածնի ազդեցությունը արևմտահայ թիմերի վրա, ուսական կառավարությունը, որպես դրան հակադրիչ միջոց, ջանում էր կաթողիկոսական աթոռին նստեցնել անպայման թուրքահայ եկեղեցական գործչի, որը, հարկավ, պիտի դանց չառներ Ռուսաստանի շահերը: Ժամանակի պաշտոնական փաստաթղթերից մեկում ասված է, որ տակավին մինչև Աշտարակեցու մահը «ներքին գործերի մինիստրը և Կովկասի նախկին փոխարքա Բարյատինսկին անհրաժեշտ համարեցին արտասահմանյան հայերի վրա մեր ազդեցությունը ուժեղացնելու համար նոր կաթողիկոս ընտրելու ժամանակ հատուկ ու-

⁵³ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, л. 24/3136, т. I, л. 22 об.

⁵⁴ Նույն տեղում, դ. 55/3166, մ. I, թ. 360ա:

⁵⁵ Նույն տեղում, մ. IV, թ. 6ր—7ա:

շաղրություն դարձնել թուրքահայերի ցանկությանը և աջակցել նրանց թեկնածուի, թեկուզ և օտարահպատակի, ընտրությանը, միայն թե նա իր մեջ միավորեր ուրիշ, մեր կառավարության շահերին համապատասխանող պայմաններ»⁵⁶:

Այսպես, ուրեմն, Ղրիմի պատերազմին հաջորդած տարիներին թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև հայերի վրա ազդեցությունը ուժեղացնելու մրցության ժամանակ կողմերը կարևոր նշանակություն էին տալիս նաև հայ մանուկներին, մանավանդ երեխաների երեխաներին իրենց տրամադիր ոգով դաստիարակելու խնդրին՝ իբրև այդ պայքարում հաղթող դառնալու կարևոր միջոցներից մեկի:

Միամիտ կլինեիր կարծել, թե ուսն ժողովրդին խավարի շրջաններում պահող ցարիզմին մտահոգում էր հայ մանուկների կրթության խնդիրը: «Կոստանդնուպոլսում հավաքած ուվյալներից» և Գ. Ալվազովսկու խոստումնալից բացատրություններից կառավարությունը տեսնում էր այն բարեպատեհ հնարավորությունը, որ ներկայանում էր բացվելիք ուսումնարանով՝ հայերի մեջ և նրանց միջոցով Արևելքում ուսական ազդեցությունը տարածելու համար: Իր հերթին Գ. Ալվազովսկին էլ զիտակցում էր, որ իր սկսած գործը լիովին համակրանք է գտնելու կառավարող շրջաններում և ուսական կառավարության գործունեության հետ իր ձգտումներն առնչող մեծահարուստ հայության մոտ: Կանգնած կայսերամերձ դիրքերում՝ Գ. Ալվազովսկին ջանում էր ղեկի ուսական արքունիքն ունեցած իր կողմնորոշմամբ օգտակար դառնալ հայ ազդեցիկ ու եկեղեցու հարատև ինքնուրույն պահպանմանը: Քաղաքական առումով Գ. Ալվազովսկին ուսական կողմնորոշում ունեցող այն հայ գործիչներից էր, որոնք, արտահայտելով հայ եկեղեցու և ամենից հարուստ դասի շահերը, այդ կողմնորոշումը առնչում էին ցարիզմի և նրա արտաքին-քաղաքական քայլերի հետ: Շահագործող հասարակարգի տիրապետության պայմաններում իրենց կողմնորոշումը գործնականորեն իրականացնել կարող էին միայն հայ ունեւոր դասակարգերը, այնինչ աշխատավոր մասսաները, քանի որ չեն հասել իշխանության, գուրկ են հնարավորությունից՝ իրադրոճելու իրենց դասակարգային-ինտերնացիոնալիստական, հեղափոխական կողմնորոշումը:

Յարական կառավարությանը տված հուսադրություններում, ինչպես նաև թուրքիայում ուսումնարանի համար աշակերտներ քնտրվող գործակալներին ուղղված հրահանգներում և «Մասյաց տղամեծ» էջերում, Գ. Ալվազովսկին ամենայն ջանասիրությամբ պրոպագանդում էր ցարական կառավարության և արքունիքի հանդեպ ունեցած իր դիրքորոշումը, հանդես գալով նրանց ջատագովի դերում: Գ. Ալվազովսկին այդպես կլարվեր, եթե անգամ Ռուսաստանում միապետության փոխարեն լինեիր բուրժուական հանրապետություն. նրա կողմնորոշումը տիրող դասակարգի, իշխանության կողմն էր: 1861 թվականին Կովկասի փոխարքային ուղղած վերոհիշյալ գաղտնի գրության մեջ Ս. Ս. Լանսկոյը Մաթեոս կաթողիկոսին ուղղակի մեղադրում էր կառավարության կողմից Գ. Ալվազովսկու վրա դրված խնդիրը չբավարարելու սահմանափակության մեջ. «Ձերդ պայծառափայլություն,— գրում էր նա փոխարքային,— ինքներդ կարող էք դատել այն մասին, թե Ալվազովսկուն պետք է հանդիմանե՞լ, թե՞, ընդհակառակը, նրա հատուկ ծառայությունը և պիտի համարել նրա կողմից հանդեսի հրատապակումը, որը զնալով ավելի ու ավելի տարածում է գտնում արտասահմանյան հայերի մոտ և, ինչպես կաթողիկոսն է արտահայտվում, նրա կողմից թուրքիայում և այլ երկրներում գործակալներ պահելը... Միայն մեր կառավարության կողմից Ալվազովսկու վրա դրված խնդրի նշանակությունը չզիտակցելու սահմանափակ հայացքի դեպքում էին հնարավոր նման մեղադրանքներն ու պահանջները (Գ. Ալվազովսկու նկատմամբ— Վ. Մ.)»⁵⁷:

Գ. Ալվազովսկին, հարկավ, գիտեր, որ ուսումնարանի հիմնելու իր նախաձեռնությունը լիովին արձագանք կգտնի հայ ժողովրդի ունեւոր այն խավերի մեջ, որոնց համար երեխաների կրթության գործը գնալով դառնում էր տնտեսական ու նաև քաղաքական հանապազօրյա գործնական պահանջ: Դրա արտահայտությունն էին այն համախոսականները, որ արդեն 1857 թվականին Ղրիմի հինգ քաղաքների, ինչպես և Օդեսայի հայ համայնքները հղել էին Ռուսաստանի ներքին գործերի մինիստրին՝ ուսումնարանը բացելու կապակցությամբ Գ. Ալվազովսկու առաջարկությունը զլուխ բերելու խնդրանքով. «Ոչ միայն մեզ սահմանակից թուրքիայում և Մերձդանուբյան իշխանություններում, այլև ամբողջ Նովորոսիայի

⁵⁶ Նույն տեղում, ց. 139, գ. 7, թ. 35ա, բ:

⁵⁷ Նույն տեղում, ց. 140, գ. 24/3136, մ. I, թ. 27ա, բ:

երկրամասում հայ պատանիները զրկված են որևէ ուսումնական հաստատությունից»,— գրում էին Ս. Ս. Լանսկոյին Սիմֆերոպոլի հայերը 1857 թվականի հոկտեմբերի 19-ի իրենց համախոսակա- նում, ցանկություն հայտնելով ունեորներից ուսման վարձ վերց- նել, իսկ աղքատների երեխաների համար օգտագործել եկեղեցա- կան դամբարների մի մասը, որոնք մինչ այդ «մնացել են գրեթե ան- օգուտ և անօգտագործելի»⁵⁸:

1857 թվականի մարտին Ֆրանսիայում ուսական ղեսպան Կիսելյովը տեղեկացնում է Գ. Այվազովսկուն, որ նորին կայսերա- կան մեծություն կամքով ուսական կառավարությունը իր համա- ձայնությունն է տալիս Ռուսաստանի հարավում հայկական ուսում- նարան հիմնելու նրա առաջարկին: Ավելին, կառավարությունը չի մերժում Գ. Այվազովսկու առաջարկը ուսումնարանի հայկական բնույթի, նրա շրջանավարտներին հովանավորելու վերաբերյալ: Գեներալ-ադյուտանտ զրաֆ Կիսելյովի միջոցով արտաքին գործն- րի մինիստր Ա. Ս. Գորչակովը Գ. Այվազովսկուն հայտնում էր, թե ուսական կառավարությունը միանգամայն համամիտ է նրա ցանկություններին, բայց որում.

1. Կառավարությունը ուսումնարանում ապահովում է հավա- տի հանդուրժողականություն և հայերեն դասավանդում:

2. Հովանավորում է ուսումնարանի շրջանավարտներին, որ- տեղ էլ նրանք գտնվելիս լինեն:

3. Ուսումնարանի կրթական գործը չի ենթարկվում որևէ կողմ- նակի ազդեցության, այսինքն լուսավորության մինիստրությանը⁵⁹:

Կառավարությունը խիստ բացառիկ ղեկավարում էր նման հա- մաձայնություն տալիս, և լուսավորության մինիստրության կամ- քին հակառակ այս բացառությունը խոսում է այն մասին, որ Գ. Այվազովսկին կարողացել էր բավական հմտորեն օգտվել Արևել- յան պատերազմից հետո ստեղծված արտաքին քաղաքական վի- ճակից, երբ մեծ տերություններից ամեն մեկը ձգտում էր ուժե- ղացնել իր ազդեցությունը Թուրքիայում ապրող քրիստոնյա ժողո- վուրդների վրա: Դա, միաժամանակ, վկայում է նաև, որ Գ. Այվա- ղովսկու Ռուսաստան դալու հիմնական նպատակը եղել է ազգա- յին ուսումնարան հիմնելու խնդիրը, որին նա ենթարկում էր մյուս բոլոր հարցերը, այդ թվում նաև վիճակավոր առաջնորդ դառնալը: «Ինձ համար կարևորը բոլորովին այն չէ, որպեսզի մնամ հիշյալ

պաշտոնում (վիճակավոր առաջնորդի պաշտոնում—Վ. Մ.), որը ես պատրաստ եմ թողնել ցանկացած ըոպին. այդ բեռը ես ինձ վրա վերցրի լոկ այն նպատակով, որ վիճակավոր առաջնորդի կո- շումն արդեն ինձ տալիս էր հնարավորություն և միջոցներ՝ իրա- գործելու կառավարության կամքով այստեղ իմ կողմից ձեռնարկ- ված գործերը հայ պատանիների կրթության համար (ընդգծումը մերն է—Վ. Մ.)»⁶⁰,— գրում էր Գ. Այվազովսկին 1865 թվականի փետրվարին ներքին գործերի մինիստր Պ. Վալուևին, որոշա- կիորեն շեշտելով, թե վիճակի առաջնորդ դառնալը սոսկ մի միջոց է եղել իր հիմնական նպատակի՝ հայկական ուսումնարան հիմնե- լու և հայ պատանիների կրթության գործը կազմակերպելու խնդրի իրականացման համար: Իսկ եթե հիմնական նպատակը պիտի ձախողվեր, ապա Գ. Այվազովսկին ոչ մի իմաստ չէր տեսնում նըշ- ված պաշտոնում իր մնալու մեջ: Այդ նույն գրության մեջ նա այդ մասին բացելիքաց գրում էր. «Իսկ եթե այդ գործերը հետագայում լիակատար պաշտպանություն չգտնեն ում և իցե հարձակումներից, եթե այդ մասին ինձ լրիվ հրաշխիք չտրվի, և ես, հավասարապես նաև իմ հիմնած հաստատության (ուսումնարանի—Վ. Մ.) բախտը նախկինի պես կախված մնան պատրիարքի կամակորությունե- րից կամ որևէ մեկի բանսարկություններից, որոնց դեմ կառավա- րությունը կզլանա նախկինի նման ինձ ցույց տալ իրական պաշտ- պանություն ու օգնություն, ապա նման պարագայում ես ոչ մի- աչն չեմ ցանկանում մնալ թեմի առաջնորդի պաշտոնում, այլև չեմ տեսնում ոչ մի հնարավորություն՝ շարունակելու իմ կող- մից սկսված գործերը»⁶¹: Նույնն էր գրում նա ավելի ուշ, 1880 թը- վականին: «Նա,—գրում էր Այվազովսկին ինքն իր մասին,—նույն- իսկ առաջնորդությունը հանձն առած էր ուսումնարանին հա- մար, ինչպես որ հայտնի է, և ոչ թե ուսումնարանը բանալու ձևը պարկած էր՝ առաջնորդության հասնելու համար»⁶²:

Մասին կաթողիկոսը ևս տեղյակ էր, որ Գաբրիել վարդապե- տը ուսումնարանի գործերը վեր է դասում վիճակավոր առաջնոր- դի պարտականություններից: 1860 թվականի նոյեմբերի 25-ի կոն- դակում կաթողիկոսը նրան հանդիմանում էր. «Դուք ղեկավարում պաշտոն վիճակավոր առաջնորդության, որ պարտաւոր է ղեկ գը- պահպանություն է հօտին յանձին բերել զհոգատարություն, ի բաց

⁵⁸ Նույն տեղում, գ. 55/3166, մ. I, թ. 52—53:

⁵⁹ Նույն տեղում, թ. 27ա, բ:

⁶⁰ Նույն տեղում, ֆ. 880, ց. 5, գ. 33, թ. 230:

⁶¹ Նույն տեղում:

⁶² Գ. Այվազյան, նշվ. աշխ., էջ 62:

թողեալ, պարապիք ըստ մեծի մասին ի զբաղմունս վերատեսչական կառավարութեանց իսլաւական ուսումնարանի, մեծ և երեւի դասելով զայն, քան զպաշտօն վիճակաւոր առաջնորդութեան»⁶³։

Մենք դեռ կանգադառնանք այն հարցին, թե ինչն էր Գ. Այվազովսկու հասցեին կաթողիկոսի ուղղած այս և մյուս հանդիմանանքների ու մեղադրանքների շարժառիթը։ Այստեղ նշենք, որ հատկապէս ալղային-կրթական լայն գործունեութեան հեռանկարն էր Գ. Այվազովսկուն մղում Ռուսաստան, ուր նա ժամանեց 1857 թվականի հունիսին՝ նախապէս ապահովված ռուսական կառավարութեան համաձայնութեամբ և Կ. Պոլսի Հայոց Աղղային գերագույն ժողովում նստած եկեղեցական ու աշխարհիկ զխաւորների «միաբան հավանութեամբ»⁶⁴։

1857 թվականի հոկտեմբերի սկզբներին Գ. Այվազովսկին, որն արդէն մի քանի ամիս էր, ինչ Ղրիմում էր, թերակղզու հինգ քաղաքների հայ համայնքների՝ ներքին գործերի մինիստրին ուղղած համախոսականները ձեռքին, գալիս է Մոսկվա և ապա անցնում Պետերբուրգ։ Պետերբուրգում նրան սպասում էր ոչ միայն արտաքին ու ներքին գործերի մինիստրների ընդունելութունը, այլև կառավարական հրամանը՝ իրեն նախիջեանի և Բեսարաբիայի հայոց թեմի առաջնորդ նշանակելու վերաբերյալ։ Սա մի նշանակում էր, որի մեջ շահագրգիռ մասնակցութուն էին ցուցաբերել կաղարջանները, որոնք, ինչպէս և Մոսկվայի ու Պետերբուրգի մեծահարուստ մյուս հայերը, նաև Ստ. Նաղարչանցը, նկատի ունենալով Գ. Այվազովսկու գիտական համբաւն ու ունակութունները (նա տիրապետում էր 9 լեզվի), որոշակի հույսեր էին կապում նրա և նրա ուսումնական ծրագրի հետ։ Մոսկվայում աղուկեցի վաճառականների կողմից Գ. Այվազովսկու պատվին տված ճաշկերույթի ժամանակ 1857 թվականի նոյեմբերի 28-ին «Հյուսիսափայլի» ապագա խմբագիրը նրա հասցեին արտասանեց հույսերով առեցնու և զրկատանքով լի մի ճառ⁶⁵, որը, ինչպէս և նրա նշանակման առթիւ զրաւոր ու բանավոր մյուս բարեմաղթութիւններն ու առհասարակ ընդհանուր զրական ընդունելութունը վկայում էին այն մասին, թե սկզբնապէս Գ. Այվազովսկու դեմ բացահայտ առարկութիւններ չկային, իսկ ուսումնարանի հիմնելու նրա ծրագիրը ոչ միայն Ղրիմում, այլև Մոսկվայում, Պետերբուրգում ու Նոր Նախի-

ջեանում ընդունվել էր բավականին շեշտված համակրութեամբ։ Հակամարտութիւններն ու բախումները, որ սկսվեցին մի փոքր հետո, կապված էին Գ. Այվազովսկու կրթական ու եկեղեցական գործունեութեանը առնչվող այնպիսի շարժառիթների հետ, որոնք շոշափելով թեմի համայնքների շահերը՝ վերջիններիս տարբեր խաւերի մոտ տարբեր վերաբերմունք էին առաջացնում նրա նըկատմամբ։

Վիճակաւոր առաջնորդի առաջին քայլերից մեկը եղավ հոգեւոր կոնսիստորիայի տեղափոխումը Քիշնևից Թեոդոսիա։ Գ. Այվազովսկին գտնում էր, որ Թեոդոսիան գտնվում է Կ. Պոլսի, Փոքր Ասիայի և Կովկասի գրեթե կենտրոնում, նախադժուկ երկաթուղին քաղաքը կմիացնի Մոսկվայի ու Պետերբուրգի հետ, իսկ ծովային մշտական կապը Կ. Պոլսի հետ հնարավորութիւն կտա այնտեղի հայերին մշտապէս գալու Ղրիմ։ Բացի այդ, հայերի թիւը Ղրիմում ավելի մեծ էր, քան Բեսարաբիայում, ընդ որում Թեոդոսիան շատ ավելի մոտ է Նոր Նախիջեանին, Աստրախանին, Կովկասին, քան Քիշնևը։ Եվ վերջապէս, Ղրիմի թերակղզին առավել, քան մյուս վայրերը, զրաւում է հայերին իր կիմայտով⁶⁶։ Սրանք կոնսիստորիայի տեղափոխման հիմնավորումն էին, մի տեղափոխում, որը հետագայում դարձավ կաթողիկոսի կողմից Գ. Այվազովսկուն ուղղած մեղադրանքներից մեկը։

Կրթական իր ծրագիրը իրականացնելիս և թեմական գործունեութիւնը ծավալելիս Գ. Այվազովսկին գործերի բերումով և ի պաշտօնն միջամուխ է լինում տարիների պատմութիւն ունեցող կնճռոտ խնդիրների, որոնք շոշափելով թեմի համայնքների շահերը, վերջիններիս տարբեր շերտերում տարբեր վերաբերմունք առաջացրին նրա անձի ու գործունեութեան հանդէպ և ի վերջո տարիներ հետո ձախողեցին կրթական այն գործը, որի համար Գ. Այվազովսկին անցել էր Ռուսաստան։

Գ. Այվազովսկու առաջին քայլերից մեկն էլ եկեղեցական գումարների շուրջը տարիների պատմութիւն ունեցող վեճերի կարգաւորման խնդիրն էր։ Նա չէր կարող չզբաղվել այդ հարցով ոչ միայն այն պատճառով, որ թեմի առաջնորդ էր, այլև այն տեսակետից, որ եկեղեցական գումարների մի զգալի մասը օգտագործւմից էր կախված ուսումնարանի բախտը՝ դոնէ նրա գոյութեան առաջին շրջանում։ Եվ բացի այդ, որպէս թեմի կառավարիչ, նա շահագրգիռված էր թեմում «խաղաղութիւն» հաստատելու խնդրով,

⁶³ Նույն տեղում, էջ 338։

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 10—11։

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 28—29։

մի հանգամանք, որը լիովին ներդաշնակվում էր ազգային ուժերը «հայրենի եկեղեցու շուրջը միավորելու» միջոցով հայ մշակույթի հարաճուն զարգացումը կազմակերպելու նրա կոնցեպցիային։ Բայց մոտիկ ապագան ապացուցեց, որ եկեղեցական գումարները սոսկ պատրվակ էին, որոնց շուրջը փաստորեն բախվում էին քաղաքական-տնտեսական տարբեր նպատակների ձգտող ունեւոր դասերի շահերը և խուլ ձեռով իրենց պահանջներն էին առաջադրում աշխատավորության լայն ու ամենատարբեր շերտերը։

Գ. Ալվազովսկին թեմի գործերը ընդունելիս ժառանգեց եկեղեցական գումարները տնօրինելու միանգամայն անկանոն մի կարգ։ Ներսես Աշտարակեցու թեմի առաջնորդ լինելու ժամանակվանից եկեղեցական գումարները ծախսվում էին առանց որևէ հսկողության և ոչ միշտ այն նպատակներով, որոնց համար սահմանված էին։ Այդպիսի վիճակը հետևանք էր ներսեսի կողմից թեմում հաստատված կարգի։ Նա հավաքել էր տալիս եկեղեցական եկամուտները և դրանք ծախսում բացարձակապես իր հայեցողությամբ։ Դրա համար, սովորական երեցփոխաններից բացի, նա թեմի գրեթե ամեն մի քաղաքում նշանակել էր եկեղեցական գումարների հատուկ պահպանողներ, որոնք ըստ Գ. Ալվազովսկու 1863 թվականին կազմած վիճակագրության՝ «անհաշվետու կերպով միայն ներան էին ենթարկվում, պարտավոր էին երեցփոխաններից հավաքել բոլոր եկեղեցական գումարները և դրանք պահել իրենց մոտ կամ թե տալ տոկոսներով, այդպիսի դեպքերում ղեկավարվելով սեփական քմահաճությամբ»⁶⁷։

Տակավին 1842 թվականին Ն. Աշտարակեցին Հ. Խալիբյանին է հանձնում Նոր Նախիջևանի եկեղեցական գումարների հավաքման ու պահպանման գործը⁶⁸։ Այդպիսի պարտականություններով էր նա օժտել նաև Գ. Գեղվեթյանին՝ Ղրիմում և Ավետովին՝ Քիշնևում⁶⁹։ Թեմի առաջնորդ Ն. Աշտարակեցին առաջին իսկ պահան-

ջով սրանցից ստանում էր իրեն անհրաժեշտ գումարները և դրանք ծախսում իր հայեցողությամբ։ Այսպիսի ճանապարհով Ն. Աշտարակեցին եկեղեցական գումարների միջոցով Քիշնևում, եկեղեցական հողամասի վրա, կառուցել էր զանազան շինություններ, կրպակներ, դրանք տալիս էր վաճձով և ստացվող եկամուտները «բացառապես ծախսում էր իր արքեպիսկոպոսական տան պահպանման վրա»⁷⁰։

Դառնալով կաթողիկոս և գալով էջմիածին, Աշտարակեցին իրեն հաջորդած թեմի առաջնորդին չժառանգեց այն իրավասությունները եկեղեցական գումարների նկատմամբ, որպիսին ունեւորները։ Էջմիածնից ևս Աշտարակեցին շարունակում էր տնօրինել Նախիջևան-Բեսարաբիայի հողերը թեմի գումարները, եկամուտներն ու ունեցվածքը։ Թեմում նշանակված նրա լիազորները կամ հոգաբարձուները շարունակում էին գումարները հավաքել իրենց մոտ և Աշտարակեցու առաջին իսկ պահանջով ուղարկել նրան։ Այսպես, Հ. Խալիբյանը Աշտարակեցու պահանջով էջմիածնին է ուղարկում 15.000 ռուբ., իսկ 18.000 ռուբլի էլ, նրա հրամանով, օգտագործել էր Նոր Նախիջևանի սբ. Խաչ վանքի շինարարության և նրան կից ընդարձակ այգի գցելու վրա⁷¹։ Քիշնևի նշված շինություններից ստացվող եկամուտները ծախսվում էին ոչ թե առաջնորդական կարիքների համար, ինչպես Աշտարակեցին վարվում էր իր թեմակալության ժամանակ, այլ լրիվ չափով ուղարկվում էին դարձյալ Աշտարակեցուն, էջմիածին՝ «որտեղ պատրիարք Ներսեսի ժամանակվանից այդ շինությունները դիտում էին որպես պատրիարքի կամ էջմիածնի վանքի սեփականություն, չնայած նրան, որ դրանք կառուցված էին Նախիջևան-Բեսարաբիայի թեմի եկեղեցական գումարներով»⁷², — գրում էր Գ. Ալվազովսկին նշված զեկուցագրում։

Նման գրությունը եկեղեցական գումարների տնօրինման և ծախսման գործում ստեղծում էր կամայականություն և տեղիք տալիս չարաշահումների՝ իրենց իսկ երեցփոխանների կողմից, որոնք սեփական եկեղեցիների կարիքներին անհրաժեշտ գումարներ պահելու պատրվակով եկեղեցական եկամուտների մի մասը թաքցնում էին։

Դառնալով Նախիջևան-Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ, Մատթեոս արքեպիսկոպոսը ձգտում է իր տնօրինությանը ենթարկել

70 ЦГИА, ф. 1252, е. х. 402, л. 10.

71 Նույն տեղում, թ. 10ա, բ։

72 Նույն տեղում, թ. 10բ։

67 ЦГАДА, ф. 1252, е. х. 402, л. 9 об. См. «Записка об управлении церковными делами и об устройстве учебных заведений в Нахичеванской и Бессарабской армянской епархии управляющим епархией архимандритом Гаврилом Айвазовским, с 1857 до конца 1863 года». Զեկուցագրի վրա Գ. Ալվազովսկու ձեռքով գրված է. «Его сиятельству князю «Семену Давидовичу Абамелику от архимандрита Айвазовского».

68 ЦГИА СССР, ф. 880, оп. 5, д. 33, л. 57 об.

69 Նույն տեղում, ֆ. 821, ց. 140, դ. 17, մ. 1, թ. 14բ։

թեմի եկեղեցիների ամբողջ ունեցվածքն ու եկամուտները: Մատթեոսը փորձում է ի չիք դարձնել Հ. Խալիբյանի իրավունքները եկեղեցական գումարների նկատմամբ և նրանից պահանջում է հաշվետվություն: Սա զայրացնում է Աշտարակեցուն, մանավանդ որ Մատթեոսը խուսափում է կատարել այդ կապակցությունը կաթողիկոսի արած կարգադրությունը՝ իրեն էջմիածին ներկայանալու վերաբերյալ⁷³: Կաթողիկոսի և թեմի առաջնորդի միջև հակամարտությունը ավարտվում է նրանով, որ Մատթեոսը փաստորեն զրկվում է իր պաշտոնից և վերջին տարիներին մշտապես ապրում էր կամ Մոսկվայում և կամ Պետերբուրգում: Մինչդեռ Նախիջևանցիները չեն հանդարտվում: 1856 թվականին Նախիջևանի և հինգ գյուղերի բնակիչները ընտրում են 6 հոգուց բաղկացած հանձնաժողով, որի անդամները, որպես թեմի առաջնորդ Մատթեոսի լիազորներ և հավատարմատարներ, իրենց կազմած ղեկուցազրի համաձայն, Հ. Խալիբյանից պահանջում են հաշվետվություն⁷⁴:

1856 թվականի հուլիսի 19-ին Նոր Նախիջևանի մագիստրատին իջեցրած կոնդակով Ն. Աշտարակեցին նշվում է Մատթեոսին, որը չի ենթարկվում աթոռին, փորձում է սահմանափակել էջմիածնի գործակալ Հ. Խալիբյանի իրավունքները, հրաժարվում է ներկայանալ սինոդ և ինքնազուրկ կերպով լքել է թեմն ու հեռացել Պետերբուրգ: Մատթեոսը, ասված էր կոնդակում, «իրեն իրավունք է վերապահել գրություն իջեցնել քաղաքային մագիստրատին, Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարությանը, ծխականների համայնքին, քաղաքապետին և նույնիսկ թեմական կոնսիստորիային դրամական հաշվետվությունները և գումարները պահանջելու վերաբերյալ, որ մեր կողմից հանձնված է նորին ազնվությունը, մեծապատիվ Արտեմ Խալիբովին, մեր և ս. էջմիածնի պատրիարքական աթոռի ամենահնազանդ հավատարմատարին: Նման գրավոր կարգադրություն է իջեցրել նա նաև գերպատիվ Խալիբովին, ...[պահանջելով] մագիստրատին և քաղաքային համայնքին հանձնել բոլոր հաշվետվությունները, գումարներն ու վանքապատկան գույքը, որ գրանրվում են մեր հավատարմատարի (իմա՝ Խալիբյանի— Վ. Մ.) սնօրինություն տակ»⁷⁵: Աշտարակեցին հանդիմանում էր նաև Նախիջևանցիներին, որոնք լսել են Մատթեոսին և նման պահանջներով լեցուն բողոք գրել Խալիբյանի վրա: Սակայն կաթողիկոսը

խոստանում էր ներքին գործերի մինիստրից նրանց բողոքը ստանալուն պես անել անհրաժեշտ կարգադրություն⁷⁶, այսինքն գնալ զիջումների: Դժվար չէ նկատել, որ տվյալ դեպքում պայքարը դրնում էր առաջին հերթին հայ եկեղեցու կենտրոնական և տեղական իշխանությունների միջև: Թեմական առաջնորդ եղած ժամանակ, ինչպես նշվեց, Աշտարակեցին ամբողջ այդ գումարները կենտրոնացրել էր իր ձեռքը և ծախսում էր ըստ իր հայեցողության, դառնալով կաթողիկոս, նա պահպանում էր նույն վիճակը: Դա ոչ միայն շոշափում էր թեմի նյութական շահերը, այլև թեմի առաջնորդին դնում «անվայել կախման մեջ» աշխարհիկ այն անձանցից, որոնց ձեռքում կենտրոնացվում էին եկեղեցական գումարները: Այլ էր աշխատավորների պահանջը. սրանք ձգտում էին այդ գումարներն օգտագործել կուլտուր-կրթական նպատակներով:

Ահա այս վեճն ու հակամարտությունը ժառանգեց Գ. Ալվազովսկին, որի առաջին քայլերից մեկը ուղղված էր դրանց լուծմանը: Դրա համար Գ. Ալվազովսկին 1858 թվականի հունիսի 7-ին ժամանում է Նոր Նախիջևան և սկսում մանրամասն զննել այս հարցի առթիվ տակավին Մատթեոսի օրոք ստեղծված հանձնաժողովի հաշվետվությունը և եղած մյուս բոլոր փաստաթղթերը, այդ թվում նաև Հ. Խալիբյանի հաշվետվությունը: 1858 թվականի հունիսի 25-ին ներքին գործերի մինիստրին ուղարկած իր ղեկուցագրում, այլև՝ «Պատմություն Խալիբյանի ուսումնարանին» աշխատության մեջ Գ. Ալվազյանը տալիս է թե հանձնաժողովի (զխավորում էր Կարապետ աղա Հայրապետյանը) և թե Հ. Խալիբյանի հաշվետվությունների համեմատությունը, ինչպես և հակամարտություններն իր կողմից սկզբնապես լուծելու պատմությունը:

Հանձնաժողովը Խալիբյանից պահանջում էր.

1. Ոչ միայն Նոր Նախիջևանի եկեղեցական գումարները, որոնք նա ընդունել էր 1842 թվականից ընդհուպ մինչև 1857 թվականը ներառյալ, այլև դրանց տոկոսները՝ 100-ին 6 հաշվով, թեև կաթողիկոսը գումարները Հ. Խալիբյանին հանձնելիս նրանից շահ չէր պահանջել:

2. Այն դրամների տոկոսները, որոնք մնացել էին Նախիջևանի գյուղացիների ձեռքին և որոնցից նա չէր կարողացել դրանք դանձել:

⁷³ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, д. 47, ч. I, л. 4.

⁷⁴ Նույն տեղում, ֆ. 880, ց. 5, գ. 33, թթ. 70—71:

⁷⁵ Նույն տեղում, ֆ. 821, ց. 140, գ. 17, մ. I, թ. 4բ—5ա:

⁷⁶ Նույն տեղում, թ. 5ա:

3. Այն 15.000 ուրվին՝ տոկոսներով հանդերձ, որ նա կաթողիկոսի պահանջով ուղարկել էր էջմիածին:

4. 18.000 ուրվին՝ տոկոսներով, որ նա կաթողիկոսի հրամանով ծախսել էր Նոր Նախիջևանի Սբ. Խաչ վանքի շինությունների և նրան մերձակա այգու վրա: Այս բոլորը ի մի բերելով, հանձնաժողովը Հ. Խալիբյանից պահանջում էր 123.551 ո. 92 կոպեկ⁷⁷:

Իր ներկայացրած հաշվետվության մեջ Հ. Խալիբյանը նշում էր, թե Ն. Աշտարակեցու օրոք, 1842—1845 թվականներին, ինքը մեծ դժվարություններով, Գ. Այվազյանի բնութագրմամբ, «չափազանց խստություններով ու անգթություններով» հավաքել էր 39.187 ուրվի, իսկ Մատթեոսի առաջնորդության ժամանակ՝ 1845—1857 թվականներին, երեցփոխաններից ընդունել էր 10.263 ուրվի: Մինչև 1856 թվականը զրանց տոկոսները կազմել էին 24.050 ուրվի, բացառությամբ մասնավոր անձանց ձեռքին մնացած և դանձման համար անհուսալի գումարների: Հատուկ զբաղմունք էր պատկանում էր թեմի տարբեր եկեղեցիներին, 6863 ուրվ. 58 կոպ., վարկային տոմս՝ 117 ուրվ. 61 կոպ. և ս. Խաչ վանքի արդյունքներից ստացված գումարը՝ 3500 ուրվի: Այսպիսով, ըստ Խալիբյանի տվյալների՝ նրա մոտ կար 83.981 ուրվի՝ 19 կոպեկ եկեղեցական դրամ⁷⁸:

Պաշտպանելով Խալիբին, Գ. Այվազյանը գտնում է, որ անարգարացի կլինեի նրանից պահանջել տոկոսներ և տոկոսների տոկոսներ 100-ին 6 տոկոսի հաշվով, այն ժամանակ, երբ գումարները Աշտարակեցին նրան է հանձնել միայն անկորուստ պահպանելու համար, և մասնավանդ որ, չնայած այդպիսի պայմանի, Խալիբյանը ներկայացնում է 24.050 ուրվի տոկոսագրամ: Եվ ապա՝ «թեպետ և ըստ ինքյան ապօրինավոր և անկարգ բան էր վիճակի գումարները որևիցե կերպով օտարացնել, կամ նաև ի սուրբ աթոռն անցնելը՝ առանց ստիպողական հարկի, սակայն անկարելի էր Խալիբյանին պարտք համարել այն 15.000 ուրվին, որ նա ուղարկել էր Ներսես կաթողիկոսին և որո անդորրագիրը կամ ընդունելության մուհրակը ձեռքն էր»⁷⁹: Նա սխալ է համարում նաև Խալիբյանից 18.000 ուրվու պահանջը, որ նա, կաթողիկոսի հրամանով,

ծախսել էր ս. Խաչ վանքի շինությունների վրա, ինչպես նաև գյուղացիներից չգանձված դրամների տոկոսների պահանջը⁸⁰:

Հունիսի 22-ին Գաբրիել վարդապետը իր մոտ է հրավիրում Նախիջևանի բոլոր եկեղեցիների երեցփոխաններին, քաղաքապետին, մարդաստրատի ու վերելում նշված հանձնաժողովի անդամներին և այլ անձանց, թվով քառասունմեկ հոգի, և ներկայացնում էր եզրակացություններն ու հորդորը՝ անհաշտություններին վերջ տալու և Խալիբյանից ներկայացված ձևով հաշիվները ընդունելու վերաբերյալ: Ժողովականներին նա միաժամանակ խոստանում է հորդորել Խալիբյանին, որպեսզի սա «չափավոր գումար մի տա Նախիջևանի եկեղեցյաց իբրե նվեր կամ ընծա՝ ի նշան յուր հաշտությանը և ի սեր խաղաղության Նախիջևանի»⁸¹:

Ժողովականները, այդ թվում նաև հակադիր կուսակցության պարագլուխ Կ. Հայրապետյանը, «միախորհուրդ հավանությամբ» ընդունում են թեմակալի առաջարկությունն ու վճիռը: Նոր Նախիջևանի քաղաքապետ Ս. Ալաճալյանի և Հովհաննես վրդ. Բեկնազարյանի առաջարկով տեղն ու տեղը ստեղծվում է զրավոր փաստաթուղթ⁸²: Խալիբյանին հակադիր կուսակիցների իսկ ձեռքով կազմած⁸³ այդ ակտի տակ իրենց ստորագրություններն են դնում բոլոր ներկա գտնվողները, առանց բացառության:

«Մեք ներքոյ դերալքս առաջաւորք ժողովրդեան Նախիջևանի, քաղաքական զխումբ հանդերձ, և դատաւորք և երեցփոխանք եկեղեցեաց քաղաքիս, և հին ու նոր պատգամաւորք ընտրեալք և կարգեալք ի քննութիւն հաշուոց եկեղեցական դրամոց պահանջելոց կամ պահանջելեաց ի Յարութիւն Աղայէ Խալիպեան, ժողովեալք ի խորհուրդ այսօր ի 22 ամսոյս Յունիսի 1858 ամի ի տեղակալէ Առաջնորդութեան վիճակիս Նախիջևանի և Պեսարապիոյ, յետ լըսելոյ զկարծիս և զխորհուրդս նորա՝ հաւանեցաք և հանիմք, զի այս խնդիր եկեղեցական դրամոց պահանջելեաց ի Յարութիւն Աղայէ Խալիպեան աւարտեսցի բոլորովին և անդաւճ եղանակաւ՝ ըստ առաջարկութեան նորին տեղակալ Հօր, այսինքն հաշտութեամբ և խաղաղութեամբ, զազարելով այսուհետեւ յամենայն հա-

77 ЦГИА СССР, ф. 880, оп. 5, д. 33, л. 57 об.—58.

Գ. Այվազյան, Պատմություն Խալիպյան ուսումնարանին, էջ 35—36:

78 Նույն տեղում, թ. 8, և էջ 36—37:

79 Գ. Այվազյան, նշվ. աշխ., էջ 37:

80 Նույն տեղում, էջ 33—39: Տե՛ս նաև ЦГИА СССР, ф. 880, оп. 5, д. 33, л. 58բ:

81 Գ. Այվազյան, նշվ. աշխ., էջ 39—40:

82 Նույն տեղում, էջ 40:

83 ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, д. 24/3136, ч. I, л. 52 об.

Ֆյառակութեանց և շնորհիմաբանութեանց և վիճամանց, վստահ գո-
լով թէ և աղա Յարութիւնն Պօղոսեան խալիպեանց՝ ըստ խոստմանն
տուելոյ լինքենէ հաստատութեամբ Գերապատիւ Տեղակալի Առաջ-
նորդութեան վիճակիս՝ դադարեացէ չիւրմէ կողմանէ յամենայն
հակառակութենէ, և յետս առցէ յամենայն դատաստանական տե-
ղեաց զո՛ր և իցէ բողոք իւր և զգրուած՝ զոր տուեալ իցէ ընդդէմ
սրբազան արքեպիսկոպոսին Մատթէոսի նախկին առաջնորդի վի-
ճակիս, և կամ ընդդէմ պատգամաւորաց ընտրելոց հրամանաւ նո-
րա, և ընդդէմ ու՛մ և իցէ ի գիտելոցն ի քննութեան այսր խնդրոյ:
Վստահ եմք և ես, զի ըստ երաշխավորելոյ գերապատիւ Տեղակալի
Առաջնորդութեան՝ Յարութիւն Աղա խալիպեանցն ևս չիւրմէ կող-
մանէ յուելցէ ինչ յօդուտ եկեղեցեաց վիճակիս՝ ըստ արժանի
խրոման առատաձեռնութեան, և այն՝ ի նշան հաշտութեան, սիրոյ և
խաղաղութեան: Յաղազս այսր ամենայնի և ստորագրեմք⁸⁴: Այ-
նուհետև հաջորդում են ժողովին ներկա բոլոր 41 անձանց ստորա-
գրութիւնները: Սա ունեւոր դասի տարբեր շերտերի ներկայացու-
ցիչների գործարքն էր, որը շրջանցում էր աշխատավորների շահե-
քըն ու ձգտումները:

Եկեղեցական դումարների շուրջը մշտապես դառնող հակա-
մարտութիւնները այսպիսի ավարտի հասցնելու համար Գ. Այվա-
զովսկին արժանանում է անգամ էջմիածնի սինոդի շնորհակա-
լութեանն ու հորդորին: Հաշտութեան պատճեն կցելով իր գործերին,
սինոդը 1858 թվականի սեպտեմբերի 2-ին Գ. Այվազովսկուն տե-
ղեկացնում էր, թե «սինոդս պարտ վարկանի ծանուցանել Բաղձոս
Արժանապատուութեան Ձերում, թէ ամենայն գովանի գաւթակաւա-
րութիւնք Ձեր, թէ՛ յայսմ մասին և թէ՛ յայլ սոյնօրինակ գործս վե-
րաբերեալս օգտի սրբոյ եկեղեցւոյն և ձեզ հաւատացեալ հօտին,
չունին մնալ բնաւ անվարձ առաջի ծայրագոյն Հոգեւոր իշխանու-
թեան իւրոյ»⁸⁵: Ասացինք անգամ էջմիածնի սինոդը, որովհետեւ
շուտով Մատթէոս կաթողիկոսն ինքը եկեղեցական դումարների
շուրջը վերսկսված պայքարը կրքոտ ջանասիրութեամբ և կողմնակալ
միտումով օգտագործելու է Գ. Այվազովսկու դեմ:

Դադարը տեսական չեղավ: Հունիսի 22-ի հաշտագիրը, հաստա-
տելով ձեական խաղաղութիւն, չէր կարող վերացնել վեճերի ու
քախուռների արմատական պատճառները: Աղա խալիբեյանն ու վար-
դապետ Այվազովսկին մարտնչում էին եկեղեցու և ամենաուներդ դա-

սի շահերի համար, ընդ որում Այվազովսկին այդ պայքարը մղում էր
հատկապես իր կրթական ծրագրի նյութական հիմքի ապահովման
համար: Կարապետ աղա Հայրապետյանն ու նրա կուսակիցները
համարէին ամբաստանում էին լիբերալ-բուրժուական դիրքերից, և նը-
րանց պայքարը երերուն էր ու տատանվողական, որով և բացատր-
վում է խալիբեյանի հետ համաձայնութեան դալու նրանց սեթեթեմե-
քը այն պահերին, երբ թվում էր, թե իրենց դասի շահերը բավարա-
րութիւն են ստանում: Հայրապետյանն ու նրա կողմնակիցները ե-
կեղեցական դումարների կապակցութեամբ Գ. Այվազովսկու և խա-
լիբեյանի առաջարկութիւններին իրենց համաձայնութիւնը տվին
1858 թվականի հունիսին, 1860 թվականի աշնանը, 1861 թվականի
հոկտեմբերին և այլն⁸⁶: 1861 թվականի աշնանը նախիջեան ժամա-
նելիս կոմս Սիվերսը «կարողացել էր հասնել լիակատար հաշտեց-
ման և Հայրապետովի կողմնակիցներից շատերը նրա հետ միասին
եղել էին խալիբեյի տանը. բացի դրանից, Հայրապետովը, — գրում
էր Նովոռոսիայի և Բեսարաբիայի գեներալ-նահանգապետ Ստրոգա-
նովը 1861 թվականի դեկտեմբերի 5-ին, — կարծես թե իր նախկին
մեղքը թոթափելու հուշով և ի օրինակ ամբողջ հասարակութեանն
ենթարկվելու հիերարխիական իշխանութեանը, ցանկութիւն հայտա-
նեց անձամբ ներկայանալու Այվազովսկի վարդապետին, և խալի-
բովը, անհամաձայնութեան աւիթները վերացնելու նկատառումով,
պատրաստակամութիւն հայտնեց նյութական միջոցներով նպաս-
տել նախիջեանում ուսումնարանի հիմնադրմանը»⁸⁷: Այսուհանդերձ,
Հայրապետովն ու յուրաքանչեւ շարունակ հրաժարվում էին իրենց
խոստումներից, խալիբեյանն էլ չէր զիջում, և վեճերն ու կռիւլներն
վերսկսվում էին նոր ուժով ու թարմութեամբ:

Իրենց օբյեկտիվ բովանդակութեամբ ժողովրդական դանդաժ-
ների պահանջներն ու ձգտումները միանգամայն այլ էին և տրա-
մաբանորեն հակառակ արդիւն ունեւոր խմբակցութիւնների նը-
պատակներին: Տվյալ դեպքում մասսաներն իրենց բողոքն արտա-
հայտելու հետ միատեղ կամենում էին այդ դումարներն օգտագոր-
ծել գոնե իրենց երեխաների կրթութեան վրա:

Պաշտպանելով տխրահռչակ խալիբեյանին, որը նյութական նե-
ցուկ էր դարձել Թեոդոսիայում բացված ուսումնարանի համար, Գ.
Այվազովսկին իր վրա պիտի վերցնէր և ամբաստանութիւնները

⁸⁶ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, д. 24/3136, ч. I, лл. 1 օծ. 12, 58.

⁸⁷ Նույն տեղում, թ. 58բ:

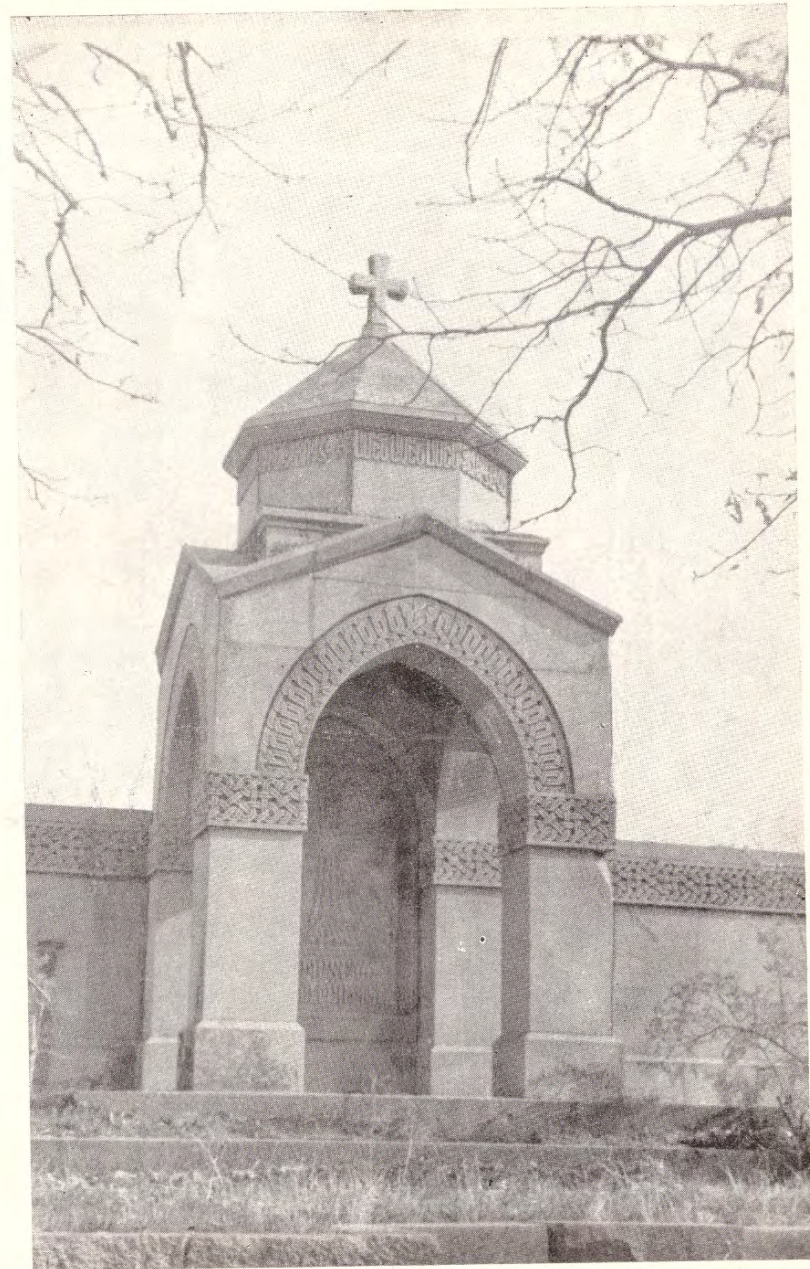
⁸⁴ Գ. Այվազյան, նշվ. աշխ., էջ 40—41:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 46:

րեութիւնը: Սկզբից ևեթ Այվազովսկին զգում էր այդ: 1860 թվականի նոյեմբերի 12-ին կառավարութեանն ուղղած իր գրութեան մէջ նա շեշտում էր. «Քաղաքագլուխ Հայրապետովն քեր մի քանի կողմնակիցների հետ միասին կազմում և կանգնած է կոլեգիալ ասեսոր խաւիբովի հակառակորդների կուսակցութեան գլուխը, որոնք նրա դեմ ունեցած անձնական ատելութեան հետեանքով իրենց անբավականութիւնը տեղափոխել են իմ և հավասարապես նաև այն ամենի վրա, որ կատարում եմ ևս այստեղ ժողովրդի լուսավորութեան օգտին, և պատրաստ են բոլոր միջոցներով խոչընդոտել իմ ձեռնարկումները»⁸⁸: Նախնադասի հետ ունեցած իր հակամարտութեանը ևս նա տարիներ անց տալիս էր նույն բացատրութիւնը. «Սա (Մ. Նախնադասը—Վ. Մ.),—գրում էր նա, 1880 թ.,—ուրիշ պատճառ չունի Գաբրիել վարդապետին հակառակելու, եթե ոչ այն՝ որ նախնա (Գ. Այվազովսկին—Վ. Մ.) յուր թշնամւոյն, այսինքն՝ հալիւթի Հարութիւն Աղային ազգային բարեգործութիւնը ընդունեցավ և առաջ տարավ. և երկրորդ այն՝ որ նա (Այվազովսկին—Վ. Մ.) հաշորդել էր Մատթեոս արքեպիսկոպոսին տեղը, որ յուր պաշտպանն ու բարեբարն եղած էր ժամանակով, թեպետև նորա խորհրդոցը և գործոցը անհաղորդ»⁸⁹:

Ուսումնարան հիմնելու միջոցներ որոնելիս Այվազովսկին, այսպիսով, գործարքի զնաց հալիւթյանի հետ, գործարք, որը նրա վրա բեռնեց հալիւթի հակառակորդների հարվածները, ապա նաև ուղղակի ատելութիւնը, հանգամանք, որը, ինչպես արդեն ակնարկել ենք, Գ. Այվազովսկին նախապես կանխազգում էր:

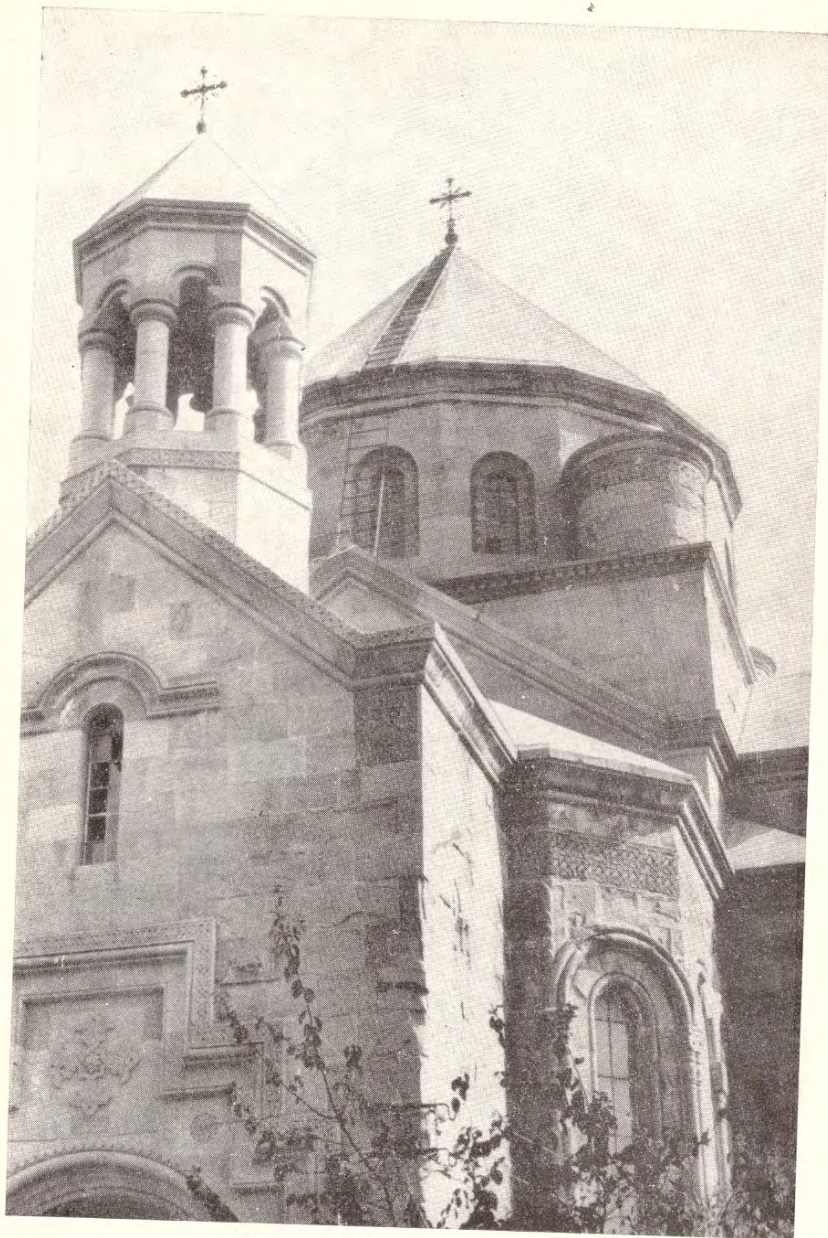
Գ. Այվազովսկու կարծիքով, նա Հ. հալիւթյանին պաշտպանելուց բացի այլ ելք չունի, եթե մտադիր չէր իր ուսումնարանը գլխիկ նշուլթական միջոցներից: Այս վերջին հանգամանքն էր նաև ստիպել նրան կանգնելու Հ. հալիւթյանի պաշտպանութեան դիրքերում, թեպետև գիտակցում էր դրանից բխող անախորժ հետեանքները: Պատասխանելով Խ. Լազարյանի՝ Մ. Էմինի մուլապատիր զրդումով իր հասցեին արված կշտամբանքին, թե ինչու է ինքը համաձայնվել ուսումնարանը հալիւթյան անվանելու, Գ. Այվազովսկին գրում էր. «Զեղ հայտնի է, որ Ռուսաստան փոխադրվելիս իմ մտադրութիւնն ու նպատակը այն էր, որպեսզի այստեղ՝ Ռուսաստանի հարավում և

Սպենդիարյանների շիրիմունը Սիմֆերոպոլի հայկական գերեզմանատանը:

⁸⁸ Նույն տեղում, թ. 1:

⁸⁹ Գ. Այվազյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

Յալբալի հայկական եկեղեցին:

Արևելքին մոտ ուսումնարան հիմնեմ մեր ժողովրդի զանգվածի լուսավորության համար, որը մինչև այսօր քարացել է ծայրահեղ տգիտության մեջ: Ռուսական լուսավորչալ կառավարության կողմից ևս հանդիպեցի լիակատար պաշտպանության՝ օգնելու ինձ իմ մտադրության իրագործման համար, բայց զրա համար, բացի այդ, անհրաժեշտ էին նաև նյութական միջոցներ, որոնք կառավարությանը պարտավոր չէր և չէր կարող ինձ տալ: Ես հանդիպեցի մի մարդու (Հ. Խալիբջանին—Վ. Մ.), որը պատրաստակամություն հայտնեց իմ կողմից նախատեսվող հիմնարկության համար զուգարհելու 200 հազար ռուբլի, բայց այն մտադիր պայմանով, որ պետքի գլխավոր ուսումնարանը, որ ևս կբացեմ, կրի նրա անունը: Մի՞թե ևս կարող էի չընդունել այդպիսի նշանակալից զոհաբերությունը այն հիման վրա միայն, որպեսզի չբավարարեմ նրա, ասենք թեկուզ և փառասեր, թեկուզ և անարդարացի ցանկությունը»⁹⁰: Առավել պարզ զեփվար է բացատրել Խալիբջանին պաշտպանելու նրա բայերի իմաստն ու նպատակը: Բայց վերը բերված տողերից հետևում է նաև, որ այդ պաշտպանությունն ունեցել է գործը չձախողելու նպատակ, ժամանակակից լեզվով ասած, գործարքի բնույթ: Եվ հերավի, տարիներ անց, 1871 թվականին, Գ. Ալվազովսկին վրձնականապես դեմ է դուրս գալիս Խալիբջանի ուսումնարանի փոխարեն բացվելիք թեմական դպրոցը կրկին Խալիբջանի անվամբ կոչելուն, որին ձգտում էին վերջինիս ժառանգները, որոնք դպրոցի տարեկան 26 հազար ռուբլու ծախսից համաձայնվում էին տալ միայն 6000 ռուբլի: 1871 թվականի սեպտեմբերի 27-ին Գ. Ալվազովսկին այս առթիվ կաթողիկոսին դրում էր. «Թող զի և տեղումն իրաւամբ չհաւանիսցի ընդ այսպիսի կոչումն (Խալիբջանի անվամբ—Վ. Մ.) դպրոցին, և ազգն առհասարակ անիրաւութիւն իմն նշմարեսցէ յայնմ անուանակոչութեան, որպես և արդեն նշմարին բազումք, որովհետեւ նուիրատրութիւնն խոստացեալ ի ժառանգաց Խալիպեանի հաղիւ թէ բաւական լինի ի պահպանութիւն Խալիպեանի սանիցն որ ի նմա»⁹¹:

Եկեղեցական գումարների կապակցությամբ բողոքի առաջին ձայնը բարձրացրեց Մ. Նալբանդյանը: «Հյուսիսփայլի» № 11-ում նա տպագրեց «Նամակ առ հրատարակողը» հոդվածը, որտեղ Խալիբջանի մոտ եղած եկեղեցական գումարները ներկայացնելով

⁹⁰ ЦГИА СССР, ф. 880, оп. 5, д. 33, л. 199 об.

⁹¹ Մատենադարանի արխիվ, ֆ. կաթ. դիվան, թղթ. 218, վավ. 18, թ. 54բ:

150—200 հազար ուրբլի՝ բողոքում էր Գ. Ալվադովսկու կողմից հարցի նման լուծման դեմ: «Առաջնորդը փոխվելով... վիճակային գործերի կառավարիչ զերապատիվ Ալվադովսկի Գաբրիել վարդապետը գնաց Նախիջևան... ստացավ 62.000 մանեթի մուրհակները և հրապարակեց այ. խալիպյանցը պաշտպանությունից ազատ»⁹², — գրում է Մ. Նալբանդյանը: Սրան հաջորդում է 1860 թվականին այս առթիվ Մ. Նալբանդյանի ներկայացրած բողոքը Մատթեոս կաթողիկոսին, երբ ինքը ժամանել էր էջմիածին՝ Հնդկաստան մեկնելու կապակցությամբ: Բողոքը Նալբանդյանը ներկայացնում է Նախիջևանի նախկինում բնակված 6 անձից բաղկացած հանձնաժողովի անունից⁹³: Եկեղեցական գումարների շուրջը միջոցառումներ անելու շրջանում է նաև Նախիջևանում, որի բնակչության մի զգալի մասը փախչում էր կրթական օջախը իր մոտ բացելու հույսերը և այս պատճառով այնքան էլ ջերմորեն չէր ընդունել Թեոդոսիայում ուսումնարանի հիմնադրման լուրը:

Իր հերթին Գ. Ալվադովսկին էլ ձեռքերը ծալած չի նստում: Նա բողոքներով լեցուն դիմումներ է անում ներքին գործերի մինիստրին, մինիստրության օտարազավանների դեպարտամենտին, կազարյաններին: Այդ բողոքները նա սկսել էր մինչև «Նամակ առ հրատարակողը»: Դեռևս հայերեն հոգևոր հոգևածների և գրականության գրաբնիչ պարտականությունները⁹⁴ ստանձնելիս, մի բան, որ տեղի էր ունեցել խաչատուր կազարյանի հավանությամբ, Գ. Ալվադովսկին վերջինիս բողոքում է «Հյուսիսսփայլում» հայ հոգևորականության մասին անբարեմիտ ելույթների դեմ: 1858 թվականի հոկտեմբերին նա գրում է ի. կազարյանին. «Ինձ համար միանգամայն հաճելի էր իմանալ Ձեր հավանության մասին այն կապակցությամբ, որ ես ստանձնել եմ հայերեն գրքերի գրաբնիչ պարտականությունը: Հարմար այս առիթով ես ինձ թույլ եմ տալիս դիմելու Ձերդ գերազանցությանը, որպես կազարյան ճեմարանի հոգաբարձուի, խոնարհ խնդրանքով՝ մատնացույց անելու «Հյուսիսսփայլ» մոսկովյան հանդեսի պարոն խմբագրին այն անբարեմտության և մեր հոգևորականության դեմ այն անձնականությունների մասին, առհասարակ, որոնցով լեցուն են այդ պարբերականի հոգևածներից մի քանիսը և խնդրելու նրանից այսուհետև իր հանդեսում տեղ

չտալու այդորինակ անվայել հոգևածներին: Հակառակ դեպքում ես ստիպված կլինեմ «Հյուսիսսփայլի» դեմ գնալ օրինական ճանապարհով, նրա անբարեմիտ հոգևածների վրա հրավիրելով ներքին գործերի պարոն մինիստրի ուշադրությունը»⁹⁵:

Գ. Ալվադովսկու բողոքը, ինչպես և պետք էր սպասել, ի. կազարյանն ընդունում է կարեկցանքով, նշելով, որ նրա փաստարկումները «Հյուսիսսփայլի» դեմ հիմնավոր են և արդարացի⁹⁶: Սա համանման մտածելակերպի տեր մարդկանց հայացքների միասնություն էր անտարակույս: ի. կազարյանը Ստ. Նազարյանցին խորհուրդ է տալիս «ձեռնպահ մնալ և վերջ տալ անվայել, վիրավորական հոգևածներին մեր հոգևորականության, այլև այն մարդկանց հասցեին, որոնք ծառայում են կազարյան ճեմարանում, ինչպիսիք են այ. Մսուրը և այ. էմինը, որովհետև հրատարակիչը և նրա վտանգավոր աշխատակիցը նրանց և մյուսների հետ թշնամանքի մեջ են: Հայտնի է, որ այ. Նալբանդյանցը գիտուն է և օժտված է բնգունակությամբ, բայց... բմբոս է և համառ»⁹⁷: Սակայն խմբագիրն ու նրա «վտանգավոր աշխատակիցը» բնավ մտադիր չէին լռել: ի. կազարյանին ընդհանուր պատասխան տալով, Ստ. Նազարյանցը միաժամանակ № 11-ում տպագրում է Մ. Նալբանդյանի «Նամակ առ հրատարակողը», որտեղ եկեղեցական գումարների պատրվակով ձաղկվում էին խալիբովը և նրա պաշտպանները: Այս անգամ Գ. Ալվադովսկին արդեն ուղղակի դիմում է ներքին գործերի մինիստրին, որպես իր ղեկավար գերատեսչության, որովհետև նրա մեջ մտնող օտարազավանների դեպարտամենտի ենթական էր ինքը՝ իրրե թեմի առաջնորդ: Որպես թեմում լույս տեսնող հոգևոր բնույթի հոգևածների ու գրքերի քննիչ, Գ. Ալվադովսկին հայտնում էր մինիստրին, թե «հայերի մեջ «Հյուսիսսփայլ» հանդեսի հետագա տարածումը նրա այդպիսի հակալուծական և ոչ-բարոյական ուղղության» վտանգավոր է ու խնդրում էր «որքան կարելի է արագ արգելել այդ հրատարակությունը նրա ներկայիս ողով, այնպես, որպեսզի չարը սկզբում հեթ խափանվի, իսկ վերոհիշյալ նամակի հեղինակ Նալբանդյանցին, որ օտարազավանների դեպարտամենտում հայտնի է իրրե մի վնասակար և անհանդիստ մարդ, պատժել օրենքի ամբողջ խստությամբ»⁹⁸:

⁹² «Հյուսիսսփայլ», 1858, № 11, էջ 435—436:

⁹³ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, д. 24/3136, ч. 1, л. 33.

⁹⁴ Մատենադարանի արխիվ, անհատ. անձանց ֆոնդ, թղթ. 205, վ. 1300. Տե՛ս նաև Одесский обл. архив, ф. 8, оп. 1, д. 23, л. 7 об.

⁹⁵ ЦГИА СССР, ф. 880, оп. 5, д. 33, л. 45 об.

⁹⁶ Միքայել Նալբանդյան, Վալերիանի ժողովածու, Երևան, 1956, էջ 87:

⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 87—88:

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 94—95:

Մինիստրությանն ու խ. Լազարյանցին Գ. Ալվազովսկու ուղղած գրություններինց ակներևաբար երևում է, որ նրա բողոքների հիմնական պատճառը ոչ միայն եկեղեցական գումարներն էին, այլև հոգևոր դասի ու եկեղեցու շահերի պաշտպանությունը: Զարմանալու ոչինչ չկար, եթե չենք մոռանում, որ այդ կատարողը թեմի առաջնորդն էր, ոտից դուրս կրոնական մի գործիչ: Տարօրինակը, բնագծականը, կլինե՞ր այն, եթե նրանից ակնկալեինք հակառակ գործելակերպ: Թեմում աշխատող հոգևորականներին և կրոնական գործմանը պաշտպանելու դիրքերից է նա հանդես գալիս «Հյուսիսսիբիրյի» դեմ: «Ես ամենևին էլ դեմ չեմ,—գրում է նա խ. Լազարյանին 1860 թվականի փետրվարի 10-ին,—որպեսզի հայերեն լեզվով լույս տեսնեն որքան հնարավոր է ավելի շատ հանդեսներ: Դա, համենայն դեպս, պարզ ցույց է տալիս ժողովրդի մեջ մտածողության զարթոնք: Ես մտադիր չեմ ուշադրություն դարձնելու այն հույսածներին, որոնք լցվելու են մանր անձնականություններով՝ ուղղված իմ դեմ կամ իմ երկերի դեմ և այլն: Այդ բոլորին ես ոչ մի նշանակություն չեմ տա:

Բայց չարամիտ հարձակումները իմ ուսմունքների և հարձակումները իմ գործողությունների վրա (ընդգծումը—Վ. Մ.) ես պարտավոր կլինեմ հերքել ամբողջ եռանդով ու վճռականությամբ և նման անվայել մեղադրանքները դադարեցնելու համար կարիք կունենամ որոնելու ոչ միայն Ձերո գերազանցության աջակցությունը, այլև խնդրելու բարձր իշխանությունը՝ պատժելու դրանում մեղավոր անձանց»⁹⁹:

Միաժամանակ Գ. Ալվազովսկին և Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարությունը կարգադրություն ու հրաման են փռեցնում «Հյուսիսսիբիրյի» տարածումն արգելելու մասին:

1858—1861 թվականներին և հետագայում ներքին գործերի մինիստրությանը, խ. Լազարյանին և այլոց Գ. Ալվազովսկու դրած ղեկուցյունն ու զիմումները, որոնցից մի քանիսում ամբաստանություններ են բովանդակում նաև Մ. Նալբանդյանի դեմ, վերաբերել են եկեղեցական գումարներին, խալիբովի, իրեն և թեմի առանձին հոգևորականների պաշտպանությանը, խալիբյան ուսումնարանի բնույթին և գոյությանը՝ կապված եկեղեցական գումարների օգտագործման հետ: Նախ այդ բողոքները, գերակշիռ մեծամասնությամբ, գրված են Հայրապետովի և նրա խմբակցության դեմ: Նմ

երկրորդ, վերոհիշյալ հարցերի գծով արված այդ հաղորդումներից և ոչ մեկում չենք հանդիպում քաղաքական որևէ մեղադրանքի՝ կապված Մ. Նալբանդյանի հեղափոխական-դեմոկրատական գործունեության հետ, որոնց Ալվազովսկին անտեղյակ էր ու անհաղորդ: Ամենախիստ մեղադրանքները Մ. Նալբանդյանի հասցեին, որոնց հանդիպում ենք Գ. Ալվազովսկու հաղորդումներում, ամփոփված են վերը մեր կողմից բերված տողերում («օտարադավանների դեմ պարտամենտում [Մ. Նալբանդյանը] հայտնի է իբրև վնասակար և անհանգիստ մարդ»), ինչպես նաև 1861 թվականի փետրվարի 14-ին կոմս Ստրոգանովին հասցեագրած գրության մեջ: Եկեղեցական գումարների կապակցությամբ նա Ստրոգանովին գրում էր, թե այն «կուսակցությունը, որը ղեկավարում է Նալբանդովը, որը Մոսկվայի ոստիկանությանը հայտնի էր իր անհանգիստ բարքով և այն վնասակար մասնակցությամբ, որսիսին նա ունեցել է հանդուցյալ կաթողիկոսի (Ն. Աշտարակեցու—Վ. Մ.) և թեմի կառավարման գծով իմ նախորդի միջև եղած դժբախտ վեճին, վերջերս կարողացել է (կուսակցությունը—Վ. Մ.), նշված Նալբանդովի հաղորդումների օգնությամբ, կաթողիկոսին և էջմիածնի սինոդին զրդեղելու՝ անելու որոշ կարգադրություններ, որոնք բոլորովին հակառակ են Ռուսաստանում հայկական եկեղեցու կառավարման մասին կանոնադրության տառին ու իմաստին»¹⁰⁰: Դժվար չէ նկատել, որ այս տողերում ես քաղաքական մատնության հետք անգամ չկա: Եվ առհասարակ, Մ. Նալբանդյանի ձերբակալումն անհնարին է առնել Գ. Ալվազովսկու ղեկուցադրերի հետ: Մեր ձեռքի տակ են 1858—1865 թվականներին ներքին գործերի մինիստրությանը, նրա օտարադավանների ղեկավարումներին և խ. Լազարյանին ուղղած Գ. Ալվազովսկու բոլոր գրությունների միկրոպատճենները, և դրանցից ամենակասկածելի տողերը մենք բերեցինք վերևում: Կրկնում ենք, նրա գրություններում քաղաքական մեղադրանք և մատնություն չկա Նալբանդյանի հասցեին: Եվ առհասարակ, եթե Ալվազովսկին ցանկանար մատնագիր ուղարկել, ապա այն պետք է ուղղեր ոչ թե ներքին գործերի մինիստրությանը, այլ Ռուսիականության ղեկավարումներին: Նախ այդ: Եվ ապա այն, որ Ալվազովսկին ներքին գործերի մինիստրին էր զիմում ոչ թե որպես քաղաքական մեղադրանքների բնույթով օրգանի, այլ որպես մի գերատեսչություն, որն իր ուղղակի վերադասն էր, հոգևոր գործերի գծով: Տակավին 1865 թվականին «Արդյոք ով էր կամ ինչ էր Նախիջևանու երկպա-

⁹⁹ ЦГИА СССР, ф. 880, оп. 5, д. 33, л. 178.

¹⁰⁰ Նույն տեղում, ֆ. 821, оп. 140, д. 24/3136, Կ. I, л. 52 с об.

ռակության պատճառը» հոգւածում նրա հեղինակ Ալ. Պոյաճյանը, պատասխանելով նման շուկաներին, գրում էր. «գիտենք, որ երբ նույն երիտասարդը (Մ. Նալբանդյանը—Վ. Մ.) երկու օրեն ետքը հանկարծակի պաշարվեցավ յուր տան մեջ տերության զինվորներին և բերվեցավ տարվեցավ Փեթերպուրկ, և տերության դեմ հանցավոր գտնվող չարագործաց բերդը բանտարկվեցավ, կարծիք ընողներն եղան, թե այն պատուհասին ալ պատճառ առաջնորդն էր. բայց ոչ ապաքեն շուտով իմացան և նորա՝ թե զ. առաջնորդը բոլորովին անգետ և անտեղյակ էր այն վտանգավոր երիտասարդին գործերուն և թե միտքն ալ չէր անցած, որ այդպիսի որոգայթ մը լարե անոր...»¹⁰¹ Այսպես, ուրեմն, այդօրինակ լուրերը Գ. Այվազովսկու հասցեին ժամանակին մերժվում էին: Չենք կարծում, թե Գ. Այվազովսկուն «մատնիչ» կնքելը ավելի կբարձրացնի Մ. Նալբանդյանին: Պատմությունը կշեռքի նժար չէ, իսկ Մեծն Նալբանդյանը իր հեղափոխական-դեմոկրատական հայացքներով ու գործունեությամբ, գրական-հրապարակախոսական ժառանգությամբ և ազգօգուտ գործերով այնպիսի մի հսկա է, որ բնավ կարելի չի զգում այդօրինակ մի նեցուկի: Մյուս կողմից, «մատնիչ» մեղադրանքի հերքումը չի կարող վերացնել հետադիմական այն դիրքավորումը, որ բռնել էր թեմի առաջնորդ Գ. Այվազովսկին Մ. Նալբանդյանի և «Հյուսիսափայլի» հանդեպ:

* * *

Այլ կերպարանք ունեւր այն պայթարը, որ այս շրջանում բորբոքվեց նոր թեմակալի և նորընտիր կաթողիկոսի միջև: Անհեռատես և սահմանափակ Մատթեոսը դեմ էր դնում նույնիսկ կրթական այն ձեռնարկումներին, որ սկսել ու շարունակում էր Գ. Այվազովսկին: Հավանաբար, Մատթեոսը ցավազին էր ընկալել այն լուրը, որ դեռևս 1857 թվականից սկսած տարածվել էր Գ. Այվազովսկու կաթողիկոս դառնալու հավանական թեկնածության շուրջը: Իսկ այդպիսի լուրեր ու մտադրություններ իրոք եղել էին: 1857 թվականի ապրիլի 18-ին թուրքական դեսպանատան խորհրդատու Հակոբ Կերչիչյանը Փարիզից գրում էր, թե «այժմ Թուրքիայում բռնակվող հայերը մենակ Այվազովսկի վարդապետից բացի ոչ ոքի չեն ճանաչում այնքան գիտուն, այնքան տարբեր լեզուներ իմացող, այնքան հայ ազգը սիրող, բարեկարգությանը այնքան նվիրված և այնքան արժանի՝ լինելու կաթողիկոս: Միայն նրան պետք է նա-

խասահմանեն կաթողիկոս ընտրվելու համար և այդ պատճառով էլ թուրքահայերը ցանկանում են իմանալ՝ Ռուսաստանում ապրող հայերը արդյոք համաձայն կլինե՞ն Գաբրիել վրդ. Այվազովսկուն ընտրելու կաթողիկոս»¹⁰²: Խ. Լազարյանին հայտնելով, որ դա թուրքահայոց ընդհանուր ցանկությունն էր, Կերչիչյանը նրանից խնդրում էր այդ կապակցությամբ երկու գրություն հղել՝ մեկը Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքին, մյուսը՝ Աղզաչին եկեղեցական խորհրդին և նրան դամեներին, հայտնելով ռուսահայոց կարծիքը:

Գ. Այվազովսկուն կաթողիկոս դարձնելու տեղեկությունը, հավանաբար, այդ ժամանակ հայտնի է դառել հայկական շրջաններում՝ թե Թուրքիայում և թե Ռուսաստանում: Գաբրիել Այվազովսկու այսպիսի առաջբաշխան յախաձեռնողներից մեկը Ի. Դեկյանովն էր: Գ. Այվազովսկու եղբայր հանրահռչակ նկարիչ Հովհաննեսը, որը 1857 թվականին նստած էր Փարիզում և ժամանակին քիչ դեր չլխաղաց եղբոր «գարձի» և Փարիզի ռուսական դեսպան Կիսելյովի հետ նրա ունեցած բանակցություններում, այս կապակցությամբ 1857 թվականի մարտի 24-ին Փարիզից Խ. Լազարյանցին գրում էր, թե Դեկյանովը և Սեմյոն Դավիդովիչ Լազարևը (դեներալ-մայորը) ցանկություն են հայտնել Գ. Այվազովսկուն տեսնելու կաթողիկոսական պաշտոնում: «Դրանից մենք եղբակացնում ենք, թե դա Ձեր (Լազարյանի—Վ. Մ.) ընդհանուր կարծիքն է, որը շատ սրտաշարժել է եղբորս, և ինձ շատ է ուրախացնում, բայց զրա հետ մեկտեղ լիովին գիտակցում ենք դժվարությունը և անգամ անկարելիությունը՝ նրա աստիճանի և տարիքի առնչությամբ, բայց եթե ցանկությունը լինի ընդհանուր, ապա, ինչպես ասում են, էջմիածնի սինոդը իրավունք ունի նրան օծելու եպիսկոպոս, եթե նա մեծամասնությամբ ընտրվի պատրիարք... Դատելով լուրերից և նամակներից, Արեւիկեքում բոլոր հայերը եղբորս, քան թե ուրիշի կողմն են, իսկ իշխանությունների (մերձդանուբյան—Վ. Մ.) հայերի մասին խոսելն ավելորդ է, նրանք բոլորը, մինչև վերջինը, Գաբրիելի պարտիզաններն են... [նույնն են ուզում] Փարիզում մի քանի անձինք տարբեր կողմերից, և պետք էր տեսնել նրանց հիացմունքը, երբ ես նրանց հազորդեցի այն կարծիքը, որ շարադրված էր Իվան Դավիդովիչի նամակում. նրանք բոլորը ստանձնեցին այդ գաղափարը հայտնելու յուրաքանչեքներին՝ Կոստանդնուպոլիս, Մոլդովիա, Պարսկաստան: Կասկած չկա, որ եթե վերոհիշյալ պատճառներով խոչընդոտներ

¹⁰² ЦГИА СССР, ф. 880, оп. 5, л. 33, л. 1 с об.

¹⁰¹ «Միածան», Թեոդոսիա, 1865, էջ 47:

չլինեն, ապա նա կրնորվի, առավել ևս եթե դուք ստանձնեք միջամտելու Պետերբուրգում և Անդրկովկասյան երկրամասում, — այդ էլ հենց գլխավորն է, ինչպես Ձեզ հայտնի է»¹⁰³։

Կաթողիկոս դառնալու լուրերը, հավանաբար, քիչ դեր չխաղացին Գ. Ալվազովսկու դեմ անհամակիր կարծիքների առաջացման մեջ։ Մատթեոսը, իհարկե, չէր կարող անտեղյակ լինել ժամանակին տարածված այս լուրերին, և ձիշտ կլիներ կոհակ, որ Ալվազովսկու նկատմամբ նրա բռնած բացասական դիրքն ու թշնամական վերաբերմունքը հետևանք էին նաև սուրբեկտիվ մոտեցման։

Հարձակման նախաձեռնողը ինքը Մատթեոսն էր։ Չնայած կապարյանների, հայ հոգևորականության վերնախավի մի զգալի մեծամասնության և կառավարության բազմակի միջնորդություններին, Մատթեոսը համառում և հրաժարվում էր Գ. Ալվազովսկուն ձեռնադրել եպիսկոպոս։ Կ. Հայրապետյանի և նրա կողմնակիցների հուշումով 1860 թվականի հոկտեմբերի 6-ին կաթողիկոսը Գ. Ալվազովսկուն դատափետող մի կոնդակ է իջեցնում նախիջևանի քաղաքագլուխ արդեն ծանոթ Հայրապետովի անունով և սրան պատվիրում այն «ծանուցանել ազգին մերոյ»¹⁰⁴։ Հայրապետյանը, իհարկե, կատարում է այդ։ Ինչի՞ մեջ էր, սակայն, մեղադրվում թեմական։ 1860 թվականի հոկտեմբերի 6-ի և նոյեմբերի 25-ի կոնդակներում Կովկասի փոխարքային, պաշտոնական անձանց և Ալեքսանդր 2-րդին գրած բողոքներում կաթողիկոսը Գ. Ալվազովսկուն ներկայացնում էր հետևյալ մեղադրանքներն ու ամբաստանությունները։ Այս վերջինները ամենից ամփոփ շարադրված են 1860 թվականի նոյեմբերի 25-ի կոնդակում, որը և մեջբերումներով վերադրվում ենք ստորև՝

1. Ալվազովսկին հանդգնել էր թեմական կենտրոնը Քիշնևից տեղափոխել Թեոդոսիա։ Մենք արդեն առիթ ենք ունեցել այս կապակցությամբ ծանոթանալ Գ. Ալվազովսկու բացատրություններին։

2. Գ. Ալվազովսկին կրթական և առհասարակ աշխարհիկ գործերը վեր էր դասել եկեղեցական իր պաշտոնավարությունից։ «Դուք, — կարդում ենք կոնդակում, որից մասամբ օգտվել ենք, — զգերագույն պաշտոն վիճակաբար առաջնորդություն, որ պարտադրվում է ձեզ զպաշտանությունից հօտին յանձին բերել զհոգատարություն, ի բաց թողնալ, պարապիր ըստ մեծի մասին ի զբաղմունս վերատեսչական կառավարությունաց հալիբեան ուսումնարանի, մեծ և երևելի

դասելով զայն, քան զպաշտոն վիճակաբար առաջնորդություն. պարապիր նոյնպես և նուիրեալ իսկ է՛ք բոլորովին զամենայն ժամանակս ձեր՝ ի գրադմունս «Միաժան» անուան օրագրական տպագրություն, ընդ որ ոչ ոք յառաքելական պատուիրանաց և ի կանոնաց եկեղեցականաց հարկադրեն զձեզ լինել ձեռնամուխ, մանաւանդ թէ և և արգելուն իսկ»¹⁰⁵։ Այս նույն կետում Գ. Ալվազովսկին ամբաստանվում էր աշխարհիկ սահղծագործությամբ զբաղվելու և զրբեր գրելու համար։

3. Հանդիմանում է, որ չնայած ժամանակին փնքը հասուկ կոնդակով արգելել է Գ. Ալվազովսկուն հալիբեյան ուսումնարանն ընդունել բողոքական և կաթոլիկ դավանանքի հայ երեխաներին, բայց այդ հանձնարարականը նա չի կատարում։

4. Գ. Ալվազովսկին մեղադրվում էր հայ աղջիկների համար զպրտց բացելու մեջ. «Անպատեհ և անվայել մինչ իսպառ հոգևոր կողման ձերոյ ձեռնամուխ եղալք ի հաստատել ի հալիպեան ուսումնարանի անդ զկրթարան օրիորդաց, ուր ուսանելուց են նոքա զկաբաւ կալթից, որոյ հոգատարութեանց փոյթ ունիլ աշխարհականաց միայն է վայել և ոչ հոգևորականաց, զորմէ և առանց ինչ ակնածութեան արժան էիք դատեալ հրատարակել տպագրութեամբ, պարծանք ձեզ համարելով զայն»¹⁰⁶։

5. Կաթողիկոսի կողմից Գ. Ալվազովսկուն ներկայացված մեղադրանքներից մեկն էլ հալիբեյան ուսումնարանում գործող «Լսարան կենցաղօգուտ գիտելյացն» էր, որի նպատակն էր, որպեսզի «մեծահասակ ժողովրդականներն ևս զուրկ չմնան բոլորովին այն հարկավոր տեղեկություններն՝ որ կարելի է դուրսով և զվարճությամբ սովորեցնել իրենց»¹⁰⁷։ Շաբաթը մեկ անգամ ուսումնարանի մեծ սրահն էին հավաքում «արց և կանանց», որոնց համար Գ. Ալվազովսկին, խորհն վրդ. Գալֆայանը և ուրիշներ գլխավորապես ճառով գիտելիքներ էին հաղորդում «սուրբ գրոց, ազգային և արտաքին պատմություն, աշխարհագրություն, ի բնագիտություն և այլն»։ Այս օգտակար ձեռնարկությունը այնքան հաճո էր երեխայով ժողովրդյան, որ քանի զնացին բազմացան լսաբանի եկողները, և հարկ եղավ շարունակել նաև երկրորդ տարվուն ձմեռը»¹⁰⁸։ Լսա-

¹⁰³ Н. К. Айвазовский, Документы и материалы, Ереван, 1957, стр. 121—122.

¹⁰⁴ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, д. 24/3136, ч. I, л. 4.

¹⁰⁵ Մատենադարանի արխիվ, անհատ. անձ. ֆոնդ, թղթ. 150, վավ. 114, թ. 1ր։

¹⁰⁶ Նույն տեղում, թ. 2ա։

¹⁰⁷ Գ. Ալվազյան, նշվ. աշխ., էջ 103։

¹⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 104։

բանում սովորեցնում էին նաև գրագիտություն ու թվաբանություն: Լսարանի բացման կապակցությամբ արված հայտարարության մեջ ասված էր, որ «կարդալ գրել և թվաբանության ու հաշվեկալության սկզբունք սովորել կամեցողները մեկ ժամ առաջ պիտի ժողովին և առանձին դաս առնուն»¹⁰⁹:

1861 թվականի սեպտեմբերի 3-ի ամբաստանական կոնդակում Մատթեոսը գրում էր, թե «Լուսեր հնարեց լսարան» և ամեն ինչ հանդեցնելով կրոնի քարոզի՝ պահանջում էր դադարեցնել նրա գործունեությունը, որպես լուսերականություն կամ կալվինականություն, ու բավարարվել միայն եկեղեցիներում տրվող քարոզով¹¹⁰:

Այնքան էլ զարմանալի չեն, որ ամենայն հայոց կաթողիկոսը նման մեղադրանքներ էր նետում: Առավել զարմանալին այն է, որ, ելնելով Գ. Այվազյանի հետ հաշիվները մաքրելու խնդրից, Կ. Հայրապետյանն ու նրա կողմնակիցներն էին գրգռում կաթողիկոսին՝ դիմելու այգյախի քայլերի: Դժվար չէ նկատել, որ լիբերալ-բուրժուական գործիչ Կ. Հայրապետյանը տվյալ դեպքում, տակտիկական նկատառումներով, հետընթաց քայլ էր կատարում իր իսկ դասի շահերին համապատասխանող դիրքերից:

Կաթողիկոսին, Կովկասի փոխարքային, Նովոռոսիայի և Բեսարաբիայի զենեռար-նահանգապետին, ներքին գործերի մինիստրին և Խ. Լազարյանին այս հարցերի առթիվ տված իր բացատրականներում Գ. Այվազյանը, փաստորեն, ավելի առաջադիմական դիրքավորում է ցուցաբերում, քան ոչ միայն կաթողիկոսը, այլև Կ. Հայրապետյանն ու նրա լիբերալ կուսակիցները:

Նախ լսարանի մասին: Պատասխանելով կաթողիկոսի հանդիմանանքին, Գ. Այվազյանը գրում էր, թե «Լսարան կենցաղօգուտ գիտելաց»-ը, որը ձևավորվել էր Կ. Երևանի Երեմյանի կողմից 7—9-ը հավաքում էր զասի կանանց և տղամարդկանց և նրանց ուսուցանում ընդհանուր գիտելիքներ, «ոչինչ բնաւ ամենևին ունի նմանութիւն ընդ խմբարանաց Լուսերականացն և Կալվինականացն»¹¹¹: Նրա ասելով՝ լսարանը կյանքի էր կոչվել ընդհանր աշխարհային «թանձր սոցիալական», որը «գրաւիալ պատեալ ունի զմիտս եկեղեցականաց և աշխարհականաց առհասարակ», մի վիճակ, որին «նոքա միայն կարող

են լիով խելամուտ լինել, որ ի մօտոյ զժողովուրդս մեր տեսանիցն, և ընդ նոսա և նոսին թարթափիցեն՝ գէթ զամ մի և զերկուս»¹¹²:

Անդրադառնալով եկեղեցու նկատմամբ լսարանի ունեցած առավելությանը, Գ. Այվազյանը գրում էր կաթողիկոսին. «Բեմասացութիւնք և քարոզութիւնք յեկեղեցուց թէպէտ և ստէպ—ստէպ լինիցին առ ի մէնջ, և այն ըստ կարի պարզ և դիւրիմաց բանիւք, սակայն և այնպէս յանհնարիցն իմն է այնպէս դիւրնտել և ախորժ ընծայեցուցանել նոցա զոճ քարոզութեանն և զպատմութեան, և այնպէս ի մանունս իջանել, և այն ընդ ժամս ձիգս, զիցանգ յօժարափոյթ սիրով ունկնդիր լինիցին ժողովուրդքն, և ի միտ դամենայն զբանսն, առնուցուն. ևս առաւել անմարթէ նոցա նստել հանդարտութեամբ յեկեղեցուց, և այն ի ձմերային յեղանակի, և ժամս երկուս և երիս անընդհատ մտադրութեամբ ունկն դնել խրատուց և քարոզից պատմութեանց»¹¹³:

Գ. Այվազյանը գրությունը վատթարացնելու և մանավանդ թուրքիայի հայ հոգևորականության աչքում նրան հեղինակազրկելու ուղղությամբ Մատթեոսի կատարած առաջին քայլերից մեկը 1860 թվականի հոկտեմբերի կոնդակն էր, որով հրամայվում էր թույլ չտալ արտասահմանից եկած որեէ հայ եպիսկոպոսի մտնելու Նախիջևան-Բեսարաբիա թեմի սահմանները՝ մինչև սա անձնական հանգիստը չունենար կաթողիկոսի հետ՝ թեմն անցնելու նպատակով հատուկ կոնդակ ստանալու համար: Այս կարգը տարածվում էր նաև նրանց վրա, ովքեր թեմ էին գալիս նույնիսկ Կ. Պոլսի պատրիարքի գրավոր հանձնարարություններով: Կոնդակի նպատակն էր Գ. Այվազյանի նկատմամբ թուրքիայի հայ բարձր հոգևորականության մեջ բորբոքել անբավականություն, «որովհետև կապտահեն դեպքեր, թեպէտ և սակավ,—գրում էր Գ. Այվազյանը,—որ մարդիկ ուղարկվեն հոգևոր կարևոր հանձնարարություններով և կամ թուրքիայից և այլ երկրներից հոգևոր կամ իրենց մասնավոր գործերով այստեղի ծովափնյա քաղաքները զան հոգևոր ղանադան մարդիկ, և եթե նրանց անձնագրերը կարգին լինեն, ինչպես ես կարող եմ ինձ վրա պարտականություն վերցնել՝ նրանց վտարելու ինձ հանձնված վիճակից և ուղարկել էջմիածին՝ պատրիարքական կոնդակի հետից»¹¹⁴: Այս կոնդակը, որը կաթողիկոսը իջեցրել էր ոչ թե վիճակավորի, այլ Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառա-

109 «Մասյաց տղամիտ», 1860, էջ 186:

110 Գ. Այվազյան, նշվ. աշխ., էջ 105—106:

111 Նույն տեղում, էջ 109:

112 Նույն տեղում, էջ 108:

113 Նույն տեղում:

114 ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, д. 24/3136, л. 9 об.—10.

վարություն և քաղաքագլխի անունով, փաստորեն մի արհամարհանք ու մարտահրավեր էր՝ ուղղած Գ. Ալվազովսկուն:

1860 թվականի նոյեմբերի 12-ին ներքին գործերի մինիստրին գրած նամակում Գ. Ալվազովսկին քաղաքագլուխ Հալարպետյանին մեղադրում էր այն բանում, որ նա ժողովրդի մեջ միտումով հրապարակել է կաթողիկոսի 1860 թվականի հոկտեմբերի կոնդակը, որպեսզի մասսայի մեջ առաջացնի անվստահություն, ատելություն և անհնազանդություն թեմի առաջնորդի հանդեպ: Անդրադառնալով կաթողիկոսի բուն մեղադրանքներին, Գ. Ալվազովսկին դրոշմ էր. «բոլոր այն արարքները, որոնց մեջ ինձ մեղադրում է նորին պաթառափայլությունը, հանդում են տղաների համար իմ կողմից ուսումնարան բացելուն, օգտակար գրքեր հրատարակելուն և իդական սեռի համար վարժարան հիմնելուն: Պատրիարքի կարծիքով այդ բոլորը ավելի վայել է աշխարհականներին, քան հոգևոր անձին, և անհամատեղելի է վիճակավոր առաջնորդի պաշտոնի հետ, այնինչ ես համարձակվում եմ կարծել, որ իր հոտը լուսավորելու մեջ եմ հենց կայանում յուրաքանչյուր հոտի առաջնորդի կարևորագույն պարտականությունները»¹¹⁵ (ընդգծումը մերն է—Վ. Մ.):

Խալիբյան ուսումնարանի ծրագրի և նրան աղընթեր լսարանի օրինակով տեսանք, որ հոտը լուսավորելու տակ նա հասկանում էր ոչ միայն բուն կրոնի պրոպագանդը, այլև ազգային ու ընդհանուր պատմությունից և կիրառական գիտություններից ամենամտելիի և ամենակարևոր գիտելիքների հաղորդումը: Մինչդեռ կաթողիկոսը պահանջում էր «կամ յառաջնորդություն է հրաժարի կամ ի գործոցն՝ ղորոց ասացար, և ղորս վայելուչ դատիմք մանավանդ աշխարհականաց, քան առն հոգևորի»¹¹⁶:

Անդրադառնալով օրիորդաց վարժարանին, որն, իրոք, ստեղծվել էր Թեոդոսիայում իր նախաձեռնությամբ ու գլխավորությամբ, Գ. Ալվազովսկին հայտնում էր, թե այն չի գործում Խալիբյան ուսումնարանին աղընթեր, «այլ կայ յառանձինն և ի հեռուոր դպրոցի ընդ անդ մեջ հսկողությամբ դաստիարակու...»¹¹⁷:

Հետաքրքիր էր թեմակալի վերաբերմունքը Խալիբյան ուսումնարանը կաթողիկ և բողոքական հայ երեխաներին ընդունելու հարցում: Ուսումնարանն հիմնելով բոլոր հայերի համար, նա չէր դնում

զավանճքի խտրություն, ուրեմն և գործնականում անտեսում էր ալգալիսի տարբերությունը՝ իբրև ազգի հատկանիշի: Թեև ուսումնարանի վրա ծախսվում էին նաև հայ-լուսավորչական թեմի գումարները, բայց Գ. Ալվազովսկուն այդ բոլորովին չէր մտահոգում, և նա, ինչպես տեսանք, ուսումնարանի գոնե բաց էր արել նաև կաթողիկ ու բողոքական հայ երեխաների առաջ, սրանց չպարտագրելով, սակայն, «ունկնդելու կրոնագիտության դասերը՝ ըստ հայ լուսավորչական եկեղեցու կանոնների»¹¹⁸: Այս վարքագիծը ներդաշնակ էր ազգային միաբանության ստեղծելու նրա ծրագրին:

Որովհետև իր վրա արված բողոքներում անընդհատ շոշափվում էր եկեղեցական գումարների խնդիրը, Գ. Ալվազովսկին 1862 թվականի հոկտեմբերի 2-ին այս հարցի առթիվ ներքին գործերի մինիստրին ներկայացնում է ծավալուն մի զեկուցագիր: Այդպիսի բովանդակությամբ զեկուցագրեր նա կազմում էր նաև հետագայում: Ըստ 1862 թվականի զեկուցագրի, 1858 թվականին Գ. Ալվազովսկին ընդունել էր հետևյալ եկեղեցական գումարները¹¹⁹.

1. Թեմի նախկին առաջնորդ Մատթեոսից	15.353 ռ. 80 կ.
2. Խալիբյանից և Գուրկևտովից	46.333 ռ. 50 կ.
3. Գարձյալ նրանցից	20.367 ռ.
4. 1859 թ. մինչև 1861 թ. ներառյալ Օդեսայի, Տաղանրոզի և Տալրիկայի բանկերից հանված եկեղեցական գումարները	24.071 ռ. 22 ¹ / ₂
Ընդամենը	106.125 ռ. 52 ¹ / ₂ կ.:

Այս գումարի զգալի մասը ծախսվել էր ուսումնարանի վրա, իսկ մյուսը՝ տրվել էր մասնավոր անձանց՝ 100-ին 6—10-ը տոկոս շահով: Վերջին գումարը հավասար էր 32.114 ռուբ.¹²⁰: Եկեղեցական գումարներից Խալիբյան ուսումնարանի վրա 1858—1862 թվականներին ծախսվել էր 82.382 ռուբ. 01 կոպ., իսկ տպարանի վրա՝ 18.974 ռուբ. 36 կ., ընդամենը՝ 101.356 ռուբ. 37 կոպ.¹²¹:

Խալիբյանի նվիրած գումարը ամբողջովին (152.000. ռուբ.)¹²² ծախսվել էր ուսումնական շենքի շինարարության վրա, իսկ ուսումնարանի համար նյութական կաշուն բազա ստեղծելու նպատակով

¹¹⁸ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, л. 55/3166, у. I, л. 64 с օճ.—65.

¹¹⁹ Նույն տեղում, թ. 240ա:

¹²⁰ Նույն տեղում, թ. 241բ:

¹²¹ Նույն տեղում, թ. 242բ—243ա:

¹²² Նույն տեղում, թ. 288բ:

¹¹⁵ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, л. 24/3136, у. I, л. 3 с օճ.

¹¹⁶ Նույն տեղում, թ. 4ա:

¹¹⁷ Մատենադարանի արխիվ, անհատ. անձանց ֆոնդ, թղթ. 150, վավ. 115, թ. 1բ:

հալիբրյանի գնած 7000 դեսյատին հողերը Ղրիմում¹²³ և երկու շենքերը՝ Տաղանոգում, 1862 թվականին դեռևս ուսումնարանին եկամուտ չէին բերել¹²⁴, այնինչ միայն ուսումնարանի ծառայողներին տարեկան 11.000 ռուբ. ռոճիկ էր վճարվում¹²⁵։ Գ. Ալվազովսկին գտնում էր, որ տնտեսապես ոտքի կանգնելուց հետո, երբ լիաթոշակ աշակերտների թիվը կբազմապատկվի և հալիբրյանի նվիրած հողերն ու շենքերը կսկսեն եկամուտ բերել, ուսումնարանը հնարավորություն կունենա ոչ միայն այլևս չծախսելու եկեղեցական գումարները, այլև ծախսվածները վերագարձնելու կոնսիստորիային։ Չպիտի վերագարձվեին միայն այն գումարները, որոնք ծախսվել էին ուսումնարանում սովորող 30 հոգևոր սաների վրա¹²⁶։ Սակայն առայժմ առաջարկվում էր եկեղեցական գումարներից տարեկան ուսումնարանի վրա ծախսել 7500 ռուբլի, քանի որ այնտեղ ձրի սովորում էին 30 աղքատ աշակերտներ¹²⁷։

Զի կարելի չնշել, որ այն ժամանակ հայ եկեղեցական գումարները դժվար թե որևէ այլ տեղ առավել նպատակահարմար օգտագործում էին գտել, քան վերոհիշյալ ծախսումներն էին։ Գ. Ալվազովսկին, ակնհայտաբար, իրեն հաշիվ էր տալիս այդ ծախսումների համար և գիտակցում դրանց նպատակային օգուտը ազգային-կրթական գործում։ 1865 թվականին նա իր ընդդիմախոսներին պատասխանելիս ընդգծում էր եկեղեցական գումարները ազգային-կրթական նպատակներով ծախսելու կարևորությունը։ Փետրվարի 13-ին նա Խ. Լազարյանին գրում էր. «Ինչի մեջ են, իսկն ասած, ինձ մեղադրում և ով է մեղադրողը։ Ինձ մեղադրող կաթողիկոսը և եպիսկոպոս Անդրեասի աշպետ կոչված ստուգումը, իսկապես ասած, ի՞նչ, ի՞նչպիսի հանցանքներ են գտել իմ գործողություններում՝ իմ կողմից թեմի կառավարման յոթ տարիների ընթացքում։ Բոլոր մեղադրանքները, որ մինչև այսօր լսել եմ, հանգում են մեկ կետի՝ որ ես հալիբրյան ուսումնարանի հիմնման և պահպանման վրա օգտագործել և շարունակում եմ օգտագործել եկեղեցական դրամները։ Բայց, չխոսելով այն մասին, որ ես լիազորված եմ եղել նշված նպատակով օգտագործելու եկեղեցական գումարները և որ ես առաջարկեցի, համենայն դեպս, ժամանակին եկեղեցական կապիտալին վերագարձնել այն ամենը, ինչ նրանից

օգտագործվել է ուսումնարանի վրա, չխոսելով այդ մասին, — մի՞թե եկեղեցական գումարները կարող էին ավելի լավ և սրբությամբ օգտագործվել, քան թե ժողովրդի կրթության վրա։ Մի՞թե հոգևորականության առաջին պարտականությունը չէ հոգ տանել ժողովրդի հոգևոր կրթության մասին։ Մի՞թե բոլոր լուսավորյալ երկրներում չեն լավում հանդիմանություններ հոգևորականության հասցեին հենց այն բանի համար, որ նա չի ուղղում եկեղեցական ունեցվածքն ու եկամուտներն օգտագործել ժողովրդական լուսավորության օգտին։ Իսկ ինձ անհրաժեշտ են գտել մեղադրել նրանում, որ ամենուրեք ես եկեղեցական դրամները կրճատում եմ ժողովրդական կրթության համար։ Զէ՛ որ ես չեմ ծախսում, այդ դրամները չեմ օգտագործում սեփական օգուտիս համար, իմ բնահաճույքներին համար։ Զէ՛ որ յոթ տարիների ընթացքում ես պահում եմ ուսումնական մի հաստատություն, ուր սովորում և լրիվ ապրուստ են ստանում (սնունդ, հագուստ և այլն) ավելի քան 100 տղաներ, որտեղ միայն նշանակալից ռոճիկ ստացող ծառայողները 125 հոգի են»¹²⁸։

Նամակի վերջին տողերը կասկածից վեր են դարձնում նյութական այն զոհողությունները, որոնց գնացել է Գ. Ալվազովսկին ուսումնարանի պահպանման համար. «Ուսումնարանի պահպանումը, — գրում էր նա, — ամեն տարի ինձ վրա նստում է 25—30 հազար արծաթե ռուբլի, և ես անձնապես ոչ միայն չեմ օգտվում եկեղեցական գումարներից, այլև որպես թեմական առաջնորդի օրենքով ինձ հասանելիք ամուսնության, թաղման, կնուսման և այլ եկամուտները ամբողջովին տալիս եմ հալիբրյան ուսումնարանի պահպանմանը»։ Իր նամակը նա ավարտում է հուսահատ մի վերջաբանով. «Բավ են ինձ համար և անցած յոթ տարիները, որոնք անցկացրի անլուր ու անսպասելի տառապանքների մեջ... Եվ եթե հարկ լինի շարունակելու իմ կողմից սկսած գործը, ապա ես դրան կհամաձայնվեմ ոչ այլ կերպ, քան ում և իցե անարժան հարձակումներից իմ գործունեությունը, իմ պատիվը, իմ անձը կայուն երաշխիքներով և եռանդուն հաստատ պաշտպանությամբ ապահովելու պայմանով»¹²⁹։

Մնում է ավելացնել Գ. Ալվազովսկու հետևյալ խոսքերը՝ ընդգրծելու համար նրա շահագրգռվածությունը կրթական գործի նկատմամբ. «Ես ոչ միայն կառավարում եմ այն (ուսումնարանը — Վ. Մ.), — գրում էր նա ներքին գործերի մինիստրություն, — այլև ինքս

¹²³ Նույն տեղում, գ. 24/3136, մ. I, թ. 14բ։

¹²⁴ Նույն տեղում, գ. 55/3166, մ. I, թ. 243բ—244ա։

¹²⁵ Նույն տեղում, թ. 244ա։

¹²⁶ Նույն տեղում։

¹²⁷ Նույն տեղում, թ. 245։

¹²⁸ ЦГИА СССР, ф. 880, оп. 5, д. 33, л. 226 с об.

¹²⁹ Նույն տեղում, թ. 227ա, բ։

մի բանի առարկա եմ դասավանդում՝ լավ դասատուներ և նրանց հրավիրելու միջոցներ չլինելու պատճառով: Ուսումնարանը կառավարելու և դասավանդման համար ես ոչ մի վարձատրություն չեմ ստացել: Որպեսզի ինչպիսիք ուսումնարանը պահեմ կարգին վիճակում, ես անձամբ ինձ այն աստիճանի եմ նյութապես նեղել, որ սպրում եմ կառավարությունից ստացվող 2200 ռուբլով, բնակվում եմ իմ աղագականների տանը, չունեմ հովվապետական կարգին տուն: Ասեմ առանց ավելորդ համեստության՝ իսկ ո՞վ է մեր հովվապետներից իմ նման սպրում: Իսկ ինձ, համենայն դեպս, մեղադրում են եկեղեցական «մեծ» գումարների ոչ ճիշտ ծախսման մեջ»¹³⁰:

Կրթական գործի հանդեպ Գ. Ալվազովսկու դիրքը պարզելու ասումով անհետաքրքիր չէ Լադարյան ձեռնարանի հոդվածը բաժանմունքի ապագա բախտի շուրջը Գ. Ալվազովսկու և Լադարյան եղբայրների կարծիքների քննարկումը: 1841 թվականից սկսած ձեռնարանում դործում էր հոգևոր բաժանմունք, որի նպատակն էր պատրաստել հոգևորականներ հայ եկեղեցու համար: Բաժանմունքը պահվում էր մայրաքաղաքների եկեղեցիների եկամուտների հաշվին, տարեկան 6000 ռուբլու մուծումներով: Մինչև 1857 թվականը շուրջ 16 տարի բաժանմունքը տվել էր ընդամենը 31 շրջանավարտ, որոնցից միայն 5-ը ունեին հոգևոր կոչում: Սովորելով թեմի եկեղեցական գումարների հաշվին, աղքատ ծնողների այս դավանները հրաժարվում էին դառնալ հայրենական եկեղեցու սպասարկուհիներ: Սա առաջ էր բերում վերջինիս գլխավորների բողոքը, և դրանցից առաջինը Ներսես Աշտարակեցին էր, որ սպառնում էր իրերի նման վիճակը շարունակվելու դեպքում բաժանմունքը զրկել եկեղեցու նյութական աջակցությունից: 1857 թվականի նոյեմբերի 9-ին, Գ. Ալվազովսկու Պետերբուրգում լինելու ժամանակ, Հովհաննես և Խաչատուր Լադարյան եղբայրները նրան ծանոթացնում են հոգևոր բաժանմունքի այս վիճակին և առաջարկում փակել բաժանմունքը և նրա վրա տարեկան ծախսվող 6000 ռ. օգտագործել հոգևոր այն սեմինարիայի վրա, որ Գ. Ալվազովսկին մտադիր էր բացել թեմում՝ աշխարհիկ ուսումնարանից զատ¹³¹: Ալվազովսկին, հակառակ Լադարյանների սպասածին, մերժում է նրանց առաջարկը, և հետաքրքիրը ամենից առաջ այդ մերժման պատճառաբանությունն է: «Վարդապետ Ալվազովսկին չհամաձայնեց մեր

այդ առաջարկին,— գրում էր Հովհաննես Լադարյանը ձեռնարանի գիրքեկտորի պաշտոնակատար Դելյանովին 1857 թվականի նոյեմբերի 9-ին,— ապացուցելով, որ Լադարյան խնայողությամբ առնալիս, հոգևոր բաժանմունքը, թեպետ հոգևոր թեկնածուներ չի տալիս, բայց օգուտ է բերում նրանով, որ կրթում է աղքատ հայերին»¹³²: Հովհաննես Լադարյանի առաջարկով Գ. Ալվազովսկու Մոսկվա ժամանելուն պես Դելյանովը նրան է ներկայացնում Լադարյան ձեռնարանի խորհուրդը, որի հետ միասին վերստին անդրադառնում են հոգևոր բաժանմունքի խնդրին: Սակայն այս խորհրդակցության ժամանակ ևս Գ. Ալվազովսկին մնում է նույն կարծիքին. «Վերջում,— գրում էր Դելյանովը Հովհ. Լադարյանին,— Գաբրիել վարդապետը կարծիք հայտնեց, որ թեև մինչև այժմ հոգևոր բաժանմունքը քիչ է տվել հոգևոր կոչում ընդունած անձինք, բայց նա օգտաբեր է այն տեսակետից, որ կրթություն է տալիս աղքատ և որք հայերին, որոնց համար կրթության այլ ուղիները անմատչելի են»¹³³:

Գ. Ալվազովսկին չէր կարող չհասկանալ, որ Թեոդոսիայում ուսումնարանի բացումը այն նպատակով առիթներից էր, որ իր հակառակորդներն օգտագործում էին նոր նախիջևանցիներին իր դեմ բորբոքելու համար: Ուստի և նա ընդառաջում է նոր նախիջևանցիների ցանկությանը և նախաձեռնում այնտեղ առևտրական դպրոց բացելու գործը: Այս նպատակով 1862 թվականին Ալվազովսկին ժամանում է նոր նախիջևան: Քաղաքագլուխ Կ. Հալապետյանի մասնակցությամբ գումարվում է նախիջևանի բնակչության ներկայացուցիչների ժողով, որը քննում է ուսումնարանի հիմնելու հարցը: Ալվազովսկին առաջարկում է ուսումնարանը բացել 400 երեխայի համար, որոնցից 100-ը պիտի լինեն աղքատ ծնողների դավաններ, և որպես այդպիսիք, ձրիավարման ի հաշիվ թեմի եկեղեցական գումարների¹³⁴: Մնացած աշակերտները վճարելու էին տարեկան միջինը 50—60 ռուբլի, այդ թվում՝ 50 աշակերտ՝ 60-ական ռուբլի, 150 աշակերտ՝ 30-ական ռուբլի և 100 աշակերտ՝ 15-ական ռուբլի¹³⁵: Դպրոցի կառավարումը հանձնվում էր երեք տարին մեկ անգամ մագիստրատի կողմից ընտրված հոգաբարձուներին¹³⁶: Սա-

¹³² Նույն տեղում, թ. 67բ:

¹³³ Նույն տեղում, թ. 78:

¹³⁴ Նույն տեղում, ֆ. 821, ց. 140, դ. 24/3136, մ. 1-ին, թ. 65—66:

¹³⁵ Գ. Ալվազյան. նշվ. աշխ., էջ 299:

¹³⁶ Նույն տեղում, էջ 296:

¹³⁰ Նույն տեղում, թ. 229ա, բ:

¹³¹ Նույն տեղում, դ. 235, թ. 67ա:

կայն Հայրապետյանի կողմից նախապատրաստված մի քանի ժողովականներ պահանջում են ուսումնարանը բացել և պահել բացառապես եկեղեցական դոմարների հաշվին, և ժողովը ոչ մի արդյունքի չի հասնում: Հաջորդ տարում ևս Գ. Ալվազովսկու այդ առաջարկը մերժվում է: 1863 թվականի նոյեմբերի 13-ին նկատների-նոսալվի նահանգապետին ուղարկած իրենց համախոսականում 35 նախիջևանցիներ տեղեկացնում էին, թե ուսումնարան բացելու կապակցությամբ դոմարված ժողովին Կ. Հայրապետովը ներկայացրել էր նախապես պատրաստված բացասական վճիռ ստորագրելու համար, սակայն իրենք հրաժարվել են ստորագրել այն, որովհետև այնտեղ ուղղակի պատասխան չէր տրվում միևնույնի հարցմանը՝ նախիջևանում առևտրական դպրոց բացելու կապակցությամբ Ալվազովսկու առաջարկի առթիվ¹³⁷: Բնականաբար, նոր նախիջևանցիները, մասնավոր առևտրա-արհեստավորական խավը, շահագրգռված էին այդ ուսումնարանի բացմամբ, և զրա համար էլ նրա բացակայության պայմաններում թեոդոսիայում ուսումնարանի գոյությունը նրանց մոտ որոշակի դժգոհություն էր առաջացնում դեպի թեմի առաջնորդը: Հայկական նախատեսվող ուսումնարանի հիմնադրումը նոր նախիջևանում, անշուշտ, կվերացներ այդ դժգոհության պատճառը, իսկ դրան, իհարկե, չէր կարող համաձայնել Կ. Հայրապետովը, որովհետև դա ձեռնադրում էր կովաններից էր, որ նա օգտագործում էր Գ. Ալվազովսկու դեմ՝ նախիջևանցիներին գրգռելու:

Մատթեոս կաթողիկոսը, ամբաստանադրերին ղուղընթաց, Կ. Հայրապետյանի եռանդուն մասնակցությամբ, դիմում է գործնական միջոցների՝ Գ. Ալվազովսկուն թեմից հեռացնելու համար: 1863 թվականի աշնանը Մատթեոսը Ալվազովսկուն կրկին կանչում է էջմիածին: Թեև նրան բավարարում է թեմի դրության մասին Գ. Ալվազովսկու տված ղեկույցը, բայց վերջինիս կրկին ճամփա է գցում՝ առանց եպիսկոպոսական աստիճան տալու և Ալվազովսկու մեկնելուց մի փոքր անց նրա ետեղից ուղարկում է Անդրեաս եպիսկոպոսին՝ որպես վերադնինչ նախիջևանի և Բեսարաբիայի վիճակային գործերի¹³⁸: Այդ քննության առթիվ Գ. Ալվազովսկին բողոքում է ներքին գործերի մինիստր Վալուևին, հայտնելով, որ «իր կողմից վիճակի եկեղեցական գործերի ընդհանուր կառավարման մասին ո՛չ սինոդը, ո՛չ պատրիարքը ոչ օրից ոչ մի բողոք չեն ստա-

ցել» և որ «թեմը կառավարելու կապակցությամբ քննություն նշանակելու վերաբերյալ պատրիարք-կաթողիկոսի ներկա կարգադրությունը ոչ միայն հիմնավոր չէ և հակաօրինական, այլև վերին աստիճանի վերավորական է իմ պատվի, աշխատանքի և գործունեության, իմ ամբողջ կյանքի համար, որը ես բացառապես նվիրել եմ իմ հավատակիցների օգտին և լուսավորմանը անշահախնդիր ծառայելուն»¹³⁹: 1863 թվականի հոկտեմբերին, երբ Ալվազովսկին էջմիածնում էր, սինոդն ու կաթողիկոսը ոչ միայն բավարարվեցին թեմի կառավարման մասին նրա տված ղեկուցագիր-հաշվետվությամբ, այլ ակնարկ անգամ չարեցին թեմի գործերը ստուգելու մասին: Այնինչ, էջմիածնից դեռևս Թիֆլիս չհասած՝ Գ. Ալվազովսկուն հետևեց Անդրեաս եպիսկոպոսի վերադնինչ հանձնարումը: Դրա համար էլ 1864 թվականի հունվարի 22-ին Գ. Ալվազովսկին Օտարադավանների հոգևոր ղեկարտամենտի դիրեկտոր կոմս Սիվերսին հայտնում է, թե ինքն առհասարակ դեմ չէ վերստուգմանը, այլ դեմ է իր նկատմամբ քննիչ նշանակելուն, որպիսին արել է կաթողիկոսը¹⁴⁰: «Իսկ պատրիարք-կաթողիկոսի ներկա կարգադրությունն իմ նկատմամբ քննություն նշանակելու վերաբերյալ բացառապես բխում է իմ հանդեպ ունեցած խոր ատելությունից և մանր նախանձի անարժան զղացումից՝ ժողովրդի մեջ գրավոր աշխատություններին ու գործունեության հետևանքով իմ վատտակած հարգանքի և շնորհակալության նկատմամբ»¹⁴¹:

Սակայն Գ. Ալվազովսկու բողոքները չեն կանգնեցնում Անդրեասի վերադնությունը: Ալվազովսկին էլ սրան ազատ գործելու հնարավորություն ընձեռելու և ավելորդ կասկածանքների տեղիք չտալու համար մեկնում է նախ Մոսկվա-Պետերբուրգ և ապա՝ արտասահման: Հետաքրքիր է այն բացատրությունը, որ Ալվազովսկին տվել է Խ. Լազարյանին գրած նամակում նոր նախիջևանում կատարվող ստուգմանը չմասնակցելու մասին: «Չնայած իմ բոլոր բացատրություններին, — գրում էր նա, — մինիստրությունում չուղեցին և չեն ուղում հասկանալ, որ նախիջևանի քաղաքազույս Հայրապետովի և նրա երկու-երեք համախոհների, այնտեղի մադիստրատի անդամների, ուղղակի միջամտությամբ ու մասնակցությամբ առաջ են բերվել, պաշտպանվում ու տեղի են ունենում ոչ միայն ներկա ստուգումն ու ստուգողի խելացոր գործողություն-

139 Նույն տեղում, թ. 23ա, բ:

140 Նույն տեղում, թ. 45ա, բ:

141 Նույն տեղում, թ. 24բ:

137 ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, д. 24/3136, ч. I, стр. 77.

138 Նույն տեղում, գ. 33/3032, մ. III, թ. 20:

ները, այլև հենց նրանց կողմից են կատարվել ու կատարվում բոլոր այն երկպառակություններն ու անհանդստությունները նախիջևանի հասարակության մեջ, որոնց մասին այնքան լավ հայտնի է միևնույնությունը։ Այդ մարդիկ հավերժորեն անձնական անհաշտ թշնամիներն են և այդ պատճառով էլ նույնպիսի թշնամիներ դարձան նաև իմ հանդեպ։ Որպեսզի հաղթեն իրենց թշնամիներին, այդ մարդիկ, դրված իրենց խոր բանասարկություններով և ուրիշ ոչ մի բանով, չեն խորշում ոչ մի միջոցից, և իմ հանդեպ ունեցած իրենց թշնամանքում, հանձինս և ի իշխանություն այժմյան կաթողիկոսի, գտել են իրենց հավատարիմ դաշնակցին, որի առաջարկությունների ու կարգադրությունների վրա մշտապես հենվում են։ Եվ որովհետև Հայրապետովն ու նրա կողմնակիցները, նախիջևանում ունեցած իրենց դիրքով, իբրև Գլխավոր վարչական իշխանություններ և որպես շատ հարուստ մարդիկ (ընդգծումը մերն է—Վ. Մ.), անսամանափակ ազդեցություն ունեն քաղաքի ազքատ բնակչության պանդխտի վրա և միշտ օգտվում են նրանից, որպես իրենց նպատակներին հասնելու միջոցի, ապա այդպիսի պարագաներում իմ ներկայությունը նախիջևանում մի ստուգողի առաջ, որը ղեկավարվում և պաշտպանվում է Հայրապետովի, որպես քաղաքում գլխավոր անձի, և մադիստրատի կողմից (որից նույնպես կախված է ոչ միայն ժողովուրդը, այլև հոգևորականությունը) կարող է միայն վարկաբեկել և՛ իմ իշխանությունը, որպես վիճակի առաջնորդի, և՛ իմ անձնական արժանապատվությունը... Դե՛ թող իշխանությունից հեռացվեն Հայրապետովն ու մադիստրատի անդամները, այն ժամանակ... ստուգողը իրեն թույլ չէր տա նշույն անգամ այն ամենի, ինչ որ կատարում է այժմ»¹⁴²։

Անդրեասի վերադնությունը ի սկզբանե մատնված էր անուղղամիտ և կանխակալ դործեակերպի՝ վերադնողի իսկ հետին նրա պատակների պատճառով։ 1864 թվականի նոյեմբերի սկզբներին ներքին դործերի միևնույնությունը ի պաշտպանություն Այվազովսկուն ներկայացրած բողոք-համախոսականում նախիջևանցիները (313 մարդ, այդ թվում 9 եկեղեցական, 9 շինովնիկ և աղնավական, 20 առաջին զիլզիայի և 25 երկրորդ զիլզիայի վաճառականներ, 7 արհեստավորներ, 57 մեղաններ, 186 գյուղացիներ) հայտնում էին, թե Անդրեասը «նույնիսկ անարդարացի ուղիներով պետք է միջոցներ գտներ մեղադրելու նրան (Այվազովսկուն—Վ. Մ.)».

առավել ևս, որ նա (Անդրեասը—Վ. Մ.) մտադիր էր մնալ մեր վիճակի առաջնորդ»¹⁴³։

Անդրեասը սակայն իրեն այնքան հանդուգն ու անխոհեմ պահեց, որ կաթողիկոսը չհամարձակվեց նրան նշանակել առաջնորդ, մասնավոր, որ դա կրացաճատեր վերստուգման իսկական դրացապատճառները։ 1864 թվականի դեկտեմբերին, առանց Օտարապատճառների դեպարտամենտի հետ համաձայնեցնելու, կաթողիկոսը Այվազովսկուն ազատում է և ժամանակավոր կառավարիչ նշանակում Հովհաննես եպիսկոպոս Արշարունուն։ Սակայն Պետերբուրգը թույլ չի տալիս նրան ստանձնելու թեմակալի պարտականությունը։

1865 թվականի մարտի 7-ին կաթողիկոսը դիմում է ցարին, խնդրելով Այվազովսկուն ազատել թեմի առաջնորդի պաշտոնից, սպառնալով, հակառակ դեպքում, թողնել կաթողիկոսական աթոռ և քաշվել որևէ վանք¹⁴⁴։ Մինչ այդ արդեն նշանակված էր զննապետ Կավելինի գլխավորած հանձնաժողովը, որը ստուգեց նախ հավերժացած հանձնաժողովը, որը ստուգեց նախ հանձնաժողովը, թեմի եկեղեցական գործերը։ Հանձնաժողովը եկեղեցական գումարների գծով հայտնաբերում է 6160 ռուբ. 33 կոպեկ պարտք, որն առաջացել էր ոչ թե շտապումների, այլ կոնսիստորիայում հաշվառման գործերը չիմանալու պատճառով¹⁴⁵։ Կավելինի հանձնաժողովն այս ստուգումը կատարում է 1865 թվականի հոկտեմբերին, այնինչ հուլիսի 16-ին արդեն որոշում էր ընդունվել Գ. Այվազովսկուն պաշտոնից արձակելու մասին։ Սակայն մինչև 1866 թվականի մայիսը նա շարունակում էր վարել թեմի եկեղեցական գործերը, մինչև որ նրան փոխարինելու է գալիս նոր վիճակավորը։

1871 թվականին, երբ մահանում է թեմի առաջնորդ Գևորգ արքեպիսկոպոսը, Սիմֆերոպոլի, Ղարասուբաղարի, Նոդայսկի, Նոր-Նախիջևանի և նրա շրջակա հինգ հայկական գյուղերի համայնքները համախոսականներով դիմում են կաթողիկոսին՝ Գ. Այվազովսկուն վերստին թեմի առաջնորդ նշանակելու խնդրանքով¹⁴⁶։ Այդ համախոսականներից յուրաքանչյուրի տակ գրված էին ծխականների ստորագրությունները, որոնք մի քանի էջ էին զբաղեցնում։

143 Նույն տեղում, ֆ. 821, ց. 140, գ. 55/3166, մաս I, թ. 255—262։

144 Նույն տեղում, գ. 33/3032, մ. III, թ. 282—283։

145 Նույն տեղում, թթ. 373—374, 438։

146 Մատենադարանի արխիվ, ֆ. կաթ. դիման, թղթ. 201, վվ. 123, 124, 126, 128, 198, 199,

142 Նույն տեղում, ֆ. 880, ց. 5, գ. 33, թ. 211ա, բ։

Բոլոր համախոսականներում խնդրանքի շարժառիթը համարվում էր Գ. Ալվադովսկու կրթական գործունեությունը. «ամենայն ժողովուրդ,— գրում էին նոր նախիջևանցիները,— դիմէ առ ի լուսաւորութիւն... նմանապէս և ժողովուրդ մեր՝ այժմ գամենայն զուշ իւր դարձուցեալ է ի վերայ դաստիարակութեան և կրթութեան: Բայց այս մեծ գործ առանց առաջնորդի և առանց ձեռնարկողի ոչ լինի, ուստի խնդրէ հասարակութիւնն վասն իւր յառաջնորդ և ի հոգևոր հայր զգերապատիւ Գաբրիէլ արք. Ալվազեանց, որպէս զի բազմադիմի գիտութեամբ իւրով և հմտութեամբն առաջնորդեսցէ մեզ ի միջի այս նոր կենաց»¹⁴⁷: Սակայն այդ նշանակումը տեղի չունեցաւ: Գ. Ալվազովսկին նշանակվեց վիրահայ թեմի առաջնորդ:

* * *

Ճորտատիրությունից գրեթե զերծ մնացած Ղրիմում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը համեմատաբար արագ էր ընթանում, քան կայսրության շատ ծայրամասերում: Կապիտալիզմի զարգացումը Ղրիմահայերին ավելի ու ավելի էր հաղորդակցում թերակղզու և համառուսական անցուղարձեղին, ընդլայնում նրանց հասարակական կյանքի շրջանակները, մասնակից դարձնում քաղաքական իրադարձություններին:

Ղրիմահայերը, օրինակ, անտարբեր չմնացին ռուս-թուրքական պատերազմների հանդեպ: XVIII դարի վերջին և XIX դարում մղված այդ պատերազմների ժամանակ նրանք, անվերապահորեն կանգնելով Ռուսաստանի կողմը, ջանում էին հնարավոր միջոցներով աջակցել ռուսական զենքի հաղթանակին: Այդպիսի դիրքորոշումը առնչվում էր քաղաքական և տնտեսական շարժառիթների հետ: Ղրիմահայությունը չէր կարող չըմբռնել, որ Ռուսաստանի հաղթանակը թուրքական լծի տակ հեծող իր ազգակիցներին անհամեմատ ավելի լավ հեռանկար էր խոստանում: Ղրիմահայոց այս վարքագիծը սկիզբ էր առնում հայերի՝ դեպի Ռուսաստանն ունեցած քաղաքական այն կողմնորոշումից, որը սկսել էր ձևավորվել դեռ XVIII դարի առաջին քառորդում, մի ժամանակաշրջանում, երբ հայ ժողովուրդը թուրք-պարսկական լծի դեմ ծավալել էր ազատագրական պայքար: Սակայն սա հարցի մի կողմն է: Մյուս կողմն էլ այն էր, որ ներգրավվելով ընդհանուր ռուսական տնտեսական, մշակութային ու հասարակական կյանքի յուրորդ, Ղրիմահայությունը, մասնավորապես առևտրա-արհեստավորական ունևոր վերնախավը, ռուսա-

կան զենքի հաղթանակի հետ էր աղերսում իր գործառնությունների առավել ծավալումն ու ընդլայնումը:

1787—1791 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Ղրիմից միայն նորերս Ազովի նահանգ անցած հայերը ստեղծում են կամավորական մի զորախումբ և ցանկություն հայտնում մասնակցելու թուրքերի դեմ մղվող պատերազմին: Գործի կազմակերպողն ու նախաձեռնողը Նոր Նախիջևանի քաղաքացու Միքայել Կոզրեթլյանն էր: 1788 թվականի մայիսի 14-ին Գ. Ա. Պոտյոմկինին ուղղած նրա գրությունից երևում է, որ այդ զորամիավորումը նա ստեղծել էր Գ. Ա. Պոտյոմկինի կարգադրությամբ և որ նրա մեջ, բացի հայերից, մտնում էին նաև մալոռուսներ: «Յանկանալով արժանանալ Ձերդ պայծառափայլության հատուկ բարեհաճությանը,— գրում էր նա,— ես գերազանց ջանասիրությամբ կատարեցի Ձեր կամքը և ոչ միայն հավաքեցի կամավորներ հայերից և մասամբ էլ մալոռուսներից, այլև նրանց համար իմ հաշվին ձեռք եմ բերել ձիեր, նրանց տվել եմ կանոնավոր հագուստ և զինել եմ պատշաճ կերպով և այս բոլորի շնորհիվ նրանց աչնախի դրություն հասցրել, որ ուղած հաջողությամբ նրանք կարող են օգտագործվել թշնամու դեմ: Նրանք բոլորը ցանկանում են մասնակցել [պատերազմի] Տավրիդայում, քանի որ այդ տեղերը նրանց ավելի ծանոթ են»¹⁴⁸: Նա, այնուհետև, խնդրում էր այդ զորախմբից մի շարք մարզկանց շնորհել ղինվորական աստիճաններ, իսկ ամբողջ զորախմբին՝ նշանակել ռոժիկ¹⁴⁹: Ահա նաև «Հայ կամավորական զորախմբի ցուցակը», որը այդ գրությանը կից քաղաքագլուխը ներկայացրել է Գ. Ա. Պոտյոմկինին, հայցելով նրանց համար նշանակել հետևյալ չափով տարեկան վարձատրություն¹⁵⁰ (տե՛ս 248 էջի տեղեկագիրը):

Արխիվային նյութերը լուրջ են զորախմբի մարտական գործողությունների մասին, սակայն նրա ստեղծումն իսկ արդեն մի երևույթ է, որը վկայում է մղվող պատերազմի հանդեպ հայերի բռնած դիրքի մասին:

Ղրիմահայությունը իր ուժերի ներածին չափ աջակցում էր ռուսական զորքերին Ղրիմի պատերազմի և Սևաստոպոլի պաշտպանության ժամանակ: Անցքերին ժամանակակից Ղրիմահայ մտավորական Հ. Տեր-Աբրահամյանը վկայում է, որ պատերազմի ժամա-

¹⁴⁷ Նույն տեղում, վ. 198, ք. 1ր:

¹⁴⁸ ЦГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 396, 1786 г., л. 1 с об.—2.

¹⁴⁹ Նույն տեղում, ք. 2:

¹⁵⁰ Նույն տեղում, ք. 4:

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ
Հայ կաթավորական գործարարի (1788 թ.)

	Մարդկանց քանակը	Նրանց արվելիք տարե- կան վարձատրությունը	
		մեկին	բոլորին
Հրամանատար մայոր	1	—	450
Կապիտան	1	—	280
Պորուչիկներ	2	190	380
Փոխ-պորուչիկներ	2	150	300
Վարմախտեբներ	6	75	450
Ենթասպաներ	4	60	240
Կապրալներ	8	50	10.400
Շարքայիներ	200		

նակ Սևաստոպոլի պատերազմական պիտույքի մատակարարման հոգսը հայ վաճառականները նշանակալից շահով վերցրել էին իրենց վրա¹⁵¹։ Մի շարք զրիմահայեր պատերազմի ժամանակ ցուցաբերած ծառայությունների համար պարգևատրվում են շքանշաններով ու մեդալներով։ Սրանց թվումն էին նաև Ղարաոտուրաղարի հայ կաթուղիական դատարանի անդամները¹⁵²։ Եվ ոչ միայն զրիմահայերը։ Պատերազմի ժամանակ զորքերի մատակարարման գործում իրենց լուծման են ներդրում նաև նոր նախիջևանցիները։ 1854 թվականին նոր նախիջևանի և շրջակա հայկական գյուղերի բնակիչները գործող բանակին նվիրաբերում են 10.500 փուլ պարսիմատ¹⁵³։ Իսկ նոր նախիջևանի առաջին գիլդիայի վաճառական Քրիստափոր Իվանովը Ալեքսանդրովսկում ունեցած իր սեփական ածխահանքից զորքերին արամադրում և Ղրիմ է տեղափոխում 300 հազար փուլ ածուխ¹⁵⁴։

Պատերազմի նկատմամբ անտարբեր չմնաց նաև հռչակավոր նկարիչ Հ. Այվազովսկին։ Զորքերին նյութական օժանդակություն ցույց տալուց բացի¹⁵⁵, Հ. Այվազովսկին Թևոդոսիայից մեկնում է Սևաստոպոլ, ականատես դառնում քաղաքի հերոսական պաշտպանությանը և նկարում ոչ միայն տեսարաններ ճակատամարտերից, այլև առանձին ծովայինների՝ քաջալերելով նրանց սխրանքները։ Մեծ նկարիչը Սիմֆերոպոլում և Պետերբուրգում կազմակերպում է ցուցահանդեսներ, որոնցից ստացված եկամուտները հատկացնում է զոհվածների և վիրավորների բնաանիքներին օգնող ֆոնդին¹⁵⁶։

Ղրիմի պատերազմի ժամանակ տեղացի հայերի մասնակցությունը նշելիս ամենից առաջ պիտի շեշտել հայազգի ծովակալ Ղազար Մարկոսի Արծաթագործյանի (կաղար Մարկելի Սերբերյակովի) գործունեությունը։ XIX դարի 30—40-ական թվականներին Կովկասի սեծովյան ափի և նրա հարակից շրջանների վրա Ռուսաստանի զորքերը ամրապնդելու, լեռնականներին հնազանդեցնելու և թուրքական ոսնձգությունների դիմադրավելու գործին Սերբերյակովի մատուցած ծառայությունների մասին կարելի է մի առանձին աշխատություն գրել։ Դա դուրս է մեր խնդրի շրջանակներից։ Մենք կսահմանափակվենք ուսական ռազմական նավատորմում նրա ծառայության և Ղրիմի պատերազմի ժամանակ խաղացած դերի ամփոփ նշումով միայն։ Լ. Մ. Սերբերյակովը ծնվել է 1792 թվականին Ղարաոտուրաղար քաղաքում, հայ կաթուղի բնաանիքում¹⁵⁷։ 18 տարեկան հասակում, 1810 թվականին, նա ծառայության է մտնում Սեծովյան նավատորմը, իբրև կաթավոր։

Սերբերյակովին վիճակվում է կրել ռազմա-ծովային ծառայության զրեթե բոլոր ուսադիրները՝ շարքային ծովայինից հասնելով մինչև ծովակալի բարձր աստիճանին։ Մինչև 1830 թվականը Սերբերյակովը համարյա անընդմեջ ծառայում է Սեծովյան նավատորմում, մասնակցելով մի շարք ճակատամարտերի, իսկ 1830—1832 թվականներին՝ Ֆիննական ծոցում։ 1833 թվականին նա ծառայում է Կոստանդնուպոլսի ուսական զորքերի ճամբարում, իսկ 1834—35 թվականներին՝ Բալթիկ ծովում, որպես «Պոլտավա» ռազմանավի հրամանատար։

155 Նույն տեղում, ֆ. 2, ց. 281, գ. 22, թ. 51, 58—59։

156 Ա. Մալխասյան, Հայ ծովակալները, «Սովետական դրականություն», ամսագիր, 1961, № 5, էջ 87։

157 Մասնագրարանի արխիվ, ֆ. կաթ, դիման, թղթ. 148, վավ. 588։

151 Հ. Տեր-Արքամյան, Պատմություն իրիմու, մաս I, էջ 120։

152 Крымобла́рхив, ф. 179, оп. 1, л. 275, л. 9.

153 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 139, ց. 1, գ. 85, թ. 1։

154 ЦГВИА, ф. МА, св. 9, оп. 237, л. 34, лл. 14, 21, 25, 28—29, 41, 45—46 (с оборотами).

1837 թվականին Սերերբյակովը գործողովում է կովկասյան զծի գործերի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Վեյլամինովի մոտ և ստանձնում լեռնականների դեմ Սև ծովի արևելյան ափին գործող հերթապահ շտաբ-սպայի պարտականությունները: Այդ նույն թվականին աչքի ընկած ծառայությունների համար նա ստանում է առաջին աստիճանի կապիտանի կոչում, իսկ 1838 թվականին Սոչիի, Տուապսիի և Շապսուխի զբաղման ժամանակ լեռնականների դեմ ծավալած գործողությունների համար պարգևատրվում է հատուկ սրով՝ «բաջության համար» փորագրությամբ և արժանանում կոնտր-ծովակալի կոչման: Միևնույն ժամանակ նա նշանակվում է Նովոռոսիյսկ նավահանգստի և սեծովյան 1-ին առափնյա զծի պետ, իսկ 1851 թվականից՝ սեծովյան ամբողջ առափնյա զծի պետ, որպիսի պաշտոնում և փոխ-ծովակալի կոչումով մասնակցում է Ղրիմի պատերազմին¹⁵⁸:

Սեծովյան առափնյա զծի պետի պաշտոնը վարելիս Սերերբյակովը ի մոտո ծանոթանում է կովկասյան ափում և լեռնային մասերում հնուց հաստատված և իր օրոք եկող արևմտահայ իր ազգակիցների կյանքին, ջանում օգնել նրանց՝ դիմագրավելու օտար միջավայրում ձուլվելու վտանգին: 1849 թվականին նա դիմում է Նեքսես Աշտարակեցուն՝ չերքեզահայերի մոտ հայ հոգևորական ուղարկելու խնդրանքով: Հունիսի 27-ին գրած իր նամակում նա կաթողիկոսին տեղյակ էր պահում, թե Նովոռոսիյսկ նավահանգստում կան 14 հայ ընտանիքներ և 25 շամուռնացած հայեր, որոնք անհաղորդ են ազգային կրոնին և որ նման վիճակում է նաև լեռներում ցրված հայությունը: «Հիշելով միայն, որ իրենց նախնիները լուսավորված էին Ավետարանի հավերժական ճշմարտությամբ, նրանք (չերքեզահայերը — Վ. Մ.) լոկ հայրերի ավանդամբ են դավանում քրիստոնեություն, և, ապրելով մահմեդականների շրջանում, դուրկ են հավատով սահմանված ժամասացություն և արարողություններ կատարելուց: Կան և այնպիսիները, որոնք լիովին կորցրել են կրոնի նույնիսկ այդ մնացորդը, ոչինչ չեն դավանում: Տխրալի էր տեսնել այդպիսի մարդկանց, առավել տխրալի էր լսել նրանց տրտունջը եկեղեցուց բաժան լինելու վերաբերյալ»¹⁵⁹: Սերերբյակովի հաղորդումից խմանում ենք նաև, որ «Նովոռոսիյսկի հիմնադրամբ

թուրքահայատակ շատ հայ-լուսավորչականներ Տրապիզոնից, Սիւնուպից և սահմանամերձ այլ տեղերից բնակություն են անցել այնտեղ»¹⁶⁰: Սրանց կրոնական խնդիրներին ընդառաջելով՝ Սերերբյակովը նույնիսկ մարդ է ուղարկում Ղարասուբազար՝ այնտեղից եկեղեցական պարագաներ բերելու համար: Իսկ այս գրությունը Աշտարակեցուն ուղղակի խնդրում էր անհրաժեշտ կարգադրություն անել Ղրիմի հայկական եկեղեցիներից մեկին՝ բավարարելու չերքեզահայերի պահանջը և նրանց մոտ ուղարկելու բանիմաց մի հոգևորական: Ազգային եկեղեցու նկատմամբ Սերերբյակովի այս մտահոգությունը համահունչն էր այս տարիներին լեռնականների շրջանում Թուրքիայի ոտնձգությունների դեմ Ռուսաստանի մղած պայքարին: Ռուսական իշխանություններին ուղղած իր բազմաթիվ բանիմաց ղեկույցներում Սերերբյակովը մահմեդական հոգևորականության օգնությամբ Թուրքիայի ձեռնարկած հակառուսական քայլերի դեմ կարևոր միջոց էր համարում կովկասյան այս շրջաններում քրիստոնեության տարածումը, եկեղեցիների հիմնումը:

Իր բազմամյա ծառայության ընթացքում Սերերբյակովը պարգևատրվել էր տասնյակ ռուսական և օտարերկրյա շքանշաններով ու մեդալներով: Ղրիմի պատերազմի ժամանակ գտնվելով ռուսական բարձր հրամանատարության կազմում, Սերերբյակովը իր ամբողջ հմտությունն ու գիտելիքները նվիրաբերում է թշնամու դեմ պայքարի գործին: Նա մանավանդ հաջող կերպով նախապատրաստում և դուրս է հանում սեծովյան առափնյա զծի ամբողջությունների՝ Նովոտրոիցկու, Տենգինի, Վեյլամինովի, Գոլովինսկու և Նավագինսկու կայազորները:

Հայտնի է, որ պատերազմին նախորդած շրջանում թուրքական կառավարությունը, Անգլիայի և Ֆրանսիայի սադրանքներով, ջանք էր խնայում զժգո՛ւ լեռնականներին Ռուսաստանի դեմ ապստամբեցնելու ուղղությամբ: Թուրքիան մեկը մյուսի հետից իր ներկայացուցիչներն էր ուղարկում Սև ծովի արևելյան ափերը և չերքեզներին զինված ապստամբության զրգոտ: Անդրկուբանում դավթեղով իշխանությունը, Մահմեդ-Ամինը 30 հազար լեռնականների պատրաստում էր հարձակման ռուսական մերձծովյան ամբողջությունների վրա և սպասում էր դաշնակիցների նավատորմի երկվալուն¹⁶¹:

¹⁵⁸ Центральный государственный архив военно-морского флота (в дальнейшем ЦГАВМФ), ф. Справочная библиотека архива, л. 965. «Общий морской список», т. VIII, стр. 208—212 типогр.

¹⁵⁹ Մատենադարանի արխիվ, ֆ. կաթ. դիվան, թղթ. 148, վավ. 588:

¹⁶⁰ Նույն տեղում:

¹⁶¹ Н. Ф. Дубровин, История Крымской войны и обороны Севастополя. СПб, 1890, т. 1, стр. 75.

Այս բոլորը ծայրահեղորեն բարդացնում էր սեծովյան առափնյա գծի վիճակը. այն ընկնում էր երկու կրակի արանք՝ ցամաքից կտրվում էր հաղորդակցությունից, իսկ ծովից նրան չէր կարող օգնել Սևաստոպոլում փակված սեծովյան ամբողջ նավատորմը։ Գեկենքիկից մինչև Աբխազիայի սահմաններն ընկած կայազորները չունեին նահանջի ուղի։ Դաշնակիցների կողմից Սևաստոպոլը, ուրեմն և սեծովյան նավատորմը շրջափակելու զեպրում լոկ թուրքական նավատորմն էլ բավական կլիներ ոչնչացնելու առափնյա ամրությունները և զրավելու զրանց կայազորները¹⁶²։

Դեռ նախապատերազմյան շրջանում կռահելով այսպիսի ծանր վիճակի առաջացումը, ամբողջ առափնյա գծի պետ Լ. Մ. Սերերյակովը 1854 թվականի հունվարին գալիս է Սևաստոպոլ և իշխան Մենշիկովին գեկուցում ակնկալվելիք գրոսթյան մասին՝ պատերազմ ծագելու զեպրում։ Վերջինս մերժում է Սերերյակովի խնդրանքը նավերի մի մասը Սևաստոպոլից հանելու և Սև ծովի արևելյան ափերն ուղարկելու մասին. Մենշիկովը վախենում էր կորցնել ծովային ուժերը, որոնք նշանակալից զերակշռություն էին տալիս ուսաներին թուրքերի հանդեպ Սև ծովում։ 1854 թվականի հունվարի 9-ին այս մասին տեղեկացնելով Կովկասի փոխարքային, Սերերյակովը գրում էր. «Այնուամենայնիվ պարտքս եմ համարում ամենայն հարգալիցությամբ ղեկուցել Ձերդ պայծառափայլությունը, որ ինձ հանձնված դիժը, ծովային թույլ միջոցների պատճառով, գտնվում է ողբալի վիճակում»¹⁶³։

Անեկանիի գրությունը ստիպում է Սերերյակովին ղեկելու միակ քայլին՝ խնդրել թույլտվություն մինչև պատերազմ հայտարարելը ոչնչացնելու մի քանի միջին ամրություններ և նրանցից դուրս բերելու կայազորները։ Թագավորի հրամանով Սերերյակովի այս առաջարկը ընդունվում է¹⁶⁴։ Այսպես ոչնչացվեցին վերելում նշված ամրությունները։

Այլ էր վերաբերմունքը Նովոռոսիյսկի, Գեկենքիկի և Սուխում-կալեի նկատմամբ։ Սրանց զրավմամբ թշնամին ստանում էր հարմար դիրք պատերազմը վարելու համար։ Առաջին երկուսը առնչվում զեպրում, որոնք գտնվում էին Ղրիմին մոտիկ, թշնամին մի կողմից թերակղզուն մերձակա հարմար խարսխակայան էր ստանում,

իսկ, մյուս կողմից, կարող էր սպառնալ մերձագոլվյան հացառատ շրջանին։ Այդ պատճառով Սերերյակովը սկզբնապես առաջ չէր քաշում այս ամրությունների ոչնչացման հարցը։

Պատերազմական իրադարձությունների զարգացումը Սերերյակովին ստիպում է «մաքրել» նաև Նովոռոսիյսկն ու Անապան։ Այս առթիվ 1855 թվականի մայիսի 25-ին կայսրը գրում էր Գորչակովին. «Ես ուրախ եմ, որ Սերերյակովը վճռել է մաքրել Նովոռոսիյսկը, ուր կայազորը անխուսափելիորեն կգտնար ծովի կողմից կատարված ամեն մի հարձակման դոհը։ Բայց ես չէի կարող համաձայնվել Անապան թողնելու հետ։ Այդ հենակետի պահպանումը, որի վրա, կարող է պատահել, հարձակում չի էլ լինի, անհրաժեշտ է լեռնականների վրա մեր բարոյական ազդեցության համար»¹⁶⁵։

Պատերազմի ամբողջ ընթացքում Սերերյակովը հմտորեն ղեկավարում է ծովափնյա կարևոր հենակետերի պաշտպանությունը, իր տրամադրության տակ եղած ռազմականակերով հարձակումներ գործում թշնամու վրա, ձախողում կովկասյան ծովափնյա հատվածում թշնամու և լեռնականների դործողությունները։ Պատերազմի ժամանակ մատուցած ծառայությունների համար Սերերյակովին 1856 թվականի օգոստոսին շնորհվում է ծովակալի կոչում¹⁶⁶։

* * *

Ղրիմի պատերազմին հաջորդած ետեֆորմյան տարիները կապիտալիզմի համեմատաբար արագ զարգացման տարիներ էին նաև Ղրիմի համար։ Ղրիմահայ հասարակական կյանքն էլ, թեև գանդալ, բայց կամա թե ակամա սկսում է հարմարվել նորաձև զարգացման ընթացքին։ Դպրոցների, հասարակական կազմակերպությունների հետ միասին դարավերջին առաջանում և զաղուլի քիչ թե շատ նշանակալից բնակչություն ունեցող հատվածներում տարածում են գտնում հոգաբարձությունները, որոնց միջոցով ոտքի կենող գաղութահայ բուրժուազիան և եկեղեցին ջանում էին ազգը «բարձրացնել» քաղաքակրթության մակարդակը, ինչպես նաև իրադրոժեղ աղքատախնամ նպատակներ։ Եկեղեցին ընդառաջում էր ազգային բուրժուազիայի՝ նման կազմակերպություններ ստեղծելու նախա-

¹⁶² Նույն տեղում։

¹⁶³ Նույն տեղում, էջ 76։

¹⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 78։

¹⁶⁵ Նույն տեղում, հատ. 3, էջ 194—195։

¹⁶⁶ ЦГАВМФ, ф. Справочная библиотека архива, д. 965: «Общий морской список», т. VIII, стр. 212, типограф.

ձեռնությանը, մանավանդ որ դրանք թեմական հոգևոր իշխանությունների ենթակայությունից դուրս չէին: Գաղութահայ նորաթուխ բուրժուազիան և եկեղեցին պարզապես համագործակցում էին՝ բուրժուական-բարեգործական նպատակներ իրականացնելու և հաղթատ զանգվածների վրա իրենց ազդեցությունը ուժեղացնելու համար: Սակայն, անկախ սոցիալական բնույթից, հոգաբարձությունները XIX դարի վերջին տասնամյակին և XX դարի սկզբներին ծավալած իրենց գործունեությամբ բավականաչափ նպաստեցին մանավանդ կրթական գործի կազմակերպմանը գաղութում: Քանի որ բոլոր հոգաբարձությունները գործում էին բացարձակապես միատիպ կանոնադրությամբ, ապա Թեոդոսիայի ս. Սարգիս եկեղեցուն կից ստեղծված աղքատ ծխականների հոգաբարձության կանոնադրության բնարկմամբ կաշխատենք ցույց տալ դրանց գործունեության սկզբունքները: Ըստ այդ կանոնադրության¹⁶⁷.

1. Ս. Սարգիս եկեղեցուն կից հիմնվում է հոգաբարձություն:

2. Հոգաբարձությունը բաղկացած է 7 անձից, որոնցից 5-ը ընտրովի են՝ 3 տարի ժամանակով, իսկ մնացած երկուսը ներկայացնում են նշված եկեղեցու երեցփոխանին և թեմական առաջնորդի նշանակած անձին:

3. Հոգաբարձության ընտրովի անդամները պետք է հաստատվեն թեմի առաջնորդի կողմից:

4. Հոգաբարձության անդամները իրենց միջից ընտրում են նախագահ, որի բացակայության դեպքում նախագահում է հոգաբարձության եկեղեցական անդամը:

5. Հարցերը վճռվում են ձայների մեծամասնությամբ. ձայների հավասար բաշխման դեպքում վճռական դեր է խաղում նախագահողի ձայնը:

Պարտականությունների մասին կանոնադրության մեջ սահմանված էր.

«Հոգաբարձությունը պարտավոր է հոգ տանել նշված եկեղեցու աղքատ ծխականներին անհրաժեշտ պարագաներում հնարավոր նպաստներ տալու մասին, փնտրելու միջոցներ այդ եկեղեցուն կից դպրոց, աղքատանոց և աստվածահաճո այլ հիմնարկներ հիմնելու համար, ինչպես նաև ստեղծելու ձեռնարկություններ (նկատի ունի տնտեսական զանազան եկամտաբեր հիմնարկներ ունենալը —Վ. Մ.), այդ մասին, ըստ հաստատված կարգի, նախապես հարց-

նելով քաղաքացիական իշխանության թույլտվությունը»¹⁶⁸: Հոգաբարձության դրամական և նյութական եկամուտների աղբյուրը կազմում են. ա) եկեղեցում եղած այն դրամազույգը, որը առանձնացված էր աղքատների օգնելու համար, բ) բարեգործական նպատակներով արված կտակները, գ) կամավոր նվիրատվությունները:

8. Հոգաբարձության տնօրինության տակ եղած շարժական և անշարժ գույքը ենթակա է եկեղեցական գույքի ձեռքբերման, օտարման և դատական պաշտպանության վերաբերյալ օրենքով հաստատված կանոններին:

9. Հոգաբարձությունն օգտվում է հոգևոր և քաղաքացիական իշխանությունների հովանավորությունից և գտնվում նրանց հսկողության տակ: Իր գործերը հոգաբարձությունը վարում է անհրաժեշտ հրապարակայնությամբ, վերանալով ավելորդ ձեականություններից: Տարեվերջին իր գործողությունների և տնօրինած գույքի ու գումարների մասին հոգաբարձությունը հաշվետվություն է տալիս ս. Սարգիս եկեղեցու ծխականների ընդհանուր ժողովին. ծխականներն իրենց միջից ընտրում են հինգ հոգու՝ հաշվետվությունը վերատուգելու համար:

Ժողովի կողմից հաստատված հաշվետվությունը ներկայացվում է թեմական իշխանությանը, Տավրիկայի նահանգապետին և ներքին գործերի մինիստրին: Նշված հաշվետվությունը, համընդհանուր տեղեկացման համար, տպագրվում է:

10. Ընդհանուր ժողովի տեղն ու ժամանակը որոշում է թեմի առաջնորդը: Ժողովը օրինական է ճանաչվում, եթե ներկա է 1/10-ը այն մարդկանց, որոնք իրավունք ունեն մասնակցելու ժողովին: Ժողովում հարցերը վճռվում են ձայների մեծամասնությամբ:

11. Եթե ծագել են այնպիսի հարցեր, որոնց լուծումը վեր է հոգաբարձության և ընդհանուր ժողովի իրավասությունից, ապա դրանց լուծումը վերապահվում է թեմական իշխանությանը:

Այսօրինակ կանոնադրությամբ հոգաբարձություններ էին գործում ոչ միայն Թեոդոսիայում: XIX վերջին և XX դարի առաջին տասնամյակին կրթական և աղքատախնամ նպատակներով նկատելի գործունեություն էին ծավալել նաև Սիմֆերոպոլի, Ղարասուբազարի, Արմյանսկի Բազարի, Կերչի և Եվպատորիայի հայկական եկեղեցիների ծխական հոգաբարձությունները: Պահպանվել են տարբեր տարիներին ներքին գործերի մինիստրությանը ներկայացրած և

¹⁶⁸ Նույն տեղում, թ. 172բ:

¹⁶⁷ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, л. 60, ч. II, л. 172—173.

ստանձին զրբույկներով հրատարակված այդ հոգաբարձությունների հաշվետվություններից շատերը: Հաշվետվություններից երևում է, թե ըստ էության ինչ բնագավառներ էր շոշափում և ինչպիսի բովանդակություն ուներ զրանց գործունեությունը: Վերջիններ, օրինակ, Սիմֆերոպոլի ս. Աստվածածին եկեղեցու աղքատ ծխականների հոգաբարձության 1906 թվականի հաշվետվությունը՝ ներկայացված 1907 թվականին¹⁶⁹:

Այս հոգաբարձությունը իր գործունեությունը սկսել էր 1897 թվականից: 1906 թվականին հոգաբարձության խնամածության տակ կային 25 հայ ընտանիքներ՝ փոքրահասակ երեխաներով և 15 աշխատանքի անընդունակ միայնակներ: Սրանցից 10 ընտանիք և 12 միայնակներ անվճար ապրում էին Ա. Ա. և Լ. Ա. Սպենդիարյանների (այսինքն կոմսոպոլիտների և նրա հորեղբոր տղայի) կողմից հատկացված շինություններում, օգտվելով նրանց նշույթական օժանդակությունից:

Խնամածյալներին տրվում էր բժշկական ձրի օգնություն, զեպոբայքներ: Հաշվետու տարում՝ 1906 թվականին, հոգաբարձությունը ընդգրկել էր. 1. Ամենամսյա մշտական նպաստների բաշխում: 2. Միանվագ նպաստների հատկացում (թաղման, հիվանդությունների բուժման, ճանապարհի և այլ ծախսերի համար): 3. Միականների աղքատ երեխաներին հանդերձանք տալը: 4. Աղքատներին վառելիք բաշխելը: 5. Աղքատ երեխաների ուսման վարձի վճարումը և աղքատ աշակերտներ պահելը¹⁷⁰:

Առ 1-ը հունվարի 1907 թվականի հոգաբարձության միջոցները կազմել էին. ա) Ս. Գ. Միսիրյանի կողմից նվիրված տունը Սիմֆերոպոլի Լերկորդ հատվածում, բ) հոգաբարձության միջոցներով կառուցված երեք առանձնաշենքերը, գ) Ն. Կ. և Վ. Լ. Սպենդիարյանների նվիրած երկու բակերը՝ շինություններով հանդերձ, դ) 10.243 ռ. 10 կ. անձեռնմխելի գումարը և ե) 1510 ռ. 92 կ. ծախսովելիք գումարը¹⁷¹:

Հոգաբարձության անձեռնմխելի կապիտալը կազմում էին. ա) Ս. Ս. Թուփալյանի նվիրաբերած 2000 ռ. գումարը, որի տոկոսները գնում էին հոգաբարձության միջոցների ավելացման նպատակին. բ) Լուսեղենովի նվիրաբերած 500 ռ., որի տոկոսները նույնպես գնում էին վերոհիշյալ նպատակին, գ) Ս. Ն. Սպենդիարյանի նվիր-

աբերած 3000 ռ., այս գումարի տոկոսները, իբրև թոշակ, տրվում էին աղքատ աշակերտներին, դ) Վ. Թումանովի նվիրած 2903 ռ. 80 կոպեկը, որի տոկոսներն առայժմ տրվում էին նրան, իսկ նրա մահից հետո անցնելու էին հոգաբարձությանը, ե) Ի. Կ. Սելինյանի և Ա. Ռ. Բուռնազյանի անվան թոշակ հաստատելու նպատակով ծխականների կողմից հոգաբարձությանը տրված գումարը, որը իր տոկոսներով 1907 թվականի հունվարի 1-ին կազմում էր 1839 ռ. 30 կ.¹⁷²:

Նման պատկեր էին ներկայացնում նաև մյուս հոգաբարձությունների հաշվետվությունները՝ ներկայացված տարբեր տարիների համար:

* * *

Արևելահայ եկեղեցական ու դպրոցական կյանքի հետ միասին զրիմահայ եկեղեցին ու դպրոցը ևս 1903—1905 թվականներին ապրեցին ծանր ժամանակներ: Հայկական եկեղեցական գույքի զրավման և դպրոցները փակելու վերաբերյալ 1903 թվականի հունիսի 12-ի անփառունակ օրենքը մեծապես հարվածում էր զրիմահայ հատկապես աղքատ դասի շահերին, որովհետև սրանց վաճաղներն էին, որ ծխական դպրոցները ունեզրկման հետևանքով կորցնում էին քիչ թե շատ կրթություն ստանալու հնարավորությունը: Ղրիմահայ եկեղեցու ունեցվածքը ցույց տալիս մենք արդեն առիթ ունեցանք նշելու հիմնական այն գույքն ու կապիտալը, որ ցուցակագրել էին բռնազրավման նպատակով Ղրիմ գործողված հատուկ հանձնարարության շինովնիկներ Գեսսելն ու Ռոմանյուկը: Ղրիմահայ հասարակական գրեթե բոլոր խավերի դժգոհությունը առաջացնող հակահայ այս միջոցառումն ուներ նաև մեկ այլ կողմ. այսպես թե այնպես այն խթանում էր հակացարական տրամադրությունների և ազդային-ազատագրական ձգտումների զարթոնքը գաղութահայության շարքերում:

Հայտնի է, որ XX դարի սկզբներին Ղրիմը դառնում է սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների ստեղծման և հեղափոխական շարժման կարևոր կենտրոններից մեկը Ռուսաստանում, իսկ 1905—1907 թվականների հեղափոխության ժամանակ թերակղզու աշխատավորները, Սևծովյան նավատորմի մարտիկների հետ միա-

169 ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, д. 60, л. V, л. л. 17—25.

170 Նույն տեղում, թ. 19ա:

171 Նույն տեղում, թ. 19բ:

172 Նույն տեղում:

սին, ընթացան ուսանական առաջին հեղափոխության ավանգարդում և փայլուն էջեր թողեցին նրա տարեգրության մեջ:

Սոցիալ-դեմոկրատական շարժումն ու ուսանական առաջին հեղափոխությունը իրենց կնիքն են դրել նաև ղրիմահայության հասարակական կյանքի վրա: Թերակղզու մյուս աղգերի ներկայացուցիչների կողքին ղրիմահայության լավագույն ներկայացուցիչները, նրանք, որ բարձրացել էին մարքսիստական ուսմունքը և սոցիալ-դեմոկրատական շարժման պատմական անխուսափելիությունը բերենելու մակարդակը, դառնում են այդ շարժման գլխավորներից ու կազմակերպիչներից: Դրանցից էր, օրինակ, Արմեն Առաքելի Բահաթրյանցը, որի մասին պահպանված փաստաթղթերը հետևյալ տեղեկությունն են հաղորդում:

Արմեն Բահաթրյանցը եղբայրն էր Վարդանուշ Բահաթրյանի՝ ոչ-անհայտ կաուրայի, որը 1919 թվականին Ղրիմի հեղկոմի նախագահն էր և հանրաճանաչ հեղափոխական մի անձնավորություն՝ 1918—1920 թվականներին:

1905—1907 թվականներին Արմեն Բահաթրյանցի ծավալած հեղափոխական գործունեության մասին պահպանվել է ընդամենը մի քանի փաստաթուղթ, բայց եղածն էլ հաստատում է այն, որ նա, Տավրիկիայի նահանգական ժանդարմական վարչության պետի խոսքերով ասած, այդ ժամանակ հանդիսանում էր «սոցիալ-դեմոկրատների կուսակցության պարագլուխը»¹⁷³ Ղրիմում:

Օդեսայի և Տավրիկիայի պահնորդական բաժինների միջև 1907 թվականին Ա. Բահաթրյանցի անձնավորության շուրջը ծագած դրագրությունից երևում է, որ հեղափոխության անկման սկզբում նա փորձում է Ղրիմում վերականգնել կուսակցական աշխատանքը, կապ հաստատելով խարկովի և Կիևի սոցիալ-դեմոկրատների հետ: Օդեսայի պահնորդական բաժնի պետը 1907 թվականի հունիսի 1-ին № 597 շրջաբերականով գրում էր Տավրիկիայի նահանգական պահնորդական բաժնի պետին.

«Հանցագործ կազմակերպություններին պատկանող անհայտ մի անձնավորություն, «Ավեր» ստորագրություն, գրագրություն է պահպանում, ինչպես այդ երևում է փնձ մոտ եղած դադարի տեղեկություններից, հենց նման հանցագործ կազմակերպությունների պատկանող զանազան անձնավորությունների հետ, ինչպես, օրինակ, ինչ-որ «Մարուխայի» հետ՝ խարկովում, իսկ նրա միջոցով՝

ինչ-որ «Ավգուստի» հետ՝ Կիևում, վերջինիս հասցեագրելով այսպես. «Կիև, Ալեքսանդր Գրոմովին, ց'պահանջ»: Նշված «Ավերը» գտնվում է Սիմֆերոպոլում և «Ավգուստի» հետ ունեցած իր գրությունների մեջ խոսում է մարդկանց (գործիչների—Վ. Մ.) վերաբերյալ ունեցած կարիքի, մտավորական գործադրկության, Ռոստովից ինչ-որ հայտնի մի գործչի ժամանման մասին, որը ստիպված թողել է Սիմֆերոպոլը և գնացել Գնեչինսկ, որտեղ կազմակերպությունը մտադիր է նրա համար ձեռք գցել ուսումնարանում դասարանի ղեկավարի պաշտոն. այնուհետև [«Ավերը»] հիշատակում է իր անդամակիցների (կազմակերպության անդամների—Վ. Մ.) մասին, բացատրելով, որ Մաքսիմը դառնում է համագումարում (ՌՍԴ (բ) Կ 5-րդ համագումարը, որը տեղի ունեցավ 1907 թվականի մայիսին—Վ. Մ.) Ղրիմից, Պավելը՝ Սևաստոպոլում, Լիչմանը՝ Օդեսայում, Վլադիմիրը նստած էր Մեխիտոպոլում, փակ այժմ Պետերբուրգում է»¹⁷⁴:

Օդեսայի պահնորդական բաժնի պետը խնդրում էր պարզել, թե ով է «Ավեր» ստորագրությունը կրող անձնավորությունը: Տավրիկիայի ժանդարմական վարչության պետը հուլիսի 11-ին պատասխանում է, թե «գործակալական տվյալներով կարելի է գրեթե համոզված կերպով ենթադրել, որ «Ավեր» ստորագրողը Արմեն Առաքելի Բահաթրյանցն է, ինժեներ-տեխնոլոգ: Այժմ նա մեկնել է Սուդակ: Նա սոցիալ-դեմոկրատների կուսակցության պարագլուխն է: Նրա նկատմամբ նշանակված է հսկողություն»¹⁷⁵: Այդ գործը հանձնարարված էր չինովնիկ Սաչկովին¹⁷⁶: Հունիսի 18-ից մինչև հուլիսի 16-ը Ա. Բահաթրյանցը մնում է Սուդակում և ապա վերադառնում կրկին Սիմֆերոպոլ, որտեղ նրա նկատմամբ հաստատվում է դադարի հսկողություն»¹⁷⁷: Արխիվային փաստաթղթերը լուրջ են Ա. Բահաթրյանցի հետագա հեղափոխական գործունեության մասին, սակայն եղածն էլ բավական է համոզվելու, որ նա եղել է Ղրիմի սոցիալ-դեմոկրատների ղեկավար գործիչներից մեկը, այնքան հայտնի մի գործիչ, որ լուրջ անհանգստություն էր պատճառել Օդեսայի ու Ղրիմի ժանդարմական վարչություններին: Դժվար չէ ենթադրել, որ Արմենը ժամանակին հեղափոխական բարերար աղղի-

174 Նույն տեղում, թ. 22ա:

175 Նույն տեղում, թ. 23ա:

176 Նույն տեղում, թ. 26:

177 Նույն տեղում, թ. 25ա:

173 Крымобл. архив, ф. 706, оп. 1, д. 203, л. 23.

ցութիւնն է դործել իր կրտսեր քրոջ՝ Վարդանուշի հեղափոխական հայացքներին ձևավորման վրա:

* * *

Ռուսական առաջին հեղափոխութեանը հաջորդած տարիներին և հատկապէս Բալկանյան պատերազմների շրջանում ղրիմահայութեան մեջ իրենց գործունեութիւնն են աշխուժացնում հնչակյանները, որոնց գլխավորներին թվում էր, թէ բարեպատեհ վիճակ է ներկայացել հայկական հարցի լուծման համար: Հայկական ազգային մանր-բուրժուական մշտն կուսակցութեան՝ դաշնակցութեան ներկայացուցիչները այս շրջանում Ղրիմում որեւէ գործունեութիւն չունեցան:

Փաստաթղթեր են պահպանվել, որոնք վկայում են այն մասին, որ դեռևս 1909 թվականին «Հնչակի» ներկայացուցիչները Կովկասից կամ Թուրքիայից գալիս էին Ղրիմ՝ պրոպագանդիստական և դրամական միջոցներ հավաքելու նպատակով: 1909 թվականի մայիսին, օրինակ, ոստիկանութիւնը կալանավորում և Թեոդոսիայի բանտն է նետում հին ղրիմեցի առևտրական, Թուրքահայտակ Գառնիկ Մուսայանին, որին ներկայացվում էր այն մեղադրանքը, թէ նա օգնում է Սուբաշի գյուղի հայկական ծխական դպրոցի ուսուցիչ Հովսեփյանին՝ Թուրքիայից և Կովկասից դրականութիւն ու նամակներ ստանալու գործում¹⁷⁸: «Սուբաշի գյուղում ապրող Սուբաշիի հայկական ուսումնարանի ուսուցիչ Հովսեփյանը դրաւում է ինչ-որ պրոպագանդայով, — գրում էր Հին Ղրիմ քաղաքի ոստիկանական վերականգնում:— Որոշ ժամանակ հետո ևս տեղեկացա, որ Հովսեփյանը, գալով Կովկասից, զբաղվում է տեղական հեղափոխականներին, մեծ մասամբ երիտասարդութեանը, զրբեր մատակարարելով, որոնք իբր թէ ստանում է Կովկասից»¹⁷⁹: Վերականգնում հայտնում էր, որ բոլոր զրբերն ու նամակները Հովսեփյանը ստանում է ավրալաճառ Մուսայանի միջոցով:

1912—1913 թվականներին Սիմֆերոպոլում, Սուդակում և Եվպատորիայում ընդհատակյա գործունեութիւն են ծավալում Կովկասից ու Թուրքիայից եկած հնչակյանները¹⁸⁰: 1912 թվականի վերջին ամիսներին Ղրիմ է գալիս հայտնի հնչակյան Սյունիքը, որը այստեղ հանգես է գալիս Հովսեփ Դեյիրմենջու անձնագրով, նաև՝

Բագրատունի, Բիրակյան, Ամիրյան, Սյունիքյան և այլ ծածկանունների տակ:

Սյունիքը, որպէս պրակտիկ գործիչ, մեծ համարում ուներ դեռևս ռուսական առաջին հեղափոխութեան տարիներին: Նա հնչակյան կուսակցութեան Փարիզի (1905) և Կ. Պոլսի (1909) համագումարների պատգամավորներից էր, իսկ հետագայում, սկսած 1920 թվականից, նրա ակտիվ գործիչներից մեկը սփյուռքում:

Կուսակցութեան կենտրոնի հանձնարարականով անցնելով Ղրիմ, Սյունիքը շուտով կապ է հաստատում հայ երիտասարդութեան հետ և վերջինիս մեջ ոչ միայն ազգային դադափարներ բորբոքում, այլև նրա օգնութեամբ նպաստում հնչակյան դրամաբասկի դորացմանը: Սյունիքը Ղրիմում դրամ է հավաքում և ուղարկում Փարիզ ոչ-անհայտ Վարադատի՝ «Երիտասարդ Հայաստանի» նախկին խմբագրապետ Հակոբ Թուրաբյանի, ինչպէս նաև Սալահ-Գյուլյանի անուններով: Սյունիքի գործունեութեանը պիտի առնչել Սիմֆերոպոլում հնչակյան կուսակցութեան բաժանմունքի ստեղծումը, որն անգամ ուներ «Հնչակյան կուսակցութեան ԿԿ Սիմֆերոպոլի բաժանմունք» մականիւր բլանկը¹⁸¹:

Սակայն ոստիկանութեան աչքից չէր վրիպել Սյունիքի գործունեութիւնը: Ոստիկանական դեպարտամենտը 1913 թվականի ապրիլի 9-ին գաղտնի գրութիւն է իրենցում Տավրիկիայի նահանգական ժանդարմական վարչութեան պետի անունով, հայտնելով, թէ «ոստիկանական դեպարտամենտում եղած տեղեկութիւնների համաձայն հայկական «Հնչակ» կուսակցութեան հայտնի անդամ Սյունիքը, որը Կոստանդնուպոլսից եկել է Ռուսաստան և ապրում է Ստեփան Ամիրյան անվան տակ, իսկ իրականում անունը Տիգրան է, ներկայումս գտնվում է Սիմֆերոպոլում: Սյունիքը մտավորական է, ծագում է կովկասյան հայերից և սովորել է Շուշու ռեալական դպրոցում»¹⁸²:

Նախքան սրան կալանավորելը Տավրիկիայի ժանդարմական վարչութիւնը խուզարկութիւն է կատարում Հարութիւն և Արտաշ Կալալովների, Պողոս Մանուկի Զաքիեի և Թուրքահայտակ Միհրան Վարդանի Մանուկյանի տներում, որոնց մասին վարչութիւնը տեղեկութիւններ էր ստացել, թէ «նրանք Սիմֆերոպոլում դրամ են հա-

178 Նույն տեղում, գ. 294, թ. 14ա:

179 Նույն տեղում:

180 Նույն տեղում, գ. 706, թ. 1—114:

181 Նույն տեղում, գ. 416, թ. 44ա:

182 Նույն տեղում, գ. 411, թ. 99ա:

վաքել հայկական սոցիալ-դեմոկրատական «Հնչակ» կուսակցության օգտին»¹⁸³;

Ապրիլի 9-ին Ֆոն Պլատոյի կողմից կազմած արձանագրությանից երևում է, որ հնչակյանների գործունեության մասին առաջին տեղեկություններից մեկը տեղական ոստիկանությանը տվել էր հայ մեծահարուստ վաճառական Նախշումյանը: «Սեաստոպոլի պահանջողական բաժնի պետը ինձ հայտնել է, — գրում է գնդապետ Ֆոն Պլատոն, — թե այս տարվա հունվարին կամ փետրվարի սկզբին Նվապատորիայում վաճառական Նախշումովի մոտ են եկել երկու հայ՝ պահանջելով 2000 ռուբ. հեղափոխական նպատակների համար, ընդ որում նրանցից մեկը կարող է լինել Միմֆերոպոլում բնակվող հայազգի Միհրանը»¹⁸⁴:

Սյունիքն իր ամբողջ թղթակցությունը ուղարկում և ստանում էր Միհրան Մանուկյանի անունով, իսկ վերջինս էլ այդ բոլորը ստանում էր հայազգի Կայալով եղբայրների խանութի հասցեով: «Միհրան Մանուկյանի անունով, Կայալով եղբայրների խանութի հասցեով, ընթացիկ տարում Փարիզից և Կոստանդնուպոլսից ստացվել են «Հնչակ» սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի նամակները՝ այդ կուսակցության օգտին դրամի հավաքում կազմակերպելու խնդրանքով, կուսակցություն, — գրում էր Ֆոն Պլատոն, — որը մտադիր է օգտվել Բալկանյան թերակղզում ստեղծված քաղաքական դրությունից հայերի նվիրական բաղձանքի՝ ինքնավար Հայաստանի ստեղծման համար»¹⁸⁵: Արձանագրության մեջ ընդգծված էր, թե բոլոր այդ նամակները սկսվում են «Ընկեր Սյունիք» խոսքերով:

Սյունիքին հայտնաբերելու և ձերբակալելու մասին Տավրիկիայի ոստիկանությունը առաջադրանք էր ստացել դեռ 1912 թվականի հուլիսին: Հուլիսի 12-ին Թիֆլիսի ժանդարմական վարչության պետը Ղրիմի իր կոնսուլին գրում էր, թե դրամ հավաքելու նպատակով «Կովկասից Ղրիմ պետք է գա «Հնչակ» սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության Կոստանդնուպոլսի կոմիտեի կողմից գործողված կուսակցական հայտնի մի գործիչ, որն ապրում է թուրքահայտակ Ստեփան Հարությունի Ամիրյանի անձնագրով, կուսակցության մեջ հայտնի է «Սյունիք» մականվամբ, որին հայտնաբերելուն պես պետք է խուզարկել, ձերբակալել և ուղարկել Թիֆլիս»¹⁸⁶:

Մինչև ձերբակալումը Միհրան Մանուկյանի միջոցով Սյունիքը վերջինիս տանը դամարում է ժողովներ, դրանց մասնակից դարձնելով Միմֆերոպոլի հայ երիտասարդության ներկայացուցիչներին:

Նշենք, որ Ղրիմի մեծահարուստ հայերը, ինչպես և պետք էր սպասել, բացասաբար էին տրամադրված հնչակյանների ծավալած գործունեության նկատմամբ: Մենք արդեն հիշատակեցինք, որ մեծահարուստ վաճառական Նախշումյանը (Նվապատորիայից) Սեաստոպոլի պահանջողական բաժնին հայտնել էր հնչակների մասին: Այդպես են վարվում նաև Կայալով եղբայրներն ու նրանց մերձավոր ազգական, հայազգի Գ. Ռ. Կարասեր: Առաջինները ցուցմունքներ են տալիս, որ թեպետ նամակները ստացվել են իրենց խանութի հասցեով, բայց իրենք չեն իմացել դրանց բովանդակությունը և կասկածներ ծագելու առաջին իսկ պահից Մ. Մանուկյանին առաջարկել են դադարեցնել իրենց հասցեով նամակների ստանալն ու առաքումը, որովհետև իրենք չեն համակրում այդ գաղափարները¹⁸⁷: Ավելի հեռու է գնում ֆարերիկանտ Կարասեր: «Միհրանի քննակալ թյուրքությունը ես լսել էի, — ասում է նա իր ցուցմունքում, — որ Միհրանը դրամ է հավաքում թուրքահայերի օգտին: Դրա համար էլ ես ասացի, որ եթե Միհրանին փնձ մոտ գա փողի պահանջով, ապա ես անհապաղ այդ մասին կհայտնեմ ոստիկանությանը, թեկուզ և այդ պատճառով նա փնձ սպառնա վրիժառու լինել»¹⁸⁸:

Մեծահարուստ հայերի այս վարքագիծը չի բացատրվում միայն նրանց զգուշությամբ՝ կապված այդ հարցում ցարական կառավարության բռնած բացասական դիրքի հետ: Սա հարցի մի կողմն է միայն: Հարցի մյուս կողմն էլ այն է, որ մտահոգված իր կապիտալի ծավալման համար անհրաժեշտ ապահով պայմանների պահպանմամբ, զաղութահայ բուրժուազիան այդ իմաստով ոչ մի հեռանկար չէր տեսնում հայ ազգային մանրբուրժուական կուսակցությունների՝ թե հնչակյանների և թե դաշնակցականների նախագծումներում և պրակտիկ գործունեության մեջ. այդ պատճառով էլ նա ոչ միայն չէր աջակցում, այլև խրտնում էր նրանցից և ուղղակի թշնամական դիրք բռնում: Շահույթի ապահովման նկրտումները զաղութահայ բուրժուազիային դարձրել էին կոստոպոլիտական, և շահադիտական իր նպատակների իրականացման ճանապարհին նա ոչ մի հավատ ու հույս չէր տածում ապագա Հայաստանի «վարդագույն» հեռանկար-

¹⁸³ Նույն տեղում, գ. 416, թ. 1ա:

¹⁸⁴ Նույն տեղում, թ. 2ա:

¹⁸⁵ Նույն տեղում:

¹⁸⁶ Նույն տեղում, թ. 2բ:

¹⁸⁷ Նույն տեղում, թ. 19բ:

¹⁸⁸ Նույն տեղում, թ. 25ա:

ների նկատմամբ, որ քարոզում էին հիշյալ կուսակցությունները: Հայ ազգային-ազատագրական շարժումների ողբերգական վախճանի պատճառներից մեկը գաղութահայ (և ոչ միայն գաղութահայ) բուրժուազիայի ինքնատ, իսկ հաճախ էլ ուղղակի թշնամական վերաբերմունքն էր: Կառչած շահադիտական իր էությունից, հայ բուրժուազիան ոչ մի նշանակություն չկամեցավ տալ այն կարևոր խնդրին, որի բովանդակությունը հայկական հարցն էր¹⁸⁹:

Անդրադառնանք, սակայն, հնչակյանների գործունեությանը: Ասյրիի կեսերին խուզարկություններից հետո ձեռքակալվում են Միջրան Մանուկյանը, Պողոս Զաքյանը (Զաքիև) և Հովսեփ Դելիբեկչի: Սյունիքը, թեև վերջինիս բնակարանից խուզարկությամբ ոչինչ չհայտնաբերվեց: Հայտնաբերված գրականության մեջ էին Գ. Պլեխանովի «Հայ, լույս և ազատություն», Կաբակովի «Ազրաբային հարցը նոր Զեկանդիայում», Թոփչյանի «Արհեստակցական միությունները» գրքուկները, ինչպես նաև հնչակյան կուսակցության Սիմֆերոպոլի բաժանմունքի վերահիշյալ բլանկը¹⁹⁰:

Ըստ էության հակակառավարական և հակառուսական ոչինչ չտեսնելով իրենց գործողություններում, սրանք բոլորը, բացի Սյունիքից, իրենց ցուցմունքներում խոստովանում են հնչակյան կուսակցության օգտին կատարած աշխատանքների մասին: Տեղին ենք համարում քաղվածքներ բերել Մ. Մանուկյանի՝ 1913 թվականի ապրիլի 25-ի ցուցմունքից. դա հատկապես կարևոր է այն առումով, որ իբրև հնչակյան ակտիվ գործիչներից մեկը և ամենից մոտիկ կանգնածը Սյունիքին, նա իր այդ ցուցմունքում լրիվ բացատրում է հնչակյանների գործունեության աշխուժացման շարժառիթները 1912—1913 թվականներին: «Բալկանյան թերակղզում ծագած պատերազմից ի վեր,— ասաց նա, պատասխանելով քննիչի հարցին,— թուրքահայերի մեջ վերածնվեց թուրքական լուծը թոթափելու հույսը՝ օգտվելով թուրքերի ռազմական անհաջողություններից. թերթերից մենք, հայերս, իմանում ենք, որ Փարիզում նիստեր է ունենում ինչ-որ պատվիրակություն, որը նպատակ ունի մեծ տերությունների ներկայացուցիչների հետ ղեկավարական բանակցությունների միջոցով բարձրացնել հայկական հարցը այն կոնֆերանսում, որը հրավիրվելու է պատերազմը վերջանալուց հետո: Հավասարապես ինձ հայտնի է, որ հայ ժողովուրդի շահերը պաշտպա-

նում է հայկական սոցիալ-դեմոկրատական «Հնչակ» կուսակցությունը, որը նույնպես իր ներկայացուցիչներն ունի Փարիզում... Այդ կուսակցության գործունեությունը վերջին շրջանում բացարձակապես դրսևորվել է ազգայնական ոգով»¹⁹¹: Դրամ հավաքելու նկատմամբ հարուստ և ազդեցիկ ղրիմահայերի վերաբերմունքի մասին Մ. Մանուկյանը ասաց. «Դրամ տալու կապակցությամբ այստեղի հայերը, որքան ես կարողացա հասկանալ խոսակցություններից, այն կարծիքին են, թե այդ հարցի բարձրացումը առաջիմ վաղ է, քանի որ տակավին հայտնի չէ ռուսական կառավարության տեսակետը արևելյան հարցում»¹⁹²:

Ազգային կուսակցությունների գործունեությունը այդ շրջանում խստորեն հետապնդվում էր ցարական իշխանությունների կողմից: Եվ դա չի բացատրվում միայն արտաքին-քաղաքական նկատառումներով: Ցարիզմը էապես բացասաբար էր տրամադրված ազգային ինքնավարության և անկախության այն գաղափարի հանդեպ, որի իրականացմանը ձգտում էին այդ կուսակցությունները: Սրանով պիտի բացատրել վերջիններիս գործունեության հետապնդումը. «Հետաքննության ժամանակ ժանդարմական վարչության պետն ինձ ասաց,— գրում էր Սյունիքը Տավրիկիայի նահանգապետին,— թե վարչությունը տեղեկություններ է ստացել, որ Սիմֆերոպոլ և Եվպատորիա քաղաքներում տեղի է ունենում նվիրատվությունների հավաք «Հնչակ» կուսակցության օգտին՝ Թուրքահայաստանի ազատագրության համար, որպիսի գործը, թեև ոչնչով չի վերաբերում ռուսական կառավարությանը, և որ նա, վարչության պետը, ևս հակառակ ոչինչ չունի այդ գործի դեմ, բայց համենայն դեպս ցանկանում է ծանոթանալ գործի հանգամանքներին...»¹⁹³:

Հայերի անկախության նկատմամբ ցարական կառավարության բացասական դիրքը նորություն չէր և ուներ տրադիցիոն պատմություն: Տակավին 1865 թվականին ցարի հրամանով Կովկասի փոխարքայի մոտ, ներքին և արտաքին գործերի մինիստրների մասնակցությամբ, տեղի ունեցած խորհրդակցությունն ուղղակի որոշում է ամենուրեք և ամեն ինչում դեմ դուրս գալ հայերի քաղաքական ձգտումներին, ընդ որում այդ որոշումն ընդունվում էր այնպիսի մի ժամանակ, երբ խորհրդակցությունը հրավիրված էր մշակելու ուղի-

189 Նույն տեղում:

190 Крымоблархив, ф. 706, л. 416, л. 54.

191 Նույն տեղում, թ. 54ա, բ:

192 Նույն տեղում, թ. 54բ:

193 Նույն տեղում, գ. 411, թ. 193ա, բ:

ներ՝ Թուրքիայում և առհասարակ Արևելքում ապրող հայերի վրա ուսական ազդեցությունը ուժեղացնելու նպատակով քաղաքական կուրս մշակելու համար: Ի պատասխան արտաքին գործերի մինիստր Ա. Մ. Գորչակովի այն հայտարարությանը, թե արտասահմանյան հայերի նկատմամբ ուսական ազդեցությունը ուժեղացնելու նպատակով ներքին վարչական նկատառումները (այսինքն Ռուսաստանում ապրող հայերի արտոնությունների, կառավարության և նրանց միջև եղած վարչական փոխհարաբերությունների և այլ հարցեր—Վ. Մ.) պիտի ենթարկել արտաքին քաղաքական պահանջներին, ներքին գործերի մինիստր Պ. Ա. Վալուևը, արտասահմանյան հայերին Ռուսաստանի կողմը տրամադրելու համար ձեռնարկվող միջոցների կարևորությունն ու նշանակությունն ընդունելով հանդերձ, ասաց. «Ինչպես արտասահմանյան, այնպես էլ մասամբ տեղական հայերի՝ իրենց ազգային ավտոնոմիան վերականգնելու՝ կառավարությանը ոչ անհայտ ձգտումների հետևվանքով, պետք է խուսափել այն ամենից, ինչը կարող է ուղղակի կամ անուղղակի կերպով նպաստել այդպիսի ձգտումների պաշտպանությանը և զարգացմանը»¹⁹⁴: Իր հերթին, Կովկասի փոխարքա մեծ իշխանը ավելացրեց. «հայկական բնակչությունը՝ մեր սահմաններում խմբավորված է առավելապես Անդրկովկասի երկրամասում, որը բնակեցված է շատ ալլապան ցեղերով, որ կառավարությունը պետք է ձգտի հայերի աստիճանաբար միաձուլմանը կայսրության մեջ տիրապետող բնիկաբնու բնակչության հետ (ընդգծումը մերն է—Վ. Մ.) և ամենևին ոչ թե սեպարատիզմի խրախուսման...»¹⁹⁵: Խորհրդակցությունն ընդունում է որոշում, որը 1865 թվականի հուլիսի 12-ին արժանանում է բարձրագույն հաստատման: Այդ որոշումը գտնում էր, որ «հայ եկեղեցուն և հայ ժողովրդին վերաբերող հարցերում բոլոր գերատեսչությունների գործողություններում պետք է արտաքին քաղաքականության նկատառումները վարչական պահանջների հետ համաձայնեցվեն այնպես, որպեսզի հակադրվելով որոշ հայերի երազկոտ քաղաքական ձգտումներին, արտասահմանյան հայերի վրա պահպանվի կաթոլիկոսի և էքսիարքի մեղ համար ձեռնառու հոգևոր նշանակությունն ու ազդեցությունը»¹⁹⁶:

Դիրքորոշումը չէր փոխվել և այժմ: Հնչակների հետաքննության ժամանակ ոստիկանությանը հաջողվում է պարզել, որ Սյու-

նիբը ազգային լայն գործունեություն էր ունեցել նաև Կովկասում, 1905—1907 թվականներին: Սյունիքի անձնավորությունը պարզելու գործին միջամտում են Թիֆլիսի, Բաքվի, Աստրախանի, Բաթումի ժանդարմական վարչությունները: Գրադրություններից երևում է, որ Սյունիքը սերտ կապեր է ունեցել Կովկասի ու Թուրքիայի հնչակյան կոմիտեների և գործիչների հետ: 1913 թվականի նոյեմբերի 16-ին նահանգական իշխանությունների կարգադրությամբ Սիմֆերոպոլի օկրուգային դատարանի քննիչի միջոցով Սյունիքի ղեմ դատական դործ է հարուցվում: Թե այդ գործն ինչ ընթացք է ստացել՝ անհայտ է, հայտնի է միայն, որ 1914 թվականի հունվարին Սյունիքը դեռևս գտնվում էր Սիմֆերոպոլի բանտում:

Այդ նույն ժամանակ Սյունիքի հետ միասին Ղրիմում գործում էին Կովկասից վտարված Գևորգ Թուփչյանը, Բաթումից եկած Ռուբեն Կարապետյանը և այլ հնչակյաններ¹⁹⁷:

* * *

Ղրիմի հայկական գաղութը հայ գաղթաշխարհի այն օջախներից էր, որոնք բացառիկ սերտ կապերի մեջ էին կովկասահայության, Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի, ինչպես նաև Թուրքիայի տարբեր վայրերի հայկական շրջանների հետ: Այդ պատճառով էլ հայ ժողովրդին կամ նրա առանձին հատվածներին հուզող հարցերը անմիջական արձագանք էին գտնում տավրիկահայության մեջ, մրտահոգում նրան:

Համայն հայ ժողովրդի հետ միասին Ղրիմահայերին մեծ վիշտ պատճառեց հայկական մեծ եղեռնը: Ղրիմահայ բոլոր գաղթօջախները իրենց արժանի լուսման ներգրեցին թուրքական սրից մազապուրծ դարձած իրենց ազգակիցներին օգնելու գործում:

Հայ գաղթականներին և որբերին օգնություն ցույց տալու գործը Ղրիմահայ գաղութում դրվեց կանոնավոր հիմքերի վրա: Ղրիմահայ գրեթե բոլոր գաղթօջախներում այդ նպատակով հիմնվեցին հայկական կոմիտեներ, որոնք կազմակերպում էին դրամական և նյութական միջոցների հավաքումը:

Միայն էքսիարքի սինոդի անունով առ 1 հունիսի 1915 թ. հայ գաղթականներին օգնելու համար Ղրիմից ուղարկված դրամական միջոցները ունեին հետևյալ պատկերը¹⁹⁸.

¹⁹⁴ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 139, л. 7, л. 42.

¹⁹⁵ Նույն տեղում, թ. 42ա, բ:

¹⁹⁶ Նույն տեղում, թ. 42բ, 43ա:

¹⁹⁷ Крымоблархив, ф. 760, оп. 1, д. 441, л. 292, 346.

¹⁹⁸ «Արարատ», ամսագիր, 1915, № 6, էջ 505—511:

Սիմֆերոպոլի հայկական կոմիտեից	7000	ռուբ.
Սևաստոպոլի հայերից	375	»
Սևաստոպոլի հայոց հանձնաժողովից	1600	»
Սևաստոպոլիցի Հովհ. Տեր-Սիմոնյանից	50	»
Ղարասուբաղարի հայոց կոմիտեից	4000	»
Յալթայի հայոց կոմիտեից	1000	»
Յալթայի ժամանակավոր հանձնաժողովից	500	»
Եվպատորիայի հանձնաժողովից	120	»
Թեոդոսիայի հանձնաժողովից	1000	»
Կերչի հայերից	358	»
Եվպատորիայի հայկ. բարեգործ. ընկերությունից	157	ռ. 47 կ.
	16.160	ռ. 47 կ.

Հունիս-հուլիս ամիսներին միայն Սիմֆերոպոլի, Եվպատորիայի և Կերչի հայերը սինոդի հայ գաղթականներին օգնող հանձնաժողովին են ուղարկում 7270 ռ. 22 կ.¹⁹⁹։ Դրամական միջոցների հավաքումն ու առաքումը շարունակվում է նաև մյուս ամիսներին և հաջորդ տարիներին։ Այսպես, 1916 թվականի սկզբներին Տավրիկյան նահանգի հինգ քաղաքներից գաղթականներին օգնելու համար էջմիածնի սինոդ է ուղարկվել 4085 ռ. 87 կ.²⁰⁰, իսկ Ղարասուբաղարի հայերից 1917 թվականի սեպտեմբերին՝ 3177 ռ. 99 կ.²⁰¹։

Հայ որբերին պատասպարելու և օգնելու ուղղությամբ տղամարդկանցից ետ չեն մնում Ղրիմի հայուհիները։ Տիկին Յու. Ի. Սպենդիարյանի գլխավորությամբ գործող Սիմֆերոպոլի հայ կանանց կոմիտեն, Ղրիմի մյուս քաղաքների կոմիտեների համաձայնությամբ, 1915 թվականի աշնանը որոշում է գաղթական հայ երեխաների համար Սիմֆերոպոլում բացել որբանոց. կոմիտեն դիմում է էջմիածնին՝ խնդրելով փրեն տրամադրել որբեր։ Սակայն քանի որ որոշված էր Կովկասի սահմաններից ոչ մի հայ որբ դուրս չթողնել, այս հարցի շուրջը սկսվում են տեական բանակցություններ՝ մի կողմից կոմիտեի, իսկ մյուս կողմից էջմիածնի սինոդի և Թիֆլիսի հայ գլխավորների միջև։ Սիմֆերոպոլի կանանց կոմիտեն երկու անգամ փր ներկայացուցիչներին ուղարկում է էջմիածին և Թիֆլիս, բայց որբեր ստանալու գործը ձգձգվում է։ 1915 թվականի

դեկտեմբերի 25-ին էջմիածին ուղարկած իր հեռագրում կոմիտեն նշում էր.

«Էջմիածին, Տիրայր վարդապետին. Ղրիմի հայուհիները Սիմֆերոպոլում բաց են անում որբանոց թուրքահայտակ որբերի համար։ Միանվագ ժողովված է 3500 ռ., իսկ ամսական 700 ռ., երեք տարի ժամանակով։ Ոգևորությունը մեծ է։ Մեր պատգամավորուհիներին Թիֆլիսում արգելեցին բերել երեխաներին։ Թախանձազին խնդրում ենք ստանալ նորին օծության թույլտվություն՝ վերցնելու երկսեռ երեխաներ գավառից, եթե այդպիսիները գտնվեն»²⁰²։ Որբեր չստանալու հետևանքով որբանոցը չի բացվում։ Կանանց կոմիտեն հավաքված գումարը տրամադրում է հայ գաղթականների համար սերմացու գնելու նպատակին։

Ղրիմահայերը կարեկցանքով և զրկաբաց են ընդունում այն հայ գաղթականներին, որոնց թոհուբոհի այդ շրջանում կյանքը նետում է Ղրիմ։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի և նրան հաջորդած երկու-երեք տարիներին Ղրիմահայոց թիվը ավելանում է մասնավոր Տրապիզոնի և նրա մերձակա շրջանների հայության հաշվին։ Ղրիմ քաշված հայ գաղթականական ընտանիքները, տեղի հայության բազմակողմանի աջակցության շնորհիվ, դժնդակ այդ տարիներին կարողանում են փրկվել սովի ու մահվան ճիրաններից, հաստատվել թերակղզու վրա և նոր երանդ հաղորդել նորագույն շրջանի Ղրիմահայ պատմությանը։

* * *

Աշխատության այս գլխում քննարկված հարցերի շարադրանքը, այսպիսով, աներկբա վկայում է, որ Ղրիմի հայկական գաղութին, «իր» խնդիրներից բացի, հավասարապես մտահոգել են նաև ամբողջ հայությանը վերաբերող քաղաքական, ազգային, մշակութային ու կրոնական հարցերը, նաև համառուսական կյանքի կարևորագույն իրադարձությունները։ Սակայն միջամուխ լինելով այդ խնդիրներին՝ Ղրիմահայության սոցիալական ամեն մի դաս ի հայտ էր բերում ուրույն մոտեցում և առաջարկում իր ղեղապատմանը։ Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, որովհետև յուրաքանչյուր դասակարգ ու հասարակական խավ ելնում է իր սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական շահերից։

199 Նույն տեղում, 1915 թ., № 7—8, էջ 523—530, 665։

200 Նույն տեղում, 1916, № 1—2, էջ 8, 22, 157, 160։

201 Նույն տեղում, 1917, № 9—10, էջ 849։

202 «Մշակ», օրաթերթ, Թիֆլիս, 1916, № 54։

ՂՐԻՄԱՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Մխիթարյանների օրինակով կրթական—մշակութային կենտրոն ճիմ-
նելու գաղափարը: Մխական դպրոցները, նրանց գործունեությունն ու
նշանակությունը: Խալիբյան ուսումնարանն ու տպարանը: Ղրիմա-
նայության գրագիտական մակարդակը: Ղրիմանայ պարբերականեն-
քը: Մշակույթի նշանավոր գործիչներ:

Ղրիմահայ մշակույթը հայկական հարուստ կուլտուրայի ար-
ժեքավոր բեկորներից է: Կապված Հայաստանի, հայաշատ կենտ-
րոնների, մանավանդ Կոստանդնուպոլսի և Թիֆլիսի հետ, կենտ-
րոններ, որոնցում հայ մշակույթը շարունակ վերելք էր ապրում,
տավրիկյան հայերը ուժերի ներածին չափ զարկ էին տալիս հայրե-
նի մշակութային ավանդությունների զարգացմանը: Դա ծառայում
էր ոչ միայն նրանց հոգևոր պահանջմունքների բավարարմանը, այլև
ազգապահպանման խնդիրներին, ազգային գետնից չկտրվելու նպա-
տակին: Գաղութի վերստեղծման առաջին խիստ արիներից ղրի-
մահայերը հիմնում են դպրոցներ, հետազայում նաև ուսումնարան,
տպարան, հրատարակում հանդեսներ ու գրքեր, տալիս համազգա-
յին և նույնիսկ համաշխարհային մասշտաբի արվեստագետներ:

Հարկ է հավաստել այն ճշմարիտ իրողությունը, որ կուլտու-
րական միջոցառումները իրականացնելիս ղրիմահայերին մեծա-
պես նպաստում էին Ռուսաստանում նրանց ունեցած արտոնություն-
ները, որոնք տալիս էին բավական ազատ հնարավորություններ
զարգացնելու մշակութային կյանքը, հարկավ, այն ժամանակվա
ընկալումներին ու վիճակին համապատասխան:

Այդ արտոնությունների և հնարավորությունների օգտագործումը
այնքան զորեղ առադդ էր թվում, որ XIX դարի սկզբներին պոլսա-

հայ մի շարք աշխարհիկ և եկեղեցական գործիչներ լրջորեն մտա-
դրվում և գործնական քայլերի են դիմում՝ Ղրիմում վենետիկի
Մխիթարյան միաբանության նման և նրան հակառակ հայկական
մշակութային օջախ ստեղծելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով աշ-
խարհիկ և եկեղեցական 12 գործիչներ Կոստանդնուպոլսից 1807
թվականի դեկտեմբերի 20-ին դիմում են Նախիջևան-Քեսարաբիայի
հայկական թեմի առաջնորդ Եփրեմ արքեպիսկոպոսին, խնդրելով
Հին Ղրիմ քաղաքին մերձակա ս. Խաչ վանքը տրամադրել իրենց՝
այնտեղ միաբանություն հիմնելու և մշակութային լայն գործու-
նեություն ծավալելու համար: Սրանք չէին նշում իրենց անունները,
հավանաբար, վախենալով թուրքական կառավարության գործակալ-
ներից, որոնք Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև մղվող պատերազ-
մի այդ շրջանում կարող էին կանխել նրանց խնդրանքը և տարբեր
պատրվակների տակ անգամ քաղաքական մեղադրանք ներկայաց-
նել: Սրանց խնդրանքի շարժառիթն էլ, սակայն, միայն գործունեու-
թյան համար Ղրիմում առկա համեմատական ազատ հնարավո-
րությունները չէին, այլ նաև՝ այդօրինակ նպատակների իրականաց-
ման համար Թուրքիայում տիրող անապահով և աննպաստ վիճակը,
առհասարակ, իսկ հայերի համար, մասնավորապես: Եփրեմին
ուղղած իրենց վերոհիշյալ գրության մեջ նրանք, խոսելով Ռուսաս-
տանում հայերի համար ստեղծված ապահովության մասին, գրում
էին. «և մինչ մեք զմեզ ի յայն յապահովութենէ վերջացեալ և զըր-
կեալ տեսանեմք թախծագին ցաւիմք և տագնապիմք, քանզի բնակիչ
կողմանցդ մինչ ազատեն ի հարկապահանջմանց և ի պէս պէս
նեղութեանց. հեծեմք և ընդ հեծելն հառաչեմք. ամին իրի բազումք
են որք ըղձակերպս լեալ թալկանան և յօժարին կեալ ընդ բնօք
խնամոցդ»¹:

Խնդրատուները չէին թաքցնում այն, որ իրենք նախանձով են
լցված դեպի Մխիթարյանները և մտադիր են առավել լայն ծրագրեր
իրականացնել: «Նախանձաւոր լեալ եմք վանուցն Ղազարու,—
գրում էին նրանք,— որ ի վենետիկ ի ձեռս հաստելոցն ի մէջն. ին-
քեանք իսկ խոստովանին՝ ոչ արծաթեղէնօք և ոսկեղէնօք ասեն
զպայծառանալն վանուց. այլ ապահովութիւն տեղոյն և անքակ
միաբանութիւն սիրով կապակցեալ...»²:

Սրանք գիտակցում էին, որ ազգային-մշակութային լուրջ գոր-
ծունեություն անողը պիտի լինեն ծավալել, եթե ապավինեն միջնա-

1 Մատենադարան, ֆ. կաթ. դիվան, թղթ. 18, վավ. 52, թ. 1ա:

2 Նույն տեղում, թ. 1բ:

դարյան մեթոդներին: Գործը գլուխ գալու պարագայում նրանք մտադիր էին ստեղծվելիք մշակութային օջախը ապահովել տպարանով, որի համար արդեն նախապես գտել էին տպագրիչ. «Կմիտս ունիմք և ձեռնամխել ի տպագրութիւնս իսկ, որ կա աստ ի պատրաստի հանձարեղ տպագրիչ մի և յօժարէ վառիլ նախանձ մեր. զի նորա (Մխիթարյանները—Վ. Մ.), որ ունեցան և ստացան գոյութեամբ, մենք որ ստանամք նորոգ ի ձեռն աշխատութեամբ մի թէ շատ ինչ իցէ. այս նախանձ վառեաց զմեզ ի սէր միաբանութեան»³:

Նամակի վերջում կրկնելով, թե ս. Խաչ վանքը բավական կլինի իրենց համար, խնդրում էին Հովհաննես վարժապետ Տեր-Աբրահամյանի, Ստեփան Չելեպու կամ նրա եղբայր Նիկողայոս ամիրայի միջոցով տալ պատասխան «թղթոյն մերոյ, բայց վաղվաղակի»⁴:

Իր հերթին Եփրեմ արքեպիսկոպոսին է դիմում Հովհաննես Տեր-Աբրահամյանը՝ միջնորդելով ընդառաջել Կ. Պոլսի 12 կուսակրոնների խնդրանքին: Սա միաժամանակ հայտնում էր, թե Կ. Պոլսում մի քանի ջերմեռանդ մարդիկ վաղուց էին հղացել այդ միտքը: «Ի վաղուց քանի մի ջերմեռանդ անձինք զիղծս և յօժարութիւնս ունէին գնալ ի վանորայս որք ի կողմանս միջերկրայս, զորոց կերպակերպ ձախորդութեան լուրս լսելով յետս չոգան ի յայն յօժարութեամբ և յամեցուցին զգնալն, մանավանդ զի ընդ բերմանց ժամանակիս չմնաց վանք ինչ որ ոչ կրեաց զվիշտ և զնեղութիւն»⁵: Անդրադառնալով խնդրատուների ու լինելուն, կրթական մակարդակին և նյութական դրությանը, Հ. Տեր-Աբրահամյանը ավելացնում էր, թե նրանցից մեկը Պոլսի պատրիարքարանի «ի վաղուց բազմաշխատ գրագիրն, որոյ եղբայր սարկաւազ Գալուստ արքեպիսկոպոսի աշակերտն, որք ի ձեռս մեր լինելոյն ի վաղուց ժամանակէ, ուստի և վարուց և բարուց սոցին լաւապէս տեղեակեցելով իմ ծանուցի զապահովութիւն ս. Խաչ վանուց, որ ի Ղոնի և յորդորեցի միանգամայն գալ և բնակիլ անդ ապահովապէս... Գործունեայ անձինք են և հաւատով իսկ... սիրով ընկալան զյորդորումն մեր»⁶:

Եփրեմ արքեպիսկոպոսը ուրախութեամբ է ընդունում սրանց խնդրանքը և չի զլանում արագ պատասխանել: 1807 թվականի դեկտեմբերի 25-ին նա մի քանի նամակներ է գրում խնդրատուներին՝

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, վավ. 53, թ. 2ա:

⁶ Նույն տեղում:

Աննա Թավչյանի գերեզման-հուշարձանը Սիմֆերոպոլի հայկական գերեզմանատանը:

Տեր-Աբրահամյանին և Ստեփանոս Չելեպուն: Խնդրատուներին ուղղած նամակում Եփրեմը ողջունում էր նրանց մտադրությունը և ընդգծում այն կարևոր դերը, որ կարող է խաղալ նրա իրականացումը ազգի ծաղկման գործում մի ժամանակաշրջանում, երբ հայերը մշակութային առումով ետ էին մնում քրիստոնյա զարգացած ազգերից: Խրախուսելով և հորդորելով նրանց, Եփրեմը գրում էր. «ապա- քէն եթէ դուք ընդ ջերմեռանդ խոստման ձերոյ ունիցիք ի միտս ձեր գհաստատութիւն միաբանութեան, արդարև նոր թարգմանիչք և նոր պատճառք լուսաւորելոյ զբազումս դիտութեամբ լինելոց եք յազգի մերում և անուն ազգիս պանծալոց է զովութեամբ և բազումք ևս ի հոգեւորականաց և ի մարմնաւորականաց կողմանցս և ալլոց տեղաց, որք և ընդ որում ընդ մեզ ունին զփափագ ջերմեռանդութեան ի հաստատութիւն այսր առաջարկութեան, յօժարութեամբ ձայնակից լինելոց են մեզ, եթէ լուիցեն զձէնջ զփոյթ հաստատութեան և սիրոյ միաբանութեան»⁷:

Թեմի առաջնորդը, այսպիսով, որպես գործին ի մոտո կանգնած անձ, համոզված էր, որ սրանց խնդրանքը և ձեռնարկումը լայն արձագանք է գտնելու ազգակիցների շրջանում: Դրա համար նա ուներ նաև ուղղակի փաստեր. «լուսամբ ձեզ ևս յայտնի լինել,— հայտնում էր նա խնդրատուններին,— թէ որպէս և ի հեռաւոր վայրեաց գրեն մեզ ի սոյն առաջարկութիւն փոյթ ունել և հաստատել. նմին իրի յորդոր լինիմք սիրելի որդւոցդ մերոց...»⁸:

Եփրեմն առաջարկում էր, որպեսզի այդ միաբաններից երկուսը ժամանեն Ղրիմ և տեղում ծանոթանան դրությանը, թեպետ և իրենց ընտրած վայրը «ապահով է և վայելուչ»⁹:

Խնդրատու «միաբաններին և վարժապետներին» ուղղած իր վերոհիշյալ պատասխանը նա ուղարկում է Ստեփան Չելեպուն: Սակայն Եփրեմը ցուցաբերում է բավական զգուշավորութիւն, որը նա բացատրում էր խնդրանքի տակ հիշյալ անձանց անունների բացակայութեամբ: Նա Ստ. Չելեպուն պատվիրում էր նախ մոտիկից ծանոթանալ այդ անձանց իսկական դիտավորությանը և ապա նոր հանձնել նրանց ուղղված իր պատասխան նամակը, «եթէ արդարև իցէն նոքին անվտանգաբերք և բաղձացօղք մշտնջենաւոր»¹⁰: Բայց «եթէ չիցէն հաւատարիմ և արժանաւորք գալոյ յայսկոյս, յայնժամ և զթողթսն որ ի մէնջ գրեցեալ, և զօրինական գրութեանց նոցին և

⁷ Նույն տեղում, վավ. 54, թ. 2ա, բ:

⁸ Նույն տեղում, թ. 2բ:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Նույն տեղում, վավ. 56, թ. 3ա:

վարժապետին պահել առ ձեզ դանց արասցիք, և ձեպով ծանուցիք ի միամտութիւն»¹¹։ Ստ. Զեկեպուն ուղղած մի այլ նամակում Եփրեմը գրում էր, թե նախքան երկու ներկայացուցիչներին Ղրիմ գալը, պետք է իրեն հայտնի դառնան 12-ի անունները, որպեսզի ինքը հնարավորութիւն ունենա նրանց անունները ներկայացնելու կայսրին և Կաթողիկոսին՝ գոյութիւն ունեցող կարգի համապատասխան թույլտվութիւն ստանալու համար¹²։

Հիմք ունենք ենթադրելու, որ Ստ. Զեկեպուն Եփրեմի վերոհիշյալ բոլոր հանձնարարութիւններով է գործել և նրան հայտնել սրբանց անունները, որովհետեւ միայն նման պարագայում դիմողները հնարավորութիւն կունենային ծանոթանալու թեմի առաջնորդի՝ իրենց ուղղած պատասխան-նամակին և 1808 թվականին (ամիսամսաթիվը հայտնի չէ) պատասխանել նրան։ Այս վերջին նամակում նրանք Եփրեմին հավաստիացնում էին, թե հոգարութեամբ համաձայն են ենթարկվելու կաթողիկոսին և իրեն՝ Եփրեմին, և շուտով Ղրիմ կուղարկեն իրենց երկու ներկայացուցիչներին։

Կոստանդնուպոլսի աշխարհիկ և հոգևորական մտավորականների այս ծրագիրը չիրականացվեց, և մեզ հայտնի չեն դրա պատճառները, որոնք կարող են բազմաթիվ և բազմազան լինել՝ առնչված ոչ միայն նյութական պայմանների, այլև Ռուսաստանի ու Թուրքիայի միջև տիրող քաղաքական վիճակի հետ։ Սակայն հայ մշակույթի զարգացման համար Ղրիմում կենտրոն ստեղծելու գաղափարը շարունակում էր մտահոգել մի շարք հայ գործիչներին։ Հետաքրքիր մի նախաձեռնութեամբ հանդես է գալիս, օրինակ, Մանվել վրդ. Գյումուշխանեցին 1814 թվականին։ Սա փորձում է արդեն մի գնդակով երկու նապաստակ խփել՝ Վենետիկի Մխիթարյաններին տեղափոխել Ղրիմ, հիմնել միաբանութիւն և այդ տեղափոխմամբ հարվածել Հոռմի՝ կաթոլիկ հայերի վրա ունեցած ազդեցութեանը։ 1814 թվականի դեկտեմբերի 14-ին Մանվել վարդապետը երկար մի նամակով դիմում է Վենետիկի Մխիթարյաններին, որտեղ աշխատում էր վերջիններիս համոզել կաթոլիկութեան սխալ և հայերի համար վնասակար ու կորստաբեր լինելը։ Նկարագրելով հայերին և հայ եկեղեցուն Ռուսաստանում շնորհիվ արտոնութիւններն ու կառավարութեան հովանավորութիւնը, Մանվելը նրանց խորհուրդ էր տալիս թողնել կաթոլիկ Իտալիան և տեղափոխվել Ռուսաստան¹³։

Մխիթարյաններին շահագրգռելու և իր նամակը հիմնավորապես նպատակով Գյումուշխանեցին նրանց տեղեկացնում է այն փաստը, որ Հին Ղրիմի հայերին ռուսական կառավարութիւնը տվել է 12.000, իսկ ս. հաշվանքին՝ 3.500 դեսյատին հող¹⁴։ Սակայն Գյումուշխանեցուն ցանկութիւնը նույնպես մնում է անկատար։ Բայց Ղրիմի հայկական գաղութը հիմնեց իր մշակութային և կրթական օջախները, և այդ առումով ամենից առաջ կանգ կանենք Ղրիմահայ դպրոցական կյանքի լուսաբանման վրա։

* * *

Գաղութի կազմավորման առաջին իսկ շրջանից հայկական եկեղեցիներին կից հիմնվում են ծխական դպրոցներ։ Այդ գործի նախաձեռնողներն իրենց երեսանների զրադիտութեամբ մտահոգված Ղրիմահայ համայնքներն էին, որոնց ցանկութեանը ընդառաջում էր Ղրիմահայ կղերը՝ կրոնական պրոպագանդի, ազգային-եկեղեցական գործունեության ծավալման մտադրութեամբ։ Եկեղեցականների մեջ կային և այնպիսիները, որոնք լինելով կրթված անձինք՝ անշահախնդիր կերպով և նվիրվածորեն ծառայում էին հայ մանուկներին կրթութեան գործին, ի հայտ բերելով նախաձեռնի եռանդ և բանիմաց նախաձեռնութիւն։

Ղրիմահայ առաջին դպրոցը հիմնվեց Ղարասուբաղարում, 1816 թվականին։ Այդ գործի երախտավորը Մանվել վարդապետ Գյումուշխանեցին էր։ Ռուսահայոց առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսին ներկայացնելով ութ տարիների ընթացքում Ղրիմում ունեցած իր գործունեության արդյունքը, 1820 թվականի հունիսի 22-ին Գյումուշխանեցին գրում էր. «...ի Ղարսու ութսուն երեխա առանց վարձու հայերէն և ռուսերէն կարգալ գրելու դպրատուն հաստատեցի»¹⁵։ Գյումուշխանեցին, իրոք, հորդորեց Ղարասուի հասարակութեանը կազմակերպելու դպրոց, մասնավաճառ, որ «տեսանէր [նա] զբաղումն ի մանկանց դատարկաշրջիկս ի փողոցսն, և զայլս ի մէջ բաժանեալ եղբարց ինքնին գաթոլիկ անուանելոց վարդապետաց ձեռսն զբաւեալս. և բազմաց աստ և անդ առ քահանայս, առ կանայս և առ խանութբանս ցրուեալս»¹⁶։ Եկեղեցու բակում Մանվելի կարգադրութեամբ և ղեկավարութեամբ կառուցվում է երկու սենյակ,

¹⁴ Նույն տեղում։

¹⁵ Մատենադարան, ֆ. կաթ. դիվան, թղթ. 36, վավ. 329, թ. 1բ։

¹⁶ Նույն տեղում, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գ. 11, վավ. 130, թ. 1բ։

¹¹ Նույն տեղում։

¹² Նույն տեղում, վավ. 57, թ. 3բ։

¹³ Նույն տեղում, թղթ. 25, վավ. 89։

որոնցում սկզբնապես տեղավորվում է դպրոցը: Մանվել վարդապետն է հոգում նաև դպրոցի նյութական միջոցները: Նրա սահմանափակ համաձայն, դպրոցի օգտին Ղարասուի հասարակության ներկայացուցիչները հատկացումներ են կատարում: Ինքը՝ Մանվել վարդապետը, եկեղեցական դրամներից դպրոցին տրամադրում է 1000 ուրբի¹⁷:

Դպրոցական գործը Ղարասուբազարում կանոնավորելու և ընդլայնելու նպատակով Մանվելը նույնիսկ խնդրում է Հովհաննես արքեպիսկոպոսից իրեն ազատել Ղրիմի հաջորդի պաշտոնից և թողնել միայն դպրատանը¹⁸: Իր այդ նպատակին հասնելու համար նա 1820-ական թվականներից մշտապես հաստատվում է Ղարասուբազարում:

Ղարասուբազարի և առհասարակ Ղրիմի հայկական ծխական դպրոցները այս շրջանում դուրկ էին քիչ թե շատ բանիմաց և հմուտ մանկավարժներից: Այդ բացը վերացնելու նպատակով 1824 թվականի դարնանը Գյումուշխանեցին դիմումներ է անում Լազարյաններին և խնդրում Ղարասուբազարի ծխական դպրոցից 4—5 երեխաների ընդունել Լազարյան ճեմարան, որպեսզի ավարտելուց հետո նրանք աշխատանքի գալին տեղի դպրոցը¹⁹: Ղարասուբազարի հասարակությունը 1824 թվականի մարտի 30-ին նույնպես դիմում է Լազարյաններին, խնդրելով Ղրիմից հինգ երեխա ընդունել ճեմարանը, ելնելով յոթ քաղաքների հայ համայնքների շահերից: Հասարակությունը հայտնում էր, որ չնայած Գյումուշխանեցու ջանքերին, նրա հիմնած ուսումնարանը կկործանվի, եթե նրան փոխարինող երիտասարդ ուժեր չլինեն, որպիսիք կարող են դառնալ այդ աշակերտները²⁰: Լազարյանները տալիս են իրենց համաձայնությունը²¹:

Ղարասուբազարի հայկական ծխական դպրոցը անշուք վիճակ է ապրում 1828—1836 թվականներին՝ Գյումուշխանեցու Ղրիմից հեռանալու պատճառով: Սակայն 1836 թվականին իր ցանկությամբ և կաթողիկոսի թույլտվությամբ վերադառնալով Ղրիմ, Գյումուշխանեցին վերստին զարկ է տալիս դպրոցական կյանքի աշխուժացմանը²²: Նա կազմում է «Նորոգեալ կարգադրութիւն Ղարասուի հայոց

վարժարանին», որը վարժարանի գոյատևության և գործունեության կարգավորիչ հիմքն էր: Այդ կանոնադրությամբ Թադևոս վարդապետը նշանակվում էր «խնամածու վարժարանին, վերատեսուչ վարժապետին և հոգածու վարժացեալ մանկանց»³²: Սա հոգաբարձուներ խաչիկ Տովկեթյանի և Հովհաննես Սելինովի հետ միասին անում էր բոլոր կարգադրությունները. նրանք էին ընտրում և արձակում ուսուցիչներին, ընդունում աշակերտներին: Կանոնադրությամբ ձրիավարժ աշակերտներ էին համարվում միայն աղքատ ծնողների զավակները, սրանք ձրի էին ստանում նաև գրեհական պիտույքները: Մուծումները բաժանվում էին երեք կարգի, որոնցից առաջին կարգի կարողության ծնողները երեխայի համար տարեկան վճարում էին 9 ուրբի, երկրորդի համար՝ 6 և երրորդի՝ 3 ուրբի²⁴:

Ղարասուբազարին զուգընթաց ծխական դպրոցներ են ստեղծվում Հին Ղրիմում, Թեոդոսիայում, Եվպատորիայում, մի փոքր ուշ նաև Սիմֆերոպոլում, Կերչում, Օրաբազարում, Սուբաշում:

Բոլոր այս դպրոցներում դասավանդվող առարկաներն էին՝ կրոնագիտություն (ըստ հայ լուսավորչական դավանանքի), հայոց լեզու, թվաբանություն, իսկ դարի կեսերից սկսած՝ նաև ռուսաց լեզու: Ուսուցման ժամկետը 4 տարի էր²⁵: Այս դպրոցների մեջ XIX դարի առաջին կեսում ամենանշանավորը Ղարասուի դպրոցն էր, որտեղ սկզբից ևնթ հայերենի կողքին դասավանդվում էր նաև ռուսաց լեզու, իսկ 40-ական թվականներին՝ արդեն 6—7 առարկա՝ կրոնագիտություն, բարոյագիտություն, քերականություն, աղագյին, արտաքին և կրոնի պատմություն, թվաբանություն, աշխարհագրություն և կրկնատումար վաճառականություն²⁶:

Դասավանդման մակարդակը ցածր էր: Այդ են վկայում Գյումուշխանեցու, Գ. Ալվազովսկու, Տելվեթյանի և այլոց բազմաթիվ բողոքները: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, որովհետև դասավանդումը ծխական դպրոցներում վստահված էր քահանաներին ու տիրացուներին, որոնց մեջ քիչ թե շատ զոհացուցիչ գիտելիքներ և կրթություն ունեցող անձինք հազվադեպ էին:

50—60-ական թվականներին Ղրիմում դպրոցական գործի կանոնավորմանն ու ընդլայնմանը ղգալապես նպաստում է թեմի առաջնորդ Գ. Ալվազովսկին: Սա մոտիկից ծանոթանում է թեմի դպրոց-

17 Նույն տեղում:

18 Նույն տեղում, ֆ. կաթ. դիվան, թղթ. 36, վավ. 329, թ. 2ա:

19 Նույն տեղում, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, դ. 11, վավ. 131:

20 Նույն տեղում, վավ. 136:

21 Նույն տեղում, վավ. 140:

22 «Արարատ», ամսագիր, 1917, № 9—10:

23 Մատենադարան, ֆ. կաթ. դիվան, թղթ. 91, վավ. 134, թ. 1բ:

24 Նույն տեղում:

25 ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, д. 53, ч. I, л. 5.

26 Մատենադարան, Լազարյանների ֆոնդ, թղթ. 107, դ. 44, վ. 241, թ. 1բ:

ներին, անհրաժեշտ կարգադրություններ անում, փոխում անկարող վարժապետներին: Դպրոցական ցանցի մեջ ավելի շատ հայ երեխաներ ընդգրկվելու համար նա գտնում էր, որ «այնպիսի դպրոցներ պետք է ունենալ, որոց մեջ աղքատը, այսինքն ամենայն աղքատ, ձրի ուսում անու, իսկ միջակը և հարուստը շահավոր վճարք մը հատուցանելով»²⁷: Նշենք, որ անկախ կրոնական իր հայեցակետից, հայ երեխաների կրթության գործում նրա ունեցած այս մոտեցումը այն ժամանակվա համար նվաճում էր: 1859—60 թվականներին Գ. Ալվազովսկին, հակառակ կաթողիկոսի սպառնալից արգելքներին, Թեոգոսիայում բացում է աղջիկների դպրոց, որտեղ, բացի կրոնից, հայոց, ռուսաց ու ֆրանսերեն լեզուներից և թվաբանությունից, ուսուցանվում էր կար ու ձև և այլ «ազգային այժմյան վիճակին պատկանելի» հարկավոր ուսմունքներ»²⁸:

Ռուսաստանում գոյություն ունեցող հայկական ծխական դպրոցները ենթարկվում էին հայ-լուսավորչական եկեղեցուն և անկախ էին կրթական գերատեսչություններից: 1861 թվականին լուսավորության մինիստրությունը փորձում է Ղրիմի հայկական ծխական դպրոցները ենթարկել Տավրիկիայի նահանգի ուսումնարանների դիրեկցիային: Այս առիթով Գ. Ալվազովսկին գիմում է ներքին գործերի մինիստրությանը: Ի պատասխան դրան՝ Օտարադավանների հոգևոր գործերի ղեկավարամենտը 1861 թվականի հուլիսի 17-ին Գ. Ալվազովսկուց մանրամասն տեղեկություններ է պահանջում նախիջևան-Բեսարաբիայի թեմի հայկական ծխական դպրոցների վերաբերյալ:

Դիմադիր կանգնելով լուսավորության մինիստրության պահանջին, Գ. Ալվազովսկին 1861 թվականի օգոստոսի 26-ին Օտարադավանների ղեկավարամենտ ներկայացրած տեղեկանքում իր բողոքը հիմնավորում էր նրանով, որ վաղուց ի վեր հարատևող այդ դպրոցները գործում են հայկական եկեղեցիներին կից և պահվում ծխականների միջոցներով, իսկ որոշ ղեկավարում, ծխականների աղքատության պատճառով, եկեղեցական գումարներով, ուստի և նա անօրինական էր համարում դրանց ենթարկումը պետական գերատեսչություններին²⁹:

Գ. Ալվազովսկու ղեկուցում դպրոցներում սովորողների քանակի մասին բերված էր հետևյալ տեղեկությունը³⁰.

1. Նախիջևանում, քաղաքի 6 եկեղեցիներին կից դպրոցներում	100	աշակերտ
2. Սիմֆերոպոլում	35	»
3. Ղարասուբազարում	56	»
4. Հին Ղրիմում	25	»
5. Թեոգոսիայում	38	»
6. Կերչում	10	»
7. Նոդայակում	26	»
8. Պերեկոպոլում	25	»
9. Եվպատորիայում	10	»
10. Օդեսայում	25	»
11. Աբերմանում	65	»
12. Գրիգորիոպոլում	30	»
13. Քիշնևում	25	»

Լուսավորության մինիստրությունը ջանում էր ինչ գնով էլ լինի զլուխ բերել իր պահանջը՝ հայկական դպրոցները ենթարկել տեղական օրդաններին, դրանք զրկել ինքնուրույնությունից և դասավանդման ազատությունից, հատկապես աշակերտներին ազգային ոգով դաստիարակելու առումով: Նման փորձեր մինիստրությունը կատարել էր դեռ 40-ական թվականներին՝ կոմս Ուլարովի մինիստր եղած ժամանակ: Այս հարցի շուրջը 1861—1862 թվականներին կրկին մտքերի փոխանակություն է ծավալվում: Գործին միջամտում է էջմիածնի սինոդը, որը բողոքում է ներքին գործերի մինիստրությանը լուսավորության մինիստրության պահանջների դեմ:

1862 թվականի հուլիսի 18-ին ներքին գործերի մինիստրը հատուկ գրովյալմբ ղգուշացնում է լուսավորության մինիստրին, որ նման քայլը քաղաքական անհրապույր հեռանկարներ կունենա: Մինիստրը գրում էր, թե հնուց ի վեր հայ ժողովրդի կրթության գործը ստանձնել են հոգևորականները և որ այդ դպրոցները ուսումնական վարչությանը ենթարկվելու պահանջը ղժգոհություն կառաջացնի ժողովրդի մեջ: «Մյուս կողմից, աշխարհի միջոցառումը ամենաանբարենպաստ տպավորություն կթողնի հոգևորականության վրա, որովհետև նրա արմատական իրավունքի ոտնահարում, իրավունք, որը սրբությունը պահպանում են նույնիսկ մահմեդական կառավարությունները... Այնինչ հայ-լուսավորչական եկեղեցու իրավունքը կամ ազատությունը խախտող կառավարական ամեն մի միջոցառում հակասում է Արևելքում մեր քաղաքական մտադրություններին, որ

²⁷ «Մասյաց աղալի», 1860, էջ 42:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 104:

²⁹ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, л. 53, ч. I, л. 5 об.

³⁰ Նույն տեղում, թ. 6:

նպատակ ունի մեր կողմը տրամադրելու արտասահմանյան հայերի միտքը, որոնք մեծ քանակությամբ բնակվում են Թուրքիայի և Պարսկաստանի սահմանամերձ մարզերում ու իրանական Թուրքիայի զլխավոր քաղաքներում և այնտեղի իրենց դրությամբ ազդում են Արևելքի հանդեպ ունեցած մեր քաղաքականության վրա³¹:

Քաղաքական այս նկատառումը ստիպում է լուսավորության միևնույնությունը առժամանակ նահանջել: Անփոփոխ պահելով ծխական դպրոցների ենթակայության նախկին կարգը, միևնույնությունը թեմի առաջնորդին, սակայն, պարտավորեցնում էր տարին մեկ անգամ իրեն տեղեկագրեր ներկայացնել այդ դպրոցների վիճակի մասին³²:

60-ական թվականների վերջերից հայկական ծխական դպրոցները ղեկավարվում էին 1868 թվականին էջմիածնի ս. Աթոռի ուսումնական հանձնաժողովի կողմից իջեցված կանոններով: Ծխական դպրոցները թեև մնում էին եկեղեցու տնօրինության տակ, բայց կառավարվում էին ընտրովի հոգաբարձուների կողմից: Մտցնելով այդպիսի կարգ, կանոնադրությունը սահմանում էր դասավանդվող առարկաները, որպիսիք էին՝ կրոն, ընթերցանություն և վայելչագրություն, փերականություն, սկզբնական պատմություն, ռուսաց լեզու, թվաբանություն³³:

Այս կանոնները դպրոցներում դժվար էր պահպանել՝ նյութական հնարավորությունների և մանկավարժական կադրերի բացակայության պատճառով: 1872 թվականին Ղրիմի և Բեսարաբիայի հայկական դպրոցներն այցելած տեսուչը գրում էր, թե այդ կանոնները չեն պահպանվում, հոգաբարձուները չեն ընտրվում և «ազգասիրական գործի» անվան տակ նրանք յուրացնում են դպրոցների նյութական միջոցները: Տարիներ շարունակ անփոփոխ մնացած հոգաբարձուներն իրենց այդ շարաշահություններով ժողովրդին վանում էին դպրոցներից³⁴: Հայտնելով այդ, վերստուգող տեսուչը ավելացնում էր, թե ծխական դպրոցների գումարները Ղրիմում և Բեսարաբիայում գտնվում են «ոչ թե շահեցուցիչ ու ապահով՝ հապառաջ ու կորստական ձեռքերու մեջ. այնպիսի անձանց ձեռքը»:

31 Նույն տեղում, թ. 23բ:

32 Նույն տեղում:

33 «Արարատ», 1868, № 6, էջ 70—72:

34 Նույն տեղում, 1872 թ., № 7—10, էջ 192—293, 371—374: (Տե՛ս «Համառոտ տեսություն իրիմու և Պեսարաբիո քանի մի հոգևոր ծխական դպրոցաց ներկա դրությամբ» հոդվածը):

որոնք քսան-երեսուն տարի շարունակ հոգաբարձություն կրեն, հաշիվ պահանջող չեն տեսած, հասարակ ժողովրդյան ձայնը առ ոչինչ համարած են»³⁵:

XIX դարի առաջին տասնամյակներին ստեղծված Ղրիմի հայկական ծխական դպրոցները գոյատևեցին մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը և պատերազմի առաջին տարիները: Չնայած 1903 թվականի հակահայկական օրենքին, 1905 թվականին, երբ ցարական կառավարությունը ստիպված էր մասամբ (գույքն ու կապիտալը վերադարձնելու իմաստով) նահանջել, Ղրիմահայ կրթական օջախները կրկին վերսկսում են գործել: 1905 թվականի դրությամբ Տավրիկյան նահանգի հայկական ծխական դպրոցների, ուսուցիչների և աշակերտների վերաբերյալ աղյուսակը ունի հետևյալ պատկերը³⁶:

Քաղաքներ	Դպրոց	Ուսուցիչ	Աշակերտներ երկու սեռի	Եկեղեցի	Քահանա
Սիմֆերոպոլ	2	8	82	2	2
Ղարասուբազար	1	2	40	1	1
Կերչ	1	2	31	1	1
Եվպատորիա	1	2	15	1	1
Թեոդոսիա	1	2	28	4	1
Հին Ղրիմ	1	2	40	1	1
Մելիտոպոլ	1	2	15	1	Թափուր
Օրարադար	1	3	—	1	1
Նոդայակ	—	—	—	1	Թափուր

Այս աղյուսակից հետևող ամենից ուշագրավ եզրակացությունն այն է, որ նշված դպրոցները երկսեռ էին, մի բան, որն այն ժամանակի համար, անկասկած, առաջադիմական երևույթ էր և վկայում էր Ղրիմահայության դարգացման համեմատաբար ոչ ցածր մակարդակ: Դա ինքնին հասկանալի է և պատճառաբանված, որովհետև Ղրիմահայությունը իր զբաղմունքներով հիմնականում կապված էր առևտրի, արհեստների ու արդյունադործության հետ, որոնք

35 Նույն տեղում, էջ 293:

36 «Լույս», հանդես, Թիֆլիս, 1905, էջ 166:

սյահանջում էին մտավոր գիտելիքների քիչ թե շատ ընդունելի մակարդակ և կանանց աշխատանքի օգտագործում: Աղջիկների համար, բացի ծխական դպրոցներից, 900-ական թվականներից Սիմֆերոպոլում, Ղարասուբազարում և այլ վայրերում գործում էին նաև կար ու ձևի դասընթացներ³⁷:

Ղրիմում և, ընդհանրապես, Նախիջևանի և Բեսարաբիայի հայ լուսավորչական ամբողջ թեմում հայկական դպրոցի զարգացումը XIX դարի 80-ական թվականներից սկսած լուրջ խոչընդոտների է հանդիպում և փոփոխություններ կրում, որոնք հիմնականում արտահայտվում էին նրա ինքնուրույն վիճակի և դրանով պայմանավորված ազգային-կրթական բնույթի աստիճանական կորստյամբ: Որքան բարձրանում էր հայ ազգաբնակչության ազգային ինքնագիտակցությունն ու ինքնուրույնության ձգտումը, կառավարությունը այնքան ավելի էր ուժեղացնում դրանց դիմադրավող հակամիջոցները: Կառավարությանը անհանգստացնում էր նույնիսկ Թուրքիայում ապրող հայերի քաղաքական ինքնուրույնության համար ձեռնարկած քայլերը. «հիսնական թվականներին գերազանցապես թուրքահայերի շրջանում սկսում է վարգանալ մի նոր ուղղություն՝ սկզբնական շրջանում անորոշ, բայց խիստ ազգային երանգով, իսկ հետագայում պարզորոշ է դառնում Թուրքիայի գերիշխանության տակ քաղաքական ինքնուրույնության և ավելի հեռավոր ապագայում՝ լրիվ անկախության նրա ձգտումը,— կարդում ենք 1891 թվականի փետրվարի 12-ին հայկական գործերին նվիրված կառավարական խորհրդակցության արձանագրության մեջ: Թուրքական կառավարության կարճատեսության ու թուլության հետևանքով Կոստանդնուպոլսում Հայկական ազգային ժողովը կազմեց հայ քաղաքական կյանքի նոր կենտրոն, որը խիստ արագ կերպով իր ձեռքն առավ Թուրքիայի հայկական բոլոր գործերի ղեկավարումը և հաջողությամբ տարածեց իր ազդեցությունը նաև Թուրքական սահմաններից դուրս»: Անհանգստությունը հայերի ավտոնոմ ձգտման հանդեպ այն խթանիչն էր, որը մղում էր կառավարությանը՝ կիրառելու միջոցներ «հակակառավարական ուսմունքներ տարածելու համար իրենց դիրքը ի շար գործադրող ուսուցիչներով համալրված եկեղեցական ծխական դպրոցները»³⁸ տեղական ուսումնական վարչությունների հսկողության տակ դնելու համար: Հայկական դպրոցներին նկատմամբ խիստ հսկողություն էին սահմանում, օրինակ, 1884

թվականի փետրվարի 16-ի կանոնները, որոնց հետ չհամաձայնվելու պատճառով՝ հայկական դպրոցները 1885 թվականին փակվեցին: Հաջորդ տարում կառավարությունը, հանդիպելով լուրջ դիմադրության, զիջումների գնաց, և դպրոցները կրկին բացվեցին, թեև 1884 թվականի կանոնների մեջ էական փոփոխություն չմտցվեց:

Սակայն այն, ինչ կառավարությանը չհաջողվեց իրականացնել 80-ական թվականներին, զլուխ բերվեց 90-ական թվականների երկրորդ կեսին: Հավանաբար, դրա համար ստեղծվել էին նպաստավոր պայմաններ՝ թե ցարիզմն էր արտաքին-քաղաքական համեմատաբար նպաստավոր վիճակում և թե հայերն էին թուլացել՝ 90-ական թվականների կեսերին Թուրքիայում տեղի ունեցած կոտորածների պատճառով: 1897 թվականի մայիսի 3-ին պետական խորհուրդը ընդունում է որոշում, որը հունիսի 2-ին ստանում է քարձրագույն հաստատություն: Հայկական ծխական դպրոցները այսուհետև պիտի ենթարկվեին լուսավորության մինիստրությանը. նորանցում հայ հոգևորականությանը միայն իրավունք էր վերապահվում վերահսկելու աշակերտների կրոնական դաստիարակությանը: Մանկավարժական կադրերին, բացի կրոնի ուսուցիչներից, նշանակում էին փշխանությունները, իսկ թեմական կոնսիստորիաները զրկվում էին ուսումնական գործերին միջամտելուց, թեև նրանց վրա էր դրվում դպրոցների տնտեսական հոգսը³⁹: 1903 թվականի հունիսի 12-ի օրենքը գործնականորեն ավարտի հասցրեց կառավարական այս նկրտումները և դարձավ հայկական դպրոցների համարած փակվելու պատճառը: 1905 թվականի օգոստոսի 1-ի բարձրագույն հրամանը, թեև հայ հոգևոր իշխանություններին էր վերադարձնում եկեղեցական ու դպրոցական ունեցվածքը, բայց վարչական և ուսումնա-դաստիարակչական գծով ոչ մի փոփոխություն չմտցվեց, և դպրոցները շարունակեցին մնալ լուսավորության մինիստրության տնօրինության տակ:

Առաջին ոռոսական հեղափոխությանը հաջորդած ռեակցիայի տարիներին հայկական ծխական դպրոցների կառավարումն ընթանում էր այս օրենքների արտոնությամբ լիազորված տեսուչների կամայական վերահսկողության ներքո: Այդ տեսակետից առավել վատ էր Անդրկովկասից դուրս, այդ թվում նաև Ղրիմում գտնվող հայկական դպրոցների վիճակը, որովհետև Անդրկովկասում իշխանությունները, այնուամենայնիվ, հանդիպում էին դիմադրության և զիջումներ կատարում, մինչդեռ Ղրիմում և մյուս վայրերում նրանք

³⁷ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, д. 73 6/5, л. 8, 16 об.

³⁸ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1967, № 1, էջ 87, 88:

³⁹ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, д. 53, ч. III, л. 133.

անարգել տնօրինում էին այդ դպրոցների բախտը: Անդրադառնալով 1905 թվականի օգոստոսի 1-ի «Ժամանակավոր կանոններին», Նախիջևանի և Բեսարաբիայի հայ լուսավորչական թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոսը 1909 թվականի նոյեմբերի 11-ին Մատթեոս Բ կաթողիկոսին ուղղած գրության մեջ այն միտքն էր հայտնում, թե գրանք հրատարակել են «միայն ի կիրառութիւն վասն դպրոցաց Կովկասի, ուր բանան դպրոցք և ապա տան միայն տեղեկութիւն զբացմանէ նոցին քաղաքական իշխանութեան»: Այնինչ Նախիջևանի և Անդրկովկասի վիճակներում պարտավոր էին այդ թույլտվութիւնը ձեռք բերել նախքան դպրոց բացելը, «ի հակառակ դեպս զանցառութեան թաւաբեկութեան ընդ խիստ պատասխանատուութեամբ»⁴⁰: Թեմի ծխական դպրոցներում ուսուցիչներին և ուսուցչուհիներին պաշտոնում հաստատում էին ժողովրդական դպրոցների վերատեսուչները. սրանք էին հաստատում նույնիսկ «դասացուցակ աւանդելի առարկայից լրնթացս տարուց»: Առանց վերատեսուչների թույլտվութեան հնարավոր չէր գործից ազատել և ոչ մի ուսուցչի: «Եւ զայս հանգամանս ի նկատի առեալ ուսուցչաց, առեալ ևս յանուն ի վերայ վերատեսչաց, քան հոգեւոր կառավարութեան»⁴¹:

Ազգային պատմութեան և, առհասարակ, երեսաներին ազգային ոգով դաստիարակելու իմաստով այս միջոցառումը խիստ վնասաբեր էր, իսկ կառավարութիւնը հենց այդ նպատակն էլ հետապնդում էր՝ որպէս կարևոր հակամիջոց հայերի այսպէս կոչված «սեպարատիզմի» դեմ: Ստեղծված կարգը հնարավորութիւն էր տալիս ուսուցիչներին՝ քմահաճորեն վերաբերվել առարկաների դասավանդմանը և զանց առնել ազգային-կրթական խնդիրները: Այս առումով խիստ բնորոշ է Եւլպատորիայի հայկական եկեղեցու քահանա Ստեփանոս Իսկանդարյանի նամակ-բողոքը թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոսին՝ զրկած 1909 թվականի նոյեմբերի 2-ին. «Դպրոցի տնտեսականը,— գրում էր նա,— հոգացվում է եկեղեցու և ծխական միջոցներով, իսկ վարչական և ուսումնական մասը՝ բացարձակ անհատների քմահաճութեան ասպարեզ է դարձել՝ չենթարկվելով ոչ մի իշխանութեան, օրենքի, կանոնների և ուսումնական ծրագրի: Մի ուսուցչի կամքին է թողնված դպրոցը ամբողջապէս, որը տնօրինում է դպրոցի վիճակը, ինչպէս ինքն է ցանկանում՝ իր սեփական համոզմունքներով: Կազմում են ծրագիր ինքը՝ ուսուցիչը, իր

կնոջ՝ վարժուհու հետ. և ինչ առարկա որ ուզում են, և որպէս կամ երբ դասավանդում են, չկատարելով նույնիսկ այն պայմանը, ինչպայմանով որ հրավիրված են: Դասավանդել են միայն հայոց լեզու, ուսաց լեզու և թվաբանութիւն: Իսկ երբ հարցնում են ուսուցչին՝ ինչո՞ւ ավարտող երեսանները աշխարհագրութիւն կամ հայոց պատմութիւն և այլն չեն սովորել, պատասխանում է. «Ժամանակ չունենք»: Նույն ուսուցչին հարցնում եմ՝ ինչո՞ւ հայկական դպրոցների ծրագրով չի առաջնորդվում, ինչպէս և պայմանավորվել է հրավիրման ժամանակ, պատասխանում է. «ես ոչ մի հայ հոգեւոր իշխանութիւն և ծրագիր չեմ ճանաչում, հայ հոգեւոր իշխանութիւնը խառնվում է միայն դպրոցի տնտեսականին, ես ճանաչում եմ ուսինսպեկցիային միայն»... Այս խոսքերը ասվում էին հոգաբարձուների ներկայութեամբ, ժողովում: Նույն ժողովում ես խնդրեցի, որ դպրոցում դասամիջոցների ժամանակ աշակերտները հայերեն խոսեն, նույն ուսուցիչը պատասխանեց. «որ ի՞նչ միջոց, որ գործադրեք, ինքնախաբեկութիւն է»: Օրինակ բերելով Լեհաստանի հայերին, ասաց. «որքան որ աշխատենք, չենք կարող ուսանալու առաջը առնել»: Այս ասողը հայոց լեզվի ուսուցիչն է— Պետրոս Թումանյանը— հին դրիմեցի»⁴²:

Ուսումնական-դաստիարակչական գծով դպրոցները ենթարկելով իրենց, ցարական կառավարութիւնը բռնի ուսիֆիկացման քաղաքականութիւն էր վարում և այդ ուղղութեամբ որոշակի հաջողութիւններին հասնում էր: Այդ են վկայում Պ. Թումանյանի վերոհիշյալ բացատրութիւնները: Համեմայն դեպս ճանաչված մտավորական Պ. Թումանյանին անհնարին է մեղադրել օտարամոլութեան մեջ, մանավանդ որ իր էութեամբ նա հայ մշակույթի հետ կապված գործիչ էր: Նրա տված պատասխանը պարզապէս գոյութիւն ունեցած վիճակի արձանագրումն էր, վիճակ, որ ստիպում էր զրիմահայ դպրոցներում հայոց պատմութիւնը դասավանդել զաղտնաբար, այլ առարկաների անվան տակ: Սիմֆերոպոլի հայկական դպրոցում, օրինակ, 1913 թվականին հայոց պատմութիւնը ավանդվում էր վայելչագրութեան փոխարեն, իսկ Հայաստանի քարտեզն էլ դասարան էին տանում կրոնի պատմութիւն դասավանդելու պատրուկով և դասից հետո փակցնում դահլիճում, որը չէր համարվում դպրոցի մասը: Սակայն մատնութեան հետեւանքով դպրոց եկած վերատեսուչը սպառնալիք է կարդում: Նույնն է անում վերջինս Ղա-

⁴⁰ Հայկական ՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 2110, թ. 5:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Նույն տեղում, թ. 6:

դաստերազարի հայկական դպրոցում: Նա ուղղակի հարցնում է. «Ի՞նչ իրավունքով, ո՞ւմ թույլտվությունը և որպիսի՞ ծրագրով է ավանդվում հայոց պատմությունը: Բարեբախտաբար այս տարի նրանց (Ղարասուբազարի դպրոցի) ցուցակում հայոց պատմությունը դրած չեն եղել,— հայտնում էր Նալբանդյանը:— Քահանան (Ղարասուբազարի—Վ. Մ.) բացատրում է, որ նա ավանդում է կոտորներ եկեղեցական պատմությունից: «Իսկ ինչո՞ւ է պետք ձեզ Հայաստանի քարտը»: Բացատրում է, որ պատմական տեղերն ու վայրերը ցույց տալու համար: Նա չի բավարարվում այս պատասխանով ու... բթի տակ կրկնում է. «Да, у вас препадается армянская история».⁴³

Այդ նույն նպատակներով վերադառնալու բառացիորեն քննություն և խուզարկություն է կատարում Սիմֆերոպոլի հայկական դպրոցում, հենվելով ուսուցչուհի Գրիկյանի մատնության վրա⁴⁴:

Լուսավորչական հայերի ծխական դպրոցներից բացի Ղրիմում վարժարաններ էին բացել նաև կաթոլիկ հայերը: Դրանցից մեկը հիմնվել էր 1823 թվականին Ղարասուբազարում, իսկ մյուսը՝ 1863 թվականին՝ Սիմֆերոպոլում: Վերջին դպրոցը կառավարվում էր քահանայի և հինգ հոգաբարձուների կողմից: Դարավերջին դպրոցում աշխատում էին 5 ուսուցիչներ: Ղարասուբազարի դպրոցը ուներ երկու բաժանմունք, որոնցից ամեն մեկն ուներ երկու դասարան: Այս դպրոցը գնալով կորցնում էր իր ավագանի կերպարանքը. 30-ական թվականներին այնտեղ հայերեն լեզվով դասավանդվում էին միայն վրացիները և հայոց լեզու, իսկ մնացած առարկաները՝ թվաբանություն, ևրդն և հայոց լեզու, Ռուսաստանի պատմություն և ձեռագործ աշխարհագրություն, Ռուսաստանի պատմություն և ձեռագործ աշխատանք, դասավանդվում էին ռուսերեն⁴⁵: Այս սովանները վերաբերում էին 1894 թվականին, ուրեմն դպրոցը սկսել էր իր ավագանի բնույթը կորցնել մինչև 1897 թվականի հունիսի 2-ի օրենքը:

XIX դարի առաջին տասնամյակում հայ կաթոլիկների երեխաների համար մի դպրոց էլ սկսում է գործել Թեոդոսիայում: Դպրոցում դասավանդվում էին կրոն, հայերեն և լեհերեն⁴⁶: Այս վերջինը մտցված էր լեհ երեխաների համար, որոնց ծնողները հաճախում էին քաղաքի հայ կաթոլիկների եկեղեցին: Հայ կաթոլիկների դպրոցները նույնպես երկուսն էին:

Հայկական ծխական դպրոցները գաղութում, ինչպես ասվեց, պահվում էին ծխականների և մասամբ էլ եկեղեցական գումարների հաշվին: Նրանց համար զգալի օգնություն էին նաև զանազան նվիրատվություններն ու կտակները, որոնք արտահայտվում էին և՛ անշարժ գույքի, և՛ թեղամական ձեռք: Կտակները երբեմն հասնում էին տասնյակ հազար ռուբլու, ընդգրկում բազմասնյակ շենքեր և հսկայական հողատարածություններ: Այսպես, հին Ղրիմեցի Մոմչյանը Հին Ղրիմի, Ղարասուբազարի և Սիմֆերոպոլի հայկական դպրոցներին 1873 թվականին կտակում է 23.400 ռուբլի. դրանից ստացվող տոկոսները մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը և պատերազմի ժամանակ էլ ծախսվում էին նշված վայրերի հայկական ծխական դպրոցներում սովորող աղքատ երեխաների ուսուցման վրա: Իր կալվածքի պատկանելի մասը 1899 թվականին Թեոդոսիայի ս. Սարգիս եկեղեցուն է կտակում Հովհաննես Այվազովսկին:

Սուդակի հովտում գտնվող այդ հողամասը վաճառվում է 50 հազար ռուբլով, որից գոյացած տոկոսները ծախսվում են հիշյալ եկեղեցու և նրան կից ծխական դպրոցի կարիքների վրա՝ համաձայն կտակարարի ցանկության⁴⁷: Հին Ղրիմի և Ղարասուբազարի ծխական դպրոցներին 3000 ռուբլի էր նվիրել Մարիամ Գառնաշյանը, իսկ Մ. Թոփալյանը Սիմֆերոպոլի ծխական դպրոցին կտակել էր 2000 ռուբլի⁴⁸: 1914 թվականին Հին Ղրիմի ծխական դպրոցին 6000 ռուբ. կտակել էր Գեորգ Կարամուրդյանը⁴⁹: Խոշոր կտակատուներից էին նաև Սպենդիարյանները: Իրենց միջոցներով ծխական հոգաբարձությունները հաճախ ձեռք էին բերում առևտրական կրթական, հոգեր և այլն, որոնցից ստացված եկամուտները ծախսում էին դպրոցների վրա: Նվիրատվություններն ու կտակները, որպես օժանդակ միջոցներ, բնականաբար, նյութական նշանակալից աջակցություն էին դպրոցների համար: Բայց ոչ հիմնական: Դպրոցները պահող ու պահպանողը ծխականներն էին, որոնց ցանկությունները և կամքով դրանք կյանքի էին կոչվել:

* * *

Ղրիմահայ ուսումնական հաստատություններից որոշակիորեն դատարկվում էր Խալիբյան ուսումնարանը՝ թե ուսումնա-դաստիարակչական գործի զրկածքով և թե ուսուցչական կազմով: Գաղութի

⁴³ Մատենադարան, անհատ. անձ. ֆոնդ, թղթ. 132, վավ. 232, թ. 1ա, բ:

⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 125, 1892, л. 486, л. 92.

⁴⁶ Նույն տեղում, գ. 506, թ. 1—2, ց. 139, գ. 58, թ. 18բ:

⁴⁷ Նույն տեղում, ց. 140, գ. 706/5, թ. 23—24:

⁴⁸ Նույն տեղում, գ. 72, մ. 3, թ. 38, 43:

⁴⁹ «Արարատ», ամսագիր, 1915, № 6, էջ 439:

Հասարակական-քաղաքական կյանքի լուսարանմանը նվիրված բաժնում մենք արդեն շարադրել ենք ուսումնարանի հիմնադրման առթիվ Գ. Ալվազովսկու և ուսական կառավարող շրջանների միջև կայացած բանակցությունների համառոտ պատմությունը: Այժմ տեսնենք, թե խալիբյան ուսումնարանը, որպես կրթական հաստատություն, ըստ էության ինչ էր իրենից ներկայացնում:

Գ. Ալվազովսկու ուսումնական նախագիծը, որը 1857 թվականի նոյեմբերին հանձնվեց կառավարության քննությանը, կազմված էր հինգ բաժիններից և որոշակի պատասխան է տալիս այն հարցին, թե իր կրթական ծրագրերով ո՞վ էր նա՝ խավարամտության չատապօղով, թե՞ կանգնած էր ժամանակի կրթական պահանջներին համապատասխան ուսումնական հաստատություն ստեղծելու դիրքերում: Առաջին բաժնում, ինչպես նշել ենք, տրված էր Թեոդոսիա քաղաքը թեմի կենտրոն դարձնելու և ուսումնարանն այնտեղ հաստատելու հիմնավորումը: Երկրորդ բաժինը վերաբերում էր ուսումնարանի նյութական միջոցներին: «Քանի որ խիստ ցանկալի է, որպեսզի նախատեսվող ուսումնարանում դաստիարակություն ստանան ոչ միայն այն երիտասարդները, որոնք միջոցներ ունեն լրիվ վճարելու վարձը, այլև նրանք, որոնք վճարել կարող են լոկ դրա ֆեսը, հավասարապես նաև աղքատ ծնողների երեխաները (ընդգրծումը մերն է — Վ. Մ.), հարկավոր կլինեն ուսումնարանի հիմնադրման և պահպանման վրա ծախսել նոսրոսիայի երկրամասի եկեղեցական գումարների մի մասը՝ համաձայն այն խնդրագրերի, որ տվել են նորին բարձր գերազանցության ներքին գործերի պարոն մինիստրին Տավրիկյան նահանգի հինգ քաղաքների հայերը»⁵⁰:

Երրորդ բաժնում նշված էին ուսումնարանի ընդհանուր կանոնները, որոնց համաձայն հայկական ուսումնարանը համարվում էր մասնավոր հաստատություն և այնտեղ սովորել կարող էին անխրտիր բոլոր հայ երեխաները՝ անկախ ծագումից ու հայրենիքից⁵¹: Դավանանքին նույնպես նշանակություն չէր տրվում. հայ լուսավորչական երեխաների կողքին ուսումնարանի գոնեըր գոց չէին նաև կաթոլիկ և բողոքական հայ երեխաների համար, «բայց ոչ այլ կերպ, քան ենթարկվելով կատարելապես այդ ուսումնարանում

հաստատված կարգին, նրանք չեն հարկադրվում միայն ունկնդրելու կրոնագիտության դասերը՝ ըստ հայ-լուսավորչական եկեղեցու կանոնների»⁵²: Ուսումնարանի վարչության լիակատար իրավասությունն էր պատկանում ուսուցիչների նշանակումը, դասադրքերի ընտրությունը և դասավանդման մեթոդը: Ուսումնարանին կից հիմնվում էր տպարան և հրատարակվում հանդես:

Չորրորդ բաժինը բովանդակում էր ուսումնական ծրագրերը: Ուսումնարանում դասավանդվում էին հայոց, ռուսաց, ֆրանսերեն և թուրքերեն լեզուներ, «հավասարապես նաև այն գիտությունները, որոնք մտնում են ընդհանուր գիմնալիական կրթության շրջանակներում կամ անհրաժեշտ են առևտրին նվիրվողներին համար»⁵³: Ընդ որում «ռուսահպատակ հայերը պարտավոր չէին սովորելու թուրքերեն, իսկ թուրքահպատակ հայերը՝ ռուսերեն»⁵⁴:

Ամբողջ դասընթացը բաժանվում էր վեց դասարանի, ուսուցումը կատարվում էր հայերեն, բացառությամբ ռուսաց լեզվի, ռուսաց պատմության և ֆրանսերեն լեզվի, որոնցից առաջին երկուսը դասավանդվում էին ռուսերեն, իսկ վերջինը՝ ֆրանսերեն⁵⁵: Ուսումնարանի սաները թեպետ և բաժանվում էին լիաթոշակ և կիսաթոշակների, վարձը լրիվ և կիսով չափ վճարողների, ինչպես նաև ձերիավարժների, բայց ապրում էին ուսումնարանում, հավասար գիշերօթիկ պայմաններում⁵⁶:

Նախագծի հինգերորդ բաժինը ուսումնարանի կառավարումը հանձնում էր Գ. Ալվազովսկուն: Ուսումնական մասը գտնվում էր վերատեսչի և նրա նշանակած ուսուցիչներից կազմված խորհրդի ղեկավարության ներքո, իսկ տնտեսական մասը տնօրինում էր վարչությունը: Վերջինս նույնպես գտնվում էր վերատեսչի նախադահույթյան տակ և բաղկացած էր վեց անդամից, որոնցից չորսը ընտրվում էին «այն վայրի պատվավոր բնակիչներից, որտեղ գտնվում էր ուսումնարանը»⁵⁷:

Ալվազովսկու ներկայացրած այս նախագիծը 1858 թվականի հունիսի 4-ին հաստատվում է Ալեքսանդր II-ի կողմից՝ «Կանոններ

50 Նույն տեղում, գ. 55/3136, մ. 1, թ. 63բ—64ա:

51 Նույն տեղում:

52 Նույն տեղում, թ. 64բ—65ա:

53 Նույն տեղում, թ. 65բ:

54 Նույն տեղում:

55 Նույն տեղում, մաս 4, թ. 94բ:

56 Նույն տեղում, մ. 1, թ. 65բ:

57 Նույն տեղում, թ. 66ա:

էր, որ այն ժամանակ հրաժարվում էր միապետին գովելուց: Բայց ինչ էլ որ լինի՝ ուսումնարանում աշակերտները, որոնց թվում նաև չքավորների երեխաները, ժամանակի մակարդակին համապատասխան բավական հիմնավոր գիտելիքներ էին ստանում, և սրա դրական նշանակությունը ծիծաղելի կլինեին ուրանալ:

Ինչ միջոցների հիման վրա էր գոյատևում խալիբյան ուսումնարանը: Մենք արդեն առիթ ենք ունեցել նշելու խալիբյանի ներդրած գումարը ուսումնական շինքի շինարարության վրա, որը նախնական 50 հազար ռուբլուց հասավ 152 հազարի⁶⁴, մինչև որ շինքը կառուցվեց և 1862 թվականի սեպտեմբերին կատարվեց նրա հանդիսավոր բացումը⁶⁵: խալիբյանը ուսումնարանին էր կտակել, նրա հետագա գոյությունը ապահովելու նպատակով, 7000 դեսյատին հողամաս⁶⁶ և երկու տուն Տազանրոգում: Սրանք միասին տարեկան բերելու էին 3600 ռուբլու եկամուտ: 1861 թվականից սկսած խալիբյանը սկսում է կանոնավոր մոծոմներ կատարել ուսումնարանի օգտին⁶⁷: Սակայն եկեղեցական գումարները շարունակում էին վճռական դեր խաղալ ուսումնարանի տնտեսական կյանքում, և այդ վիճակը երկարատև եղավ: Ստորև բերվող աղյուսակը պարզ պատկերացում է տալիս Գ. Ալվադովսկու ժամանակ ուսումնարանի մուտքի և ծախսի գումարների մասին (տե՛ս էջ 295):

Այս աղյուսակը ցույց է տալիս, որ մինչև 1865 թվականը, չհաշված հարյուր սենյականոց ուսումնական շինքի շինարարության վրա խալիբյանի ներդրած 152 հազար ռուբլին, բուն ուսումնարանի պահպանման օգտին տրված գումարը ստացվել էր երեք հիմնական աղբյուրներից՝ սաների վճարումներից (79.465 ռուբ. 43 կոպ.), խալիբյանի մոծոմներից (10.662 ռ. 84 կ.) և եկեղեցական գումարներից (105.209 ռուբ. 45 կ.). սրան ավելացնելով նվիրատվություններից ստացված 970 ռուբ. 31 կոպ. չնչին գումարը, ընդհանուր մուտքը կկազմի 196.308 ռ. 03 կ., իսկ ընդհանուր ելքը այդ նույն թվականներին հավասար էր 196.294 ռ. 03 կոպեկ:

1865 թվականից հետո ուսումնարանը աստիճանաբար անկում է ապրում՝ հատկապես եկեղեցական գումարներից զրկվելու հետևանքով: Ուսումնարանը գոյատևում է ևս 6 տարի՝ մինչև 1871 թվականի

⁶⁴ Նույն տեղում, գ. 55/3166, մ. 1, թ. 288:

⁶⁵ Նույն տեղում, ֆ. 1252, գ. 402, թ. 16.

⁶⁶ Նույն տեղում, ֆ. 821, ց. 140, գ. 24/3136, մ. 1, թ. 14բ:

⁶⁷ Նույն տեղում, գ. 55/3166, մ. 1, թ. 280:

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Բ⁶⁸

Խալիբյան ուսումնարանի նվազագույն և նրա պահպանման համար 1858 թվականից մինչև 1865 թվականի նոյեմբերի 1-ը քննարկած և

ծախսված գումարների

Տ ը ղ Ե Կ Ա Գ Ի Բ ⁶⁸	Մ ու տ ք						Ը նդ հանուր մուտքը						Ե ղ Ե Կ Ա Գ Ի Բ ⁶⁸					
	Կ ի խ թ ռ յ ա կ և կ ի խ թ ռ յ ա կ ս ա ն ն ի բ մ ո լ ծ մ ո լ ծ ն ե ղ			Ն վ ի ռ ա տ վ ու թ յ ո ն ն ե ռ			Ե կ ե ղ ե ճ ա կ ա ն գ ու մ ա ռ ն ե ռ			Ը նդ հանուր մուտքը			Ե ղ Ե Կ Ա Գ Ի Բ ⁶⁸			Ը նդ հանուր ելքը		
	ա.	կ.	դ.	ա.	կ.	դ.	ա.	կ.	դ.	ա.	կ.	դ.	ա.	կ.	դ.	ա.	կ.	դ.
1858	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21.396	07	3.931	43	17.464	64	21.396	07	21.396
1859	2.287	50	—	—	—	—	—	—	—	23.338	50	19.436	92	3.901	58	23.338	50	23.338
1860	13.579	54	—	—	337	50	17.427	30	31.344	34	34	29.546	88	1.797	46	31.344	34	31.344
1861	17.705	74	—	84	632	81	16.910	44	37.111	83	54	31.829	56	3.194	49	35.024	05	35.024
1862	16.664	57	—	—	—	—	8.250	—	26.114	57	—	28.202	35	—	—	28.202	35	28.202
1863	14.239	08	—	—	—	—	16.455	10	34.294	18	18	30.003	29	4.290	89	34.294	18	34.294
1864	14.989	—	—	—	—	—	3.719	54	22.708	54	03	22.305	40	389	14	22.694	54	22.694
Ը նդ ա մ ն ե ղ	79.465	43	—	10.662	84	970	105.209	45	196.308	03	—	165.255	83	31.038	20	196.294	03	196.294

68 Նույն տեղում, գ. 55/3166, մ. 2, թ. 5:

թվականին, օրինակ, այնտեղ սովորում էին ընդամենը 62 աշակերտ, որոնցից 48-ը օտարահայատականներ էին⁶⁰, այնինչ մինչև 1865 թվականը այդքան փոքրաթիվ աշակերտներ ուսումնարանը երբեք չէր ունեցել: Այդ են վկայում ստորև բերվող տվյալները:

Աշակերտների քանակը խալիբյան ուսումնարանում⁶¹

Ուսումնական տարի	Աշակերտ-ների թիվը	Նորանցից վարժող	Օտարահայատականներ
1858—59	89	42	5
1859—60	127	85	12
1860—61	139	93	?
1861—62	117	75	8
1862—64	92	53	7

Առաջին իսկ ուսումնական տարում ավանդվում էին հայոց, ռուսաց և ֆրանսերեն լեզուներ, թվաբանություն, երկրաչափություն, պատմություն, աշխարհագրություն, կրոն, նկարչություն, գեղագրություն, մարմնամարզություն, հետազայում նաև՝ ֆիզիկա, քիմիա և այլ առարկաներ⁶², որոնք տարբեր դասարաններում անցնում էին տարբեր դասադրերով: Այս առարկաների դասավանդումը արդեն առաջին ուսումնական տարում ստանձնել էին բավական հիմնավոր գիտելիքների տեր մանկավարժներ, որոնց մինչև գործի ընդունելը Գ. Այվազովսկին մի լավ ստուգում էր:

Գ. Այվազովսկու ուսումնական ծրագիրը և ուսումնարանում դասավանդված առարկաները վկայում են, որ նրա նպատակն է եղել աշակերտներին հաղորդել այն հիմնական գիտելիքները, որոնք այն ժամանակ կազմում էին միջնակարգ կրթության հիմունքները Ռուսաստանում և նվիրաբերում: Լինելով կրթված անձնավորություն և երկար տարիներ զբաղվելով մանկավարժական գործունեությամբ,

նվիրական այնպիսի մի քաղաքում, ինչպիսին Փարիզն էր, Գ. Այվազովսկին, անկախ իր կրոնական հայացքներից, ուսումնամանկավարժական գործունեությամբ սատար էր լինում ի խնդիր ազգային կրթության և այդ իմաստով հանգես գալիս որպես կրթական լուրջ աշխատանք նախաձեռնողներից մեկը հայ ժողովրդի ազգային դարթնքի այն ժամանակաշրջանում, երբ ռուսական կայսրության մեջ ապրող հայերի համար գործող կրթական լուրջ օջախները կառնել էր մատները վրա հաշվել: Բայց ոչ միայն ռուսահայատակ հայերի համար: Նրա հիմնած ուսումնարանի սաների մեջ էին նաև թուրքահայատակ ծնողների զավակներ և աղքատ ու որբ ծրիավարժ երեխաներ: Այս վերջինները աշակերտների քանակի վերաբերյալ վերը բերված տվյալների հավաստմամբ կազմում էին 35—40 տոկոս: Վարդապետ և թեմի առաջնորդ Գ. Այվազովսկու բացած ուսումնարանում առաջին իսկ ուսումնական տարում աշխատող 10 մանկավարժներից միայն մեկն էր հոգևորական՝ կրոնագիտություն դասատուն, մնացած 9-ը՝ աշխարհիկ հիմնավոր կրթություն ստացած անձինք էին: Այդ ինը դասատուներից (հետագայում սրանց թիվն ավելանում է) վեցը ունեին բարձրագույն կրթություն, որոնցից չորսը կրթություն էին ստացել Ռուսաստանում, իսկ երկուսը՝ Փարիզում⁶³: Մենք տեսանք, որ կաթողիկոս Մատթեոսի՝ Գ. Այվազովսկուն նետած մեղադրանքների մեջ անընդհատ հղումվում էին աշխարհիկ կրթության գործերով զբաղվելը, աղջիկների դպրոց բացելը, պարերի դասեր մտցնելը և այլն, առարկաներ և գործեր, որոնք, անտարակույս, վկայում են կրթության հարցում նրա ունեցած առաջադեմ սկզբունքների, ուսումնարանի սաներին բազմակողմանի գիտելիքներ տալու ձգտումների մասին: Այլ է հարցը, իհարկե, որ Գ. Այվազովսկին ջանում էր այդ գիտելիքները սաներին հասցնել հայ եկեղեցու և «ազգային միասնություն» ու «միաբանություն» զիրքից: Նրա մանկավարժական գործունեությունը Փարիզում ևս ազատ չէր դրանից, իսկ Ռուսաստան դալուց հետո փոխվեց միայն այն իմաստով, որ ռուսական միապետի և տիրող կարգերի հանդեպ ունեցած վերաբերմունքն ու համակրանքը ավելի մեծ չափերի հասան և կոնկրետ բովանդակություն ստացան: Սակայն դա հարցի այլ կողմն է, և վերջապես, այդ ո՞ր ուսումնարանն

⁶⁰ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 140, д. 55/3166, ч. IV, л. 94 об.

⁶¹ Նույն տեղում, գ. 50/3054, թ. 51:

⁶² Նույն տեղում, գ. 55/3166, մ. 1, թ. 155բ, 180—181, մ. 4, թ. 44:

⁶³ Նույն տեղում, թ. 155բ:

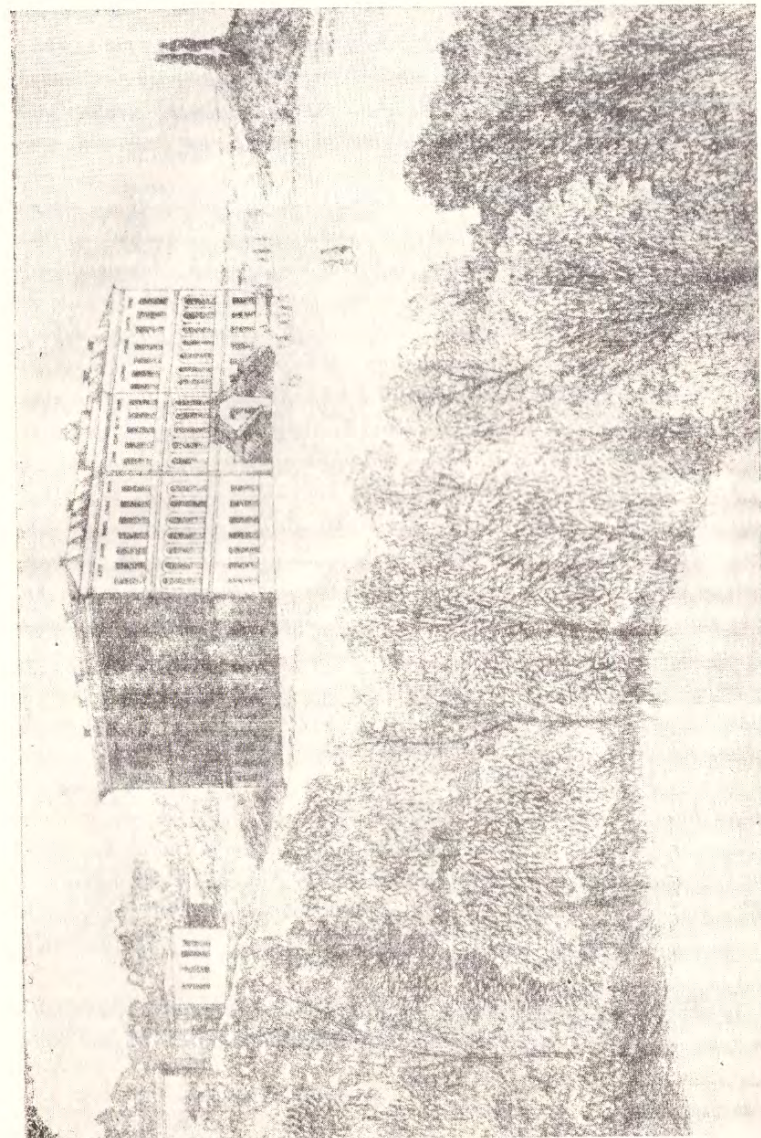
հայկադղյան ուսումնարանի, որն հաստատվում է Տավրիկյան նահանգի Թեոդոսիա քաղաքում՝ անվամբ: «Կանոնները» նույնությամբ կրկնում էին Գ. Ալվազովսկու նախագիծը, միայն որոշ հարցերում ավելի ընդարձակելով բացատրությունները: Վերատեսուչ Գ. Ալվազովսկուն (տեսուչը Ս. Տիգրանյանն էր) հանձնելով ուսումնարանի կառավարումը և այն համարելով մասնավոր հաստատություն, «Կանոնները» ուսումնարանն ազատում էին լուսավորության մինիստրությանը ենթարկվելու գոյություն ունեցող կարգից⁵⁸: Այս պահանջը Գ. Ալվազովսկին առաջ էր քաշել ուսումնարանի ազգային-կրթական ուղղությունն ապահովելու և նրա նկատմամբ լուսավորության մինիստրության ու նրա տեղական օրգանների ունեցած ոտնձգություններից զերծ մնալու համար. կառավարությունը չէր կարողացել դրան չընդառաջել՝ ելնելով մեր կողմից արդեն նշված քաղաքական նպատակադրումից: Բայց ուսումնարանի վերատեսուչը պարտավոր էր Օդեսայի ուսումնական շրջանի կառավարչին տարեկան տեղեկագրեր ներկայացնել ուսուցիչների և աշակերտների քանակի և ուսման ընթացքի վերաբերյալ: Կառավարությունը Գ. Ալվազովսկուն թույլատրում էր վիճակի եկեղեցական գումարների և եկամուտների մի մասը ծախսել ուսումնարանի շինության պահպանման վրա: Այդ գումարների չափը որոշվելու էր ըստ տարեկան ծախսերի, և երբ սաներից դանձվող գումարը կհասներ նշանակալից չափերի և խալիբյանի կողմից ուսումնարանին կտակած անշարժ ունեցվածքը (Ղրիմում գնած հողերը) կսկսեին բավականաչափ եկամուտներ բերել, այդ գումարը ուսումնարանը պետք է վերադարձներ ըստ պատկանելության՝ հոգևոր կոնսիստորիային: Ուսումնարանին թույլ էր տրվում ունենալ իր սեփական տպարանը⁵⁹:

1858 թվականի հոկտեմբերի 12-ին ուսումնարանը վերջապես բացվեց: Մինչև նոր շենքի շինարարության ավարտը այն տեղավորված էր վարձված շենքում:

Առաջին տարում այնտեղ սովորում էին 89 աշակերտ: Սրանց թիվը հաջորդ տարիներին, ընդհուպ մինչև 1865 թվականը, նշված քանակից ավելի է մեծանում: 1865 թվականից սկսած, ուսումնարանի նյութական դրության վատթարացման և Գ. Ալվազովսկու հեռանալու պատճառով, աշակերտների քանակը նվազում է: 1867

58 Գ. Ալվազյան, Պատմություն խալիպյան ուսումնարանին, էջ 55:

59 Նույն տեղում, էջ 55:

Խալիպյան ուսումնարանի շենքը Թեոդոսիայում:

ապրիլ ամիսը և փակվում: Ուսումնարանը պահպանելու շուրջը ձեռնարկված քայլերը՝ մինիստրությունների, խալիբջանի և կաթողիկոսի միջև տեղի ունեցած բանակցությունները, կառավարական հանձնաժողովներն ու նրանց առաջարկած դեղատոմսերը նրան չեն փրկում փակվելու վտանգից: Այդ բոլորի թեկուղ և հակիրճ շարադրանքը հետաքրքիր է այն տեսակետից, որ մերկացնում է ցարական կառավարության իսկական մտադրությունը հայերի ազգային կրթության նկատմամբ և պարագաների փոփոխման տակ՝ նրա ապրած նահանջը:

Գնդապետ Կավելինի հանձնաժողովին և կառավարական տարբեր առյուծակներին 1865 թվականին ուսումնարանի հետագա գոյությունը ապահովելու նպատակով արված խալիբջանի առաջարկությունները հանգում էին հետևյալին. նա ուսումնարանին խոստանում էր տարեկան տրամադրել 4500 ռուբլի, պետությունը պիտի տար 11 հազար ռուբլի, իսկ հոգևոր տեսչությունը՝ 3000 ռուբլի: Այս առաջարկությունը հաստատվում է ներքին գործերի մինիստրության կողմից, և ուսումնարանը պետությունից ու խալիբջանից ստանում է այդ գումարները, մինչդեռ կոնսիստորիան հրաժարվում է տալ իրեն վերապահված 3000 ռուբլին: Կառավարությունն այս մոտժումը հանձն էր առել, ելնելով քաղաքական այն օգուտից, որ նա սկզբնապես մտադիր էր ստանալ խալիբջանի ուսումնարանի հիմնադրումից: Մինչև 1870 թվականը կառավարությունը դեռևս հույսը չէր կտրել դրանից, և նրա կատարած մոտժումների հաշվին հիմնականում սովորում էին թուրքիայից ժամանած հայ երեխաները: 1867 թվականի ապրիլի 28-ին լուսավորության մինիստրին ուղղած իր գրությամբ ներքին գործերի մինիստրը հայտնում էր. «Արտաքին գործերի մինիստրության՝ Կոստանդնուպոլսի մեր դեսպանից ստացված զեկուլցներից, ի միջի այլոց, երևում է, որ Կոստանդնուպոլսի հայերը նոր պատրաստակամություն են հայտնում խալիբջանի ուսումնարանն ուղարկել իրենց երեխաներին և որ նման ուսումնարանների ստեղծումը, զենքերալ-ազյուտանա Բընատեի (դեսպանի—Վ. Մ.) կարծիքով, կարող է ստանալ շատ կարևոր նշանակություն և մեծ օգնություն ցույց տալ մեզ՝ Արևելքում մեր քաղաքականության մեջ»:

1865—1871 թվականներին խալիբջանի ուսումնարանի պահպանման կամ նրա վերափոխման կապակցությամբ տեղի ունեցած բա-

նակցությունների ընթացքից հետևում է, որ լուսավորության մինիստրությունը ջանում էր ըստ էության ուսումնարանը դարձնել ուսական ուսումնական հաստատություն՝ ձեռն և մոլորության համար պահպանելով նրա սոսկ հայկական անվանումը: Ի պատասխան ներքին գործերի մինիստրի վերոհիշյալ գրության՝ Դ. Ա. Տոլստոյը, լուսավորության մինիստրը, այն կարծիքն էր անսքող կերպով հայտնում, թե ուսումնարանի հայկական բնույթը և հայերեն դասավանդումը պահպանելու դեպքում կառավարությունը կստանա իր քաղաքական սպասումների հակառակ արդյունքը: 1867 թվականի հունիսի 17-ին նա գրում էր. «Եթե բոլոր առարկաների դասավանդումը իրականացվի հայերեն լեզվով, ապա արդյունքը, ամենայն հավանականությամբ, կլինի սպասածին հակառակ, այսինքն՝ ոչ թե օտարերկրյա հայերը կգրավվեն Ռուսաստանի կողմը, այլ ռուսահայերը կօտարանան Ռուսաստանից»⁷⁰:

Այնինչ Հ. խալիբջանը այս օրերին (1867 թվականի հոկտեմբերի 24-ին) ներքին գործերի մինիստրությանն է ներկայացնում խալիբջանի ուսումնարանի իր ծրագիրը, որով առաջարկում էր ուսումնարանը բոլոր հարցերում հավասարեցնել դիմնադիաներին, իսկ հետագայում, միջոցների բավարարության դեպքում, սաներին տալ նաև բարձրագույն կրթություն. այդ միջոցները ներառնելու էին իր կողմից ամենամյա մոտժվող 4.500 ռուբլին, կառավարության կողմից տրվող 11.000 ռուբլին և աշակերտներից զանձվող վարձը: Ուսումնարանը կաթողիկոսին էր ենթարկվում միայն կրոնական դաստիարակության խնդրով, իսկ ուսումնա-դաստիարակչական և տնտեսական կարևոր հարցերը լուծում էր մանկավարժական խորհուրդը: Ուսումնարանն ուներ իր հոգաբարձուն, դիրեկտորը և տեսուչը, որը դիրեկտորի օգնականն էր ուսումնա-դաստիարակչական աշխատանքների գծով⁷¹: 96 հոգվածներից բաղկացած այս նախագիծը այդպես էլ մնաց թղթի վրա: Մինչդեռ լուսավորության մինիստրը և մինիստրության կառավարիչ հայադղի Դեյլանովը ուժեղացնում են իրենց ջանքերը՝ խալիբջանի ուսումնարանը փակելու համար, այս անգամ արդեն նույն պահանջը տարածելով նաև Աստրախանի Աղաբաբյան դպրոցի վրա: Գերատեսչական խնդիրների ճնշման տակ արտաքին և ներքին գործերի մինիստրությունների կարծիքները այս հարցում անհամատեղելի էին լուսավորության մինիստրության ցան-

69 Նույն տեղում, մ. 4, 52ա, բ:

70 Նույն տեղում, թ. 61բ:

71 Նույն տեղում, թ. 71—87:

տվութիւնն էր ստացել նաև տպարան հիմնելու և հանդես հրատարակելու մասին: Կառավարութիւնը լիակամ ցանկութեամբ բավարարել էր նրա խնդրանքը, քաջ զիտակցելով, որ եթէ ուսումնարանի միջոցով Գ. Ալվազովսկին հայ երեխաների վրա տարածելու է ուսնական միապետին հավատարիմ և անդավաճան ծառայելու գաղափարները, ապա տպարանը, նրա հրատարակութիւններն ու պարբերականը լինելու են այն կովանը, որը հնարավորութիւն կտա այդ նույն գաղափարները պրոպագանդելու հանուր հայութեան մէջ՝ նրա արեւելյան ու արեւմտյան հատվածներում:

Իր գոյութեան առաջին իսկ շրջանից, որն սկսվեց ուսումնարանից մի փոքր հետո, 1860 թվականին, տպարանը բավական բեղմնավոր գործունեություն ունեցավ: Գ. Ալվազովսկին նախապես հոգացել էր նրա անխափան աշխատանքն ապահովելու մասին: Դրա համար նա առատորեն օգտագործում էր եկեղեցական գումարները, որոնցից մինչև 1865 թվականի հունվարի 1-ը տպարանի վրա ծախսվել էր 39.127 ռուբլի 19 կոպեկ⁷⁷: Ուսումնական նոր շենքի կառուցումն ավարտելուց հետո տպարանը ևս տեղափոխվում է այնտեղ և պահվում էր, ինչպես հաստատում էր Կավելինի հանձնաժողովը, «մեծ կարգ ու կանոնով»⁷⁸: Տպարանի արդշունավետ աշխատանքի համար մեծ ջանքեր էր թափում նրա տնօրեն Հովհ. Տեր-Աբրահամյանը, ժամանակի կրթված և բանիմաց հայ մտավորականներից մեկը, որի հեղինակած և նույն տպարանում տպագրած «Պատմությունը Խրիմու» աշխատությունը մինչև օրս էլ չի կորցրել իր գիտական հետաքրքրությունը:

Տպագրված գրքերը բազմաբնույթ էին, բայց գերակշռում էին դասագրքերը: Սրանց զուգընթաց տպագրվում էին նաև տարեգրքեր՝ հայերեն ու ռուսերեն լեզվով, նշանակալից տպաքանակով գեղարվեստական և պատմական գրքեր, թարգմանական և եկեղեցական գրականություն: 1871 թվականին, տպարանը փակվելու պահին, նրա գրապահատում մնացած գրքերի ցուցակը պատկերացում կարող է տալ տպագրված գրքերի բնույթի մասին. դրանց թվումն էին, օրինակ՝ «Այբբենարան», «Բառագիրք ի տաճիկ լեզուէ ի հայ», «Պատմություն միջին դարուց», «Աշխարհագրություն», «Գաղթահայ զրուցազրույթություն», «Ընդհանուր պատմություն», «Լամարթին», «Рассказы», «Պարտք և իրավունք», «Հանգարան», «Феодосия»:

«Պատմություն հին աղագ», «Թվաբանություն», «Очерки русской литературы», «Եղիշե», եկեղեցական գրքեր և այլն⁷⁹:

Միայն Գ. Ալվազովսկու հեղինակած գրքերից այստեղ տպագրվեցին շուրջ մեկ ու կես տասնյակ անուն աշխատություններ, այդ թվում «Դասագիրք ժողովրդական դպրոցաց», «Երուսաղեմի առումն ու տաճարի կործանումը», «Լսարան կենցաղօգուտ գիտելեաց», «Խանգարումներ հայկաբանութեան ի հնումն և ի նորումն», «Մխիթարյանց երազահոյս մեկ կարծեացը քննություն» և այլն: Գ. Ալվազովսկու կարգադրությամբ և խորհն վրդ. Գալֆայանի ներածականով Խալիպյան ուսումնարանի տպարանը 1861 թ. լույս ընծայեց Եղիշեի «Պատմություն Վարդանանց»-ը ըստ «անձեացեացն օրինակի», ամենահին ձեռագիր օրինակներից մեկի: Վերջին առիթով Խ. Գալֆայանը գրում էր. «Յոյժ հնոց ժամանակաց էր մատենան, եօթներորդ կամ ութներորդ դարու գործ, եթէ ոչ ևս առավել ևս հնագոյն»⁸⁰:

Գրքերի մի մասը տպարանն ընդունում և տպագրում էր զուտ նյութական նկատառումներով՝ ծախսերի զոհն մի հատվածը այդ ուղիով գոցելու համար: 1865 թվականին, երբ կարծիք կար տպարանը փակելու մասին, նովոռոսիայի և Բեսարաբիայի գեներալ-նահանգապետը նշում էր, որ գործի լավ գրվածքի դեպքում տպարանը ոչ միայն վնասով չի աշխատի, այլև ի վիճակի է տարեկան բերել 1000 ռուբլու եկամուտ⁸¹:

Բայց ուսումնարանի գոյութեանն սպառնացող վտանգը կախվում է նաև տպարանի գլխին: Ուսումնարանի գոցվելուց մի փոքր հետո տպարանը ևս փակվեց: Այդ պահին տպարանն ուներ 9196 ռուբլի 22 կոպեկի չվաճառված գրքեր, 294 փութ 34 ֆունտ հայերեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն տառեր, տպագրական մեքենաներ ու գործիքներ, որ ժամանակին բերվել էին արտասահմանից և այլն⁸²:

* * *

Ղրիմահայ գաղութում գործող ծխական դպրոցները և կրթական այլ տեսակի կազմակերպություններն ու միջոցառումները նպատակում էին անգրագիտության վերացման, գաղութահայ բնակչության

79 Մատենագրարանի արխիվ, ֆ. կաթ. դիվան, թղթ. 218, վավ. 18, թ. 23—25 և ЦГИА СССР, ֆ. 821, оп. 140, д. 55/3166, ч. I, л. 379.

80 Եղիշե, Պատմություն Վարդանանց, ըստ Անձեացեացն օրինակի, Թեոդոսիա, ի Խալիպյան տպարանին, 1861, էջ Գ:

81 ЦГИА СССР, ֆ. 821, оп. 140, д. 55/3166, ч. I, л. 373.

82 Մատենագրարանի արխիվ, ֆ. կաթ. դիվան, թղթ. 218, վավ. 18, թ. 23—25:

77 ЦГИА СССР, ֆ. 821, оп. 140, д. 55/3166, ч. I, л. 276 об.

78 Նույն տեղում, թ. 276:

վալուեը,— ոչ մի կերպ չի կարող տիպար հանդիսանալ Ռուսաստանի համար, քանի որ Ռուսաստանը ամենից առաջ պարտավոր է հայ պատանկություն ազգային-ռուսական կրթությանը նրան պատասխանել իր (Ռուսաստանի — Վ. Մ.) չարակամների բոլոր տեսակի քաղաքական և կրոնական խարդավանքներից և ապա նոր իր ազդեցությունը տարածել նաև արտասահմանյան հայերի վրա, որովհետև և՛ Ավստրիան, և՛ Ֆրանսիան, և՛ Անգլիան, իրենց մոտ գրեթե չունենալով հայկական ծագմամբ հայատականներ, կարող են հայերի համար դպրոցներ հիմնել»⁷³,— գրում էր Դեկանովը նշված կարծիքում։ Կառավարող, մանավանդ լուսավորության բնագավառի աշխատողների շրջանում դեռևս 50-ական թվականներին տիրող այս մտայնությունը ցույց է տալիս, թե ինչքան խոչընդոտներ էր պետք հաղթահարել Թեոդոսիայում հայկական ուսումնարան հիմնելու համար։

1869 թվականի ապրիլի 5-ին բարձրագույն հրամանով ստեղծվում է հատուկ հանձնաժողով՝ խալիբյան ուսումնարանի վերակազմման և դրան առնչվող հարցերի գծով։ Նրա մեջ մտնում էին Դեկանովը, Սիվերսը (Օտարադավանների դեպարտամենտի դիրեկտորը) և գաղտնի խորհրդական Ստրեմոուսովը։ Ապրիլի 26-ի նիստում հանձնաժողովը որոշում է Թեոդոսիայի ուսումնարանի փոխարեն հիմնել հոգևոր սեմինարիա և այդ կապակցությամբ դիմում է խալիբյանին՝ նրա նվիրաբերությունները սեմինարիայի վրա օգտագործելու համար։ Հանձնաժողովի այդ առաջարկը խալիբյանը մերժում է։ Նա գրում էր. «Ինչպես Թեոդոսիայում ուսումնարան հիմնելու, այնպես նաև տպարանի և աղքատ ընտանիքների 30 տղաների դաստիարակության և պահպանման վրա կատարված իմ զոհողությունների ժամանակ, որպիսի նպատակով իմ կողմից ծախսվել է մոտ կես միլիոն ռուբլի, ես նկատի ունեի ոչ թե հոգևոր դասը, այլ ամբողջ ազգը... Դառը փորձով ես համոզվեցի, որ մեր հոգևորականությունը, դժբախտաբար, հոգ չի տանում ժողովրդի մտավոր ու բարոյական կրթության մասին։ Նրա անհոգությունը հասնում է այն աստիճանի, որ նա ավելի քան 30 տարվա ընթացքում չի կարողացել բանալ կայսրության մեջ ոչ մի սեմինարիա՝ համաձայն 1836 թվականին բարձրագույն հաստատված կանոնադրության... Դեռ ավելին, նա չի պաշտպանում նաև զոյություն ունեցող հաստատությունը...

Ես այստեղ արդեն լռում եմ մեր հոգևորականության բարոյական և մտավոր կրթության մակարդակի մասին»։ Դրա համար էլ, պատճառաբանում էր նա, ինքը չէր կարող համաձայնվել խալիբյան ուսումնարանի փոխարեն հոգևոր սեմինարիա բացելու առաջարկին, որովհետև «իմ զլխավոր նպատակն է եղել աշխարհիկ հաստատություն հիմնելը»⁷⁴։

Բազմաթիվ տարբերակներ են ծագում ուսումնարանի վերացմանը աղերսված. անգամ որոշում է կայացվում Կ. Պոլսում հայկական ուսումնարան հիմնելու մասին⁷⁵։ Սակայն դրանցից և ոչ մեկին վիճակված չէր կյանքի կոչվելու։ Վերջ ի վերջո 1870 թվականի դեկտեմբերի 4-ին կայսերական վճիռ է իջեցվում ուսումնարանը փակելու մասին։ 1871 թվականի հունիս-հուլիս ամիսներին այն փակվում է, իսկ նրա ունեցվածքը՝ շենքը, կահավարասին և տպարանը, ընդունելով Սարգիս Տիգրանյանից՝ էջմիածնի պատվիրակ Նիկողայոս Տեր-Հովսեփյանը հանձնում է Գաբրիել Այվազովսկուն։ Այսպիսով, 13-ամյա գործունեությունից հետո խալիբյան ուսումնարանը փակվեց։ Նրա ուսումնական շենքը տարիներ շարունակ տրվում էր վարձով՝ սկզբում 1500 (տարեկան), իսկ հետո 3000 ռուբլով⁷⁶, որը մշտնում էր թեմական գանձարանը։

խալիբյան ուսումնարանի փակելը և Այվազովսկուց կառավարության երես շուտ տալը կապված էին Ռուսաստանում կատարվող տեղաշարժերի հետ։ Հետևիտրմյան տարիներին ցարական բարձրաստիճան չինովնիկության մի մասին ես համակած ազգային-բուրժուական մտայնությունը չէր հաշտվում հայկական ազգային դպրոցի գոյության և դրանից բխող ազգային դարձնի հետ, չնայած այդ դպրոցից ակնկալվող նկատառումները հեռանկարում դեռ չէին կորցրել իրենց ուժը։ Այսուհանդերձ, ուսումնական բարձր գերատեսչություններում հայկական դպրոցների նկատմամբ բացասական դիրքավորումը գնալով զորանում էր, որը արտահայտություն գտավ նաև խալիբյան ուսումնարանի փակման փաստում։ Ըստ երևվությունից, Այվազովսկին այլևս այն հարկավոր անձը չէր, որպիսին նրան դիտում էին 1857—1861 թթ.։

* * *

խալիբյան ուսումնարանին կից գործում էր տպարան։ Գ. Այվազովսկին ուսումնարանի հետ միասին կառավարությունից թույլ-

⁷³ Նույն տեղում, թ. 131ր։

⁷⁴ Նույն տեղում, թ. 180—181։

⁷⁵ Նույն տեղում, ք. 880, ց. 5, գ. 396, թ. 2։

⁷⁶ Նույն տեղում, ք. 1152, ց. 140, գ. 479, թ. 21։

կությանը և փաստորեն համապատասխանում էին խալիբյանի նախագծին: Ռուսաստանի ազդեցությունը արտասահմանյան հայերի վրա տարածելու խնդրին համեմատ, առաջին երկուսի կարծիքով, այդ ուսումնարանները պիտի լինեին զուտ ազգային, հայերեն դասավանդմամբ, ունենային բացարձակ իրավունքներ և արտոնություններ: Մնալով որպես մասնավոր դպրոցներ՝ միաժամանակ դրանց ծառայողները պետք է համարվեին պետական ծառայողներ, իսկ շրջանավարտները ստանային պետական ծառայության 14-րդ աստիճան՝ հետագայում թոշակավորման իրավունքից օգտվելու համար: Ուսումնարանները պետք է ենթարկվեին ներքին գործերի մինիստրությանն ու կաթողիկոսին: Դեկանովը կտրուկ կերպով դեմ է դուրս գալիս այս առաջարկություններին, դրսևորելով ցարական արքունիքի նկրտումներին և պաշտոնական բեակցիոն շրջանների ամենակուլ ձգտումներին օժանդակելու և հարմարվելու տենդենց և նվիրվածություն: 1868 թվականի հունիսի 12-ին ներքին գործերի մինիստրին հղած իր պաշտոնական կարծիքում Դեկանովը գրում էր, թե ռուսական կառավարությունը պետք է հակահարված տա ռուսահայ երիտասարդների մեջ ազգային ձգտումների ու երազանքների զրգումանը, որոնք ռուսական ուսումնական հաստատություններում դաստիարակվում են «իրենց ռուսական հայրենիքին և թագավորին անսահման նվիրվածության ոգով... Նրանց (հայերի—Վ. Մ.) նկատմամբ ընդհանուր կառավարական սխտեմից Ռուսաստանի կատարած շեղումը անխուսափելիորեն կմեկնաբանվի ազգային-բաղադրական ձգտումների խրախուսման իմաստով, որոնք արհեստականորեն զրգովում են հայերի մեջ մեղ թշնամի քաղաքականության կողմից և մտքեր զրգովում այդ ուղղությամբ, գործի հետագա բնթացքում և վերոհիշյալ նախագիծը գործնականում ընդունելու դեպքում այն կունենար ամենակործանարար հետևանքներ: Ապրելով արհեստականորեն ստեղծված ազգային-հայկական միջավայրում (հայկական ուսումնարաններում—Վ. Մ.), շրջապատված հայ վարիչներով, դաստիարակներով, ուսուցիչներով և հասակակիցներով, որոնցից շատերը, անկասկած, կժամանեին Թուրքիայից կամ Պարսկաստանից, արդեն թունավորված Ռուսաստանի հանդեպ տածվող տնվատառության և շարակամության և հին հայկական թագավորությունը վերականգնելու ոգով, դաստիարակվելով բացառապես հայերեն լեզվով, հայ գրականությանը և դաստիարակության հայկական աղբյուրներով, ռուսահայերի երիտասարդ սերունդը, կարելի է համոզվածությամբ ասել, նշված պլանով կառուցված ուսումնարան-

ներից (խալիբյան և Աղաբաբյան—Վ. Մ.) դուրս կտաներ սեր ոչ թե Ռուսաստանի, այլ Ֆանտաստիկ, ապագա Հայաստանի հանդեպ և իրենից կներկայացներ Ռուսաստանի անբարյացակամների կողմից քարոզվող հայկական ինքնավարության ջերմ համախոհներ:

Եթե Ռուսաստանում էլ, Ֆրանսիայի և անգամ Ավստրիայի նման հայերը բնակչության կազմում հաշվվեին միայն հարյուրններով և, նույնիսկ, մի քանի հազարներով և ընդ որում իրենց սկզբնական հայրենիքից հեռացած լինեին մի քանի հազար մղոն, առանց որևէ ուղղակի շփման կամ հաղորդակցման իրենց ազգակիցների հետ,—շարունակում էր Դեկանովը,—այդ դեպքում վերոհիշյալ նախագիծ իրականացումը միանգամայն անվտանգ կլիներ. բայց, ինչպես հայտնի է, այդ տեսակետից Ռուսաստանը գտնվում է բոլորովին այլ վիճակում»⁷²: Հարկ կա՞րդյոք ասելու, որ դառնալով ինքնակալական քաղաքականության ձայնափողը, հայազգի այս ծառայամիտը պայից ավելի կաթոլիկ էր ձևանում: Այս ամենից հետո բոլորովին զարմանալի չէ, որ 1880 թվականին մենք նրան արդեն տեսնում ենք ոչ թե մինիստրության կառավարչի, այլ հենց մինիստրական աթոռին բազմած: Ավելի հարմար թեկնածու, ըստ երևույթին, դժվար էր ճարել՝ 80-ական թվականներին հայկական դպրոցների դեմ միջոցառումներ կենսագործելիս:

Դեկանովը վճռականորեն դեմ էր դուրս գալիս Ռուսաստանում հայ պատանիների ազգային կրթությանը և հայերի վրա ռուսական ազդեցությունը տարածելու համար նպատակահարմար էր գտնում Թուրքիայում և Պարսկաստանում պետական ծախսերով բացել հայկական դպրոցներ: Բայց Ռուսաստանի դեմ եղած թշնամական ինտրիգները, գրում էր նա, կարելի է չհզոքացնել ռուսահայերին ռուսական դպրոցներ ընդգրկելով և նրանց ռուսական ոգով դաստիարակելով: Խալիբյան և Աղաբաբյան ուսումնարաններին տրվող գումարը նա առաջարկում էր ծախսել հայերի համար նախապատրաստական դասարան և գիշերօթիկ պահելու վրա, որոնք ավարտելուց հետո աշակերտներն իրենց կրթությունը պիտի շարունակեին ռուսական ուսումնարաններում: «Արևմտյան պետությունների օրինակը, որոնք իրենց մոտ հայկական դպրոցներ են հիմնել նրանցում հայերեն լեզվի տիրապետմամբ՝ օտարահպատակ հայերին ներգրավելու և այդ միջոցով իրենց ազդեցությունն Արևելքում ուժեղացնելու համար,— օրինակ, որի վրա հիմնվում է նաև պետական քարտուղար

գրագիտական մակարդակի բարձրացման գործին: 1915 թվականին, Տավրիկյան նահանգում ապրող 14 ազգությունների գրագիտության մակարդակին վերաբերող տվյալների համաձայն, հայ ազգաբնակչությունը գրավում էր առաջատար տեղերից մեկը:

Ահա աղյուսակներից մեկը:

Աղյուսակ
Ըստ ազգությունների Տավրիկյան նահանգի բնակչության գրագիտության

	Տվյալ ազգի 100 տղամարդկանցից գրագետ են	Տվյալ ազգի 100 կանանցից գրագետ են
Էստոնացիներ	73,81	71,77
Գերմանացիներ	63,36	67,08
Հոլանդացիներ	64,94	43,61
Չեխներ	63,97	58,96
Լեհներ	56,69	46,18
Հայեր	54,98	47,71

Այնուհետև, ըստ տեղության հարաբերության, հետևում էին հույները, վելիկոուսները, բուլղարները, բելոռուսները, մոլդովացիները, մալոռուսները, թուրքերը, թաթարները և ցիգանները⁸³: Հայ աղամարդիկ ութերորդ տեղն էին գրավում ուսաց լեզվից գրագիտության գծով, իսկ հայ կանայք՝ հինգերորդ տեղը, ետ մնալով միայն էստոնացիներից, չեխներից, գերմանացիներից և հրեուհիներից⁸⁴: Հայ աղամարդիկ երկրորդ տեղն էին բռնում տարրականից բարձր կրթություն ստացողների շարքում, զիջելով միայն լեհերին, իսկ հայ կանայք գրավում էին առաջին տեղը⁸⁵:

Գրագիտության զարգացումը շատ բանով առնչվում էր ազգաբնակչության տնտեսական վիճակի, նրա զբաղմունքների հետ: Ղրիմահայությունը հիմնականում կապված լինելով քաղաքային զբաղմունքների՝ առևտրի, արդյունադրծության և արհեստների հետ, բնականաբար, իր կյանքի ու կենցաղի պահանջներով իսկ պետք է մեծ հակում և հետաքրքրություն ցուցաբերեր գրագիտության հանդեպ: Այս հանգամանքներն էին, հարկավ, պատճառը այն համեմատաբար բարձր տեղերի, որ գրավում էին հայերը Ղրիմում գրա-

գիտությանը վերաբերող տարբեր տվյալների գծով. դրանում պակաս գեր էին խաղում նաև ազգային-մշակութային ավանդությունները:

* * *

Ղրիմի հայկական գաղութը XIX դարում ուներ իր պարբերական մամուլը, 60—70-ական թվականներին լույս տեսան «Մասյաց աղավնի» և «Գաստրարակ» հանդեսները:

«Մասյաց աղավնի» հայ ընթերցողին ծանոթ էր 1855 թվականից: Անցնելով Ռուսաստան, Գ. Այվազովսկին մի երկու տարի անց հանդեսը նույնպես փոխադրեց Ղրիմ և 1860 թվականից վերսկսեց նրա հրատարակումը՝ «առանց լուր հոգին, նպատակը և գլխավոր հատկությունները փոփոխելու»⁸⁶: «Հոգվուն չփոփոխվածին հուսանք, որ ամենայն ազգասերը գոհ և ուրախ պիտի ըլլան, վասն զի ամենուն ալ փափակելի գիտենք այժմ ու ժամանակիս, որ ամենայն ազգային օրագրաց և լրագրաց շանքն ըլլա գիտության և լուսավորության հետ միանգամայն սեր և միաբանություն և խաղաղություն տարածել մեր ազգին մեջ ամեն տեղ, ինչպես որ Մասյաց Աղավնին ալ մինչև ցայժմ քրեր է, ու կիսոստանա այսուհետև ավելի ևս ընել»⁸⁷:

Փարիզյան շրջանի նրա «հոգու, նպատակի և գլխավոր հատկությունների» ըստ ամենայնի հետազոտումը և արժեքավորումը պատկանում են ակադեմիկոս Ա. Կարինյանին⁸⁸:

Անփոփոխ պահած իր հասարակական-քաղաքական հավատամքը, Թեոդոսիայից ևս հանդեսը քարոզում էր տիրապաշտողափառներ, ազգային միաբանություն, ձեռք չէր քաշում լամարթինականությունից և կրոնա-ազգային պատրիստիկայից՝ հենված «միշտ կրոնական ցեմենտով կոփված ազգային կուլտուրայի»⁸⁹ տարածման վրա: 60-ական թվականների միջոցառումում այս և հայ կղերի ու ամիրանների շահերին միահյուսվող համանման մյուս գաղափարների քարոզը, բնականաբար, չէր կարող չլինել իբրև քաղաքական մի ուսակցիա հեղափոխական մտայնության հանդեպ:

Որքան էլ կապված գրականության հետ՝ հանդեսի խմբագիր Գ. Այվազովսկին հաշվի էր նստում պրակտիկ կյանքի հետ և նկատի

83 «Статистический справочник Таврической губернии», вып. 1—VIII. Симферополь, 1915, часть первая, «Статистический очерк Таврической губернии», стр. 47.

84 Նույն տեղում, էջ 50:

85 Նույն տեղում, էջ 52:

86 «Մասյաց աղավնի», Թեոդոսիա, 1860, № 1, էջ 1:

87 Նույն տեղում, էջ 4:

88 Ա. Բ. Կարինյան, Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հատ. 2, էջ 378—430:

89 Նույն տեղում, էջ 410:

տակն է օգտավետ դաստիարակություն ազգիս առհասարակ»¹⁰²։ Ամասգիրը իր նպատակներին դուրս էր համարում «կրոնական խնդիրներ կամ վիճաբանություններ և քաղաքական կառավարությունացվրա խորհրդածությունները»¹⁰³։ «Դաստիարակը» հոդվածներ էր տպագրում գյուղատնտեսության, վաճառականության, մանկավարժության և առողջապահության մասին, հաղորդում աշխարհադրական և պատմական տեղեկություններ, լուրեր, զետեղում բանասիրական նյութեր, «հետաքրքրական և ղվարճալի վիպասանություններ» և այլն։

«Դաստիարակի» կյանքը կարճ եղավ։ Ընդամենը մի քանի համար լույս տեսնելուց հետո 1874 թվականին այն դադարեց, հավանաբար, միջոցների սղության պատճառով։

* * *

Նոր շրջանի ղրիմահայ մշակույթի նկատելի դրսևորումներին մեկը ճարտարապետությունն է, հայերի շինարարական գործունեությունը թերակղզու վրա։ Իհարկե, այդ գործունեությունը այլևս այն ժամանակն ու ընդգրկումները չունեին, որպիսին միջնադարումն էր, բայց այն ժամանակվա ղրիմի համար հայերը, այնուամենայնիվ, ստեղծեցին մի շարք ուշագրավ գործեր։

Որպես հոյակապ մի կոթող, հայկական դասական ճարտարապետական իր ոճով Յալթայում, զեղահայաց բարձրության վրա, վեր է խոյանում հայկական եկեղեցին, որի շինարարությունն սկսվել է 1909 թվականին և ավարտվել 1916 թվականին։ Ճարտարապետական գեղեցիկ մի կոթող է Հովհ. Այվազովսկու պատկերասրահը, որը կառուցվել է նրա իսկ նախաձեռնությամբ և միջոցներով անցյալ դարի 80-ական թվականներին։

Անցյալ դարի կեսերին երկարամյա ձգձգումից հետո ավարտվում է նաև նվպատորիայի սուրբ Նիկողայոս եկեղեցու շինարարությունը։ Հայերը եկեղեցիներ են կառուցում Հին Ղրիմում, Արմյանսկի Բազարում, Սիմֆերոպոլում։ Յավոք, նորակառույց այդ եկեղեցիներին մի քանիսը չեն պահպանվել։ Ժամանակին Թեոդոսիայի ամենամեծ և գեղեցիկ շինությունը իսլամական ուսումնարանի եռահարկ շենքն էր, որը հայրենական պատերազմի ժամանակ ուժբազկոծության հետևանքով ավերվել է և այժմ գոյություն չունի։ Ղրի-

մի դանազան քաղաքներում քաղաքացիական բազմաթիվ շենքեր էին կառուցել Սպենդիարյանները, Թոփալյանները, Սեֆերովները և ուրիշներ։

* * *

Ղրիմահայ մշակույթի բնութագիրը կմնա թերի, եթե, թեկուզ և համառոտակի, չհիշատակենք այն ներկայացուցիչներին, որոնցից մի քանիսի ստեղծագործության համբավը դուրս է եկել հայկական, անգամ համառուսական շրջանակներից և ստացել միջազգային ճանաչում։ Փոքրաթիվ ղրիմահայության միջից, հիբամի, ծնվեցին մշակույթի նշանավոր շատ գործիչներ, և դրան նպաստողը, հարկավ, սոսկ այն չէր, որ տավրիկյան հայերը լայն հնարավորություններ ունեին մոտիկից հաղորդակցվելու կուլտուրայի ուսական ու եվրոպական կենտրոնների և հայ մշակութային օջախների, մասնավորապես, Կոստանդնուպոլսի ու Թիֆլիսի հետ։ Դա խնդրի մի կողմն է միայն։ Մինչդեռ հիմնական ազգակը այն էր, որ ղրիմահայ գաղութը ավելի սերտորեն էր ներքաշվել զարգացման կապիտալիստական հարաբերությունների մեջ, իսկ դա չէր կարող թափ հաղորդել նաև կուլտուրայի զարգացմանը։ Խոսելով ղրիմահայերից սերված արվեստագետների մասին, ամենից առաջ պետք է նշել Հ. Այվազովսկու, Ալ. Սպենդիարյանի, Քր. Կարա-Մուրզայի, Է. Մահմետյանի և Ն. Նալբանդյանի անունները։ Սրանք գեղանկարչական և երաժշտական կուլտուրայի այնպիսի դեմքեր են, որոնց համարձակորեն կարելի է դասել հայ մշակույթի հսկաների շարքը, իսկ Հ. Այվազովսկուն համեմատել համաշխարհային նկարչության հին և նոր շրջանի ամենաերեկի ներկայացուցիչների հետ։ Նրանց կյանքի ու գործի մասին բավական շատ է գրվել. հենց այդ պատճառով էլ մենք այդ հարցին կանգրադառնանք խիստ համառոտակի՝ որքան դա պատշաճում է պատմագիտական բնույթի աշխատությանը։

Հովհաննես Կանաանդիյի Այվազովսկին ծնվել է Թեոդոսիա քաղաքում, 1817 թվականի հուլիսի 17-ին (հին տոմարով)։ Նրա հայրը՝ Գևորգ-Կոստանդին Այվազը, լեհահայ էր, բնիկ Ստանիսլավ քաղաքից, Այվազ կամ Հայվազ կալվածատիրական տոհմից, որը հաստատված էր Գալիցիայում և Բուքովինայում։ Գևորգ Այվազը նախ տեղափոխվում է Մոլդավիա և ապա՝ Ղրիմ, ուր հաստատվում է վերջնականորեն։ Ռուսաստանի մյուս հայազգի Այվազովսկիներից տարբերվելու համար Կոստանդինը իր ազգանունը դարձնում է Այվազովսկի։ Որպես բանիմաց և բարի մարդ՝ Կոստանդինը Թեոդո-

102 «Դաստիարակ», Թեոդոսիա, 1873, № 1, էջ 1։

103 Նույն տեղում։

մի ազգին ճակատը պապականության կնիքը կոփեն և ամեն տեսակ ազգություն աշխարհիս երեսն վերացնելով՝ կաթոլիկությունը և պապականությունը ազգության տեղ անցնեն»։ «Հռոմա եկեղեցին իրեն տիրապետության հոգին մեկդի չդնեք»⁹⁵, — ավելացնում էր հանդեսը՝ ամփոփելու համար Հռոմի նկրտումները և զրանց կուլ գնացող հայության կատարած քայլի ազդակործան հետևանքները։ Ճիշդվիթները, նրա բնորոշմամբ, հնիչերին հեն, իսկ պապականները «ավելի կսիրեն տաճիկ մը, այլազգի անհավատ մը, քան թե արեւելյան քրիստոնյա մը, որ պապին գերության տակ չուղեր խոնարհիլ»⁹⁶։ Այսպիսով, կաթոլիկության դեմ պայքար էր մղվում ոչ թե զուտ կրոնական, այլ դարձյալ «ազգային շարքերի» միասնության ու ամրապնդման գործերից։

«Մասյաց աղալնին» լույս էր տեսնում աշխարհաբար հայերենով։ Նրա խմբագիրը և՛ Փարիզում, և՛ Թեոդոսիայում, չկորցնելով դեպի գրաբարն ունեցած հարգանքը, միանգամայն զրական վերաբերմունք էր ցուցաբերում աշխարհաբարի հանդեպ, թեկուզ և «այդ քան ախտիվ կերպով պաշտպանելով աշխարհաբարի իրավունքները... ակներևորեն ձգտում էր ընդգծել իր «առաջադեմ» հայացքները և ինչ որ ատաղձ գծել բախվող հոսանքների միաբանության համար»⁹⁷։ Գ. Այվազովսկին կողմնակից էր զրական նոր հայերենի ստեղծմանը հող չէ թե սր բարբառը կընկներ նրա հիմքում։ Նրա ուղեղի ծն էր «աշխարհաբարին պարզությունը պահել ու միանգամայն կամաց-կամաց խորթությունները դուրս ձգելով, գրաբարին մոտեցնել»⁹⁸։

Ճիշտ էր Գ. Այվազովսկու պահանջը այն մասին, թե նոր գրական հայերենը, իբրև պոետի ջուր, կարիք ունի գտնվելու, զուլալվելու։ «խոշոր ազտերը մեջեն հանելեն ետե կերենա՝ թե քիչ մը ատեն ձգելու ենք, որ մանր ու բարակ դիրտը տակը նստի, հստակվի, պարզվի ու ախորժեի լեղու մը ըլլա»⁹⁹։ Նա կողմնակից էր թե արեւելահայ և թե արեւմտահայ աշխարհաբարին, միայն թե իր «փափազն ու վախճանն էր» համարում «երկուքին ալ պակասությունները ուղղել ու կատարելագործել, իրենց մոբը կամ աղբյուրին, այսինքն գրոյ

(իմա գրաբար—Վ. Մ.) լեզվին նմանեցնելով»¹⁰⁰։ Նա դեմ էր այդպիսի մերձեցման կամայական քայլերին և առաջարկում էր դա կատարել աստիճանաբար ու անշտապ և ոչ թե «անձնական ախորժակը կամ թե ի մանկութեն մեզի ընտանեցած և ախորժակի դարձած լեզուն ու բառերը անխախտելի կանոնի պես ազգին առջև դնելով, ու ջանալով մեր խելքին ու անոնց ախորժակին բռնությանմբ ընդունելի ընելու մեր ինքնահաճո և ինքնահնար լեզուն»¹⁰¹։

Վերը շարադրվածից հետո ամենևին ավելորդ ենք համարում գրիչ շարժել Գ. Այվազովսկու այն քննադատների դեմ, որոնք նրան դասել են աշխարհաբարի թշնամիների շարքը։ Ավելացնենք նաև, որ ելնելով աշխարհաբարի զարգացման շահերից, «Մասյաց աղալնին» «Բառազնություն» վերտառության տակ պարբերաբար լայն տեղ էր տալիս աշխարհաբարին առնչվող կոնկրետ խնդիրների պարզաբանմանը, անծանոթ և սակավ գործածվող բառերի բացատրություններին։

«Մասյաց աղալնու» մեջ 1860—1865 թվականներին շոշափված քաղաքական (արտաքին թե ներքին) խնդիրները լուսաբանություն էին գտնում Գ. Այվազովսկու որդեգրած ուղղությանն ու դեպի ցարիզմն ունեցած նրա դիրքորոշմանը համեմատ, լծորդվում ցարական կայսրության հզորացմանը նպաստող գործոններին։

«Մասյաց աղալնու» մեջ աղքատ էր դեղարվեստական գրականության բաժինը. ամենից աչքի ընկնող գործը Կոխլովի առականերն էին՝ թարգմանված Գ. Այվազովսկու կողմից։ Այն ժամանակվա ընթերցողի համար զուցե կոնկրետ կիրառական նշանակություն ունեւ «Բանալի բնական գիտելյաց» բաժինը, որը ընթերցողներին մատչելի տեղեկություններ էր հաղորդում բնության զանազան երեւելիքների մասին, իսկ հաճախ էլ՝ նրանց ծանոթացնում բնական գիտություններին վերաբերող այս ու այն նորություններին։

«Մասյաց աղալնու» փակվելուց ութ տարի հետո Թեոդոսիայում 1873—1874 թվականներին լույս է տեսնում զրիմահայ երկրորդ պարբերականը՝ «Դաստիարակ» ամսագիրը։ Խմբագիր-հրատարակիչ Գ. Տեովվեթյանը «Ծանուցման» մեջ գրում էր. «Դաստիարակ» անունը, որ առաջնորդող, կրթություն տվող, խրատող կնշանակե, անոր համար ընտրեցինք, որ առանց երկար բացատրության հասկացնենք, թե մեր դիտավորությունը և այս աշխատության նպատ-

95 Նույն տեղում, էջ 137։

96 Նույն տեղում, էջ 250։

97 Ա. Բ. Կարինյան, նշվ. աշխ., էջ 390։

98 «Մասյաց աղալնի», 1856, էջ 33։

99 Նույն տեղում։

100 Նույն տեղում, 1860, էջ 5։

101 Նույն տեղում։

ունենում ոչ միայն «հայ իրականություն մեջ իշխող ուժերի տրամադրությունները»⁹⁰, այլև ցարի ու ռուսական պետական մեքենայի պահանջներին հարմարվելու անհրաժեշտությունը, որոնց հետ էր նա այսուհետև անվարան կերպով կապում հայ ժողովրդի ապագան և իր մշակութային ծրագրերի իրականացումը: Այս ուղղությամբ հանդերձ «Մասյաց աղավինին» Թեոդոսիայում ևս մնալով որպես «լուրջ և բովանդակալից պարբերական»⁹¹, անկասկած, նպաստում էր ազգային մշակութի վարժացմանը:

Իհնչ Թեմաների շուրջ էր հանդեսը խոսում իր ընթերցողների հետ: Դրանք ընդգրկում էին արտաքին-քաղաքական լուրեր և տեսություններ, տեղեկություններ ազգային կյանքից և անցքերից, բեղետրիստիկա, բանասիրություն, պատմական և կրթական խնդիրներ, ազգային-եկեղեցական կյանք, տնտեսական գիտելիքներ, լեզվաբանություն, գիտելիքներ բնական գիտություններից և բնության երևույթների մասին, հողվածներ՝ նվիրված առանձին անհատներին և այլն:

Իբրև գոյություն ունեցող կարգերի երկրպագու և ազգային միության ջատագով, Գ. Այվազովսկին Թեոդոսիայում ևս հանդես էր չեղից պարզում էր ազգային միասնության դրոշը, որը նա համարում էր ազգային բարօրության հասնելու կարևոր պայման: Որպես այդպիսին՝ այդ միությունը պարտադրվում էր բոլոր դասակարգերին ու խավերին հավասարապես, որովհետև նրա պահանջն էր «ամեն բան է առաջ մեկ միտք ունենալ որչափ որ կարելի է՝ ազգային խնդրոց մեջ, ազատ պահելով ամեն մարդ յուր կարծիքը. մեկ հասարակաց լեզու բանեցնել... և մեկ օրենք պաշտել, այսինքն Քրիստոսի մերո սուրբ ավետարանը»⁹²: Դասակարգերի հաշտեցման բավականին ծեծված քրիստոնեական սկուտեղի վրա մատուցվող այս դադափարախոսությունը սոցիալ-քաղաքական տվյալ հարաբերություններում կարևոր մի գեներ էր հայ ունեոր դասի ձեռքին, թեև գզվուտոցն առկա էր նաև սրա տարբեր թևերում: Ազգային միության հասնելու համար «Մասյաց աղավինին» իրեն «գուրս էր դնում» կուսակցություններից և որպես «անկուսակցական» մի պարբերական՝ ձգտում, որ հայ ազգի մեջ «կուսակցությունները վերնան կամ քըշնան»: «Աղավինին» գիտակցում էր, որ բոլորին հաճոյանալ և դուր

դալ անհնարին է, ուստի աշխատում էր «յուր ընթացքը և պաշտոնը քաջությամբ» կատարել «ոչ թե ամենուն հաճոյանալով, — որ անկարելի կճանաչի, — հապա դոնե շատին ընդունելի ընելով յուր խոսքերը»⁹³:

Ձուր էր ջանք թափում «Մասյաց աղավինին» համոզելու իր ընթերցողներին, որ իբր թե ինքը հեռու է «ազգին մեջ հավատո կոնվինկցի» բորբոքելուց, այն ժամանակ, երբ հենց այդ խոսքերի կողքին և մյուս համարներում ընդարձակ էջեր էր տրամադրում դանազան պարբերականներից կատարվող արտատպություններին՝ ընդդեմ Մ. Նալբանդյանի և «Հյուսիսսփայլ»-ի կապված եկեղեցական դուրմարների հետ:

Ազգային միությունն ու միասնությունը այն հզոր պատենշն ու դենքն էին, որոնց համար և օգնությամբ պայքար էր մղվում Հոռմի պապի և կաթոլիկ հոգևորականության դեմ՝ իբրև հանուր հայության թշնամիների: «Մասյաց աղավինին» Ղրիմից ևս շանթեր էր արձակում պապի և նրա սպասարկուների գլխին, ըստ ամենայնի քըննարկում կաթոլիկացման ազգային-քաղաքական վնասները հայ ժողովրդի համար: Ռուսաստանը արդեն կաթոլիկ Ֆրանսիան չէր, և հակակաթոլիկ պրոպագանդն ու պայքարը Ղրիմի ամիերից ավելի գյուրին ու նպաստավոր էր մղել, շինակելով անգամ իրեն հոգևոր սնունդ տված Մխիթարյաններին: Գ. Այվազովսկին գիտեր, իհարկե, որ խնդրի էությունը դավանաբանական տարբերությունը չէ, այլ կաթոլիկության ընդունման ազգավնաս հետևանքները: Մերժելով Ղևոնդ Ալիշանին, որը գտնում էր, թե «հայք կրնան ընդհանրական (իմա կաթոլիկ — Վ. Մ.) եկեղեցվո սերտ միաբան ըլլալով ի հավատս, պահել իրենց ազգային լեզուն, ծեսն ու օրենքները», «Մասյաց աղավինին» գրում էր. «Այդ բանը ոչ միայն Հ. Ղևոնդին, այլև ընդհանրապես ամեն Մխիթարյանց մեկ երազն է, որ շատ անգամ տեսեր են, և քանի մը անգամ արթննալեն հտքն ալ կտեսնեն ու կզվարճանան, թեպետ և իրենք ևս, գոնե ամենքը, չեն հավատար... Անկարելի բան է կսեմք, որ կաթոլիկության հետ սերտ միաբան լինել ի հավատալու և միանգամայն հայկական ազգությունը... պահանջը»⁹⁴: «Մասյաց աղավինին» բացատրում էր դրա պատճառը, ընդգծելով, թե պապերը ջանք են թափում, որպեսզի «հոգևոր և մարմնավոր իշխանությամբ բոլոր աշխարհիս տիրապետեն, ամեն

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 394:

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 382:

⁹² «Մասյաց աղավինի», 1861, էջ 8:

⁹³ Նույն տեղում, էջ 26:

⁹⁴ Նույն տեղում, 1863, էջ 136:

սիայի բազմազգ բնակչությունից հարգված ու սիրված անձնավորություն էր: Տիրապետելով բազում լեզուների (հայերեն, լեհերեն, մոլդավերեն, հունգարերեն, ռուսերեն և այլն), Կոստանդինը շատ հաճախ կատարում էր թարգմանչի և առևտրական միջնորդի պարտականություններ: Նրա ընտանիքը բազմալեզու էր՝ երեք տղա և երկու աղջիկ: Հովհաննեսը տղաներից կրտսերն էր: Այվաղովսկինների ընտանիքն ապրում էր նյութական սուղ պայմաններում: Սնանկացած վաճառական Կոստանդինը ընտանիքի կարիքները ծածկում էր թարգմանչի և առևտրական միջնորդի պարտականությունների կատարելով:

Հովհաննես Այվաղովսկին սկզբնական կրթությունն ստանում է Թեոդոսիայի հայկական ծխական դպրոցում: Այդ էր պատճառը, որ նա շմոռացավ մայրենին, և հայ գործիչների հետ զրազրությունը վարում էր մեծամասամբ հայերեն՝ համեմված ղրիմահայ բարբառով: 1830—33 թվականներին Հովհաննեսը սովորում է Սիմֆերոպոլի գիմնազիայում: Նկարչական բարձր ընդունակությունների համար նրան 1833 թվականից, իբրև թողակառու ուսանող, ընդունում են Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիան, որը նա ավարտում է 1837 թվականին, ժամկետից երկու տարի շուտ: Մեր խնդրից դուրս է աշխարհահռչակ նկարչի գեղարվեստական ժառանգության վերելծնությունը: Հնում թե մեր օրերում, մեղանում թե արտասահմանում արվեստի հայտնի ու շարքային տեսաբանները արդեն կատարել են այդ: Նպատակահարմար ենք գտել հատկապես շեշտել այն սերտ կապը, որ մեծ նկարիչը միշտ պահպանում էր հայրենի իրականության հետ՝ սկզբից մինչև իր կյանքի վերջին օրերը:

Տակավին Պետերբուրգում ուսանելիս Հ. Այվաղովսկին, թեև մշտապես շփվում էր ակադեմիականների և պալատականների շրջանում, բայց «գրեթե ամեն օր» գտնվում էր տեղի հայկական եկեղեցու «ծխականների թվում»¹⁰⁴ և չէր կորցնում կապը հայրենակիցների հետ: Ակադեմիան ավարտելուց և երկարամյա արտասահմանյան շրջագայությունից հետո վերջնականապես հաստատվելով հայրենի Թեոդոսիայում, Այվաղովսկին ջանում էր ամեն ինչով օգտակար լինել Ղրիմի (և ոչ միայն Ղրիմի) իր ազգակիցներին, թե ու թիկունք կանգնել նրանց հոգսերին ու պահանջներին: Արդեն խոսել ենք այն վճռական բողոքների մասին, որ Այվաղովսկին ներկայաց-

րել էր Աշտարակեցուն՝ ընդդեմ կաթոլիկ հայրերի հակահայ ոտքնձգությունների և նշել 50 հազար ռուբլիանոց այն կտակի մասին, որ նա թողեց Թեոդոսիայի ս. Սարգիս եկեղեցուն և ծխական դպրոցին: Ազգօգուտ նվիրատվություններ նա կատարում էր ոչ միայն Թեոդոսիայի հայերի համար: Իր հաշվին նա մի նոր եկեղեցի կառուցեց Հին Ղրիմի հայերի համար, իսկ հայկական մի շարք եկեղեցիներ զարդարեց նկարներով, որոնք նա կատարում էր ձրիաբար՝ ընդառաջելով հայ առանձին հոգևորականների խնդրանքին: Իր ազգակիցներին օգնելու նպատակով Հ. Այվաղովսկին կազմակերպում էր ցուցահանդեսներ:

Հովհ. Այվաղովսկին խոր վիշտ էր ապրում հարազատ ժողովրդի դժբախտ պահերին և մանկան նման ուրախանում նրա փոքր իսկ հաջողություններով: Մեծ նկարիչը ծանր օրեր ապրեց մանավանդ 90-ական թվականներին՝ կարմիր սովթանի կազմակերպած հայկական ջարդերի կապակցությամբ: «Խորին ցավով վշտացած է սիրտս անբաղդ հայոց չլսված շտեմնված կոտորածով,— գրում էր ութսունամյա Այվաղովսկին կաթոլիկոս Խրիմյանին, 1896 թվականի սեպտեմբերին:— Ձեր վեհափառությունը այդտեղ, մենք այստեղ և ամենքն փրենց տեղեր, կուլանք և կողբանք մեր թշվառ կորստյան մատնելած հայոց վերա»¹⁰⁵: Բայց Այվաղովսկին չի բավարարվում սոսկ իր վիշտը հայտնելով: Նա վճռական բողոքի ձայն է բարձրացնում թուրքական վաշտագությունների դեմ: Ի նշան բողոքի՝ նա իր թուրքական շքանշանները նետում է ծով և տաճկական հյուպատոսին հայտնում. «Արշունկղակ տիրոջը ինձի տված պատվանշանները ծովը նետեցի. ահավասիկ անոնց ժապավենները, իրեն ղրկե: Եթե կուղե, թող ինքն ալ իմ պատկերներս ծովը նետե, բայց հոգս չէ...»¹⁰⁶:

Հայ ժողովրդի համար դժնդակ այդ օրերին Հովհ. Այվաղովսկին ձգտում էր ամեն կերպ, նյութապես թե բարոյապես, ամրել նրա վերքերը: «Ձեր օծությունը,— գրում է նա Խրիմյանին,— շատ զգալուն և գեղեցիկ առաջարկություն կանք ինձ նկարել կարմիր գունով հայոց կոտորածի պատկեր, արյան դաշտեր և լեռներ և վշտահար Հայոց Հայրիկին ավերակաց վերա: Եթե տերը կհաճի ինձ դեռևս կյանք պարգևել, կուզա օր, որ կկատարեմ այդ սրտաշարժ առաջարկությունը»¹⁰⁷:

¹⁰⁵ Айвазовский, Документы и материалы, стр. 277.

¹⁰⁶ Հայկական ՄՍՀ 9Ա «Տեղեկագիր», հասարակական գիտություններ, 1965, № 2, էջ 91 (Գ. Հարությունյանի «Հովհաննես Այվաղովսկու տոհմի ծագման արանությունը և ազգանվան փոփոխումը» հոդվածը):

¹⁰⁷ Айвазовский, Документы и материалы, стр. 277.

¹⁰⁴ «Մշակ», Թիֆլիս, 1887, № 9:

1877 թվականին, երկարամյա ձգձգումից հետո, Հովհ. Այվազովսկին ստանում է էջմիածնի սինոդի թուլսովությունը՝ իր անգլուհի կնոջից՝ Յուլիա Կրևսից, ապահարզան ստանալու վերաբերյալ: Հինգ տարի անց, 1882 թվականին, Հովհ. Այվազովսկին ամուսնանում է Աննա Մկրտչի Սարգսյանի (Բուռնազյանի) հետ: Ապահարզանի հիմնական պատճառներից մեկն էլ Հ. Այվազովսկին համարում էր այն, որ անգլուհին իր աղջիկներին (չորսն էին) անջրպետում էր հայկական միջավայրից, ամուսնացնում օտարների հետ և, քնդահակառկը, արգելում նրանց ամուսնությունը հայերի հետ¹¹²: Մյուս կողմից, 65-ամյա նկարիչը քաղաքացիական քայլ էր համարում հայուհու հետ իր կատարած ամուսնությունը: Գևորգ Ապալային նա գրում էր. «առջի կրնկանքս հետ 20 տարի է, որ չէր կենաի, չի տեսածըս նորա՝ կա 14 տարի: Հինկ տարի ալ կա, որ էձմիատընին սինոտը և կաթողիկոսը ինձի բաժանմունք տվին. այնպես որ կրննայի կարգվիլ. միայն շատ կվախենայի մեկ ուրիշ ազգի հետ կապվելու՝ ու նորեն անպահիթ լալ» (ընդգծումը—Վ. Մ.): Ապա ավելացնում էր. «Շատ ուրախ կըլլայի, երբ որ կարելի է նե Պոլիսի լըրագիբնեւրուն մեջ եա Պոլիսի մեր պատրիարքը մեկ շնորհակալության գիր մը գրեր էջմիատ-ի՞նչ կաթողիկոսին, որ ինձի ազատեցին առջի պըսաղենս ու առով ավելի նաեւն ազգիս մտըկցա»¹¹³ (ընդգծումը—Վ. Մ.):

Հովհ. Այվազովսկու ստեղծագործությունը վիթխարի մի կամուրջ էր հայ և ռուս կուլտուրաների մերձեցման ճանապարհին: 1887 թվականին, երբ նշվում էր նրա ստեղծագործական ուղու 50-ամյակը, հայ ժողովրդի հետ միասին նրան սրտագին ողջունում էին ռուսական հասարակայնության ու մյուս ժողովուրդների ներկայացուցիչները: Նրանց հավասարապես ցնցեց Հովհ. Այվազովսկու մահվան լուրը. հանճարեղ նկարիչը իր մահկանացուն կնքեց 1900 թվականի ապրիլի 19-ին: Իր խել պատվերով նրան թաղեցին Թեոդոսիայի հայկական հիւնավուրց ս. Սարգիս եկեղեցու բակում: Նրա գերեզմանին դրված հուշարձանը, իր հայատառ մակագրությամբ, գալիք սերունդներին շարունակ հիշեցրել է և կհիշեցնի համաշխարհային զեղանկարչության ամենակարկառուն ներկայացուցիչներից մեկի՝ Հովհաննես Այվազովսկու մասին, թե՛ «Մահկանացու ծնեալ անմահ» գիրքն չիշատակ եթող»:

¹¹² Հայկական ՍՍՀ ՆԳՄ Արխիվային վարչության «Գիտա-ինֆորմացիոն բյուրոն», Երևան, 1958, № 1 (8), էջ 18—19:

¹¹³ «Բազմավեպ», 1929, № 3, էջ 73:

Տաղանդավոր նկարչի համբավ էր ձեռք բերել զրիմահայ էմանուել Մահաեսյանը (1857—1908), որը ծնվել ու մեծացել էր Արմյանսկում: Մահաեսյանը թեև Պետերբուրգի Գեղարվեստի ակադեմիայի սաներից էր, բայց համարվում էր Հովհ. Այվազովսկու տաղանդավոր աշակերտը ոչ միայն նրա զեղարվեստական դպրոցում սովորելու համար, այլև իբրև իր հանճարեղ ուսուցչի արվեստի տաղանդավոր շարունակող: Մահաեսյանը Պետերբուրգի նկարիչներին շրջանում ճանաչված արվեստագետ էր, նկարիչներ, որոնք նրա մեջ «բացի Այվազովսկուց ստացած տեխնիկայից», տեսնում էին նաև «ինքնուրույն սեփական ուղղություն»¹¹⁴: Մահաեսյանի պատկերները այնքան լայն ճանաչում են ստանում, որ 1886 թվականից սկսած դրանք ցուցադրվում էին Պերեդվիժնիկների ցուցահանդեսներում և ակադեմիայի սրահներում, Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Օդեսայում:

1896 թվականին Մահաեսյանը Սիմֆերոպոլում բացում է իր անձնական պատկերասրահ, ուր տեղավորված էին նրա 150 ծովանկարները: Մահաեսյանի լավագույն գործերից են՝ «Գիշերը Սև ծովի ափին», «Հողմը սաստկանում է», «Աղալարը անձրևից հետո», «Ալեկոծ ծովը», «Փոթորիկ ծովի վրա» և այլն:

Հայ մշակույթին զրիմահայությունը տվել է նաև երաժշտական արվեստի անվանի գործիչներ, և նրանց շարքում ամենից առաջ պետք է հիշել Ալեքսանդր Սպենդիարյանին, հայ դասական երաժշտության այդ խոշոր ներկայացուցիչն: Սպենդիարյանը ծնվել է 1871 թվականին, Տավրիկյան նահանգի Կախովկա բնակավայրում, ուր 1855 թվականին գաղթել էր նրա պապ Ավքսենտի Սպենդիարովը Արմյանսկի Բազարից՝ շատերի նման ահաբեկված բաշիրոպոլսկ ավաղակախմբերի խժոժություններից: Ալ. Սպենդիարյանը վեց տարեկան էր, երբ նրանց ընտանիքը, մոր գլխավորությամբ, կրկին վերադարձավ Ղրիմ, այս անգամ արդեն առմիշտ հաստատվելով Սիմֆերոպոլում:

Գեռես նախադպրոցական հասակում Ալ. Սպենդիարյանը անգլուզական ընդունակություններ է դրսևորում արվեստի մի շարք բնագավառներում, մասնավորապես նկարչության և երաժշտության մեջ: Վեցամյա Ալեքսանդրի պատրաստած թղթյա զանազան կենդանիներն ու թռչունները այնքան կատարյալ էին, որ իրենց վրա

¹¹⁴ «Գեղարվեստական ալբոմ Հ. Այվազովսկու հիշատակին», Ս. Պետերբուրգ, 1903, էջ 58:

1900. Տեղ. 27. Մայիս

Սեպտեմբեր. Գրառ.
Սեպտեմբեր. Գրառ.

Հոկտեմբեր. Գրառ.
Նոյեմբեր. Գրառ.
Դեկտեմբեր. Գրառ.
Մայիս. Գրառ.
Յուլի. Գրառ.

Հունիս. Գրառ.
Յուլի. Գրառ.
Օգոստոս. Գրառ.
Սեպտեմբեր. Գրառ.
Օգոստոս. Գրառ.
Սեպտեմբեր. Գրառ.

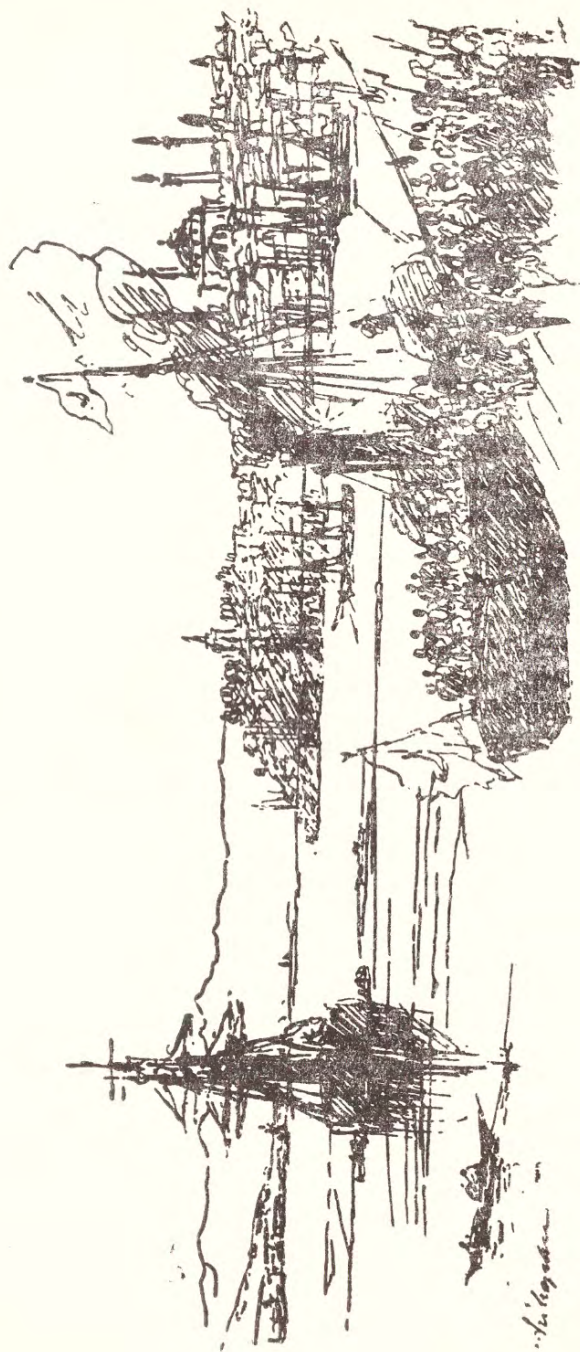
Իր վանքի մեջ այսօր նոր գմբեթ կշինե, վաղը աղբյուր կնորոգե, մի օրիշ անգամ այգիներ խնամքով մշակել կտա, մերձակա Սիմֆերոպոլի, Թեոդոսիայի, Կարասուբաղարի հայոց ժողովրդյան թե անձամբ քարովելով և թե գրով կհորդորե իրենց մայրենի լեզուն սովորել, իրենց եկեղեցին պաշտել, ազգային քրիստոնեական պատարագը շնորհալ և այլն: Բայց այս ամենն մի ուրիշ վանահայր կարող է անել և սրա համար միթե՞ պետք է փակել զեռերն հայրական անտառի մի մեջ: Նամակի վերջում Հովհ. Այվազովսկին իր պարտքն էր համարում շեշտել, որ որպես հայ՝ իր համար ցավալի է նման գործչին անգործության մատնելը, «Դուք գիտեք, — գրում է նա կաթողիկոսին, — որ ինձ համար ոչինչ անձնական պետք չկա այս խնդրմեջ, այլ իբրև հայ և տեսնելով հանգամանքները, կցավիմ շատ այս գրության վրա: Պետեղբուրդի մեջ պատրաստ եմ հարկավոր միջնորդություն անել երբեք՝ հայրական վերաբերմամբ, եթե կհաճիր: Ուստի բարեհաճեցեք ընդունել խնդիրս, զոր կհատուցանեմ Ձեզ կյանքիս վերջին շրջանի մեջ, ապարդյուն չթողով հայ ժողովրդյան համար այս արժանավոր հոգևորականի կյանքը»¹¹⁰:

Հովհ. Այվազովսկու խնդրանքը, ըստ երևույթին, հասնում է իր նպատակին. 1900 թվականի աշնանը երբեք Ստեփանեն գալիս է Թիֆլիս, սակայն արդեն ուշ էր. նոյեմբերի 15-ին նա կնքում է իր մահկանացուն¹¹¹:

Հովհ. Այվազովսկու թողած գեղարվեստական հարուստ ժառանգության մեջ (շուրջ 6000 պատկեր) ուրույն տեղ են բռնում հայկական թեմաներով պատկերները (բնապատկերներ, հայկական շարդերը, հայ կենցաղն ու պատմական անցյալը պատկերող գործեր և այլն): Հայկական թեմաներով նկարված գործերից են «Արարատ լեռան հովիտը», «Արարատ», «Հայ ժողովրդի մկրտությունը», «Երիմյան Հայրիկը էջմիածնի շրջակայքում», «Նույր իջնում է Արարատից», «Երզնում», «Բալբոնի այցելությունը Մխիթարյաններին՝ Ս. Ղազար կղզում», «Հայերի ջարդը Տրապիզոնում 1896 թվականին», «Հայերին լցնում են նավերը», «Կենդանի հայերին թուրքերը թափում են Մարմարա ծովը», «Հովիվները հոտի մոտ», «Կարս քաղաքի գրավումը գիշեր ժամանակ» և այլ նկարներ, ինչպես նաև երիմյան հայրիկի, Հովհ. Լաղարյանի, Լորիս-Մելիքյանի, Գաբ. Այվազովսկու և այլոց գիմանկարները:

¹¹⁰ «Մշակ», օրաթերթ, 1900, № 90:

¹¹¹ Նույն տողում, № 216:

Հ. Ալվազովսկի, Հայերի լցում են ճակեր:

Թուրքական ասպատակութիւններէից տուժած հայերին օգնելու համար Ալվազովսկին Օդեսայում բացում է ցուցահանդես, որտեղ, ի թիվս այլ նկարների, ցուցադրում է երեք նկարներ, որոնք պատկերում էին «հայերի ջարդը Տրապիզոնում, ինչպես կենդանի հայերին շոգենավից գցում են Մարմարա ծովը և, երրորդը, թե ինչպես թուրքերը Թեսալիայում պատերազմի ժամանակ այրում են հուլիններին»¹⁰⁸, — գրում էր Ալվազովսկին Կ. Նզյանին: Ցուցահանդեսից առաջացած գումարը՝ 2000 ռուբլին, բաժանելով երկու հավասար մասի՝ Ալվազովսկին մեկ մասն ուղարկում է հայերին, իսկ մյուսը՝ հուլիններին: Մի քանի օր անց նա, հայ աղքատներին բաժանելու համար, Կոստանդնուպոլսի ռուսական դեսպանի հասցեով ուղարկում է ևս 3000 ֆրանկ¹⁰⁹:

Հովհ. Ալվազովսկին սերտ և մտերմական կապերի մեջ էր ժամանակի հայտնի հայ գործիչների՝ կաթողիկոսներ Ն. Աշտարակեցու, Գեորգ Դ-ի, Խրիմյանի, ինչպես նաև Կ. Նզյանի, Ն. Բյուզանդացու, Պ. Աղամյանի, Մ. Մամուրյանի, Գ. Ապալայի (Աստվածատրյանի), Ս. Պալյանի, Հ. Տատյանի, Խ. Ստեփանեի և շատ ուրիշների հետ: Ամենայն ուշադրութեամբ հետևելով հայ կյանքի և մշակույթի զարգացմանը, մեծ նկարիչը ջանում էր իր ուժերի ներածին չափ օգտակար լինել դրան: Նա ջերմ հոգատարութիւն ցուցաբերեց, օրինակ, Խորեն Ստեփանեի նկատմամբ, որը հեռացված ս. Խաչ վանքը՝ փաստորեն անգործութեան էր մատնվել: Խրիմյանին գրած իր նամակում, հայտնելով իր մտահոգութիւնը հայ մշակույթի զարգացմանը պիտանի գործիչներին նպատակահարմար օգտագործելու առթիվ, նա դտնում էր, որ Խորեն Ստեփանեին պետք է արժանի գործ հանձնարարել:

«Ի վաղուց իմ գրած թղթիս Խորեն եպիսկոպոս Ստեփանեի մասին պատասխան չընդունեցա, — գրում էր նա Խրիմյանին 1900 թ. փետրվարի 16-ին: — Բայց նորեն կդիմեմ Ձեր վեհափառութեան և կխնդրեմ անուշադիր շնորհով այս օգտակար եկեղեցականը:

Յավալի է, որ այսպիսի գործունեյա և իրոք հայասեր եկեղեցականի կյանքը ապարդյունք կանցնէ, մանավանդ Ձեր վեհափառութեան օրով... Կտեսնենք Խորեն եպիսկոպոսին եռանդը նույնիսկ իր անմարդաբնակ անտառի մեջ և ավելի կցավիճք, որ իր ունեցած շնորհներն այն օգուտ չեն տար, որի կարիք շատ զգալի է ամեն տեղ:

¹⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 298:

¹⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 299—300:

են հրավիրում Հովհ. Այվազովսկու ուշադրությունը: Վերջինս դրան-
ցից մի քանիսը վերցնում է փր հետ՝ գեղարվեստի ակադեմիայում
ցուցադրելու համար: Մասնագետները հիացած էին նաև Ց-ամյա
Ալ. Սպենդիարյանի նկարչությամբ: Դեռևս գիմնազիայի ցածր դա-
սարաններում սովորելիս Ալ. Սպենդիարովը հորինում էր երաժշ-
տություն, իսկ մի փոքր ավելի ուշ՝ գրում բանաստեղծություններ:

1890 թվականին Ալ. Սպենդիարովը ավարտում է Սիմֆերոպոլի
գիմնազիան և նույն թվականին ընդունվում Մոսկվայի համալսարա-
նի ֆիզիկա-մաթեմատիկական ֆակուլտետի բնագիտական բաժինը,
սակայն մեկ տարի անց տեղափոխվում է իրավաբանական ֆակու-
լտետ, որն ավարտում է 1896 թվականին:

Իր երաժշտական առաջին դասերը ապագա կոմպոզիտորն առ-
նում է Սիմֆերոպոլում՝ նախ դաշնամուրի, ապա ջութակի վրա: Այս
տարիներին արդեն նա գրում էր երաժշտություն, ծանոթանում ժո-
ղովրդական երգերի հետ: Սակայն երգահանությունը զբաղվելու
առաջին խորհուրդը նա ստանում է Մոսկվայում՝ Ն. Ս. Կլենովսկուց,
որի մոտ ինքը երաժշտությամբ էր պարապում: 1896 թվականին Ալ.
Սպենդիարովը մեկնում է Պետերբուրգ և իր երաժշտական ստեղծա-
գործությունները ներկայացնում Ն. Ա. Ռիմսկի-Կորսակովին: Վեր-
ջինիս մոտ ուսանելով՝ Ալ. Սպենդիարովը, թեև մասնավոր, բայց
երաժշտական կատարյալ կրթություն է ստանում: Այս շրջանում Ալ.
Սպենդիարյանը բարեկամական սերտ կապեր է հաստատում՝ ռուս
դասական երաժշտության խոշոր ներկայացուցիչներ Ա. Կ. Գլազու-
նովի և Ա. Կ. Լյադովի հետ:

Արդեն Կլենովսկու և Ռիմսկի-Կորսակովի մոտ սովորելու տա-
րիներին Ալ. Սպենդիարովը ստեղծում է երաժշտական մի շարք ա-
վարտուն գործեր, որոնք լայն ճանաչում են ստանում: 1900 թվա-
կանին նա գրում է «Համերգային նախերգանք» մեծածավալ սիմֆո-
նիկ գործը, որի առաջին կատարումը (1901 թ. հունիսի 5-ին) կոմպո-
զիտորը համարեց իր ստեղծագործական կյանքի սկիզբը, թեև դրա-
նից շատ ու շատ առաջ արդեն կատարվում էին նրա ստեղծագործու-
թյունները:

Գնալով իրականանում էին Հովհ. Այվազովսկու՝ «Երիտասարդ
Մոցարտի» վրա դրած հույսերը: Ուսումնառության տարիներին
Սպենդիարյանը գրում է «Մենուետ», «Հինավուրց պար», «Օրորոցու-
յին» սիմֆոնիկ գործերը և բազմաթիվ ռոմանսներ ու այլ երգեր, ո-
րոնք հասարակական ճանաչում են գտնում, իսկ Պետերբուրգի

պրոֆեսիոնալ երաժշտական միջավայրում Ալ. Սպենդիարովը «Արե-
վելյան Գլինկա» անունն է վաստակում:

1901 թվականից Ալ. Սպենդիարյանը հաստատվում է Ղրիմում՝
նախ Յալթայում, իսկ 1915 թվականից՝ Սուդակում: Ղրիմում Ալ.
Սպենդիարյանը երաժշտական բեղմնավոր աշխատանք է ծավալում,
ստեղծելով մեծածավալ և գոյատևող հիասքանչ գործեր, այդ թվում՝
«Ղրիմի էսքիզներ»-ը, «Երեք արմավենի»-ն, «Զհնամա արտ»-ը,
«Վ. Վ. Ստասովի հիշատակին», «Ջկնորսն ու փերին», «Առ Հայաս-
տան», «Մի լար, բլրուլ» և այլն: «Երեք արմավենի»-ն 1905 թվակա-
նին արժանանում է Գլինկայի անվան մրցանակին: Հետագայում
նույն մրցանակն են ստանում նաև նրա «Բեղա-բարողիչ» բալլադը և
«Մենք կհանգստանանք» մեկոդեկամացիան¹¹⁵:

Մանկուց ի վեր Սպենդիարյանը կապված էր իրեն այնքան հա-
րազատ հայ կյանքի հետ: Նրա հայրը ժամանակին հողացել էր,
որպեսզի իր զավակները սովորեն մայրենի լեզուն և զրականությու-
նը, մշակույթը: Տակավին Ղրիմում, Սպենդիարյանը մտերմական
հարաբերություններ է հաստատում ժամանակի հռչակավոր ջութա-
կահար Հովհ. Նալբանդյանի հետ: Տեղափոխվելով Մոսկվա, Սպեն-
դիարյանն ու նրա ուսանող եղբայր Լեոնիդը սերտորեն շփվում են
տեղի հայկական գաղութի հետ, մոտիկից ծանոթանում ու բարե-
կամանում Մոսկվայի հայազգի ճանաչված գործիչներին՝ պրոֆեսոր-
ներ Ն. Ներսիսովի և Յու. Դամբարովի, բժիշկ Ս. Շահինյանի, Գր.
Ջանշիկի, Ալ. Մատուրյանի և այլոց հետ: Յալթայում ստեղծագոր-
ծելու ամենաբուռն տարիներին իսկ Ալ. Սպենդիարյանը այնտեղի
հայության շուրջն ու ողին էր: Նա Յալթայի Հայկական բարեգործա-
կան ընկերության նախագահն էր, ընկերություն, որի գործերի վրա
կոմպոզիտորը բավական շատ ժամանակ էր ծախսում:

Ալ. Սպենդիարյանին մեծապես հուզում էին հայ ժողովրդի ճա-
կատագիրն ու ապագայի հեռանկարները: 1896 թվականին նա, իր
եղբոր հետ միասին, Մոսկվայի հայկական շրջանների այն բուռն վե-
ճերի մասնակիցներից էր, որոնց ժամանակ քննարկվում էին Քուր-
բիայում սանձազերծված հայկական ջարդերի և աղքատ հայ ընտա-
նիքներին օգնելու խնդիրները:

Կապը հայ իրականության և գործիչների հետ որոշակի ազդե-
ցություն է թողնում կոմպոզիտորի վրա, նրան մղում ստեղծելու
ազդային թեմաներով գործեր, իր ստեղծագործությամբ արձագան-

115 Ք. Գրիգորյան, Ալեքսանդր Սպենդիարով, Երևան, 1952, էջ 11:

քելու հարադատ ժողովրդի ցավերին ու հոգսերին: Սպենդիար-
յանը բարեկամական և ստեղծագործական սերտ կապ էր հաստատել
բանաստեղծ Ալ. Մատուրյանի և նկարիչ Վ. Սուրենյանցի հետ: Ա-
ռաջինի խոսքերով նա գրեց «Հայկական երգ»-ը («Մի լար, բլբուլ»),
իսկ «Արևելյան երգեր»-ի («Ալլամաստ», «Հայկական երգ», «Հաֆը-
ղից» և «Այշե») շապիկի ձևավորումը վստահեց Վ. Սուրենյանցին:
1911 թվականին Քաբվի Հայկական մշակութային ընկերությունը
Սպենդիարյանին պատվիրում է գրել մի կանտատ՝ նվիրված Խ. Ա-
բովյանի հիշատակին: Կոմպոզիտորը սիրով կատարում է այդ պատ-
վերը և 1914 թ. հունվարին գրում «Հերոսների հետքերով» («Աղասու
ղերեզմանը») հերոսական երգը, որը առաջին անգամ կատարվում է
Յավթայում, Գլադունովի ներկայությամբ¹¹⁶:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի դժնդակ օրերին, 1915
թվականի սկզբներին, Ալ. Սպենդիարովը, արձագանքելով հայ իրա-
կանությանը, ստեղծում է «Հայ դինվորի երգը», որի հրատարակ-
ման շապիկը ձևավորել էր Մարտիրոս Սարյանը: Մեծ եղեռնը խո-
րապես ցնցեց կոմպոզիտորին: Նա բանաստեղծ Հովհ. Հովհաննիս-
յանի խոսքերով գրեց «Առ Հայաստան» ներբողը, իսկ Մոսկվայում,
«Հայկական շաբաթ»-ի ժամանակ հանդես եկավ համերգներով: Հայ-
բենասիրական զգացմունքներով համակված կոմպոզիտորը այս շրջ-
անում հղանում է ազգային օպերա գրելու գաղափարը: Այդ նպա-
տակը 1916 թվականի փետրվարին նրան բերում է Թիֆլիս, որտեղ
մոտիկից ծանոթանում է հայկական կյանքի և մշակութային գործիչ-
ների հետ, ունենդրում աշուղական խմբերի և ժողովրդական երգիչ-
ների կատարումները: Օպերային թեմայի համար նա կանգ է առնում
Հ. Թումանյանի «Թմկաբերդի առումը» պոեմի վրա և քաղաքացիա-
կան կռիվների ծանր տարիներին ստեղծում իր ամենանշանավոր
գործերից մեկը՝ «Ալմաստ» օպերան:

Ալ. Սպենդիարյանը իր խառնվածքով անաչառ մարտիկ էր,
ամեն տեսակի բռնության ու անարդարության թշնամի: Այս առու-
մով ուշագրավ է այն վճռական դիրքորոշումը, որ գրավեց նա
1905 թվականին, երբ հեղափոխական ուսանողությանը պաշտպանե-
լու համար ավելի քան 30-ամյա գործունեությանը հետո Ռիմսկի-
Կորսակովին հեռացրին Պետերբուրգի կոնսերվատորիայից: Սպեն-
դիարյանը չհասպաղեց մամուլում հանդես գալ մի նամակով, որտեղ

իր համակրանքն ու համերաշխությունն էր հայտնում ուս մեծ կոմ-
պոզիտորին: Նա գրում էր.

«Թանկագին Նիկողայ Անդրեևիչ, ի դեմս Ձեզ բարձր գնահատե-
լով աղնվագույն և ուղղամիտ մարդուն ու ականածանքով խոնարհվե-
լով ուսանական արվեստում Ձեր վիթխարի նշանակության առջև, ան-
կեղծորեն համամիտ եմ Ձեր արդարացի և ազնիվ բողոքին, որը
նամակով հայտնել եք Ս. Պետերբուրգի կոնսերվատորիայի դիրեկ-
ցիային, և իմ մեջ չեմ կարող զսպել խոր դաշույթի զգացումը՝ կապ-
ված այդ բողոքի առթիվ կոնսերվատորիայից Ձեր ազատման հետ.
ամոթալի փաստ ազատողների համար, անհավատալի ու չսոված»¹¹⁷:

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Սպենդիարյանը Սու-
դակում հասարակական լայն գործունեություն է ծավալում, կանգնե-
լով ժողովրդական լայն զանգվածների շահերի պաշտպանության
դիրքերում: Սուդակի սովետը նրան նշանակում է լուսավորության
հանձնաժողովի նախագահ, իսկ մի փոքր հետո Սպենդիարովը զբւ-
խավորում է արվեստի աշխատողների Թեոդոսիայի բաժանմունքի
Սուդակի քարտուղարությունը: Սերտ կապը կոմիսար Վ. Վ. Յրով-
սկու (հետագայում սովետական բանակի գեներալ) հետ Ալ. Սպեն-
դիարյանին հնարավորություն է տալիս հիմնելու երաժշտական
ստուդիա: Քաղաքացիական կռիվների տարիներին Սպենդիարյանը
հասարակական աշխատանք էր կատարում նաև Յավթայում ու Թեո-
դոսիայում:

1924 թվականին իրականանում է կոմպոզիտորի նվիրական
իղձը: Սովետական Հայաստանի կառավարության հրավերով նա
տեղափոխվում է Երևան և ամբողջությամբ լծվում ազգային երա-
ժշտական կուլտուրայի և նրա օջախների ստեղծման ու զարգաց-
ման գործին: Ալ. Սպենդիարյանի գործունեության այս շրջանը, իրոք,
խոշոր նշանակություն ունեցավ սովետահայ երաժշտական մշակույ-
թի զարգացման համար: Մյուս կողմից, հարազատ ժողովրդի գրկում
կոմպոզիտորը ստեղծեց ինքնատիպ, իսկական ժողովրդական շատ
ու շատ գործեր:

1926 թվականին Սովետական Հայաստանի հասարակայնու-
թյունը լայնորեն նշեց Ալ. Սպենդիարյանի երաժշտական-հասարա-
կական գործունեության 25-ամյակը: Նրան շնորհվեց հանրապետու-
թյան ժողովրդական արտիստի պատվավոր կոչումը: Ստեղծագործա-
կան կյանքի ամենահեռու շրջանում 1928 թվականի մայիսի 7-ին
կտրվեց կոմպոզիտորի կյանքի թելը: Բայց նրա գործն ու անունը ան-

¹¹⁶ Մարինա Սպենդիարովա, Սպենդիարով, Երևան, 1966, էջ 105:

¹¹⁷ Մարինա Սպենդիարովա, նշվ. աշխ., էջ 94:

մոռաց են: Հայ ժողովուրդը բարձր է գնահատում իր տաղանդավոր ու արժանավոր զավակի ծառայությունը. հայկական երաժշտական մշակույթի ամենախոշոր օջախներից մեկը՝ Երևանի օպերայի և բալետի պետական ակադեմիական թատրոնը կրում է նրա անունը:

Հայ երաժշտությանը մատուցած ծառայության տեսակետից դժվար է գերազնահատել մեկ այլ զրիմահայի՝ Քրիստափոր Կարա-Մուրզայի* գերը: Կարա-Մուրզան ծնվել է 1854 թվականին, Ղարա-սուբազար քաղաքում, կարիքավոր ընտանիքում: Այդ էր հենց պատճառը, որ չնայած իր ցանկությանը՝ հայրը չկարողացավ Քրիստափորին կանոնավոր կրթության տալ: Գեղարվեստի հետ ունեցած իր առաջին շփումների համար Կարա-Մուրզան պարտական էր այն ներկայացումներին, որ կազմակերպվում էին իրենց քաղաքի Մխիթարյան վարդապետների գլխավորած դպրոցում, ինչպես նաև երաժշտական ու գրական-թատերական բավականին կենդանի միջավայրին, որի նախաձեռնողները քաղաքի հոգևոր հովիվ Վրթանես Պոսուրյանցը և հանրակյան ու նալբանդյան ընտանիքներն էին: Նախնական կրթությունը Կարա-Մուրզան ստանում է հենց Պոսուրյանցի դպրոցում, ուր առանձնակի ընդունակություններ է դրսև-վորում երաժշտության բնագավառում: Փոքր հասակում նա սովորում է ոչ միայն դաշնամուր նվագել, այլև նոտաներ գրել ու կարգալ: Իդուր էր հայրը ջանում նրան մղել առևտրական գործունեության և հաշվապահություն սովորելու համար ուղարկում Օդեսա: Երիտասարդ հասակից Քրիստափորը նվիրվում է երաժշտությանը, մասնավոր դասեր առնում, ծանոթանում երաժշտության տեսու-թյանը:

Երաժշտական գործունեության առաջին քայլերը Կարա-Մուրզան անում է Ղարասուբազարում: Մինչև 1882 թվականը նա ալստեղ քառաձայն խմբեր էր կազմակերպում և համերգներ տալիս: Սակայն այլ էր նրա նպատակը, որը հանգում էր ոչ միայն հայկա-կան ժողովրդական և հոգևոր երգերի հավաքմանն ու ձայնագրմա-նը, այլև դրանց քառաձայն կատարմանը: Հայկական երաժշտության մեջ բազմաձայնության արմատավորման հարցը, որ առաջին ան-գամ առաջ քաշեց Կարա-Մուրզան, թեև այն ժամանակ ազգային երաժշտության հետագա զարգացման արմատական պահանջներից

* Ք. Կարա-Մուրզայի կյանքի ու գործունեության համակողմանի լուսաբա-նումը տրված է Մ. Հ. Մուրադյանի «Քրիստափոր Կարա-Մուրզան և բազմաձայ-նության արմատավորումը հայ երաժշտության մեջ» մենագրության մեջ (Երևան, 1956 թ.):

էր, լուծվում էր, սակայն, մեծ դժվարություններ հաղթահարելու ղեկով:

Կարա-Մուրզան գիտակցում էր, որ ազգային երաժշտական լայն գործունեության, մասնավորապես իր ծրագրած նպատակների իրականացման համար սոսկ զրիմահայ միջավայրով չի կարելի ամփոփվել: 1882 թվականին նա գալիս է Թիֆլիս և իր պլաններին ծանոթացնում Գրիգոր Արծրունուն, Գամառ-Քաթիսյային, Բաֆֆուն, Մերենցին: Քաջալերված վերջիններից, նա ձեռնամուխ է լինում իր նպատակների իրականացմանը: Կարա-Մուրզան շրջում է Կովկասի հայկական շրջանները, կազմում քառաձայն երգչախմբեր, համերգ-ներ տալիս, գրի առնում ժողովրդական ու եկեղեցական երգեր, ստեղ-ծում սեփական երաժշտական գործեր: Տասնյոթ տարեկան ընթացքում (1885 թվականից մինչև իր մահը՝ 1902 թվականը) Կարա-Մուրզան 47 քաղաքներում կազմել է 90 երգչախումբ (ամեն մի խումբ միջինը բաղկացած էր 40—150 երկսեռ անձից), տվել 248 համերգ, գրել ու մշակել է 320 երգեր, հորինել 67 ինքնուրույն գործեր¹¹⁸: Նա համերգ-ներով ճանդես է եկել Թիֆլիսում, Բաքվում, Ալեքսանդրապոլում, Երևանում, Էջմիածնում, Աստրախանում, Ղրիմում, Նոր Նախիջևա-նում, Կ. Պոլսում, հայաշատ գյուղական շրջաններում և այլուր:

Իր նպատակին հասնելու համար Կարա-Մուրզան օժտված էր ֆանատիկ նվիրվածությամբ. նրա գործունեությունը կանխել չկա-րողացան ոչ նյութական ծանր զրկանքները, ոչ էլ հայ հոգևոր դասի հետամնաց ներկայացուցիչների բանասրկությունները, որոնց ճնշման տակ նա հեռացվեց Էջմիածնից, ուր ճեմարանում դասեր էր տալիս, իսկ եկեղեցում ղեկավարում էր իր իսկ կազմած քառաձայն երգչախումբը: Հետամնաց կղերը, Աղվանյան եպիսկոպոսի գլխա-վորությամբ, Կարա-Մուրզային հեռացնելու պահանջը «հիմնավոր-րում է» այն անմիտ «պատճառաբանությամբ», թե «աստված մեկ, ձայնն էլ մեկ պետք է լինի», որ «քառաձայնը աստծուն հաճելի չէ»¹¹⁹: Էջմիածնից հեռանալով, Կարա-Մուրզան, սակայն, չընդհատեց ըս-կած և արդեն մեծ արդյունքների հասցրած գործը, թեև նյութական աննպաստ պայմանները հաճախ այն աստիճան էին նեղում, որ եր-բեմն ստիպում էին քաղցած պահեր ապրել: Նա շարունակում էր շըր-ջագայությունները, համերգներն ու ստեղծագործական աշխա-տանքը:

118 Հ. Կարապետյան, Քրիստափոր Կարա-Մուրզա, Թիֆլիս, 1904, էջ 98:

119 Բ. Թերլեմեզյան, Քրիստափոր Կարա-Մուրզա, Վիեննա, 1925, էջ 34:

Կարա-Մուրզայի գործունեության և ժառանգության արժանիքը ոչ միայն այն է, որ նա առաջինը սկսեց հայկական ժողովրդական երգերի հավաքման, ձայնագրման ու քառաձայն մշակման գործը, այլև այն, որ զբաղվեց դրանց լայն պրոպագանդամբ, ժողովրդական երգերի մասսայականացմամբ, հիմք դրեց հայկական համերգային կուլտուրային և դրանով էլ «երաժշտությանը հաղորդեց հասարակական-քաղաքական ազդեցության մեծ ուժ և վերածեց ժողովրդի գեղարվեստական դաստիարակության հզոր ազդակի»¹²⁰:

Ղրիմահայության միջից ծնվեց հայ առաջին կոմպոզիտորներից մեկը՝ Անդրեաս Քաղցածյանը: Նա առաջին հայ արվեստագետներից էր, որոնք մեր իրականության մեջ ներմուծեցին նոտագրելու և երաժշտություն հորինելու արվեստը: Քաղցածյանը ծնվել է Ղարասուբաղարում, 1809 թվականին: Նա հաստիկ երաժշտական կրթություն չէր ստացել, ասենք այդպիսի երաժշտական հաստատություններ այն ժամանակ Ղրիմում չկային: Երաժշտության մեջ առաջին քայլերը նա անում է նախ՝ սրինգի վրա նվագելով և ապա մասնավոր մարդկանց մոտ երաժշտության դասեր առնելով, մարդիկ, որոնց գիտելիքները այդ բնագավառում խիստ սահմանափակ էին:

Քաղցածյանների ընտանիքը ապրում էր սուղ պայմաններում, և այդ պատճառով էլ, Ղարասուբաղարի հայկական դպրոցն ավարտելուց հետո, ընդունակ և բանիմաց Անդրեասը ստիպված էր մասնավոր դասեր տալ՝ հոգալու համար ընտանեկան կարիքները: Նոտագիր մի պոլոնեզ կարդալու և եղանակը պարզելու համար (մի բան, որ չեն կարողանում անել քաղաքի երաժիշտները) Անդրեասին վարժապետ անունն են կներում, և ամբողջ կյանքում այդպես էլ Քաղցածյանը կրեց Անդրեաս վարժապետ անունը: Կարաիմ Պոպովիչը իր երեխաների տաղանդավոր դասատու երիտասարդ Անդրեասին դաշնամուր է նվիրում. դա առհասարակ առաջին դաշնամուրն էր Ղարասուբաղարում¹²¹:

XIX դարի առաջին տասնամյակներին Ղրիմահայ վաճառականները, մանավանդ կաթոլիկ, շարունակում էին սերտ կապեր պահպանել նախկին լեհական շրջանների հետ, ուսկից կղերը, կաթոլիկական մոլեռանդության հետ մեկտեղ, Ղրիմի հայկական գաղութն էր ներմուծում նաև եվրոպական մշակույթի նշխարներ: Անդրեաս Քաղցածյանի իսկ խնդրանքով Ղրիմահայ կաթոլիկների առաջնորդ

Մինաս վրդ. Բժշկյանը 1842 թվականին նրան ուղարկում է Բերդիչև քաղաք՝ երաժշտություն ուսանելու: Այստեղ կաթոլիկ վանահոր հակողությամբ և երաժշտագետներ Ռեկուլսկու և Մարդովսկու ղեկավարությամբ¹²² նա երաժշտական կրթություն է ստանում և երկու տարի հետո վերադառնում Ղրիմ, ուր երաժշտական-մանկավարժական լայն գործունեություն է ծավալում Ղարասուբաղարում, Սևաստոպոլում և Սիմֆերոպոլում, դառնալով թերակղզում ամենից ավելի համբավվող երաժիշտներից մեկը: Քաղցածյանի երաժշտական գործունեության վարակիչ օրինակը, թերևս, այն խթաններից մեկն էր, որ Ղրիմում երաժշտության հայտնի դասատուներից շատերը նրա հայրենակից Ղարասուբաղարցիներից էին: Վերջիններիս շարքը կարելի է դասել Հովակիմ և Միքայել Ուզունյաններին, Գաբրիել, Մելքոն և Մարտիրոս Նալբանդյաններին, Կարապետ Խանբեկյանին, Քրիստափոր Կարա-Մուրզային, Հովհ. Մախլանին և ուրիշներին, որոնք ժամանակին երաժշտական-մանկավարժական ճանաչված գործիչներ էին Սիմֆերոպոլում, Կերչում, Ղարասուբաղարում, Թեոդոսիայում, Արմյանսկի-Բաղարում¹²³:

Կենդանության օրոք Ա. Քաղցածյանը տպագրված տեսավ իր ստեղծագործություններից միայն մեկը՝ «Մինուպի քայլերդ»-ը, որը նվիրված էր ծովակալ Նախիմովին՝ թուրքական նավատորմի նկատմամբ Սինոպում տարած հաղթանակի առթիվ, և որը կատարվեց հեղինակի ղեկավարությամբ, երբ ծովակալը հաղթանակով մտնում էր Սևաստոպոլի նավահանգիստը: Այդ ժամանակ Քաղցածյանը այնտեղ վարում էր զինվորական նվագախմբի ղեկավարի պաշտոնը: Կյանքի վերջին տարիներին Քաղցածյանն ապրում էր Սիմֆերոպոլում, որտեղ և մահացավ 1856 թվականին:

Երաժշտական արվեստին Ղրիմահայության տված անվանի գործիչների մասին խոսելիս պատշաճը պետք է հաստուցել Հովհաննես Նալբանդյանին, մի երաժիշտ-կատարողի, որը համառոտական և համաշխարհային հռչակի էր հասել իր կատարողական արվեստով և մանկավարժական գործունեությամբ: Նալբանդյանը ծնվել է Սիմֆերոպոլում, 1871 թվականին, երաժշտասեր ընտանիքում, հանգամանք, որը սակավ դեր չի խաղում տաղանդավոր երեխայի ապագան կողմնորոշելու խնդրում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է տեղի հայկական դպրոցում: Ութ տարեկան հասակում Նալբանդյան

120 Մ. Մուրզյան, նշվ. աշխ., էջ 7:

121 «Բազմավեպ», 1881, էջ 40—41:

122 «Բազմավեպ», 1881, էջ 42:

123 Նույն տեղում, էջ 43:

նր երաժշտության դասեր է առնում սիրող-ջութակահար Մախլյանի մոտ, ապա աշակերտում է Ֆիլերկովսկուն։ Տասնմեկ տարեկան հասակից Հովհաննեսն սկսում է համերգներ տալ Սիմֆերոպոլում, Թեոդոսիայում, Սևաստոպոլում և Ղրիմի այլ քաղաքներում։

1886 թվականին տեղական արտիստական ուժերի նյութական աջակցությամբ նալբանդյանը մեկնում է Պետերբուրգ և ընդունվում կոնսերվատորիա։ Այստեղ նա աշակերտում է Ն. Գալկինին, որը նրան համարում էր «մեծ տաղանդ» և ապա՝ հռչակավոր ջութակահար, պրոֆեսոր Լ. Աուերին։

Հենց սկզբից նալբանդյանը նյութական ծանր դրության մեջ է ընկնում։ Պետք էր վճարել տարեկան 200 ռուբլի ուսման վարձ։ Նրան օգնության են հասնում «Հայ ուսանողների հայրենակցական ընկերության» անդամները։ Շուտով նրա դրությունը համեմատաբար բարձրվում է. կոնսերվատորիայի դիրեկտոր Ռուբինշտեյնը, տեսնելով նալբանդյանի տաղանդը, նրան ազատում է ուսման վարձից և դարձնում թոշակառու ուսանող։

1894 թվականին նալբանդյանը, ութ տարի ուսանելուց հետո, փախլուն կերպով ավարտում է կոնսերվատորիան և աշխանք Աուերի միջամտությամբ ու Պետերբուրգի թատրոնների նյութական օժանդակությամբ գործուղվում է Բեռլին՝ խոշորագույն վարպետ Իսախիմի մոտ կատարելագործվելու։ Արտասահմանից նալբանդյանը վերադառնում է Պետերբուրգ՝ իր արվեստը առավել կատարելագործած։ Անգլիայում նա ծանոթացել էր նաև աշխարհահռչակ Սարաստեի հետ, որը նալբանդյանի մեջ տեսել էր «վիրտուոզ ջութակահարի հիանալի տաղանդ»¹²⁴։

1895 թվականից Աուերի հրավերով նալբանդյանը անցնում է մանկավարժական աշխատանքի Պետերբուրգի կոնսերվատորիայում, որի պրոֆեսորներին էր 1908 թվականից մինչև իր կյանքի վերջը։ Նրան են աշակերտել այնպիսի մեծատաղանդ ջութակահարներ, ինչպիսիք են Յա. Խեչիցցը, Մ. Էյմանը, Ե. Յիմբալիստը, Պ. Կեալինը, Մ. Պրաստրոն, Ա. Լուկաշևսկին, Ա. Կոզանը և ուրիշներ, անուններ, որոնցից շատերը համաշխարհային հռչակ են վաստակել։

Մանկավարժական աշխատանքը ամենևին չընդհատեց նրա՝ իբրև ջութակահար-կատարողի գործունեությունը, որը, լայն ճանաչում գտնելով տակավին անցյալ դարի վերջերին, գնալով մեծ հռչակ

¹²⁴ Գ. Գեորգյան, Հովհաննես նալբանդյան, Երևան, 1968, էջ 44(Գ. Գեորգյանը հանդամանորեն լուսարանել է Հ. նալբանդյանի կյանքն ու գործը)։

էր բերում նալբանդյանին և նրան դառնում աշխարհի խոշորագույն ջութակահարների շարքը։ Նրա արտասահմանյան համերգները (1917 և 1914 թվականներին) արժանանում են մամուլի և հասարակայնության ամենաբարձր գնահատականին։

Նալբանդյանը մեծապես կապված էր հայ իրականության հետ։ Նրա ամենամտերիմ ընկերներից ու բարեկամներից էր Այ. Սպենդիարովը, մտերիմ ծանոթներից էին Պետերբուրգի կոնսերվատորիայի պրոֆեսոր Օ. Քալանթարովան, Կարա-Մուրզան, բժիշկ Վարտանովը (Պետերբուրգի կանանց բժշկական ինստիտուտի դիրեկտոր), երգիչ Շահմալյանը, նկարիչներ Հ. Այվազովսկին ու Գ. Բաշինջադյանը և ուրիշներ։ Նալբանդյանը «Պետերբուրգի հայ ուսանողների հայրենակցական ընկերության» կազմակերպած համերգների մշտական մասնակիցն էր, իսկ հետագայում նա մեծ եռանդով ու ցանկությամբ համերգներով հանդես էր գալիս հայկական շրջաններում (Թիֆլիսում, Բաքվում, Ղրիմում, Ալեքսանդրապոլում և այլ վայրերում)։ Իբրև հայրենասեր գործիչ՝ նա մասնակցում է հայ գաղթականների ցույց տրվող օգնությանը։ 1928 թվականին այցելելով Սովետական Հայաստան, նալբանդյանը ծանոթանում է Երևանի կոնսերվատորիայի վիճակին և իր գրավոր ու բանավոր խորհուրդներով օգնում սովետահայ կուլտուրայի զարգացմանը։

Ողջունելով Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակը, նալբանդյանը մեկն էր այն հին մտավորականներից, որոնք առանց երերալու լծվեցին սովետական կուլտուրայի զարգացման գործին։ Պրոֆ. Բ. Ստրուվեի խոսքերով սասած՝ նա, «որպես երկու ժամանակաշրջանների ներկայացուցիչ, հանդիսացավ այն կարևորագույն օղակներից մեկը, որը Աուերի ստեղծած ուսական ջութակային դպրոցը կապեց սովետական կատարողական արվեստի հետ»¹²⁵։

Բարձր գնահատելով սովետական երաժշտական կուլտուրային նալբանդյանի մատուցած ծառայությունները, սովետական կառավարությունը 1926 թվականին նրան շնորհում է ՌՍՖՍՀ վաստակավոր արտիստի, իսկ 1937 թվականին՝ արվեստի վաստակավոր գործծրի կոչում։ Հ. նալբանդյանը մահացավ 1942 թ., Տաշքենդում. այստեղ նա էվակուացվել էր պատերազմի սկզբին, Լենինգրադի կոնսերվատորիայի հետ միասին։

Վերջին քանիսը միայն գեղանկարչական և երաժշտական արվեստի ներկայացուցիչներին, որ տվել է ղրիմահայ գաղութը։ Բայց Ղրի-

¹²⁵ Գ. Գեորգյան, նշվ. աշխ., էջ 9։

մի հայկական գաղութից ելած կամ այնտեղ աշխատած մշակութա-
յին գործիչների ցուցակը սրանցով չի սահմանափակվում: 19-րդ դա-
րում Ղրիմում էին գործում հայագիտության աշխի ընկնող ներկա-
յացուցիչներ, ի թիվս որոնց՝ Մ. Բժշկյանն ու Ք. Քուշներյանը:

Մ. Բժշկյանի գործունեությունը Ղրիմում սկսվում է անցյալ դարի
20-ական թվականներից և ընդգրկում դրեթե մինչև 40-ական թվա-
կանների վերջերը: Մինչև Ղրիմ գալը (նա ծնվել էր Տրապիզոնում,
1777 թվականին) Բժշկյանն արդեն ճանաչված հայագետ էր և մի
քանի աշխատությունների հեղինակ, աշխատություններ («Հմտու-
թիւն մանկանց», «Պատմութիւն Պոնտոսի», «Վարժութիւն մանկանց»
և այլն), որոնցից շատերը արժանացել էին մի քանի հրատարակու-
թյան, իսկ Կ. Պոլսում աշխարհաբարով գրած և իր իսկ աշակերտնե-
րի միջոցով բեմադրած թատերգություններով Մ. Բժշկյանը փաս-
տորեն հանդես էր եկել որպես հայ նոր թատրոնի ու թատերգության
հիմնադիրներից մեկը¹²⁶:

Ղրիմում եկեղեցական ու կրթական աշխատանքը Բժշկյանը
գլուգակցում է գիտական գործունեության հետ: Հմտանալով ռուսե-
րենի մեջ, նա կազմում է «Քերականութիւն ռուսերեն-հայերեն»
(1828), «Քերականութիւն հայկազեան լեզուի բացատրիալ ի ռուսաց
բարբառ» (1840), «Քերականութիւն բազմալեզու» (1844): Ղրիմում
է Բժշկյանը գրում իր ամենանշանավոր աշխատությունը՝ «Ճանա-
պարհորդութիւն ի լեհաստան եւ յայլ կողմանս բնակեալս ի հայկա-
զանց», որը մինչև օրս էլ պահպանում է իր բազմակողմանի գիտա-
կան արժեքը: Բժշկյանը մահացել է 1851 թվականին, Վենետիկում,
Մխիթարյանների վանքում, ուր նա վերադարձել էր մի քանի տարի
առաջ Ղրիմից:

Նշանավոր հայագետ էր նաև Քերովբե Քուշներյանը: Նա ծնվել
է Ղարաուբաղարում, 1841 թվականին: Վենետիկի Մխիթարյան-
ների մոտ ուսանելուց հետո Քուշներյանը 1865 թվականին վերա-
դառնում է Ղարաուբաղար և եկեղեցական պաշտոնավարությանը
գլուգրնթաց (1871 թվականից նա Տավրիկյան նահանգի բոլոր հոռ-
մեա-կաթողիկական եկեղեցիների դեկանն էր) գիտական ու գրական
բեղմնավոր աշխատանքներ է կատարում: Նա գիտնական-հայագետ
էր, գրականագետ և թարգմանիչ:

Վենետիկից հայրենիք վերադառնալուն պես Քուշներյանը կաղ-
մակերպում է ծխական դպրոց, որը տեղացի հայերի մեջ բարի համ-

բավ էր վայելում: Քուշներյանին մանավանդ հետաքրքրում էր Ուկ-
րաինայի, Ղրիմի և Մոլդավիայի հայ գաղթականությունների պատ-
մությունը: 1877 թվականին նա ծավալուն մի հոգված է հրատարա-
կում «Տավրիկյան թերակղզու հայկական հնությունները» վերնա-
գրով¹²⁷: Ավելի ուշ, 1895 թվականին Վենետիկում եռամսհու լույս
տեսավ Ք. Քուշներյանի «Պատմություն գաղթականության իրիմու
հայոց» գրքուկը, որը մինչև օրս էլ չի կորցրել իր թարմությունը:
Քուշներյանը պատմության և հնությունների Օգեսայի կայսերական
ընկերության թղթակից-անդամներից էր: Նա տիրապետում էր բազ-
մաթիվ լեզուների, զբաղվում թարգմանություններով: Քուշներյանը,
մասնավորապես, թարգմանություններ է կատարել Կոիլովի, Պուշկի-
նի, Լեբմոնտովի և Շեչենկովի գործերից: Քուշներյանը մահացավ
1891 թվականին Ղարաուբաղարում:

Վերելում նշված աշխի ընկնող գործիչներին զուգընթաց XIX դա-
րի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբներին Ղրիմում գրական-
հրատարակչական և կրթական նշանակալից գործունեություն
էին ծավալել Հ. Տեր-Աբրահամյանը, Տեվլեթյանը, Ս. Տիգ-
րանյանը, Խ. Ստեփանեն, Պ. Թումանյանը, Հ. Սուրխաթյա-
նը, Գոգոխյանը և ուրիշներ, գործիչներ, որոնք նշված ժա-
մանակահատվածի տարբեր տարիներին թափ ու եռանդ էին
հաղորդում Ղրիմահայության նոր շրջանի մշակութային կյանքին:

127 ՅՕՈՒԸ, տ. 10, 1877.

126 Մ. Պոստոյան, Հայ հանրագիտակ, Պուքրեշտ, 1938:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Ա. ՉԵՌԱԳԻՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹՆԵՐ

ա) Հայկական ՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ (ՊԿՊԱ):

Ֆոնդ 56, էջմիածնի լուսավորչական հայոց սինոդ, թ. 42, Վ. 38, թ. 69, Վ. 38, թ. 87, Վ. 8; Ֆոնդ 57, Ամենայն հայոց կաթողիկոսական դիվան, ց. 2, գգ. 1046, 2028, 2110: Ֆոնդ 139, Նոր Նախիջևանի հայկական մագիստրատ, ց. 1, գգ. 85, 1465, 1777: Ֆոնդ 227, «Մշակի» խմբագրություն, ց. 1, գ. 31, ց. 3, գ. 195:

բ) Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների Սովետին արևելքի Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ (Մատենադարան):

1. Ձեռագրեր № 2940, 4587, 8916:

2. Մատենադարանի արխիվ:

Ֆոնդ Կաթողիկոսական դիվան, թ. 6, Վ. 56, թ. 8, Վ. 18, թ. 9, Վ. 41, 60, 96, 109, 113, 126, 147, թ. 10, Վ. 6, 11, 15, 25, 46, 47, թ. 11, Վ. 89, թ. 18, Վ. 49, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 132, թ. 23, Վ. 165, 135, թ. 24, Վ. 5ա, թ. 25, Վ. 89, թ. 28, Վ. 140, թ. 29, Վ. 2, 73, 132, թ. 31, Վ. 26, 303, 329, թ. 38, Վ. 184, 187, 185ա, 185բ, 189, 195, թ. 42, Վ. 160, թ. 45, Վ. 182, 196, թ. 51, Վ. 102, 106, 107, թ. 53, Վ. 158, թ. 59, Վ. 531, թ. 71, Վ. 246, թ. 72, Վ. 407, թ. 74, Վ. 336, թ. 77, Վ. 507, թ. 82, Վ. 170բ, թ. 86, Վ. 323ա, 323գ, 324ա, թ. 89 Վ. 222, 237բ, թ. 91, Վ. 134, թ. 101ա, Վ. 33, թ. 102, Վ. 8, 29, 32, թ. 103, Վ. 241, թ. 105, Վ. 232, 279, թ. 107բ, Վ. 63, թ. 108, Վ. 408, թ. 110, Վ. 178, 180, թ. 111, Վ. 564:

Աննատական անձանց ֆոնդ, թ. 25, Վ. 62, թ. 30, Վ. 12, թ. 88, Վ. 5, թ. 102, գ. 4, Վ. 168, 174, 180, թ. 105, գ. 11, Վ. 79, 130, 131, 136, 140, թ. 107, գ. 44, Վ. 125, 241, 322, թ. 111, գ. 36, Վ. 119, թ. 114, գ. 49, Վ. 54, 82, թ. 117, Վ. 20, գ. 52, թ. 126, Վ. 257, 431, 455, 460, 467, թ. 132, Վ. 139, 156, 177, 195, 222 I, 222 III, 222 VI, 231, 232, 280 I, 296 III, թ. 150, Վ. 29ա-դ, 114, 115, թ. 154, Վ. 20, 22, 29, 34, թ. 167, Վ. 56, թ. 205, Վ. 1300, թ. 207, Վ. 2010, թ. 232, Վ. 85, 86:

գ) Центральный Государственный исторический архив СССР. Фонд 13, Департамент министра коммерции, оп. 1, д. 28, оп. 2, д. 850, 1804 г. Фонд 383, Первый департамент МГИ, оп. 29, д. 188. Фонд 398, Департамент земледелия, оп. 81, дд. 4, 331, 854, 857, 858, 864, 878, 883, 1006,

1016, 1027, 1048. Фонд 821, оп. 6, дд. 34, 418, 504, 561; оп. 67, дд. 95, 96, 97; оп. 70, д. 102; оп. 125, дд. 506, 509, 511, 2434; оп. дд. 17, ч. 1, д. 30, 35, чч. II—XVIII; оп. 140, отдел III, дд. 24/3136, ч. I—II, 32/3031, 33/3032, чч. I—III, 50/3054, 55/3166, чч. I—IV. Фонд 880, Абамелик-Лазаревы, оп. 5, дд. 33, 34, 108, 235, 386, 387, 389, 396. Фонд 994, оп. 2, д. 1583. Фонд 1149, Департамент законов, 1835 г., д. 21, 1861 г., д. 39. Фонд 1152, Департамент экономии, 1836 г., д. 76, 1840 г., д. 129, 1852 г., д. 17, 1882 г., д. 479, 1897—1898 гг., д. 494; Фонд 1263, оп. 1, дд. 23, 1054. Фонд 1281, оп. 4, дд. 15, 36, 49; оп. 2, дд. 159, 162; оп. 11, дд. 160, 161. Фонд 1286, Департамент полиции исполнителей, оп. 1, дд. 14, 46, 49, 72, 251, 284, 293; оп. 3, д. 35; оп. 4, дд. 217, 411, 672, 677. Фонд 1305, Крымская комиссия, оп. 1, дд. 1, 2. Фонд 1307, Комитет для устройства Новороссийской губернии, оп. 1, дд. 17, 36. Фонд 1343, О дворянстве, оп. 16, дд. 656, 657, 657а; оп. 49, д. 10. Фонд 1374, Департамент генерал-прокурора, оп. 1, дд. 25, 32, 55, 68, 154, 197, 198, 318, 605; оп. 2, дд. 1815, 1719; оп. 3, дд. 1790, 2489.

դ) Центральный Государственный архив древних актов (ЦГАДА). Фонд 1252, Абамелик-Лазаревы, дд. 392, 395, 402, 424, 471, 528.

ե) Архив внешней политики России. Фонд Главный архив У-Бз, дд. 232 (1824 г.), 256 (1827 г.), 259 (1829 г.). Фонд Главный архив П-3, д. 4 (1826—1829 гг.), д. 1 (1840 г.). Фонд Главный архив П-12, д. 2 (1845 г.). Фонд Главный архив П-19, д. 1 (1820 г.).

զ) Центральный Государственный военно-исторический архив СССР (ЦГВИА СССР). Фонд МА, св. 1, оп. 258, д. 4; св. 9, оп. 273, д. 34. Фонд 2, оп. 281, д. 22; Фонд 52, оп. 1/194, д. 336, ч. III, д. 396; Фонд ВУА, дд. 2802, 5584.

է) Центральный государственный архив военно-морского флота (ЦГАВМФ). Фонд 19, оп. 2, д. 209. Фонд 212, Указы I отдела, д. 47; Указы II отдела, дд. 65, 66; указы III отдела, д. 39; Фонд 212, Дела по годам, д. 30, 1742 г. Фонд 233, оп. 1, дд. 19, 54, 189, 204, 216, 222а, 226, 228, 257, 259.

ր) Крымский областной государственный архив (Крымоблархив). Фонд 24, Комиссия для разбора споров по землям, оп. 1, дд. 11, 57, 199, 300; оп. 3, д. 1. Фонд 26, Канцелярия таврического губернатора, оп. 1, д. 5583. Фонд 27, Таврическое губернское правление, оп. 1, дд. 1355, 7131, 7191. Фонд 45, Канцелярия феодосийского градоначальника, оп. 1, дд. 44, 590, 945. Фонд 54, Симферопольская мещанская управа, оп. 1, д. 14. Фонд 63, Симферопольская городская управа, оп. 1, дд. 328, 422, 442. Фонд 67, Старокрымская армянская городская ратуша, оп. 1, дд. 6, 7, 8, 10, 17, 28, 35, 39, 54, 56, 58, 77, 78, 79, 88, 103, 109, 115, 141, 143, 236, 254, 290, 314, 336, 337, 350, 359, 383, 454, 493, 517, 647, 799, 803, 1339, 1517, 1523, 1689, 1735, 1758. Фонд 169, Карасубазарская городская дума, оп. 1, дд. 5, 96; Фонд 179, Карасубазарский римско-католический (армяно-католический) суд, оп. 1, дд. 32, 59, 62, 138, 139, 157, 161, 203, 223, 226, 246, 249, 253, 263, 275, 289, 291, 320, 322, 324, 326, 329, 333, 338, 340. Фонд 183, Симферопольская городская дума, оп. 1, дд. 182, 417. Фонд 706, Таврическое губернское жан-

дармское управление, оп. 1, дд. 203, 294, 411, 416. Фонд 799, Таврическое областное правление, оп. 3, дд. 8, 13. Фонд 801, Екатеринославский и таврический генерал-губернатор, оп. 1, д. 17.

р) Государственный архив Одесской области. Фонд 1, оп. 191, д. 33, 1832 г.; оп. 219, д. 4, 1816 г., д. 10, 1823 г., оп. 221, д. 2, 1805 г. Фонд 8, оп. 1, д. 23. Фонд 11, оп. 1, дд. 58, 79.

Р. ՏՊԱԳԻՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

ա) Հայերեն

Բժշկան Մ., «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան եւ լայն կողման բնակեալս ի հայկազանց...», Վենետիկ, 1836:

«Գեղարվեստական արժու. Կ. Ալվազովսկու հիշատակին», Ս. Պետերբուրգ, 1903:

«Դիւան հայոց պատմութեան», գիրք Թ, Թիֆլիս, 1911, նույնը, գիրք ԺԲ, 1917:

Հատորների Վ., Վալերիադորի և նյութեր Հովհաննես Ալվազովսկու վերաբերյալ. ՀՍՍՀ նԳՄ Արխիվային վարչության «Դիւան-ինֆորմացիոն բյուլետեն».

№ 1 (8), Երևան, 1958:

Պատուցան Մ., Հայ Հանրադրական, Պոլսի, 1938:

բ) Ռուսերեն

«Айвазовский. Документы и материалы», Ереван, 1967.

«Археологические разыскания в южной России по отчетам Императорской археологической комиссии», ЗООИД, т. VI.

«Ведомость о состоящих в городе Каффе жилых домов, поступивших под квартиры полкам...», ЗООИД, т. V.

«Всекрымская армянская беспартийная конференция», Симферополь, 1926.

«Иван Константинович Айвазовский», «Русская старина», тт. XXI—XXIV, 1878.

«Иван Константинович Айвазовский», ИТУАК, № 55.

Меликсет-Бекон Л., Из материалов для истории армян на юге России, ЗООИД, т. 29, отд. II.

«Ордер господину коллежскому советнику, правящему должность вице-губернатора Таврического и кавалеру Габлицу», ИТУАК, № 13.

«Отношение графа Зубова правителю Таврической губернии от 30 IV 1794 г., ИТУАК, № 25.

«Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.», XLI, Таврическая губерния, СПб., 1904.

«Письма о Крыме, об Одессе и Азовском море», М., 1810.

«По поводу столетнего юбилея присоединения Крыма», Симферополь, 1883.

«Приложение к всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1892—1901 гг.», Симферополь, 1893—1902.

«Распоряжения (ордера) светлейшего князя Потемкина Таврического», ЗООИД, т. XV.

«Сборник статей по экономике, быту и истории Феодосийского района», вып. 1, Симферополь, 1831.

«Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа», т. I, М., 1833.

«Статистический справочник Таврической губернии», составил Ф. Н. Андриевский, вып. I—VIII, Симферополь, 1915.

Գ. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼ

ա) Հայերեն

«Արարատ», ամսագիր, էջմիածին, № 6, 1868, №№ 7—10, 1872:

«Արշալույս», լրագիր, Կահիրե, № 54, 1906:

«Բազմազան», հանդես, Վենետիկ, 1888 թ. (էջ 40—41), № 10, 1880 թ., №№ 11—12, 1904 թ., № 3, 1929:

«Բաների Հայաստանի արխիվներ», № 1, Երևան, 1967:

«Գասախարակ», ամսագիր, Թեոդուսիա, № 1—5, 1873:

«Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն, № 4, 1933:

«Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, № 10—11, 1929 թ., № 1—5, 1931:

«Հյուսիսօփայլ», Մոսկվա, №№ 1—12, 1858:

«Մառաշ աղալի», Թեոդուսիա, 1860—1865 թթ., բոլոր համարները:

«Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, №№ 22, 27, 28, 36, 1880 թ.:

«Մշակ», օրաթերթ, Թիֆլիս, № 9, 1887:

«Մուրճ», ամսագիր, Թիֆլիս, № 6, 1903:

բ) Ռուսերեն

«Биржевые ведомости», 24.XII 1911 г.

«Записки Императорского общества сельского хозяйства России», Одесса, за 1847 и 1873 гг.

«Записки одесского общества любителей истории и древностей» (ЗООИД), Одесса, тт. V, VI, IX, XI, XII, XIV, XV.

«Известия Таврической ученой архивной комиссии» (ИТУАК), Симферополь, №№ 9—13, 25, 35, 37, 38, 39, 55.

«Крым», газета, Симферополь, №№ 39, 62, 64, 1889 г., №№ 37, 113 1892 г., №№ 29, 39, 1895 г., №№ 194, 196, 235, 1896 г., №№ 41, 53, 84, 123, 174, 266, 1897 г.

«Крымская почта», газета, Симферополь, за 1913—1917 гг.

«Крымский вестник», газета, за 1888—1917 гг.

«Новороссийский календарь», Одесса, за 1836—1839, 1841—1846, 1853—1855, 1857, 1863, 1868, 1872 и 1893 гг.

«Таврические губернские ведомости», газета, Симферополь, №№ 86, 88—92, 1869 г., №№ 29, 58, 59, 61, 1870 г., №№ 49, 53, 56, 61, 68, 77, 87, 1872 г., №№ 1—5, 11, 18—23, 41, 54, 61, 76, 82, 1873 г., №№ 9, 34—36, 40, 63, 66, 88, 89, 99, 1874 г., №№ 13, 19, 28, 83, 1875 г., №№ 37—47, 1884 г., №№ 50—57, 1887 г., №№ 88, 100—119, 1888 г., №№ 15—30, 1891 г.

«Таврические епархиальные ведомости», газета, Симферополь, за 1869—1890 гг.

Գ. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ա) Հայերեն

- Ալվազյան Գ., Պատմություն իտալական ուսումնարանին, Տիֆլիս, 1880:
Բարսյան Վ., Տավրիկյան նահանգի հայոց ուսումնարանները («Մուրճ», 1903, № 6):
Գևորգյան Գ., Հովհաննես Նավարդյան, Երևան, 1962:
Գրիգորյան Ք., Արևածագյան Սպենդարյան, Երևան, 1952:
Երկանյան Վ., Հայ դպրոցը և դարձվածի բաղադրականությունը (1890-ական թվականներին), («Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», 1967, № 1):
Թեյկեյան Ռ., Քրիստոսափոք Կարա-Մուրզա, Վենիս, 1925:
Խոռեն վրդ. Ստեփանե, Խրիմուս. խաչ. վանքը, Ս. Պետրբուրգ, 1891:
Կարապետյան Հ., Քրիստոսափոք Կարա-Մուրզա, Քիֆիս, 1904:
Կարինյան Ա., Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հատ. երկրորդ, Երևան, 1960:
Հաբուրյան Գ., Հովհաննես Ալվազյանի տոհմի ծագումնաբանությունը և ազգանունի փոփոխումը (ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական բաժանմունքի «Տեղեկագիր», 1965, № 2):
Հովհաննիսյան Ա. Գ., 19-րդ դարի 50—60-ական թվականների արևելահայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները («Պատմա-քաղաքական հանդես», Երևան, 1965, № 4 (31):
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, դիրք 1, Երևան, 1955:
Մալխասյան Ա., Հայ ծովագետները («Սովետական գրականություն», 1961, № 5):
Մաշուք, Քանի մը խոսք Կարապետափոքի հայոց վրա՛յր, Քիֆիս, 1913:
Մուրադյան Հ., Հ. Քրիստոսափոք Կարա-Մուրզան և բաղադրականության արմատափորումը հայ երաժշտության մեջ, Երևան, 1956:
Սպենդարյան Մ., Սպենդարյան, Երևան, 1966:
Սուրխարյան, Ղրիմի հայերը («Լույս», հանդես, Քիֆիս, 1905):
Տեյ-Արքանյան Հ., Պատմություն իտալական խրիմու, Քիֆիս, 1865:
Քուլենյան Ք., Պատմություն զաղթականության իտալական խրիմու հայոց, Վենիս, 1895:

բ) Ռուսերեն

- Айвазовский Н. К., Открытое письмо о Феодосии («Новое время», газета, 1889, № 4904).
Брун Ф. К., Черноморье, ч. I, Одесса, 1879.
Барсамов Н. С. Феодосия, Симферополь, 1957.
Виноградов В. К. О водоснабжении г. Феодосии в период русского владычества, Симферополь, 1885.
Гаврил, Архимандрит (Айвазовский Г.), Армяно-григоринские архиереи в Новороссии и Бессарабии (ЗООИД, т. 9).
Державин Н., Болгарские колонии Новороссийского края, Херсонская и Таврическая губернии, Симферополь, 1908.
Дживилегов А. К., Торговля на западе в средние века. СПб., 1904.
Дубровин Н. Ф., История крымской войны, ч. I, СПб., 1890.
Жильбер Ромм, Путешествие в Крым в 1786 г., Л., 1941.

- Завадовский А. Заметки о Крыме, Одесса, 1883.
Завадовский А. Г. Сто лет жизни Тавриды, Симферополь, 1885.
Завадский-Краснопольский А. К., Русское царство. Крым, природа, население и особенности края, СПб., 1874.
Зенкевич Х. Х., Настоящее и прошлое Тавриды, Керчь, 1890.
Козинцев Н., Заметка о шелководстве в Крыму («Северный справочный листок», 1885, № 60).
Колли Л. П., О судьбе некоторых исторических зданий в Старом Крыму и Феодосии, Симферополь, 1903.
Колли Л. П., Херувим Кушнеров, член-корр. Одесского общества любителей истории и древностей и декан католических церквей Таврического полуострова, Одесса, 1891.
Кондораки В. Х., В память столетия Крыма, чч. I и V, М., 1883.
Кондораки В. Х. Универсальное описание Крыма, тт. I—IV, СПб., 1875.
Кунцевич Ф. П. Революция 1905—1907 гг. в Крыму, материалы, Симферополь, 1955.
Маркевич А. И., Переселение крымских татар в Турцию в связи с движением населения в Крыму, («Известия» АН СССР, Отделение гуманитарных наук, 1928 г.).
Маркевич А. И., Старокрымские древности (ИТУАК, № 17).
Муравьев-Апостол И. М., Путешествие по Тавриде в 1820 г., СПб., 1823.
Надинский П. Н., Очерки по истории Крыма, ч. I, Крымиздат, Симферополь, 1951.
Прилико Ф. С. Старый Крым, Симферополь, 1960.
Радзевич Н., Проект наделения земель в Старом Крыму Братства искупления (ЗООИД, т. XXII).
Секиринский С. А., К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII в. («Известия Крымского педагогического института», 1957, № 23).
Скальковский А., Армяне-католики в Новороссийском крае («Новороссийский календарь», на 1850 г.).
Скальковский А., Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1850.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

- Աբամելիք—տե՛ս Լազարե Ս. Դ.
Աբովյան Խ.—322
Աբրահամ, առևտրական,—121
Աբրահամ, արքեպիսկոպոս—49
Աբրահամ, զրզյ.—36
Աբրամով—65
Ադամյան Պ.—315
Ալանայան Ս.—221
Ալեքսանդր I—49, 53, 94, 108, 109, 112, 143, 174
Ալեքսանդր II—232, 289
Ալքունի Կ. Օ.—64
Ալքունի Օ. Պ.—64
Ալքունիներ—135
Ալֆոնս Մարիա Լիգորի—140
Ախլան—39
Ակոպով—120
Անմեդ, խոջա—100
Աղափիրյան Գր.—88
Աղվանյան, եպիսկոպոս—325
Ամիրյան—տե՛ս Այունիք
Ամիրյան Ս. Հ.—տե՛ս Այունիք
Ալվազ—տե՛ս Ալվազ Գևորգ-Կոստանդին
Ալվազ Գևորգ-Կոստանդին—311
Ալվազյան Գ. Կ.—տե՛ս Ալվազովսկի Գ.
Ալվազով Ս. Ի.—48, 83
Ալվազովսկի Գ.—88, 146, 148, 152, 190, 200—217, 219—233, 235—246, 277, 278, 288—290, 292—294, 301—303, 305—309, 317
Ալվազովսկի Հ. Կ.—136, 155, 156, 161, 194, 195, 206, 231, 249, 287, 310—320, 329
Ալվազովսկի Ն. Ա.—67
Ալվազովսկիներ—135, 311, 312
Անդրեաս, եպիսկոպոս—238, 242—245
Անանիկ Պ.—80
Աշտարակեցի Ներսես—86, 88, 144, 147, 148, 189, 194, 203, 205, 209, 216—218, 220, 229, 240, 250, 251, 315
Ապուլա Գ.—315, 318
Աստվածատրյան—տե՛ս Ապուլա Գ.
Ավեդիբով Մ.—70
Ավետով—216
Արակչեն—96
Արծաթագործյան Գ. Մ.—տե՛ս Սևրե-բրյակով Լ. Մ.
Արմուրի Գրիգոր—325
Արդուրյան Հովսեփ—7, 16—20, 23, 24, 33, 36, 47, 89, 139, 182, 186, 192, 193
Արշարունի Հովհաննես—245
Ասուր Լ.—328
Բաբակ Մ. Լ.—64
Բագրատունի—261
Բախխարայեցի Գ. Խ.—63
Բախտիյար—121
Բանաբրյան Ա. Ա.—190, 258, 259
Բանաբրյան Վ. Ա.—258
Բաղդասար Ազնավուր-Օղլի—48
Բայրոն—317
Բաշինջաղյան Գ.—329
Բարսեղով Ա.—168
Բարսեղով Ա. Օ.—63
Բարիկ—63
Բարյաթինսկի—209
Բարսամով Ն.—98
Բեդրոսով—108
Բեդրոսով Բ.—25, 26
Բեդրոս-Օղլի—տե՛ս Հարությունյան Պ.
Բեկզադյան Թադևոս—85, 147, 150, 277
Բեկի Մեյնարիֆ—76
Բեկնազարյան Հովհ.—221
Բենեդիկտ XIV, Հռոմի պապ—140
Բենեդիկտ Յա. Կ.—67
Բենեդիկտներ—135
Բժշկան Միքաս—195, 327, 330
Բիրակյան—տե՛ս Այունիք
Բյումենֆելդ Գ. Ֆ.—127
Բյուրով—173
Բյուզանդացի Նորայր—315
Բոհաղիր-Օղլի—52
Բոյաչիկ Բ. Բ.—124
Բոյաչիկ Յա. Կ.—64
Բոյաչիկ Ա. Կ.—64
Բոյաչիկներ—124
Բոյաչյան Խ. Բ.—64
Բորզղին—141
Բրանդտ—66
Բուռնազյան Ա. Ռ.—257
Գաբրիել Կ. Բ.—99, 193
Գաբրիել վրդպ.—տե՛ս Ալվազովսկի Գ.
Գաբրիել Մ.—73
Գազարին Գ.—48
Գալիկին Ն.—328
Գալուստ, արքեպ.—272
Գալֆա—տե՛ս Գալֆայան Ա.
Գալֆայան Ա.—203, 204, 208
Գալֆայան Խ.—233, 303
Գամառ-Բաբիպա—325
Գառնակերյան—տե՛ս Հովհաննես արքեպիսկոպոս
Գոսպար Սահաբի-Օղլի—39
Գեսեկ—153, 257
Գևորգ, վրդպ.—88
Գևորգ արքեպ.—տե՛ս Տեր-Մկրտչյան Գ.
Գևորգ Կ. կաթողիկոս—315
Գևորգյան Գ.—328
Գևորգյան Գ., ֆարքիանտ,—159
Գլազունով Ա. Կ.—320, 322
Գլինկա—321
Գյումուշխանեցի Մանգել—49, 57, 85, 89, 141—145, 182, 185, 188, 189, 194, 208, 274—277
Գաշակով Ա. Մ.—212, 266
Գրմով Ա.—259
Գրիգոր աղա—99
Գրիգոր, արքեպ.—84, 87
Գրիգոր, վրդպ.—24
Գրիգորեն—75
Գրիգորյան Բ.—321
Գրիգորով Մ.—120
Գրիկյան—286
Գուսկով Գ. Մ.—63
Գուսկովներ—124
Դաբախով Ա. Օ.—64
Դասուլյան Մ.—287
Դասուովա Ս. Ա.—65
Դերեման—10
Դեյանով Բ. Գ.—231, 241, 297—300
Դեյվերյան Գ.—216
Դեյվերենցի Հ.—տե՛ս Այունիք
Դեռայիկ Գ. Գ.—64
Դյուպրեն—52
Դոդոլյան—331
Դուբովին Ն. Ֆ.—251
Դովգեով—տե՛ս Բ. Տելզելյան
Դուչին Ե.—80
Դուռով Լ. Յա.—63, 64
Դուրանե Օ. Ա.—67, 197
Եզյան Կ.—315
Եկատերինա II—15, 81, 197
Ելիշեն—303
Եկրեմ—84, 85, 87, 96, 271—273
Զավադովսկի Ա. Գ.—9
Զավադովսկի-Կրասնոպոլսկի Ա. Կ.—58, 160
Զաֆիկ Պ. Մ.—տե՛ս Զաբյան Պ. Մ.
Զաֆիկներ—124
Զաբյան Պ. Մ.—261, 264
Զյումբիով Գ.—116
Զուբով Ա.—127
Զուբով Պ.—16, 17, 33, 34

- Ֆարյաթինսկի—209
Ֆարսամով Ն.—98
Ֆեդրոսով—108
Ֆեդրոսով Բ.—25, 26
Ֆեդրոս-Օղլի—տե՛ս Հարությունյան Պ.
Ֆեկզադյան Թադևոս—85, 147, 150, 277
Ֆեկի Մեյնարիֆ—76
Ֆեկնազարյան Հովհ.—221
Ֆենեդիկտ XIV, Հռոմի պապ—140
Ֆենեդիկտ Յա. Կ.—67
Ֆենեդիկտներ—135
Ֆժշկան Միքաս—195, 327, 330
Ֆիրակյան—տե՛ս Այունիք
Ֆյումենֆելդ Գ. Ֆ.—127
Ֆյուրով—173
Ֆյուզանդացի Նորայր—315
Ֆոհաղիր-Օղլի—52
Ֆոյաչիկ Բ. Բ.—124
Ֆոյաչիկ Յա. Կ.—64
Ֆոյաչիկ Ա. Կ.—64
Ֆոյաչիկներ—124
Ֆոյաչյան Խ. Բ.—64
Ֆորզղին—141
Ֆրանդտ—66
Ֆուռնազյան Ա. Ռ.—257
Գաբրիել Կ. Բ.—99, 193
Գաբրիել վրդպ.—տե՛ս Ալվազովսկի Գ.
Գաբրիել Մ.—73
Գազարին Գ.—48
Գալիկին Ն.—328
Գալուստ, արքեպ.—272
Գալֆա—տե՛ս Գալֆայան Ա.
Գալֆայան Ա.—203, 204, 208
Գալֆայան Խ.—233, 303
Գամառ-Բաբիպա—325
Գառնակերյան—տե՛ս Հովհաննես արքեպիսկոպոս
Գոսպար Սահաբի-Օղլի—39
Գեսեկ—153, 257
Գևորգ, վրդպ.—88
Գևորգ արքեպ.—տե՛ս Տեր-Մկրտչյան Գ.
Գևորգ Կ. կաթողիկոս—315
Գևորգյան Գ.—328
Գևորգյան Գ., ֆարքիանտ,—159
Գլազունով Ա. Կ.—320, 322
Գլինկա—321
Գյումուշխանեցի Մանգել—49, 57, 85, 89, 141—145, 182, 185, 188, 189, 194, 208, 274—277
Գաշակով Ա. Մ.—212, 266
Գրմով Ա.—259
Գրիգոր աղա—99
Գրիգոր, արքեպ.—84, 87
Գրիգոր, վրդպ.—24
Գրիգորեն—75
Գրիգորյան Բ.—321
Գրիգորով Մ.—120
Գրիկյան—286
Գուսկով Գ. Մ.—63
Գուսկովներ—124
Դաբախով Ա. Օ.—64
Դասուլյան Մ.—287
Դասուովա Ս. Ա.—65
Դերեման—10
Դեյանով Բ. Գ.—231, 241, 297—300
Դեյվերյան Գ.—216
Դեյվերենցի Հ.—տե՛ս Այունիք
Դեռայիկ Գ. Գ.—64
Դյուպրեն—52
Դոդոլյան—331
Դուբովին Ն. Ֆ.—251
Դովգեով—տե՛ս Բ. Տելզելյան
Դուչին Ե.—80
Դուռով Լ. Յա.—63, 64
Դուրանե Օ. Ա.—67, 197
Եզյան Կ.—315
Եկատերինա II—15, 81, 197
Ելիշեն—303
Եկրեմ—84, 85, 87, 96, 271—273
Զավադովսկի Ա. Գ.—9
Զավադովսկի-Կրասնոպոլսկի Ա. Կ.—58, 160
Զաֆիկ Պ. Մ.—տե՛ս Զաբյան Պ. Մ.
Զաֆիկներ—124
Զաբյան Պ. Մ.—261, 264
Զյումբիով Գ.—116
Զուբով Ա.—127
Զուբով Պ.—16, 17, 33, 34

Ելման Մ.—328
 Բեմին Մ.—224, 227
 Էնգել—50—52

Քաղկոս վրդպ.—*տե՛ս Բեկզաղյան Թ.*
 Քախսուով Խ. Խ.—66
 Քեմիրշիլ Մուրզա—139
 Քեմերեզ—25, 129
 Քեռուրյան Սարգիս—203, 204, 208
 Քերեմեզյան Ռ.—325
 Քյուրունջի—263
 Քոռոսով Գ.—101, 102
 Քոփայան Մ.—287
 Քոփայան Պ. Ս.—83
 Քոփայան Ս. Ս.—256
 Քոփայաններ—124, 135, 311
 Քոփալով Ա. Մ.—63, 64
 Քոփալով Յ. Մ.—64
 Քոփալով Ս. Մ.—64
 Քոփիշյան Գ.—264, 267
 Քուրկ Ռ.—115
 Քումանյան Հ.—322
 Քումանյան Պ.—285, 331
 Քումանով Կ. Ա.—65
 Քումանով Պ.—39
 Քումանով Ս.—134
 Քումանով Վ.—257
 Քումանովա Ա. Ա.—65
 Քումանովներ—124, 135
 Քուրաբյան Հ.—261

ժամգոշև Գ. Ֆ.—64
 ժեզույին Ս. Ս.—13, 17—19, 32—34, 138, 139
 ժիլբեր Ռոմ—11, 12

Իգելստում—99
 Իզնասկ—296
 Իլինկիրյան Հ.—46, 132
 Իսկանդարյան Ս.—284
 Իվանով Բ.—248

Լազարի Հովակիմ, զարատուրազարցի
վաճառական—114, 115
 Լազարի Ս. Գ., *գեներալ-մայոր*—88, 216, 231

Լազարյան Խաչատուր Հովակիմի—176, 224, 226—228, 231, 238, 240, 243
 Լազարյան Հովակիմ—*տե՛ս Լազարի Հովակիմ*
 Լազարյան Հովակիմ Աղազարի—40, 84, 85, 96
 Լազարյան Հովն. Աղազարի—138, 139
 Լազարյան Հովն. Հովակիմի—176, 240, 241, 317
 Լազարյաններ—139, 214, 226, 232, 240, 276
 Լանժերոն—109, 142, 143
 Լանսկոյ Ս. Ս.—208, 211, 212
 Լաուրա—*տե՛ս Բաճաթբյան Վ. Ա.*
 Լենցիյան Մ.—164
 Լեոնիդ—*տե՛ս Սպենդիարյան Լ. Ա.*
 Լեւոնտով Մ. Յու.—331
 Լիչման—259
 Լյադով Ա. Կ.—320
 Լոկաշևսկի Ա.—328
 Լոշարև—141, 143
 Լորիս—Մելիքյան—317
 Լուսեղենով—256
 Լուսեղենով Ա.—76

Խալիբ—*տե՛ս Խալիբյան Հ. Պ.*
 Խալիբյան Հ. Պ.—190, 216—228, 237, 238, 244, 294, 296—298, 300
 Խալիբով—*տե՛ս Խալիբյան Հ. Պ.*
 Խանրեկյան Կ.—324, 327
 Խանջիև Լ.—116
 Խանջիև Մ. Ք.—66
 Խաչատուրով—120
 Խաչատուրով Ա., *վաճառական*—99
 Խարաբջանով Ս.—76
 Խարա-Կարաևա Ռ. Ս.—64
 Խարազպար Ֆ.—102, 107
 Խարուզին Ա. Ն.—198
 Խեյֆեց Յա.—328
 Խերոսով—79
 Խիսունով—108
 Խրիմյան Հայրիկ—313, 315, 317
 Խուդավերդյան Ն.—88, 284

Մատուրյան Ալ.—321, 322
 Մերենց—225

Պարակով—264
 Պալպակչիև—121
 Պախովսկի Վ. Վ.—8, 32
 Պախցազով Բ. Ա.—63
 Պայալով Ա.—261
 Պայալով Եղբայրներ—262
 Պայալով Հ.—261
 Պայտմազով Է.—115
 Պանկիրև Ն.—95, 96
 Պապրեյով Մ., *ռատման*—70, 108
 Պապրեյով Մ. Ա.—63, 64
 Պապրեյով Ն.—108
 Պավելին—245, 302
 Պարաև Յա.—63
 Պարա-Մուրզա Մարգար—115
 Պարա-Մուրզա Քրիստափոր—311, 324—327, 329
 Պարամուրզյան Գ.—287
 Պարապետ, *վրդպ.*—36, 139
 Պարապետյան Հ.—325
 Պարապետյան Ռ.—267
 Պարապետով Հ.—121
 Պարաև Գ. Ռ.—263
 Պարիճյան Ա. Բ.—205, 296, 305, 308
 Պեչիև Ի. Մ.—63
 Պեսկեր—198
 Պետրկով—*տե՛ս Գևորգյան Գ., ֆաբրիկանտ*
 Պետլին Պ.—328
 Պերշիշյան Հ.—230, 231
 Պիտելով—212, 231
 Պիրկուր Հ.—134
 Պլեմովսկի Ն. Ս.—320
 Պոզան Ա.—328
 Պոդինց—102
 Պոլովկև—134
 Պոկովցև Վ. Ն.—198
 Պոդբերյան Մ.—247
 Պոնդուրակի Ա.—80
 Պոնդուրակի Վ. Խ.—8, 11, 99, 158
 Պոդուբի Վ. Պ.—24, 45, 46, 164
 Պոստանդին—312
 Պոստանդինով—10
 Պոխով—309, 331
 Պրես Յուլիա—318
 Պրիմանովսկի Ս. Ն.—198
 Պուլչիև Գր.—115

Պուլչիև Լ.—115
 Պուլչիև Վ.—115
 Պուրկչիևներ—65

Հակոբ, *վրդպ.*—15, 192
 Հակոբ, *քահանա*—75
 Հայկազ—*տե՛ս Ալվազ Գևորգ—Կոստանդին*
 Հայրապետյան Կ.—*տե՛ս Հայրապետով Կ.*
 Հայրապետով Կ.—219, 223, 224, 228, 232, 234, 236, 241—244
 Հատունյան Անտոն—202
 Հարությունյան Ա.—159
 Հարությունյան Գ.—313
 Հարությունյան Պ.—106
 Հյուրմուզյան Գևորգ—203, 204
 Հովհաննես, *անտրական*—121
 Հովհաննես, *արքեպիսկոպոս*—87, 88, 89, 95, 96, 144, 194, 276
 Հովհաննես, *նկարիչ—տե՛ս Ալվազովսկի Հ. Կ.*
 Հովհաննեսով Աստվածատուր—76
 Հովհաննեսով Սիմոն—76
 Հովհաննիսյան Աշ.—205, 322
 Հովսեփյան—260

Ղազար, *վրդպ.*—140
 Ղամբարով Յու.—321

Մազլումով Յա. Գ.—140
 Մազլումով Պ.—116
 Մազլումովներ—124
 Մախլան Հ.—327, 328
 Մալիև Կ.—115
 Մալխասյան Ա.—249
 Մանմեդ Ամին—251
 Մանմեդ-բեյ—134
 Մանուկյան Է.—311, 319
 Մամուրյան Մ.—315
 Մանվել, *վրդպ.—տե՛ս Գյումուշխանեցի*
 Մանուկյան Մ. Վ.—261—265
 Մանուկով Բ. Կ.—73, 107, 108
 Մանուկով Խ.—25, 26, 128
 Մանուկով Օ.—108
 Մաքսեռո 1-ին, *կաթողիկոս*—190, 211, 222, 226, 230, 232, 234, 235, 242, 284, 293

Մատթեոս Վեհապետյան—88, 217—220,
 222, 224, 237
 Մարգովսկի—327
 Մարկեիչ Ա. Ի.—12
 Մախիմ—259
 Մելիք—141
 Մելիքսեբ-Քեկով Լ.—87
 Մեյեր—176
 Մենշիկով—252
 Միլորադովիչ Գ. Պ.—164, 165
 Միխեյսոն Ի. Ի.—48, 140
 Մինաս—տե՛ս Բժշկյան Մինաս
 Մինաս, առևտրական—120
 Մինասով Հ.—41
 Միսիրյան Ս. Գ.—286
 Միսիրով Մ., վաճառական—116
 Միսիրով Մ. Ս., հողատեր—63
 Միսիրյանով Կ.—108
 Մխիթարյան Ստ.—88
 Մխիթարյաններ—194, 195, 197, 199,
 202—204, 206, 270, 272, 274, 275,
 307, 317, 324, 330
 Մուշիկ Մ.—տե՛ս Մուշյան Մ., կտա-
 կարար
 Մումջյան Բ., ձեռնարկատեր,—159
 Մումջյան Մ., կտակարար—154, 156, 287
 Մովսիսյան Հ.—88
 Մռդովիենով—8, 96
 Մսուր—227
 Մրգայան Խ.—79
 Մուգերդիշով Օ.—108
 Մուշե, վրդպ.—149
 Մուսայան Գ.—260
 Մուրադյան Մ. Հ.—324
 Մուրադով Հ.—71
 Մուրզա Գ.—115
 Մուրզա Է. Գ.—69
 Մուրզա Խ.—115
 Մուրզա Հ.—115
 Մուրզա Մ. Ա.—67
 Մուրզա Պ. Վ.—66
 Մուրզաներ—135
 Մուրզակիչ Ն.—128
 Յուսուֆ—102
 Յուֆույ Չորեֆ—149
 342

Նադիսկի Պ. Ն.—122
 Նագարյանց Ստ.—214, 227
 Նալբանդյան Գ.—327
 Նալբանդյան ընտանիք—324
 Նալբանդյան Հովն.—327—329
 Նալբանդյան Մարտիրոս—327
 Նալբանդյան Մելեոն—327
 Նալբանդյան Միսայել—201, 224—230,
 286, 307
 Նալբանդյան Ն.—311
 Նալբանդով Մ.—տե՛ս Նալբանդյան Մի-
 քայել
 Նալբանդով Ս. Ս.—63
 Նալբանդով Վ. Մ.—63
 Նալբանդովա Ա. Կ.—65
 Նալբանդովա Վ. Ս.—63
 Նալբանդովներ—135, 136
 Նախիմով, ծովակալ—327
 Նախշումյան—262, 263
 Նախշումով Ե. Կ.—66
 Ներսես, արքեպիսկոպոս—տե՛ս Խուդա-
 վերդյան Ն.
 Ներսես, կաթողիկոս—տե՛ս Աշտարակեցի
 Ներսես
 Ներսեսով Է. Ն.—63
 Ներսեսով Խ.—79
 Ներսիսյան Հ.—տե՛ս Հովհաննես արք-
 եպիսկոպոս
 Ներսիսով Ն.—321
 Նիկիտին Ա.—100
 Նիկոլայ I—97, 102
 Նիկողայոս ամիրա—272
 Նիկողոսով Ա.—111
 Նիկողոսով, հաջի—141
 Շահադեյան—կամսարական—տե՛ս Աշ-
 տարակեցի Ներսես
 Շահիրովներ—67
 Շահին-Գիրեյ, խան—10, 139
 Շահինյան Ս.—321
 Շահմազյան—329
 Շահվերդյան Ն. Կ.—161
 Շահվերդյան Պ. Կ.—133
 Շեշենկո—331
 Շիշկով—144
 Շիվորյան Հ.—66
 Շնայդեր—63
 Շտերեգով—156

Չալբաշ Պ.—66
 Չալխաշյան Ստ.—33, 39
 Չարիխյան Գր.—197, 199
 Չեչեկի Ստ.—272—274
 Չևատի—145
 Չերեկով Ե.—102
 Չերեկով Վ. Ա.—192, 193
 Չիրախով Կ. Խ.—64, 65

Պալյան Ս.—315
 Պավել I—15, 69, 139, 174, 259
 Պետրոսով Գ.—102
 Պետրոսով Լ.—70, 167
 Պերեդվիժնիկներ—319
 Պիասուրո—328
 Պիոս IX—203
 Պլատո—262
 Պլեխանով Գ.—264
 Պոլիվանով Ստ.—39
 Պոդոս, առևտրական,—119, 121
 Պոյանյան Ալ.—230
 Պոպով, առևտրական,—167, 168
 Պոպով Ա.—151, 152
 Պոպով Հ.—39
 Պոպով Մ. Կ.—66
 Պոպովա—66
 Պոպովիչ, կարաիմ—326
 Պոսյամկին Գ. Ա.—10, 12, 18, 99, 127,
 138, 140, 192, 247
 Պոստոլյանց Վ.—324
 Պուշկին—331
 Զանչի Գ.—321
 Զիվիլեզով Ա. Կ.—93

Ռագունով—145
 Ռաֆայելյան Ռ.—159
 Ռեկույսկի—327
 Ռիմսկի-Կոստակով—320, 322
 Ռիշելյու (Էմանուել Դյուկ-դե-Ռիշելյու)—
 26, 29, 37—39, 41—43, 70, 141, 142,
 168
 Ռոդկիչ Ն.—140
 Ռոզենբերգ—166
 Ռոմանյով—153, 257
 Ռուբինշտեյն—328
 Ռուդ Մ. Օ.—65

Սահակ, առևտրական—121
 Սահինյան Գր.—88
 Սամբուով—19
 Սաշկով—259
 Սապան-Գյուլյան—261
 Սավա Իվանով Գուրչի—76
 Սարասատե—328
 Սարգիս, առևտրական—120
 Սարգիս, վրդպ.—տե՛ս Թեոդորյան Սարգիս
 Սարգսյան Ա. Մ.—318
 Սարգսյան Խ.—180
 Սարիկ Ն. Ա.—63
 Սարկիսով Ա.—111
 Սարյան Մ.—322
 Սաֆարով Գ.—198
 Սեիդ-օղլի Չեչեֆ—134
 Սելեցկի Ի.—56, 165
 Սելիմով Ա.—80
 Սելինյան Ի.—257
 Սելինյան Հ.—277
 Սեմյոնով—152
 Սեմյոնով Ա.—116
 Սեստրենցկիչ Բոգուշ—194
 Սերբերյակով Լ. Մ.—134, 135, 190,
 249—253
 Սերբերյակով եղբայրներ—64
 Սերկիզով Հ.—102
 Սերոբյան Գ.—181
 Սեֆերով Բ. Մ.—64
 Սեֆերով Լ. Ա.—63, 64
 Սեֆերով Մ. Լ.—66
 Սեֆերով Պ. Յա.—64
 Սեֆերովներ—135, 311
 Սիմյոն, առևտրական—121
 Սիմոն Մ., առևտրական—120
 Սիմոնով Ա.—120
 Սիվերս—223, 243, 300
 Սկալկովսկի Ա.—12, 59
 Սյունիք—260—267
 Սյունիքյան—տե՛ս Սյունիք
 Սոտնիկով—107
 Սպենդիարյան Ալեքսանդր Աֆանասի—
 136, 256, 311, 319—323, 329
 Սպենդիարյան Աֆանաս Ալեքսանդր—136
 Սպենդիարյան Գ. Ս.—148
 Սպենդիարյան Լ. Ա.—256, 321
 Սպենդիարյան Յու. Ի.—268

Սպենդիարյան Ս. Գ.—87
 Սպենդիարյաններ—124, 136, 287, 311
 Սպենդիարով, *Կապալառու*—155
 Սպենդիարով Ա.—319
 Սպենդիարով Ալ. Աֆ.—*տե՛ս Սպենդիարյան Ալ. Աֆ.*
 Սպենդիարով Գ. Ա.—63
 Սպենդիարով Գ. Լ.—67
 Սպենդիարով Լ. Լ.—136, 137
 Սպենդիարով Կ. Ի.—65
 Սպենդիարով Մ. Ալ.—323
 Սպենդիարով Ն. Կ.—256
 Սպենդիարով Ս. Ն.—256
 Սպենդիարով Վ. Լ.—256
 Սպենդիարով Օ. Ի.—65
 Սպենդիարով Ն. Կ.—136
 Սպենդիարով Վ. Լ.—136
 Ստեփանե Խաչեն—315, 317, 331
 Ստեփանովներ—135
 Սարգսնով—223, 229
 Ստրովե Բ.—329
 Սրապիոնյան, *զանձապետ*—89
 Սրապիոնյան Ս.—159
 Սումարով Պ.—7, 8, 103, 114, 127
 Սուրբատմագով—39
 Սուրենյանց Վ.—322
 Սուրխարյան Հ.—331

Վաժնիչի Եղբայրներ—65
 Վալուս Պ. Ա.—208, 209, 213, 242, 266, 300
 Վարազդատ—*տե՛ս Թուրքյան Հ.*
 Վարբուսյանսկի—198
 Վարդանուշ—*տե՛ս Բաճաթյան Վ. Ա.*
 Վարդանուշ, *զանձապետ*—112
 Վարդերես—133
 Վարտանով, *Բժիշկ*—329
 Վարտանով Մ.—108
 Վեհապետյան Մ.—*տե՛ս Մատթեոս Վեհապետյան*
 Վլադիմիր—159
 Վորոնցով, *նահանգապետ*—169, 170, 173, 176
 Վերանես, *վրդպ.*—195

Տասյան Հ.—315
 Տարասով Մ.—80
 344

Տելվերյան Թ.—86, 237
 Տենիով—145
 Տեովերյան Գ.—309, 331
 Տեր-Աբրահամյան Հովհ., *տպարանի տնօրեն*—13, 103, 123, 133, 248, 302, 331
 Տեր-Աբրահամյան Հովհ., *վրդպ.*—272, 273
 Տեր-Աբրահամյան Սարգիս, *վրդպ.*—199, 200
 Տեր-Գյուլյան—198
 Տեր-Կասպարյան Ս.—88
 Տեր-Կարապետյան Ե.—88
 Տեր-Հովսեփյան Ն.—301
 Տեր-Մանուկով Պ.—116
 Տեր-Մկրտչյան Գ.—88, 245
 Տեր-Պետրոսյան Մ.—88
 Տեր-Սիմոնյան Հովհ.—268
 Տիգրան—261
 Տիգրանյան Ս.—209, 290, 301, 331
 Տիրայր, *վրդպ.*—269
 Տոդորով—142
 Տոստոյ Գ. Ա.—297
 Տովերյան Խ.—277
 Տոնապետյան Գր.—132
 Տոպալով.—*տե՛ս Թոփալյան Պ. Ս.*

Բաֆֆի.—202, 203, 325

Յեր, Եպիսկոպոս —198
 Յիգոն Կ. Խ.—65
 Յիգոն Պ. Լ.—64
 Յիգոն Ս. Բ.—64
 Յիգոն Տ. Խ.—65
 Յիգոն Օ. Մ.—63
 Յիգոններ—135
 Յիմբալիստ Ե.—328
 Յուրով—134

Ուզունյան Հ.—327
 Ուզունյան Մ.—327
 Ուվարով—279

Փալանքարովա Օ.—329
 Փաղցածյան Ա.—326, 327
 Քարակաշ, *պրապորշիկ*—193, 194
 Քարակաշ Եղոր—65

Քուշարներ—65, 135
 Քուշերյան Բ.—330, 331

Օրերով Ա. Ն.—64
 Օրերովներ—135
 Օղաբաշի Գ.—40
 Օվանեսով Կ.—120
 Օվանեսով Հ.—121
 Օրովսկի Վ. Վ.—323
 Ֆիերկովսկի—328

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Արխագիա—102, 252,
Ադի-Ղալաչ—65, 143—146, 148, 149
Ազովի ավազան—98
Ազովի նանանգ—81, 138, 191, 192, 247
Ալեշի—60
Ալեքսանդրապոլ—325, 329
Ալեքսանդրովսկ—248
Ալքին-չաիր—66
Ախալցխա—200
Ախտիյար— տե՛ս Սևաստոպոլ,
Ալմենշիբ— տե՛ս Սիմֆերոպոլ
Ամասիա— 46, 49, 132
Այսովի հովիտ—146, 155
Անապա—102, 253
Անատասկա—64
Անատոլիա—17, 18, 52
Անադոյ-Ալի—64
Անգլիա—251, 300
Անդրկովկաս—200, 232, 266, 283, 284
Անկարա—49
Աշխար—67
Ասարախան—22, 70, 87, 94, 170, 215, 267, 297, 325
Ավարիա—299, 300
Արարատ—317
Արբատ—33
Արևելյան Հայաստան—190, 267
Արևմտյան Հայաստան—46, 132, 190, 265, 267
Արմյանսկ— տե՛ս Արմյանսկի Բազար
Արմյանսկի Բազար— 56, 58, 83, 84, 87, 91, 103, 124, 148, 151, 155, 160, 188, 255, 277, 281, 310, 319, 327

Արտակ—136
Ալեքսանդ—279
Բաբում—200, 267
Բալակլավա—60
Բալթիկ ծով—249
Բախչիլի—90, 150, 154
Բախչիսարայ—10, 26, 28, 56, 58, 59, 83, 91, 110, 151, 156, 188
Բաբում—267, 322, 325, 329
Բ. Գուռ—տե՛ս Թուրքիա
Բելոռուսիա—16
Բելի-Էլի—65
Բելոուրտկա—67
Բելոուրտկա-Ջանկոյ—տե՛ս Բելոուրտկա
Բելոլին—328
Բեսարաբիա—56, 84, 87, 118, 148, 149, 152, 169, 177, 188, 200, 214, 215, 217, 221, 223, 234, 235, 271, 278, 280, 282, 284, 303
Բեսարաբիայի նանանգ—88, 134
Բերդիչև—327
Բերդյանսկ—58, 59
Բերդյանսկի գավառ—59
Բիլգյազի-սող—65
Բիլուկ-Ջաբա—136
Բոգատոյե—19
Բուզագ—102
Բուլովինա—311
Գալիցիա—311
Գլենշիկ—252
Գլենշիկ—259
Գոլովինսկ—251

Դրենել—204, 208
Դրիգորիոպոլ—32, 45, 85, 144, 172—176, 279

Դեղերմենչի—134
Դեմիրչի—66
Դիարբեկիր—49
Դիմիարի Ռուսովսկու ամրոց—31
Դենկերի գավառ—60
Դենեսար—48
Դոնի գորբերի մարզ—88

Ֆեյստերինոսլավ—11—14, 27, 28, 37—40, 164—166, 192, 242
Ֆեյստերինոսլավ—տե՛ս Նովոմոսկովսկ
Ֆեյստերինոսլավի կուսակալություն—32, 34—36
Ֆեյստերինոսլավի նանանգ—88, 134, 159, 170, 174
Ֆեիկալե—60
Ֆելդիկա—49
Ֆելդատորիա—23, 26, 28, 31, 34, 35, 56, 58, 60, 66, 83, 91, 99, 101, 110, 113, 122, 124, 151, 156, 162, 188, 255, 262, 263, 265, 268, 277, 279, 281, 284, 310
Ֆելդատորիայի գավառ—60, 66
Ֆելդագա—292
Ֆեռան—323—325, 329

Էլմիադին—22, 83, 85, 86, 88, 90, 141, 147, 149, 182—184, 186—189, 209, 217, 218, 220, 226, 229, 231, 235, 242, 243, 266—269, 279, 280, 301, 317, 318, 325
Էսկի Դրիմ—տե՛ս Հին Դրիմ
Էսեն-Էլի—67
Էրզրում—49
Էֆենդի-Բյույ—134, 135
Փաման—102
Փեռոսիա—10, 11, 17—21, 25, 26, 29, 34—36, 44, 47—54, 56, 58, 60, 61, 67, 76, 83, 90, 91, 98, 99, 101, 102, 106, 107, 109, 111, 113, 118, 122, 124, 129, 139, 144—146, 150—152,

154, 157, 159, 161, 162, 167, 169, 180, 181, 188, 194, 196—198, 200, 215, 223, 226, 232, 236, 241, 242, 249, 254, 255, 260, 268, 277—279, 281, 286—288, 290, 291, 300, 305, 306, 308—313, 317, 318, 323, 327, 328
Փեռոսիայի գավառ—60, 67, 132, 136, 137
Փեսալիա—315
Փերեկի-շան Ալի—64
Փիֆիլա—144, 243, 262, 267—270, 311, 322, 325, 329
Փուրֆանայաստան— տե՛ս Արևմտյան Հայաստան
Փուրֆա—7, 10, 12, 30, 46, 47, 49—55, 57, 58, 61, 92, 96, 101—103, 124, 130, 132, 138, 161, 204, 209—212, 230, 231, 235, 251, 260, 266, 267, 271, 274, 280, 282, 283, 296, 298, 299, 321

Բյուլմովկա—138
Խոալիա—140, 274

Լազովայա—101, 122
Լեհաստան—9, 16, 285, 330
Լեհիեզրադ—329

Խարկով—101, 123, 258
Խերսոն—26, 109, 143, 166
Խերսոնի նանանգ—88, 134, 170
Խիր-Խարտով—64

Կախովկա—319
Կարա-Քազայ—136
Կարաչա—66
Կարասուքազար—տե՛ս Ղարասուքազար
Կարս—317
Կաֆա—տե՛ս Փեռոսիա
Կեդի Էսկեր-Կոյ—64
Կերչ—26, 56, 58, 60, 101, 102, 122, 155, 197, 255, 268, 277, 279, 281, 327
Կերչ-Ենիկալեի ֆալաֆալետարան—60
Կիև—258, 259

Կիևի նահանգ—134,
Կիզակ—134
Կիզար—131
Կիլենի—12
Կիրկ—134
Կոչկերմեն—64
Կոստանդնուպոլիս—11, 47—50, 52—54,
100, 103, 202, 204, 205, 208, 210,
214, 215, 231, 235, 249, 261, 262,
271, 272, 274, 282, 296, 301, 311,
315, 318, 325, 330
Կովկաս—30, 101, 102, 159, 177, 200,
208, 211, 215, 234, 249, 252, 260,
265—268, 325
Կովկասի մարզ—170
Կոտուր—66
Կորդա-էլի—63
Կուրան—102

Հայաստան—91, 146, 203, 262, 263, 270,
285, 299, 321,
Հայկական գյուղ—21
Հին Գրիմ—7, 10, 17—30, 36, 38—44,
47, 56, 58, 60, 61, 69, 70, 72—76,
78, 81, 83, 91, 92, 97, 103, 104,
106—114, 126, 128—132, 139—142,
146, 149, 150, 155—157, 159, 163,
167, 169, 171—176, 179, 180, 194,
260, 271, 275, 277, 279, 281, 287,
310, 313
Հեղկաստան—226
Հոսմ—195—200, 202—205, 207, 208,
274, 307, 308
Հունական սլոբոդա—21

Ղամիշլիկ—67
Ղարասու, գետ—154
Ղարասու, քաղաք—տե՛ս Ղարասուքաղաք
Ղարասուքաղաք—11, 13, 14, 16, 17, 19,
23, 26—30, 34, 35, 41, 46, 47, 51,
55—59, 69, 72, 73, 78—84, 86, 87,
89—91, 97, 103—107, 109, 113—119,
122, 124, 126, 133, 135, 147, 148,
150—152, 154, 156—159, 163—166,
169, 171—175, 177—182, 184, 185,
188, 193, 197, 199, 245, 248, 249,
251, 255, 268, 275—277, 279, 281,
282, 285—287, 317, 324, 326, 327,
331
Ղրիմ, գյուղ—41
Ղրիմի բերակղզի—9, 61, 170, 331

Մարմարա ծով—315, 317
Մելիտոպոլ—58, 60, 84, 259, 281
Մելիտոպոլի գավառ—60
Մեծ Սալա—41
Մուղլադիա—30, 84, 87, 231
Մոն-Ռեպպո—64
Մոսկվա—87, 88, 101, 214, 215, 218,
241, 243, 319—322
Մուստաֆա-բեյ—64
Մուրադչայ-Սարայ—76

Յալթա—12, 56, 60, 268, 310, 321—323
Յալթայի գավառ—58, 60, 66, 137
Յաչլեկ—66

Նախիչևան—տե՛ս Նոր Նախիչևան
Նավագիբեկ—251
Նիկոլաս—107
Նոդայակ—58, 59, 245, 279, 281
Նովոմոսկովսկ—11, 13, 14
Նովոռոսիա—45, 56, 87, 111, 118, 140,
169, 177, 211, 223, 234, 288, 303
Նովոռոսիյսկ—250, 252, 253
Նովոռոսիցկ—251
Նոր-Ջեկանդիա—264
Նոր Նախիչևան—11, 16, 24, 26—34,
37—46, 56, 57, 84, 85, 87, 88, 101,
110, 148, 149, 152, 172—176, 182,
186, 193, 200, 214, 216—221, 223,
226, 228, 229, 232, 235, 241, 243—
245, 247, 248, 271, 278, 279, 282,
284, 325

Շախվալ—64
Շապուլսո—250
Շիրակ—200
Շուշա—261

Չաբայ—66
Չալդր—41
Չերեկովի նահանգ—9, 134

Չերեկիա—101, 102

Չոբբայ—134

Չոնդուլայ—66

Չուրյուկ-սու—134

Պարսկաստան—96, 231, 280, 298, 299

Պետերբուրգ—24, 85, 87, 88, 144, 159,

214, 215, 218, 230, 232, 240, 243,

245, 249, 259, 312, 317, 319, 320,

322, 323, 328, 329

Պեթկով—26, 28, 33, 58, 60, 65, 73,

103, 107, 108, 110, 113, 145, 279

Պերկովի գավառ—60, 65, 87, 136, 143—

145, 148, 149, 155

Պոլիս—տե՛ս Կոստանդնուպոլիս

Պոլտավայի նահանգ—134

Պոնտոս—330

Պրիլասնոյե Սվիդնիյե—65

Ջաբա—65

Ջանգամ-գայ—134

Ջանտուզան—65

Ջարակ—134

Ջալդուկ—65

Ռոստով-Դոն—41, 259

Ռոստովի օկրուգ—88

Ռուսաստան—7—9, 16, 20, 22, 30, 32,

46—49, 52, 56, 87, 88, 93—96, 98,

102, 113, 122, 124, 131, 138, 140,

158, 159, 166, 173, 174, 188, 190,

194, 197, 199, 205, 209—212, 214,

215, 224, 229, 231, 246, 249, 251,

257, 261, 266, 270, 271, 274, 278,

286, 292, 293, 297—301, 305, 307

Սամար—12

Սևաստոպոլ—9, 47, 60, 83, 101, 122,

123, 156, 159, 162, 247, 248, 252,

259, 263, 268, 327, 328

Սևաստոպոլի քաղաքային տարած—60

Սև ծով—252

Սիմֆերոպոլ—23, 26, 28, 56, 58—61,

63—67, 83, 84, 91, 109, 113, 118,

122, 124, 125, 136, 148, 149, 151,

154, 156, 157, 159, 161, 188, 197,

212, 245, 249, 255, 256, 259—265,

267—269, 277, 279, 281, 282, 285—

287, 310, 312, 317, 319, 320, 327—

328

Սիմֆերոպոլի գավառ—59, 63, 134, 135

Սինոպ—251, 327

Ս. Ղազար կղզի—317

Սոչի—250

Սովետական Հայաստան—323, 329

Ստանիսլավ—311

Սուրաշ—151, 156, 260, 277

Սուրաշի լիճ—161

Սուրակ—19, 146—148, 155, 259, 260—

287, 321, 323

Սուխում-կարե—252

Սարխար-տե՛ս Հին Գրիմ

Վալախիա—87

Վելյամինովո—250, 251

Վենետիկ—197, 199, 202, 271, 274—

330, 331

Վոլինի նահանգ—134

Վորոնեժի նահանգ—9

Տագանրոգ—41—43, 100, 237, 238

Տագանրոգի օկրուգ—88

Տաշկենդ—329

Տավրիդա—տե՛ս Տավրիկիա

Տավրիկա—տե՛ս Տավրիկիա

Տավրիկիա—9, 16, 18, 25—28, 31, 33,

34, 35, 38, 39, 41, 46, 55, 57, 69,

71, 81, 83, 99, 106, 109, 112, 115,

118, 128, 130, 131, 138, 141, 143,

159, 164, 166, 168, 173, 175, 177—

179, 180, 191, 237, 247, 255, 258,

259, 261, 262, 265

Տավրիկյան բերակղզի—տե՛ս Գրիմի

բերակղզի

Տավրիկյան մարզ—8, 14, 17, 20, 32,

35, 193

Տավրիկյան նահանգ—7, 30, 37, 42, 44,

58, 59, 61, 62, 70, 84, 93, 108, 113,

123, 169, 170, 268, 278, 281, 288,

290, 304, 319, 330

Տեմրին—251

Տրապիզոն—49, 52, 103, 251, 269, 315,
317, 330
Տուապսե—250

Ռւկրահնա—123, 159, 331
Ունիա—100

Փարիզ—203, 204, 207, 208, 209, 230,
231, 261, 262, 264, 265, 293, 308
Փոֆր Ասիա—215

Սրերով—66
Սրիտոշնա—110, 151, 156
Սրեսա—26, 141, 237, 258, 259, 279,
290, 315, 319, 324, 331
Օղի-Կալգաշ—տե՛ս Աղի-Ղալգաշ
Օրուզ—145, 155
Ռաբազար—տե՛ս Արմյանսկի Բաղար
Ռերպանկ—67
Ռրիսով—58

Քիչնե—87, 200, 215, 216, 217, 232,
279

Ֆիննական ծոց—249
Ֆրանսիա—204, 212, 251, 299, 300, 307

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն

Երկուսուսք	6
Դ լ ու խ առաջին.—Գաղութի վերականգնումը	7
Դ լ ու խ երկրորդ.—Վարչա-կառավարման օրդանները	69
Դ լ ու խ երրորդ.—Ղրիմահայերի զբաղմունքները և տնտեսական դրու- թյունը	92
Դ լ ու խ չորրորդ.—Հասարակական-քաղաքական կյանքը գաղութում	199
Դ լ ու խ հինգերորդ.—Ղրիմահայ մշակութիւնը	270
Աղբյուրների և գրականութիւնի ցանկ	332
Անձնանունների ցանկ	338
Տեղանունների ցանկ	346

ՎԱՐԴԳԵՍ ԱԼԵՔՍԱՆԻ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ
ВАРДГЕС АЛЕКСАНДРОВИЧ МИХАЕЛЯН
«ԼՐԻՄԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»
1801—1917 թթ.

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր

Վ. Ս. ԴԻԼՈՅԱՆ

Հրատարակչական խմբագիր

Ա. Հ. ՇԱՀԳԱՄՅԱՆ

Նկարչ. ձևավորումը՝

Կ. Կ. ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆԻ

Տեխնիկական խմբագիր

Ս. Կ. ԶԱԲԵՐՅԱՆ

Սրբագրիչ

Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

№ 63523

Պատվեր 195

Տպաքանակ 5000

Խճիս 1236

Հրատ. 3260

Հանձնված է արտադրության 23/IV 1970 թ.: Ստորագրված
է տպագրության 25/XI 1970 թ.: Տպագր. 22,0 մամուլ + 5
հերդիր, հրատ. 18,71 մամուլ: Թուղթ № 1, 60 × 90 1/16:
Գինը 1 ռ. 44 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան,
Երևան, Բարեկամության, 24: